σιν ἔχουσα μὲ τὴν ὑλικότητα. Ἡ περὶ πνεύματος χριστιανικὴ διδασκαλία εἶναι ἐξ ἀντιθέτου διάφορος πρὸς τὴν σημασίαν τὴν ὁποίαν ἔχει ὁ ὅρος οὗτος εἰς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν. Ἐπίσης παραβαλλομένη μὲ τὴν περὶ πνεύματος ἀντίληψιν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐμφανίζεται περισσότερον ἐξυψωμένη. Τὰ νέα στοιχεῖα τὰ ὁποῖα βλέπει ὁ Χριστιανισμὸς ἐνσαρκωμένα εἰς τὸν Χριστὸν εἶναι ἡ ἀλήθεια, ἡ δόξα (νοουμένη ὡς λαμπρότης), ἡ χάρις, ἡ ζωὴ καὶ τὸ πνεῦμα. Διὰ τούτων ἀνοίγονται νέοι ὁρίζοντες διὰ τὴν θεωρίαν καὶ τὴν πρᾶξιν.

Αἱ ἀνωτέρω σημειωθεῖσαι κεφαλαιωδέσταται διαφοραὶ μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καταδεικνύουν ὅπως διέγνωσεν ὁ Νόρντεν, ὅτι «ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι κατ' ἀρχὴν κοσμοθεωρίαι ἀλληλοαποκλειόμεναι». Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι εἰς μερικώτερα σημεῖα δὲν ἐμφανίζουν ὁμοιότητας καὶ ὅτι δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ συνδιαλλαγή των. Εἴχομεν τὴν εὐκαιρίαν, ἐκθέτοντες ἀνωτέρω τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἐπικτήτου, νὰ σημειώσωμεν ὅτι εἰς τινα σημεῖα ἡ θρησκευτικότης τοῦ μνημονευθέντος φιλοσόφου προσήγγιζε κατὰ πολὺ τὴν χριστιανικήν. Μεταξὺ τῶν δοξασιῶν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ὑπῆρχον πολλαὶ αἵτινες δὲν διεφώνουν πρὸς τὸ χριστιανικὸν κίνημα. Οἱ ἀπολογηταὶ καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἐπεδόθησαν μετὰ ζήλου εἰς τὴν ἀνεύρεσιν τῶν στοιχείων ἐκείνων τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας τὰ ὁποῖα θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ γίνουν ἀνεκτὰ ἀπὸ τὸ χριστιανικὸν κήρυγμα καὶ τοιουτοτρόπως προεχώρησαν εἰς τὸν ἀπαρτισμὸν μιᾶς νέας φιλοσοφίας, ἥτις στηριζομένη ἐπὶ τῆς χριστιανικῆς μεταφυσικῆς καὶ ἠθικῆς βάσεως συγχωνεύει τὰ ἀφομοιώσιμα ἐκ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας στοιχεῖα. Διὰ τῆς συγχωνεύσεως ταύτης δημιουργεῖται φιλοσοφικὴ βάσις διὰ νὰ στηριχθῇ ὡς νέα πνευματικὴ μορφὴ ὁ ἑλληνοχριστιανικὸς πνευματικὸς πολιτισμὸς καὶ ἡ ἀντίστοιχος πρὸς αὐτὸν ἑλληνοχριστιανικὴ φιλοσοφία.

ΑΙ ΠΡΩΤΑΙ ΑΡΧΑΙ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Οἱ ἀπολογηταὶ τοῦ 2ου αἰῶνος.

Τὴν πρώτην ἀπαρχὴν τῆς ἐμφανίσεως τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως τὴν ἀποτελοῦν οἱ ἀπολογηταί, οἵτινες ἀνέλαβον νὰ ὑποστηρίξουν τὴν νέαν θρησκείαν. Ἡ ἀπολογητικὴ δρᾶσις ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἀφ' ἑνὸς μὲν τοὺς ἐθνικοὺς ἀφ' ἑτέρου δὲ τοὺς γνωστικούς.

Πρῶτος μεταξὺ τῶν ἀπολογητῶν ἀναφέρεται ὁ ἐξ Ἀθηνῶν Κοδρᾶτος. Ὁ Εὐσέβιος ἀναφέρει εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικήν του ἱστορίαν (4, 3) ὅτι συνέταξεν ὁ Κοδρᾶτος ἀπολογίαν ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὴν ὁποίαν ὑπέβαλε περὶ τὸ 124 ἔτος εἰς τὸν Ἀδριανόν. Ἐν αὐτῇ ὑπεστήριζε τὴν θρησκείαν τοῦ Χριστοῦ οὐχὶ διὰ φιλοσοφικῶν ἀλλὰ δι' ἠθικῶν ἐπιχειρημάτων.

Μὲ φιλοσοφικὰ ἐπιχειρήματα ἀπολογεῖται ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ ὁ Μαρκιανὸς Ἀριστείδης, περὶ τοῦ ὁποίου ὁ Εὐσέβιος γράφει εἰς τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν σύγγραμμά του (4, 33) : «Καὶ Ἀριστείδης δὲ πιστὸς ἀνὴρ τῆς καθ' ἡμᾶς ὁρμώμενος εὐσεβείας τῷ Κοδράτῳ παραπλησίως ὑπὲρ τῆς πίστεως ἀπολογίαν ἐπιφωνήσας Ἀδριανῷ καταλέλοιπεν». Ἡ ὑπ' αὐτοῦ γραφεῖσα «Ἀπολογία» εἶχεν ἀπολεσθῆ, ἀνευρέθη δὲ κατὰ τὸ 1878 ἀρμενικὴ μετάφρασις τμήματος ἐκ ταύτης, κατὰ δὲ τὸ 1888 μετάφρασίς της εἰς τὴν συριακήν. Ἐκ τῶν μεταφράσεων τούτων ἀπεκαλύφθη ὅτι ὁ συγγραφεὺς ὁ γράψας τὸ περὶ «Βαρλαὰμ καὶ Ἰωάσαφ» διήγημα εἶχε παρεμβάλει τὴν «Ἀπολογίαν» τοῦ Ἀριστείδου εἰς τὸ σύγγραμμά του. Ὁ Ἀριστείδης πρῶτος διατυπώνει τὴν ἀντίληψιν ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἡ ἀληθινὴ φιλοσοφία, διότι αὐτὸς μόνον κατέχει τὴν ὀρθὴν περὶ Θεοῦ διδασκαλίαν. Ἀναπτύσσων τὰς περὶ Θεοῦ ἀντιλήψεις του ὁ ἀπολογητὴς οὗτος στηρίζεται ἐπὶ τοῦ ἑβραϊκοῦ μονοθεϊσμοῦ, συνδυάζων τοῦτον πρὸς ἰδέας τοῦ Πλατωνισμοῦ καὶ τοῦ Στωϊκισμοῦ. Θεωρεῖ τὸν Θεὸν μαζὶ μὲ τὸν Πλάτωνα ὡς ἀρχὴν καὶ πηγὴν τῆς κινήσεως, ἀλλὰ συγχρόνως λέγει ὅτι εἶναι ὃν ἔχον προσωπικὴν ὑπόστασιν. Ἀξιοπρόσεκτος εἶναι ἡ ὑπ' αὐτοῦ εἰσαγομένη διαίρεσις τῶν ἀνθρώπων εἰς τέσσαρας φυλάς, ἤτοι εἰς Ἕλληνας, βαρβάρους, Ἰουδαίους καὶ χριστιανούς.

Ἰουστῖνος. Σημαντικώτερος ἐξ ὅλων τῶν ἀπολογητῶν ὅμως τυγχάνει ὁ μάρτυς Ἰουστῖνος. Κατήγετο ἐξ Ἑλλήνων γονέων τοὺς ὁποίους ἐγκατέστησεν ὁ Βεσπασιανὸς εἰς τὴν Φλαβίαν Νεάπολιν τὴν κτισθεῖσαν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς καταστραφείσης πόλεως Συχέμ. Ἡ πόλις αὕτη καὶ σήμερον ἀκόμη διατηρεῖ τὸ ἑλληνικόν της ὄνομα καλουμένη Ναμπλούς. Ὁ Ἰουστῖνος ἐσπούδασεν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Κατ' ἀρχὰς ἐσπούδασε τὴν στωϊκὴν φιλοσοφίαν. ἀλλ' ἀπεμακρύνθη ταύτης διότι δὲν τὸν ἱκανοποίει ἡ περὶ Θεοῦ διδασκαλία της. Ἐστράφη ἔπειτα πρὸς τοὺς Περιπατητικούς, ἀλλ' ὀργισθεὶς ἕνεκα τῆς φιλαργυρίας τοῦ διδασκόντος ταύτην φιλοσόφου προσῆλθε πρὸς τοὺς Πυθαγορείους. Ἀλλὰ καὶ μὲ αὐτοὺς δὲν ἔμεινεν εὐχαριστημένος, διότι προέτασσον τῆς φιλοσοφίας τὴν διδασκαλίαν τῶν μαθηματικῶν. Κατέφυγε τέλος εἰς τοὺς Πλατωνικούς. Ἀναγινώσκων ἡμέραν τινὰ πλατωνικὰ συγγράμματα, ἐδέχθη τὰς παρατηρήσεις γηραιοῦ τινος χριστιανοῦ, ὅστις τὸν προέτρεψε νὰ ἐπιδοθῇ εἰς τὴν σπουδὴν τῶν προφητικῶν βιβλίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Συμμερφωθεὶς πρὸς τὴν συμβουλὴν τοῦ γέροντος, κατελήφθη ἐξ ἔρωτος πρὸς τὴν νέαν θρησκείαν καὶ ἐδέχθη τὸν Χριστιανισμὸν κατὰ τὸ 133. Ἔκτοτε ἐπεδόθη εἰς τὴν ὑπεράσπισιν τῶν χριστιανικῶν δογμάτων διὰ συγγραμμάτων καὶ προφορικῆς διδασκαλίας. Ἔγραψε δύο ἀπολογίας καὶ ἕνα διάλογον πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον. Τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του διῆλθεν ἐν Ρώμῃ. Ἐκεῖ κατεδόθη ὑπὸ τοῦ Κυνικοῦ φιλοσόφου Κρεσκεντίου εἰς τὰς ρωμαϊκὰς ἀρχὰς καὶ ὑπέστη τὸν θάνατον δι' ἀποκεφαλισμοῦ περὶ τὸ 164.

Διακηρύττει ὁ Ἰουστῖνος ὅτι ἡ ἀληθὴς θρησκεία εἶναι ὁ Χριστιανισμός, συγχρόνως ὅμως ἐγκρίνει ὡς ὀρθὰς πολλὰς φιλοσοφικὰς ὀοξασίας τῶν Ἐθνικῶν. Ὁ Θεός, λέγει, δημιουργήσας τὸν ἄνθρωπον ἐχάρισεν εἰς αὐτὸν «σπέρμα λόγου ἐμφυτον». Ὑπάρχει εἰς «Λόγος σπερματικὸς» εἰς τὸν ὁποῖον μετέχει σύμπαν τὸ ἀνθρώπινον γένος. Διὰ τῆς ἐνεργείας τοῦ Λόγου τούτου ἠδυνήθησαν οἱ ἐθνικοὶ συγγραφεῖς νὰ κατανοοῦν τὰ ὄντα : «οἱ γὰρ συγγραφεῖς πάντες διὰ τῆς ἐνούσης ἐμφύτου τοῦ λόγου σπορᾶς ἀμυδρῶς ἐδύναντο ὁρᾶν τὰ ὄντα». Ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ Λόγος εἰς τὸν ὁποῖον μετέχει σύμπαν τὸ ἀνθρώπινον γένος· «τὸν Χριστὸν πρωτότοκον τοῦ Θεοῦ εἶναι· ἐδιδάχθημεν καὶ προεμηνύσαμεν λόγον ὄντα, οὗ πᾶν γένος ἀνθρώπων μετέσχε». Πάντες «οἱ μετὰ λόγου βιώσαντες», ὅπως ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Ἡράκλειτος δύνανται, κατὰ τὸν Ἰουστῖνον, νὰ λογισθῶσιν ὡς Χριστιανοί. Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἀληθινὴ φιλοσοφία, ὅσα δὲ δόγματα τῆς ἐθνικῆς φιλοσοφίας παρουσιάζονται ὡς ὀρθὰ δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς χριστιανικά· «ὅσα οὖν παρὰ πᾶσι καλῶς εἴρηται ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν ἐστι». Διὰ τῶν ἀντιλήψεων τούτων τοῦ Ἰουστίνου ὁ Ὀρθολογισμὸς συνδέεται ἀναποσπάστως μὲ τὸν Χριστιανισμὸν διὰ τῆς περὶ Λόγου θεωρίας. Ὁ Λόγος γίνεται, ὅπως εἶπεν ὁ Ἰωάννης, σὰρξ διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Χριστοῦ. Αἱ ἀλήθειαι τὰς ὁποίας ἀπεκάλυψαν οἱ προφῆται καὶ ἀνεκάλυψαν οἱ φιλόσοφοι συμφωνοῦν μεταξύ των, διότι ἀμφοτέρους τοὺς καθωδήγει ὁ Λόγος. Συγχρονως ὑποστηρίζει ὁ Ἰουστῖνος ὅτι οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι καὶ ἰδίᾳ ὁ Πλάτων, εἶχον γνῶσιν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ὡς πρὸς τὴν περὶ Θεοῦ ἰδέαν ὁ Ἰουστῖνος ἵσταται ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Πλάτωνος. Χαρακτηρίζει τὸν Θεὸν ὡς «ἄρρητον», «ἀνόνομαστον», «ἐν τοῖς ὑπερουρανίοις ἀεὶ μένοντα». Ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ· «ὁ δὲ υἱὸς ἐκείνου ὁ μόνος λεγόμενος κυρίως υἱός, ὁ λόγος πρὸ τῶν ποιημάτων καὶ συνὼν καὶ γεννώμενος, ὅτε τὴν ἀρχὴν δι' αὐτοῦ πάντα ἔκτισε καὶ ἐκόσμησε». Μαζὶ μὲ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἀναγνωρίζει ὡς ἄξιον σεβασμοῦ καὶ προσκυνήσεως καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα: «Τὸν δημιουργὸν τούτου τοῦ παντὸς σεβόμενοι... τὸν διδάσκαλόν τε τούτων γενόμενον ἡμῖν καὶ εἰς τοῦτο γεννηθέντα Ἰησοῦν Χριστόν... Υἱὸν αὐτοῦ τοῦ ὄντος Θεοῦ μαθόντες καὶ ἐν δευτέρα χώρᾳ ἔχοντες, πνεῦμα τε προφητικὸν ἐν τρίτῃ τάξει». Ἡ περὶ Θεοῦ ἰδέα, λέγει ὁ Ἰουστῖνος εἶναι «ἔμφυτος τῇ φύσει τοῦ ἀνθρώπου». Ὡς πρὸς τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου ἀκολουθεῖ τὸν Πλάτωνα διδάσκων ὅτι ὁ Θεὸς ἔπλασε τὸν κόσμον ἐκ ἀμόρφου ὕλης. Συγκεφαλαιοῦντες τὰ ἀνωτέρω διαπιστοῦμεν ὅτι διὰ τοῦ Ἰουστίνου εἰσέρχονται ἀρκετὰ στοιχεῖα ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὀρθολογισμοῦ καὶ Πλατωνισμοῦ εἰς τὸν διανοητικὸν κόσμον τῶν Χριστιανῶν.

Μικροτέρας σημασίας Ἀπολογηταὶ εἶναι προσέτι ὁ Ταϊανός, ὁ Ἀθηναγόρας, Θεόφιλος ὁ Ἀντιοχείας. Ἔγραψαν προσέτι ἀπολογητικὰ ἔργα ἀπολεσθέντα ὁ ἐπίσκοπος Σάρδεων Μελίτων, ὁ Ἱεραπόλεως Ἀπολλινάριος καὶ ὁ ῥήτωρ Μιλτιάδης καὶ ὁ ἐκ τῆς ἐν Παλαιστίνῃ Πέλλας Ἀρίστων. Εἰς τὰ ἀπολογητικὰ συγγράμματα κατατάσσεται ἡ «Πρὸς Διόγνητον» ἐπιστολὴ καὶ ἡ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἑρμείου τοῦ φιλοσόφου διασυρμὸς τῶν ἔξω φιλοσόφων». Ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Τατιανοῦ περιεσώθη ὁ «Λόγος πρὸς Ἕλληνας», ὅστις φαίνεται γραφεὶς μεταξὺ τοῦ 166—171. Εἰς ταῦτον ἡ ἀπολογία ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ μεταβάλλεται εἰς πολεμικὴν ἐναντίον τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ εἰς ἐγκωμιασμὸν τῶν βαρβάρων. Ἰδίως ἐπικρίνει τὰς ἀνηθίκους ἐκδηλώσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ τῆς καλλιτεχνίας: «Καὶ ἡ μὲν Σαπφὼ γύναιον...ἐρωτομανὲς καὶ τὴν ἑαυτῆς ἀσέλγειαν ἄδει, πᾶσαι δὲ αἱ παρ' ἡμῖν σωφρονοῦσι καὶ περὶ τὰς ἡλακάτας αἱ παρθένοι τὰ κατὰ Θεὸν λαλοῦσιν ἐκφωνήματα». Τοὺς ἐοὺς τῶν ἀρχαίων τοὺς ἐξομοιώνει μὲ δαίμονας. Ὁ Θεὸς εἶναι δι' αὐτὸν λογικὸν ὃν καὶ ἀποτελεῖ τὴν «ὑπόστασιν τοῦ παντός».

Ὁ κόσμος δημιουργεῖται διὰ τοῦ Λόγου κατὰ μετάδοσιν καὶ οὐχὶ μερισμόν. Ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἡ ψυχὴ εἶναι θνητή, ἀθάνατον δὲ εἶναι μόνον τὸ εἰς αὐτὸν δωρηθὲν πνεῦμα. Ἐν τέλει ὁ Τατιανὸς φέρεται προσχωρήσας εἰς τοὺς Γνωστικούς. Ὁ Ἀθηναγόρας κατήγετο ἐξ Ἀθηνῶν. Ὑπερήσπισε δὲ τὸν Χριστιανισμὸν διὰ τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας, τὴν ὁποίαν ἐγνώριζε καλῶς. Θεωρεῖ τὸν Θεὸν ὡς ὑψίστην ὑπερβατικὴν ὑπόστασιν, διοικοῦσαν τὸν κόσμον διὰ τῆς προνοίας: «Ὁ μὲν κόσμος σφαιρικὸς ἀποτελεσθεὶς οὐρανοῦ κύκλοις ἀποκέκλεισται. Ὁ δὲ τοῦ κόσμου ποιητὴς ἀνωτέρω τῶν γεγονότων ἐπέχων αὐτὸν τῇ τούτων προνοίᾳ» (Ὁ μὲν κόσμος κατασκευασθεὶς σφαιρικὸς ἔχει περικλεισθῆ διὰ τῶν οὐρανίων κύκλων. Ὁ δὲ δημιουργὸς τοῦ κόσμου εὑρίσκεται ὑπεράνω τῶν δημιουργημάτων, συντηρῶν τὸν κόσμον διὰ τῆς ἐπιβλέψεως αὐτῶν). Ὁ κόσμος δημιουργεῖται διὰ τοῦ θείου λόγου, ὅστις εἶναι συγχρόνως πρότυπον καὶ ἐνέργεια· «λόγος τοῦ πατρὸς ἐν ἰδέᾳ καὶ ἐνεργείᾳ, πρὸς αὐτὸν γὰρ καὶ δι' αὐτοῦ πάντα ἐγένετο». Ὁ Θεόφιλος ὁ Ἀντιοχείας προσηλυτίσθη εἰς τὸν Χριστιανισμὸν διὰ τῆς ἀναγνώσεως τῶν προφητικῶν βιβλίων. Εἰς αὐτὸν εὑρίσκομεν σαφῶς ἐκφραζομένην τὴν ἀντίληψιν ὅτι ὁ Θεὸς ἐδημιούργησε τὸν κόσμον ἐκ τοῦ μηδενός: «Τὰ πάντα ὁ Θεὸς ἐποίησεν ἐξ οὐκ ὄντων εἰς τὸ εἶναι, ἵνα διὰ τῶν ἔργων γινώσκηται καὶ νοηθῇ τὸ μέγεθος αὐτοῦ». Ὁ Θεὸς εἶναι ἀγέννητος καὶ αἰώνιος, καλεῖται δὲ οὕτω· «διὰ τὸ τεθηκέναι τὰ πάντα» (διότι ἐδημιούργησε τὰ πάντα καὶ

τὰ ἔδαλεν εἰς τάξιν) καὶ διότι εἶναι ἐνέργεια ἐκδηλουμένη διὰ ταχυτάτης κινήσεως: «διὰ τὸ θέειν». Ἡ ἐπιστολὴ πρὸς Διόγνητον δὲν εἶναι γνωστὸν ὑπὸ τίνος ἐγράφη. Περιέχει ἐπιτυχῆ ἀπολογίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐναντι τῶν Ἑλλήνων καὶ Ἰουδαίων: «Ὑπὸ Ἰουδαίων (οἱ Χριστιανοὶ) ὡς ἀλλόφυλοι πολεμοῦνται καὶ ὑπὸ Ἑλλήνων διώκονται καὶ τὴν αἰτίαν τῆς ἔχθρας, εἰπεῖν οἱ μισοῦντες οὐκ ἔχουσιν». Κατὰ τὴν Ἐπιστολὴν ταύτην ὁ κόσμος ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ Λόγου, ὅστις διηνεκῶς γεννᾶται ἐκ νέου εἰς τὰς καρδίας τῶν πιστῶν «πάντοτε νέος ἐν ἁγίων καρδίαις γεννώμενος». Ὁ Λόγος εἶναι ὁ «τεχνίτης καὶ δημιουργὸς τῶν ὅλων, οὗ τὰ μυστήρια πιστῶς πάντα φυλάσσει τὰ στοιχεῖα» (τεχνίτης καὶ δημιουργὸς τῶν ὅλων, τοῦ ὁποίου τὰς μυστικὰς προστάγας ὑπακούουν ὅλα τὰ στοιχεῖα). Ὁ Ἑρμείας εἰς τὸν ὑπ' αὐτοῦ γραφέντα διασυρμὸν τῶν φιλοσόφων λέγει ὅτι ἡ πρόθεσις του εἶναι νὰ καταδείξῃ τὴν μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων ἐπικρατοῦσαν καθολικὴν διαφωνίαν. Εἰς τὸν ἐπίλογον τῆς πραγματείας του γράφει: «Ταῦτα μὲν τοίνυν διεξῆλθον βουλόμενος δεῖξαι τὴν ἐν τοῖς δόγμασιν οὖσαν αὐτῶν ἐναντιότητα καὶ ὡς εἰς ἄπειρον αὐτοῖς καὶ ἀόριστον πρόειστν ἡ ζήτησις τῶν πραγμάτων» (Ταῦτα ἐξέθεσα, διότι ἤθελον νὰ δείξω τὴν εἰς τὰς δοξασίας αὐτῶν (δηλαδὴ τῶν φιλοσόφων) ἐνυπάρχουσαν ἐναντιότητα, καὶ ὅτι ἡ ἔρευνά των προχωρεῖ πρὸς τὸ ἄπειρον χωρὶς νὰ καθορίζῃ τίποτε). Ἡ διαφωνία τῶν σοφῶν, λέγει εἰς τὸ προοίμιόν του, καταδεικνύει ὅτι εἶναι ἀληθὲς τὸ ρητὸν τοῦ Παύλου· «ἡ σοφία τοῦ κόσμου τούτου μωρία παρὰ τῷ Θεῷ». Κατὰ τὸν Ἑρμείαν ἡ σοφία τοῦ κόσμου τούτου ἔχει ὡς πρώτην πηγὴν τὴν ἀποστασίαν καὶ πτῶσιν τῶν δαιμόνων ἀπὸ τῆς ἀγγελικῆς τάξεως ἣν κατεῖχον: «Δοκεῖ γάρ μοι τὴν ἀρχὴν εἰληφέναι ἀπὸ τῆς τῶν ἀγγέλων ἀποστασίας· δι' ἣν αἰτίαν οὔτε σύμφωνα οὔτε ὁμόλογα οἱ φιλόσοφοι πρὸς ἀλλήλους λέγοντες ἑκτίθενται τὰ δόγματα».

Οἱ Γνωστικοί.

Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς ἀναπτύξεως καὶ διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐνεφανίσθη ἡ τάσις εἴς τινας τῶν ὀπαδῶν τῆς νέας θρησκείας νὰ μὴ ἀρκεσθοῦν εἰς τὴν πίστιν, ἀλλὰ νὰ προχωρήσουν καὶ εἰς τὴν διὰ τῆς γνώσεως ἐπεξεργασίαν καὶ κατανόησιν τῶν θεμελιωδῶν προτάσεων τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος. Τοιουτοτρόπως ἐδημιουργήθη τὸ κίνημα τῶν «Γνωστικῶν», οἵτινες ἤθελον νὰ κατανοήσουν τὸ ὑπεραισθητὸν περιεχόμενον τῆς πίστεως. «Γνῶσις» δὲν σημαίνει κατὰ τοὺς Γνωστικοὺς τὸ νὰ γνωρίζωμεν διὰ τῆς πίστεως ὅτι ὑπάρχει ὁ Θεὸς καὶ ὅτι ὁ Χριστὸς ἔλαβεν ἀνθρωπίνην σάρκα. Οὔτε γνῶσις εἶναι νὰ ἀποδείξωμεν διὰ τῆς λογικῆς καὶ διαλεκτικῆς τὴν ἀλήθειαν τῶν χριστιανικῶν δοξασιῶν. Οἱ Γνωστικοὶ λέγοντες γνῶσιν ἐννοοῦν νὰ διαρρήξωμεν τὸν μυστικὸν πέπλον, ὅστις καλύπτει τὸ ὑπεραισθητόν, νὰ ἴδωμεν τὸν Θεὸν καὶ νὰ λάβωμεν πλήρη ἐποπτικὴν καὶ ἄμεσον ἐνόρασιν τοῦ ὑπεραισθητοῦ κόσμου. Ὁ Ὠριγένης εἰς τὰ σχόλιά του εἰς τὸν Ἰωάννην (14, 4, 17) ἑρμηνεύων τὸ ρῆμα γινώσκειν λέγει ὅτι τοῦτο σημαίνει ὄχι ἁπλῶς γνωρίζειν, ἀλλὰ ἕνωσιν καὶ συμμετοχὴν εἰς τὸ γινωσκόμενον. Οἱ Γνωστικοὶ ἰσχυρίζονται ὅτι τὸ βλέμμα των διεισδύει μέχρι τοῦ βάθους τῶν μυστηρίων. Εἶναι οἱ ἄνθρωποι οἱ: «Φάσκοντες μόνοι τὰ βάθη γνωρίζειν» (Οἱ διϊσχυριζόμενοι ὅτι φθάνουν νὰ γνωρίσουν τὰ βάθη). Δι' αὐτοὺς ὅλα τὰ μυστήρια ἀποκαλύπτονται. Εἶναι εἰς θέσιν νὰ γνωρίζουν πόθεν ἔρχεται ὁ ἄνθρωπος, ποῦ ὑπάγει, ποία εἶναι ἡ οὐσία του. Τὸ πνευματικὸν νόημα τῶν θρησκευτικῶν συμβόλων εἶναι δι' αὐτοὺς καταφανές.

Εἶναι φανερὸν ὅτι οἱ Γνωστικοὶ προσπαθοῦν νὰ ἱδρύσουν μίαν φιλοσοφίαν τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας δυναμένην νὰ προχωρήσῃ περαιτέρω τῆς πίστεως καὶ νὰ ἀποκαλύψῃ τὸ ἔσχατον νόημα τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου. Συγχρόνως ἡ Γνῶσις ἐγείρει τὴν ἀξίωσιν ὅτι πραγματοποιεῖ διὰ τῆς ἐκστάσεως, τῆς θρησκευτικῆς ἀσκήσεως καὶ τῆς τελετουργίας τὴν ἕνωσιν τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς μὲ τὸ ὑπεραισθητόν. Εἶναι τοιουτοτρόπως ὄχι μόνον θρησκευτικὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ καὶ θρησκευτικὴ αἵρεσις. Χρησιμοποιεῖ τὰ μέσα τῆς φιλοσοφικῆς ἐρεύνης, τὴν μέθοδον τῆς ἀλληγορικῆς ἑρμηνείας. Ταυτοχρόνως ἐπιδιώκει διὰ μυστικιστικῶν καταστάσεων καὶ τελετουργιῶν νὰ ὑψωθῇ εἰς τὴν ἕνωσιν μὲ τὸ θεῖον καὶ τὸ ὑπερκόσμιον. Εἶναι καὶ φιλοσοφία, καὶ μυθολογία καὶ μυστικισμός.

Τὰς πρώτας ἐκδηλώσεις τοιούτων τάσεων τὰς ἔχομεν ἤδη συναντήσει εἰς τοὺς Νεοπυθαγορείους καὶ τὸν Φίλωνα. Ἀλλ' εἰς ἔντονον μορφὴν ἐμφανίζεται τὸ κίνημα τοῦτο ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων ἀποστολικῶν χρόνων. Τινὲς ἐκ τῶν ἐρευνητῶν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας θεωροῦν τὸν Σίμωνα τὸν Μάγον, περὶ τοῦ ὁποίου γίνεται λόγος εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, ὡς τὸν πρῶτον κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν φορέα τοῦ γνωστικισμοῦ. Ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς τῆς Δογματικῆς Χάρνακ ἔχει τὴν γνώμην ὅτι ὁ γνωστικισμὸς ὑπῆρξε προσπάθεια, ἥτις ἐπεδίωξε νὰ ἐξελληνίσῃ τὸν Χριστιανισμόν. Διὰ τοῦτο τὸν χαρακτηρίζει ὡς «ἔντονον ἐξελληνισμὸν τοῦ Χριστιανισμοῦ». Διὰ τῆς Γνώσεως καταβάλλεται προσπάθεια νὰ ἑρμηνευθῇ ὁ Χριστιανισμὸς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀντιλήψεων τὰς ὁποίας εἶχεν ἀναπτύξει ἡ μεταγενεστέρα ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Ἡ γνώμη αὕτη τοῦ Χάρνακ δὲν ἐγένετο γενικῶς ἀποδεκτή. Ἄλλοι ἱστορικοὶ διακρίνουν εἰς τὸν γνωστικισμὸν τὴν παρουσίαν στοιχείων τὰ ὁποῖα ἔχουν ληφθῆ ἀπὸ τὰς Ἀνατολικὰς θρησκείας, καὶ τὰς μυστηριακὰς τελετουργίας. Πάντως οἱ Γνωστικοὶ χρησιμοποιοῦν στοιχεῖα ἐκ τῆς Ἰουδαϊκῆς θρησκείας, ἐκ τῆς μυθολογίας καὶ θρησκείας τῶν Αἰγυπτίων καὶ τῶν ἄλλων Ἀνατολικῶν λαῶν, τὰ ὁποῖα ἀναμιγνύουν μὲ τὴν ἑλληνικὴν μυθολογίαν καὶ φιλοσοφίαν καὶ μὲ τὰς χριστιανικὰς ἀντιλήψεις. Πάντα ταῦτα τὰ στοιχεῖα προσπαθοῦν νὰ διαμορφώσουν εἰς ἑνιαῖον σύνολον. Χρησιμοποιοῦν ὄχι μόνον τὰ ὡς αὐθεντικὰ θεωρούμενα χριστιανικὰ κείμενα, ἀλλὰ καὶ πλῆθος ἀποκρύφων. Πάντα σχεδὸν τὰ

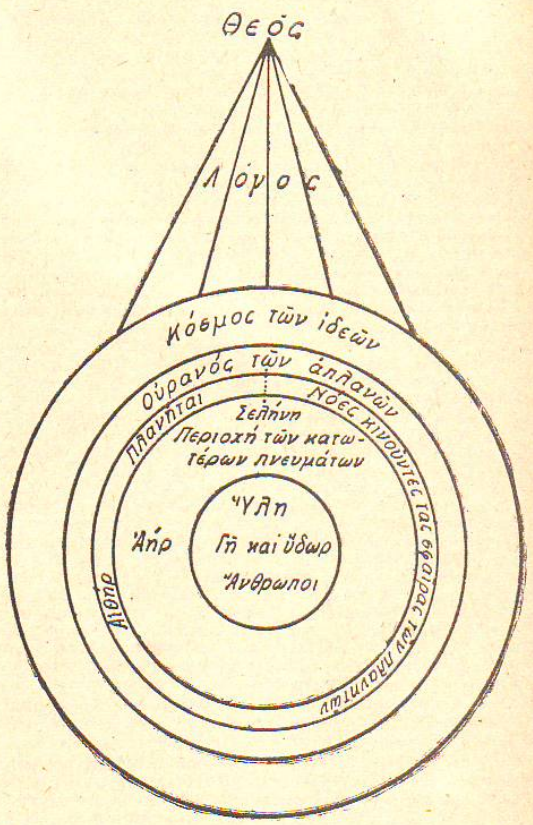

Τὸ κοσμοθεωρητικὸν σχῆμα τῶν Γνωστικῶν κατὰ τὸν Χὰνς Λάϊζεγκανγκ.

γνωστικὰ συστήματα παραδέχονται τὸν μεταξὺ τοῦ καλοῦ καὶ κακοῦ δυϊσμόν, καὶ ὡς κύρια προβλήματα θεωροῦν τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ κόσμου, τὴν δημιουργικὴν διαδικασίαν διὰ τῆς ὁποίας ἐδημιουργήθη, καὶ εἰς τὸν τρόπον διὰ τοῦ ὁποίου θὰ ἐπέλθῃ ἡ ἀπὸ τοῦ κακοῦ ἀπολύτρωσις, ἥτις θὰ σημάνῃ καὶ τὴν φθορὰν τοῦ παρόντος κόσμου. Αἱ σπουδαιότεραι ἐκ τῶν πηγῶν, αἱ ὁποῖαι μᾶς παρέχουν πληροφορίας περὶ τοῦ γνωστικισμοῦ, εἶναι αἱ ἀκόλουθοι: 1ον) «Ἔλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως» τοῦ Εἰρηναίου. 2ον) «Φιλοσοφούμενα», ἔργον ἀγνώστου συγγραφέως ἀποδιδόμενον ὑπό τινων εἰς τὸν Ἱππόλυτον. 3ον) Τὸ «Κατὰ τῶν Βαλεντιανῶν» σύγγραμμα εἰς τὴν λατινικὴν τοῦ Τερτυλλιανοῦ. 4ον) Τὸ εἰς Κοπτικὴν μετάφρασιν διασωθὲν Γνωστικὸν σύγγραμμα «Πίστις καὶ Ἐλπίς». 5ον) Πάπυροι εἰς κοπτικὴν γλῶσσαν ἀνακαλυφθέντες ἐν Αἰγύπτῳ. 6ον) Πάπυροι εἰς κοπτικὴν γλῶσσαν ἀνακαλυφθέντες κατὰ Ἰούλιον 1949 εἰς Λοῦξορ Νὰγκ Χαμάντι.

Ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις τοῦ γνωστικισμοῦ διῆλθε διὰ τῶν ἀκολούθων σταδίων: Οἱ ἀρχαιότεροι Γνωστικοὶ ἦσαν οἱ Ὀφῖται κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1ου αἰῶνος μ.Χ. ἐν Ἐφέσῳ καὶ Συρίᾳ. Κατὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰῶνος ἔδρα τοῦ γνωστικισμοῦ ἀποβαίνει διὰ τοῦ Βασιλείδου ἡ Αἴγυπτος. Συγχρόνως πρὸς τὸν Βασιλείδην δρᾷ ἐξ Ἀλεξανδρείας ὁρμηθεὶς ἐν Ρώμῃ καὶ Κύπρῳ ὁ Βαλεντῖνος. Ὀλίγον ἀργότερον ἐμφανίζεται δρὼν καὶ ὁ μαθητὴς τοῦ Βαλεντίνου Βαρδησάνης. Ἑτέραν σχολὴν ἀποτελεῖ ὁ Μαρκίων ἐν Σινώπῃ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ κατόπιν ἐν Ρώμῃ. Περὶ τὸ 130 ἀναφέρεται ὡς γνωστικὸς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ ὁ Καρποκράτης. Τὴν ὅλην δὲ ἱστορικὴν ἐξέλιξιν κλείει ὁ ἐκ Περσίας Μάνης, ὅστις ἐγεννήθη περὶ τὸ 216. Οὗτος εἶναι ὁ ἱδρυτὴς τῆς πολυπληθοῦς αἱρέσεως τῶν Μανιχαίων.

Τὴν πρώτην ἐκδήλωσιν τοῦ γνωστικισμοῦ ἀποτελοῦν οἱ Ὀφῖται. ἀποκληθέντες οὕτω διότι τὸ κύριον σύμβολον αὐτῶν ἦτο ὁ ὄφις, τὸν ὁποῖον κατὰ τὴν Παλαιὰν Διαθήκην ὕψωσεν ὁ Μωϋσῆς ἐν τῇ ἐρήμῳ. Τὴν ἑρμηνείαν τοῦ συμβόλου τούτου παρέλαβον ἀπὸ τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον (3, 14), ἐν τῷ ὁποίῳ ἀναγράφεται: «Καὶ καθὼς Μωϋσῆς ὕψωσε τὸν ὄφιν ἐν τῇ ἐρήμῳ οὕτω ὑψωθῆναι δεῖ τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, ἵνα πᾶς ὁ πιστεύων ἐν αὐτῷ ἔχῃ ζωὴν αἰώνιον». Κατὰ τοὺς Ὀφίτας ἡ γνῶσις τοῦ ἀνθρώπου ἀρχίζει μὲ τὴν κατανόησιν τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τελειώνει μὲ τὴν θείαν ἐπίγνωσιν «ἀρχὴ τελειώσεως

γνῶσις ἀνθρώπου, θεοῦ δὲ γνῶσις ἀπηρτισμένη τελείωσις». Ἐδέχοντο ὅτι ὁ Ἀδάμ, ὁ πρῶτος ἄνθρωπος, ἦτο «ἀρσενόθηλυς» καὶ συνεκέντρωνεν εἰς τὸν ἑαυτόν του «τὸ νοερὸν, τὸ ψυχικὸν καὶ τὸ χοϊκόν». Τὰ τρία ταῦτα στοιχεῖα συνηνώθησαν καὶ πάλιν εἰς τὸν Ἰησοῦν, τὸν υἱὸν τῆς Μαρίας. Ὡς πηγὴν τῶν δοξασιῶν των προέβαλλον οἱ Ὀφῖται τὴν διδασκαλίαν τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Χριστοῦ Ἰακώβου.

Συγγενικὰς ἀντιλήψεις πρὸς αὐτοὺς εἶχον καὶ οἱ Περᾶται, οἵτινες ὠνομάσθησαν τοιουτοτρόπως διότι ἐπίστευον ὅτι ἡ γνῶσις θὰ τοὺς καθίστα ἱκανοὺς νὰ ὑπερνικήσουν τὴν φθοράν· «Διελθεῖν καὶ περᾶσαι τὴν φθοράν». Κατ' αὐτοὺς ὁ κόσμος ἀποτελεῖ τριαδικὴν ἑνότητα. Τὸ πρῶτον μέρος τῆς τριάδος εἶναι τὸ τέλειον ἀγαθόν, τὸ δεύτερον ἀποτελεῖται ἐξ ἀπείρου ἀριθμοῦ πλήθους δυνάμεων αἵτινες εἶναι αὐτοδημιούργητοι, τὸ δὲ τρίτον εἶναι ὁ γήϊνος κόσμος. Μεταξὺ τῆς πρώτης πατρικῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ ὑλικοῦ κόσμου τὴν συνδιαλλαγὴν τὴν ἀποκαθιστᾷ «ὁ σοφὸς τῆς Εὔας λόγος», ὁ ὄφις, ὁ ὑψωθεὶς ἐν τῇ ἐρήμῳ ὑπὸ τοῦ Μωϋσέως, ὅστις ταυτίζεται μὲ τὸν Χριστόν.

Ἐκεῖνος ὅστις δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς συστηματικὸς διδάσκαλος τοῦ γνωστικισμοῦ εἶναι ὁ Βασιλείδης, ὅστις, καταγόμενος ἐκ Συρίας, ἐδίδαξεν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κατὰ τὸ 120 — 140. Εἶχε γράψει ἓν Εὐαγγέλιον, σχόλια ἐξ 24 βιβλίων εἰς τοῦτο ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐξηγητικὰ» καὶ εἶχε συνθέσει, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Ὠριγένης ψαλμοὺς καὶ ᾠδάς. Ὡς ἀρχὴν δέχεται ὁ Βασιλείδης τὸν «ἄρρητον καὶ ἀκατονόμαστον θεόν». Ἐκ τούτου ἀπορρέει ὁ νοῦς καὶ ἐξ αὐτοῦ ὁ λόγος. Ἐκ τοῦ λόγου ἀπορρέει ἡ φρόνησις, ἐκ ταύτης ἡ σοφία καὶ ἡ δύναμις καὶ ἐκ τούτων ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ εἰρήνη. Ὅλα ταῦτα τὰ παράγωγα μαζὶ μὲ τὴν πρώτην ἀρχὴν ἀποτελοῦν τὸν πρῶτον οὐρανόν. Ἐκ τοῦ πρώτου οὐρανοῦ ἀπορρέει δεύτερος καὶ ἐκ τούτου τρίτος καὶ οὕτω καθεξῆς μέχρις ὅτου παραχθοῦν 365 οὐρανοὶ καὶ ἀγγελικὰ τάγματα ἐπὶ τῶν ὁποίων ἄρχει ὁ Ἀβρασάξ. Οἱ ἄνθρωποι βλέπομεν μόνον τὸν οὐρανὸν ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἄρχει ὁ θεὸς τῶν Ἰουδαίων. Ἀπέναντι τοῦ οὐρανοῦ τούτου ἵσταται τὸ χάος, ὅπερ εἶναι ἡ «ρίζα τοῦ κακοῦ». Ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ νοῦς ὁ ἀπορρέων ἐκ τοῦ θεοῦ τῶν Ἰουδαίων καὶ ἐπιφέρων τὴν λύτρωσιν τοῦ ὑλικοῦ κόσμου. Κατ' ἄλλην ἐκδοχὴν ὁ Βασιλείδης ἐδόξαζεν ὅτι ἐν ἀρχῇ ὑπάρχει τὸ μὴ ὄν. Ἐκ τούτου ἐγεννήθη τὸ σπέρμα τοῦ κόσμου. Ὁ μὴ ὑπάρχων θεὸς ἐγεννήθη διὰ τῆς βουλήσεώς του ἐκ τοῦ μὴ ὄντος καὶ παρήγαγε ταραχὴν καὶ σύγχυσιν : «τάραχος καὶ σύγχυσις ἀρχική», ἐξ ἧς ἐπήγασεν ἡ πανσπερμία τοῦ κόσμου. Ἐκ ταύτης παράγονται δευτερεύουσαι ὑπεραισθηταὶ ὀντότητες. Ὁ Βασιλείδης ἀναπτύσσει ἀχαλίνωτον δύναμιν φαντασίας διὰ νὰ παρουσιάσῃ μίαν ἱεραρχικὴν διάθρωσιν τῶν ὀντοτήτων τούτων. Εἶναι λίαν ἀξιοπαρατήρητον ὅτι καὶ οἱ νεώτεροι μυστικισταὶ τοῦ Μεσαίωνος (Μπαῖμε) ἐπανέρχονται εἰς τοιαύτας μεθόδους, χρησιμοποιοῦντες καὶ τὸ μὴ ὄν ὡς δημιουργικὴν ἀρχήν.

Τὸ περιεκτικώτατον ἐξ ὅλων τῶν γνωστικῶν συστημάτων ἦτο τὸ τοῦ Βαλεντίνου ὅστις ἐδίδασκεν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ περὶ τὸ 130, ἐγκατεστάθη ἔπειτα εἰς Ρώμην, ἔνθα ἔμεινε μέχρι τοῦ 160 καὶ ἐν τέλει μετέβη εἰς Κύπρον, ἔνθα ἀπέθανεν. Ὡς ἀρχὴν λαμβάνει ὁ Βαλεντῖνος ἕνα ὑπεραισθητὸν κόσμον, τὸν ὁποῖον ὀνομάζει «πλήρωμα». Νοεῖ δὲ αὐτὸν ἀντιρτιζόμενον ἐκ ζευγῶν τὰ ὁποῖα ὀνομάζει «αἰῶνας». Ἡ πρώτη ὕπαρξις εἶναι «μονή, ἀγέννητος, ἄφθαρτος, ἀπερινόητος, ἀκατάληπτος, γόνιμος». Λέγεται προσέτι καὶ «βυθός», «ἄρρητος» καὶ «τέλειος αἰών». Τὴν μονάδα ταύτην τινὲς ἐκ τῶν Βαλεντιανῶν ἐλάμβανον ὡς θηλυκὴν ὕπαρξιν καὶ τὴν ἐκάλουν «σιγὴν» καὶ ἔθετον πλησίον της τὴν «ἔννοιαν». Ἄλλοι ὅμως τὴν ἐλάμβανον ὡς ἀνδρικὴν καὶ τὴν ὠνόμαζον «πατέρα». Ἡ πρώτη ἀρχὴ κινουμένη ἐξ ἀγάπης γεννᾷ τὸν «νοῦν» καὶ τὸ «ἀληθές». «Φιλέρημος γάρ οὖκ ἦν ἀγάπη γάρ, ἦν ὅλος. Ἡ δὲ ἀγάπη οὐκ ἔστιν ἀγάπη ἐὰν μὴ ᾖ τὸ ἀγαπώμενον.». Φιλοσοφούμενα 4, 20. (Διότι ὁ πατὴρ δὲν ἦτο φίλος τῆς ἐρημίας, διότι ἦτο ἐξ ὁλοκλήρου ἀγάπη. Ἡ δὲ ἀγάπη δὲν εἶναι ἀγάπη ἐὰν δὲν ὑπάρχῃ ἓν ἀντικείμενον τῆς ἀγάπης). Ἡ πρώτη λοιπὸν ἀρχή, ὁ βυθὸς μαζὶ μὲ τὴν σιγήν, τὸν νοῦν καὶ τὴν ἀλήθειαν ἀποτελοῦν τὴν πρώτην τετράδα : «πρώτην καὶ ἀρχέγονον πυθαγορικὴν τετρακτύν», ἥτις εἶναι ἡ ρίζα ὅλων τῶν πραγμάτων. Ἀπὸ τὸν νοῦν καὶ τὴν ἀλήθειαν παράγονται ὁ λόγος καὶ ἡ ζωὴ καὶ ἐκ τούτων ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ ἐκκλησία. Δι' ὅλων τούτων τῶν ἀπορροῶν συμπληροῦται μία «ὀγδοάς». Ἡ παραγωγικὴ ὅμως διαδικασία προχωρεῖ καὶ παράγει ἓν ὅλῳ τριάκοντα ὀντότητας, τὰς ὁποίας καλεῖ ὁ Βαλεντῖνος καὶ αἰῶνας. Ὁ τελευταῖος ἐκ τῶν αἰώνων ὀνομάζεται «σοφία». Ἅπαντες δὲ οἱ αἰῶνες ἀποτελοῦν τὸ «πλήρωμα». Διὰ νὰ συγκρατῆται δὲ ἡ τάξις μέσα εἰς τὸ πλήρωμα τοῦτο δημιουργεῖται καὶ εἷς ἀκόμη αἰών, ὅστις ὀνομάζεται «ὅρος». Ἡ σοφία κινουμένη ἐξ ἔρωτος προσπαθεῖ νὰ ἀνέλθῃ εἰς τὸν πατέρα, ἀποτυγχάνει ὅμως καὶ οὕτω γεννᾶται μία «οὐσία ἄμορφος», ἓν «ἔκτρωμα», ἥτις εἶναι ἡ «ἐνθύμησις» τῆς Ἀχαμώθ. Ὁ πατὴρ ἐξ οἴκτου κινούμενος εἰσδέχεται καὶ πάλιν εἰς τὸ πλήρωμα τὴν σοφίαν ἐκδιώκει δὲ ἔξω ἀπὸ αὐτὸ τὴν ἐνθύμησιν. Ἐν τῷ μεταξύ, κατ' ἐντολὴν τοῦ πατρός, ὁ νοῦς καὶ ἡ ἀλήθεια γεννοῦν τὸν Χριστὸν καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα. Ὁ Χριστὸς διδάσκει τοὺς αἰῶνας ὅτι πρέπει νὰ εἶναι εὐγνώμονες πρὸς τὸν πατέρα καὶ αὐτοὶ ποδὲ ἐνδειξιν τῆς εὐγνωμοσύνης των γεννοῦν τὸν σωτῆρα Ἰησοῦν, ὁ ὁποῖος εἶναι «κοινὸς τοῦ πληρώματος καρπός». Ὁ Ἰησοῦς ἀποστέλλεται ὑπὸ τοῦ πληρώματος διὰ νὰ ἀπαλλάξῃ τὴν πλανωμένην Ἀχαμὼθ ἀπὸ τὰ δεινά της, διότι αὕτη ριφθεῖσα ἐκτὸς τοῦ πληρώματος εἶχε περιπέσει εἰς «φόβον, λύπην, ἀπορίαν, δέησιν καὶ ἱκετείαν». Ὁ Ἰησοῦς ἀπεκάθαρε τὴν Ἀχαμὼθ καὶ κατέστησεν αὐτὴν βάσιν διὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ ὁρατοῦ κόσμου. Ἡ Ἀχαμὼθ διαμένει εἰς τὴν κατωτέραν ὀγδοάδα, ἥτις ἀποτελεῖ περιοχὴν χωρισμένην ἀπὸ τοὺς αἰῶνας. Κάτω ἀπὸ τὴν ὀγδοάδα ἵσταται ἡ περιοχὴ τῆς ἑβδομάδος ἔνθα ὑπάρχει ὁ κόσμος τῶν ἀγγέλων, τῶν δαιμόνων καὶ τῶν ψυχῶν, αἵτινες πλάττουν ἀπὸ τὴν ὑλικὴν οὐσίαν τὰ σώματα. Τὸ ἀνθρώπινον γένος, ὅπερ ἀπαρτίζεται ἐξ ὑλικοῦ, ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ στοιχείου, ὑπάρχει εἰς τὸν κατώτερον αὐτὸν χῶρον. Εἰς τοὺς ἐθνικοὺς ὑπερισχύει τὸ ὑλικὸν στοιχεῖον εἰς τοὺς Ἰουδαίους τὸ ψυχικὸν καὶ εἰς τοὺς χριστιανοὺς τὸ πνευματικόν. Διὰ τὴν σωτηρίαν τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων κατέρχεται ἐκ τοῦ πληρώματος ὁ Ἰησοῦς καὶ ὑφίσταται τὸ σταυρικὸν μαρτύριον, ἀνερχόμενος κατόπιν διὰ τῆς Ἀναστάσεως εἰς τὸ πλήρωμα. Εἶναι φανερὸν ὅτι ὁ Βαλεντῖνος, χρησιμοποιῶν ἀριθμητικὰ σύμβολα (τριάκοντα αἰῶνες, ὀγδοάδες ἑβδομάδες) καὶ μεταβάλλων εἰς μυθολογικὰς ὀντότητας διαφόρους ὀντολογικὰς καὶ ἠθικὰς ἐννοίας, προσπαθεῖ νὰ ἀπεικονίσῃ τὴν πορείαν τοῦ κοσμολογικοῦ δράματος ἀπὸ τῆς πρώτης ἀρχῆς μέχρι τοῦ ὑλικοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ τὸ σύμπλεγμα τῶν διαδοχικῶς παραγομένων ὀντοτήτων ἦτο λίαν περίπλοκον καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἔσχον αἱ δοξασίαι του εὐρεῖαν διάδοσιν.

Ἐκ τῶν δοξασιῶν τοῦ Βαλεντίνου ἀπορρέει καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ μνημονευθέντος συγγράμματος «Πίστις, Σοφία» ὅπερ διεσώθη εἰς τὴν κοπτικὴν γλῶσσαν. Ἔχει γραφῆ κατὰ τὸν 3ον αἰῶνα καὶ ἀποτελεῖ μετάφρασιν ἐξ ἑλληνικῶν κειμένων. Εἰς αὐτὸ ἐν διαλογικῇ μορφῇ ὁ ἀναστηθεὶς Χριστὸς ἐξιστορεῖ εἰς τοὺς μαθητάς του καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν Μαρίαν τὴν Μαγδαληνὴν τὰ πάθη τῆς Πίστεως καὶ τῆς Σοφίας. Μαθητὴς τοῦ Βαλεντίνου ὑπῆρξεν ὁ ἐκ τῆς ἐν Μεσοποταμίᾳ Ἐδέσσης καταγόμενος Βαρδησάνης, γεννηθεὶς κατὰ τὸ 154 καὶ θανὼν κατὰ τὸ 222. Ἀναφέρεται ὡς συγγράψας διάλογον «περὶ εἱμαρμένης» ἢ «καθ' εἱμαρμένης» καὶ ὡς ἀστρολόγος καὶ φυσικὸς φιλόσοφος. Ἀποδεχθεὶς κατ' ἀρχὰς τὸν γνωστικισμὸν ἔπειτα ἀπεμακρύνθη τούτου.

Περισσότερον ἀπηλλαγμένος ἀπὸ τὰς ὑπερβολὰς τοῦ γνωστικισμοῦ ἐμφανίζεται ὁ ἐκ τῆς Σινώπης καταγόμενος Μαρκίων. Εἰς τὴν Ρώμην ἦλθε κατὰ τὸ 140 καὶ ἐγένετο μέλος τῆς ἐκεῖ Ἐκκλησίας. Λόγῳ τῶν αἱρετικῶν του διδασκαλιῶν ἀφωρίσθη κατὰ τὸ 144 καὶ ἵδρυσεν ἰδικὴν του ἐκκλησιαστικὴν κοινότητα. Ὁ Μαρκίων ἠσχολήθη εἰς τὸ νὰ ἀνεύρῃ καὶ νὰ ὑπογραμμίσῃ τὰς ἀντινομίας τὰς ὑπαρχούσας μεταξὺ τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης. Τὰ πορίσματα τῆς ἐρεύνης του διετύπωσεν εἰς βιβλίον ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀντιθέσεις». Ἐφρόνει ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Εὐαγγελίου ἀποτελεῖ κάτι τὸ ἐντελῶς νέον, τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει τὴν πηγὴν τῆς προελεύσεώς του ἐκ τοῦ κόσμου τούτου. Δὲν δύναται νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ Θεοῦ, ὅστις ἔπλασε καὶ κυβερνᾷ τὸν ὁρατὸν κόσμον. Ὑπεράνω τοῦ Θεοῦ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τὸν ὁποῖον ὁ Μαρκίων καλεῖ «Κοσμοκράτορα» ὑπάρχει ἕτερος Θεός, ὅστις ἀπέστειλεν εἰς τὸν κόσμον τὸν Ἰησοῦν διὰ νὰ ἐπιτελέσῃ τὴν σωτηρίαν. Τὰ διδάγματα τοῦ Ἰησοῦ ἑρμηνεύει πλήρως ὁ Παῦλος ἐνῷ ὁ Πέτρος παρεποίησε ταῦτα. Ὁ Μαρκίων ἀντιπροσωπεύει τὴν προσπάθειαν τοῦ ἀποχωρισμοῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ ὡς κύριον θέμα τῶν μελετῶν του ἀντιλαμβάνεται ὄχι τὸ πρόβλημα τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου, ἀλλὰ τὸ πρόβλημα τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου. Τὸν Μαρκίωνα θεωρεῖ ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς τῆς δογματικῆς Χάρνακ ὡς τὸν πρωτοτυπώτερον στοχαστὴν μετὰ τὸν Παῦλον καὶ τὸν Αὐγουστῖνον. Τὴν κατεύθυνσιν τοῦ Μαρκίωνος ἠκολούθησεν ὁ μαθητής του Ἀπελλῆς, ὅστις εἰς τὸ σύγγραμμά του «Συλλογισμοί» λέγει ὅτι τὰ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης περιέχουν ἀνακριβείας καὶ διὰ τοῦτο δὲν δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς προερχόμενα ἐκ τοῦ Θεοῦ. Ἀκολουθῶν τὸν Μαρκίωνα ἐδέχετο ὡς ὑψίστην ἀρχὴν τὸν «ἀγέννητον Θεόν». Ὁ πρῶτος οὗτος Θεὸς ἐδημιούργησε τὸν κόσμον τῶν ἀγγέλων μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ πρῶτος εἶναι ὁ δημιουργός. Ὁ ὁρατὸς κόσμος ἐπλάσθη κατ' ἀπομίμησιν τοῦ ἀοράτου ὑπὸ τοῦ Δημιουργοῦ, ὅστις ταυτίζεται μὲ τὸν Θεὸν τῶν Ἰουδαίων. Εἷς ὅμως ἐκ τῶν λοιπῶν ἀγγέλων, ὁ «ἄγγελος πυρετὸς» ἐδημιούργησε τὴν «σάρκα τῆς ἁμαρτίας» καὶ ἐνέπλεξεν εἰς αὐτὴν τὰς ἐκ τοῦ ἀοράτου κόσμου κατελθούσας εἰς τὸν ὁρατὸν ψυχάς. Κατὰ παράκλησιν δὲ τοῦ δημιουργοῦ Θεοῦ, ὁ ἀγέννητος Θεὸς στέλλει εἰς τὸν κόσμον τὸν Ἰησοῦν διὰ νὰ ἐπιτελέσῃ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἀπὸ τὴν σάρκα τῆς ἁμαρτίας. Ἀποσπάσματα ἐκ τοῦ μνημονευθέντος ἔργου του μᾶς διέσωσεν ὁ Ἀμβρόσιος παραλαβὼν ταῦτα ἀπὸ ἀπολεσθέντα ἔργα τοῦ Ὠριγένους. Κατὰ τὴν νεωτέραν ἐποχὴν ὁ Ρενὰν ἔχει ἐκφρασθῆ μετ' ἐνθουσιασμοῦ διὰ τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Ἀπελλῆ, ἐπειδὴ ἐνόμισεν ὅτι εὗρεν εἰς αὐτὰς τὴν τάσιν τῆς ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τὰ περίπλοκα συστήματα καὶ τῆς ἐπανόδου εἰ, τὴν ἁπλῆν σκέψιν.

Εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν περὶ τὸ 130 φέρεται ὡς διδάσκαλος τῆς αἱρέσεως τῶν γνωστικῶν καὶ ὁ Καρποκράτης. Περὶ τοῦ βίου του οὐδὲν σχεδὸν γνωρίζομεν. Διὰ τοῦτο διετυπώθη ἡ ἀντίληψις ὅτι ἴσως τὸ ὄνομα Καρποκράτης ἀποτελεῖ σύμβολον αἱρέσεως. Ἐσχετίσθη ἀκόμη τὸ ὄνομα τοῦτο πρός τοι αἰγυπτιακὸν θεὸν Ἁρποκράτην, ὅστις ἀποτελεῖ μίαν τῶν μορφῶν ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἐμφανίζεται ὁ θεὸς Ὧρος. Δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ὑπῆρξε πραγματικὸν πρόσωπον Καρποκράτης, τὸ ὁποῖον ἔπειτα ἐλατρεύθη, ὅπως καὶ ὁ Σίμων ὁ Μάγος, ὡς θεός. Τὸ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Καρποκράτους φερόμενον γνωστικὸν σύστημα δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς εὐρυτάτη ἑρμηνευτικὴ σύνθεσις. Οἱ ὀπαδοί του ἔδιδον τιμητικὴν θέσιν ὄχι μόνον εἰς τὸν Χριστὸν καὶ τὸν Παῦλον, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν Πυθαγόραν, τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀριστοτέλη, τὸν Ὅμηρον καὶ πολλοὺς ἄλλους. Εἰς πολλὰ σημεῖα ἠκολούθουν τὰς πλατωνικὰς ἀντιλήψεις. Ἐδόξαζον ὅτι αἱ ψυχαὶ διατρίβουν εἰς τὸν ὑπερουράνιον τόπον μαζὶ μὲ τὸν Θεόν. Ἐκ τούτου

καταπίπτουν, ὅπως λέγει καὶ ὁ Πλάτων εἰς τὸν «Φαῖδρον», εἰς τὴν γῆν. Εὑρισκόμεναι εἰς τὴν γηΐνην περιοχὴν ἀναμιμνήσκονται τὰ οὐράνια θεάματα καὶ δέχονται τὴν ἐπίδρασιν τῆς δυνάμεως, ἥτις ἐκπορευομένη ἀπὸ τὸν Θεὸν φθάνει μέχρι τῶν καρδιῶν των. Αἱ ψυχαὶ αἵτινες ζοῦν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ συμμορφούμεναι πρὸς τὴν θέλησιν τοῦ Θεοῦ μετὰ θάνατον ἐπανέρχονται εἰς τὸν ὑπερουράνιον τόπον. Αἱ λοιπαὶ εἰσέρχονται εἰς νέα σώματα μέχρις ὅτου ἀποκαθαρθοῦν. Ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ Μεσσίας ὁ ἐπιφέρων τὴν συνδιαλλαγὴν καὶ τὴν ἀπολύτρωσιν. Ὡς ἱδρυτὴς τῆς αἱρέσεως ταύτης ἀναφέρεται ἐκτὸς τοῦ Καρποκράτους καὶ ὁ υἱός του Ἐπιφάνης ὅστις ἐπρόφθασε, καίτοι ἀπέθανε δεκαεπταετής, νὰ γράψῃ βιβλίον περὶ δικαιοσύνης. Οἱ ὀπαδοὶ τῆς αἱρέσεως ἀπέδωσαν εἰς αὐτὸν θείας τιμάς, ἀνηγέρθησαν δὲ εἰς μνήμην του καὶ στῆλαι ἐν Σάμῃ τῆς Κεφαλληνίας, ἐκ τῆς ὁποίας κατήγετο ἡ μήτηρ του. Λίαν ἀξιοσημείωτον τυγχάνει ὅτι εἰς τὸ βιβλίον του ἐκεῖνο ἀφορμώμενος ὁ Ἐπιφάνης ἐκ τοῦ Πλάτωνος ὑπεστήριζεν ἓν σύστημα ἐξ ὁλοκλήρου κομμουνιστικὸν καὶ ἀναρχικόν. «Κοινῇ πᾶσιν ἐποίησεν τὰς ἀμπέλους ὁ Θεὸς, αἱ μήτε στρουθὸς μήτε κλέπτην ἀπαρνοῦνται». (Ἔκαμεν ὁ Θεὸς τὰς ἀμπέλους κοινὰς εἰς ὅλους. Αὗται δὲν ἀπαρνοῦνται τὸν καρπόν των οὔτε εἰς τὸν στρουθὸν, οὔτε εἰς τὸν κλέπτην). Ἡ δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ, ἔλεγε, προϋποθέτει κοινότητα καὶ ἰσότητα. Μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων οὐδεμία πρέπει νὰ ὑπάρχῃ διαφορά. Οἱ νόμοι ἐδίδαξαν τοὺς ἀνθρώπους νὰ παρανομοῦν. «Οἱ νόμοι ἀνθρώπων ἀμαθίαν κολάζειν μὴ δυνάμενοι παρανομεῖν ἐδίδαξαν». (Ἐπειδὴ οἱ νόμοι δὲν ἠδύναντο νὰ περιορίζουν τὴν ἀμάθειαν τῶν ἀνθρώπων, τοὺς ἐδίδαξαν νὰ παρανομοῦν). Ἡ διάκρισις τοῦ ἰδικοῦ μου καὶ ἰδικοῦ σου ἦλθεν εἰς τὸν κόσμον διὰ τῶν νομικῶν διατάξεων αἵτινες προστατεύουν τὴν ἰδιοκτησίαν καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ αἰτία τῆς διασπάσεως τῆς κοινότητος. Ὅλα τὰ ἀγαθὰ πρέπει νὰ εἶναι κοινά, κοιναὶ δὲ θὰ εἶναι καὶ αἱ γυναῖκες. Ἡ ἐπιθυμία ἀποτελεῖ θείαν προσταγὴν πρὸς συντήρησιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. «Τὴν ἐπιθυμιαν ἔντονον καὶ σφοδροτέραν ἐνεποίησεν ὁ Θεὸς ἐν τοῖς ἄρρεσιν εἰς τὴν τῶν γενῶν παραμονήν, ἣν οὔτε νόμος οὔτε ἔθος ἀφανίσαι δύναται Θεοῦ γὰρ ἔστι δόγμα». Ἐκ τῶν πληροφοριῶν τὰς ὁποίας μᾶς παρέχει ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς εἰς τοὺς «Στρωματεῖς» δύναταί τις νὰ συναγάγῃ ὅτι ὁ σύλλογος τῶν Καρποκρατιανῶν ἦτο θίασος ὀργιαστικῶν λατρευτικῶν τελετουργιῶν. Εἶναι συχνὴ εἰς τὰς μυστικιστικὰς αἱρέσεις ἡ μετάπτωσις ἐκ τοῦ ὑψίστου ἀσκητισμοῦ εἰς τὴν ἀχαλίνωτον αἰσθησιακὴν ἡδυπάθειαν.

Διάφορος τοῦ γνωστικισμοῦ εἶναι ὁ Μανιχαϊσμός, τὸν ὁποῖον ἵδρυσε κατὰ τὰ μέσα τοῦ τοῦ 3ου αἰῶνος ὁ Πέρσης Μάνης. Ἐγεννήθη οὗτος κατὰ τὸ 216, ἐνεφανίσθη ὡς ἀρχηγὸς αἱρέσεως κατὰ τὸ 242 καὶ ἐθανατώθη διὰ λιθοβολισμοῦ ὑπὸ τῶν Περσῶν ἱερέων κατὰ τὸ 272. Ἡ διδασκαλία του συναπετελέσθη ἐκ μίγματος χριστιανικῶν, γνωστικῶν, βαβυλωνοχαλδαϊκῶν καὶ ζωροαστρικῶν στοιχείων. Τὸ θεμελιῶδες δόγμα του εἶναι ὅτι ὑπάρχουν δύο ἀντιμαχόμενα μέσα εἰς τὸ σύμπαν στοιχεῖα, τὸ ἀγαθὸν ἀφ' ἑνὸς καὶ τὸ κακὸν ἀφ' ἑτέρου. Καὶ μέσα εἰς τὸν ἄνθρωπον ὑπάρχουν δύο ψυχαί, ἡ σαρκικὴ κακὴ καὶ ἡ φωτεινὴ ἀγαθὴ ψυχή. Μεταξὺ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ, καὶ εἰς τὸ σύμπαν καὶ εἰς τὸν ψυχικὸν κόσμον τοῦ ἀνθρώπου, διεξάγεται διαρκὴς ἀγών. Ἡ ἀπολύτρωσις τοῦ ἀνθρώπου ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς ἐγκρατείας, διὰ τῆς ἀποφυγῆς ἀπὸ τῆς κρεοφαγίας, διὰ τῆς καταργήσεως τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ γάμου. Ἡ διαφορὰ τοῦ Μανιχαϊσμοῦ ἀπὸ τοῦ γνωστικισμοῦ ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι, ἐνῷ οἱ γνωστικοὶ εἶναι μονοθεϊσταί, οἱ Μανιχαῖοι δέχονται τὴν ὕπαρξιν δύο δημιουργικῶν δυνάμεων, αἵτινες εὑρίσκονται εἰς διαρκῆ πάλην. Ἐκ τῆς συγκρούσεως ταύτης προκύπτει δραματικὴ πάλη, ἥτις ἀποτελεῖ τὴν ἱστορίαν τῆς κοσμικῆς ἐξελίξεως. Ἡ αἵρεσις τοῦ Μανιχαϊσμοῦ ἔσχε μεγάλην διάδοσιν, ἐπί τινα δὲ χρόνον ὑπῆρξεν ὀπαδὸς ταύτης καὶ ὁ Αὐγουστῖνος. Κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους ἐμφανίζονται διὰ τῶν διαφόρων αἱρέσεων δοξασίαι τῆς μανιχαϊκῆς αἱρέσεως.

Αἱ δοξασίαι τῶν Γνωστικῶν καὶ τῶν Μανιχαίων κατεπολεμήθησαν ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Τὸν γνωστικισμὸν κατεπολέμησαν ὁ Εἰρηναῖος (130—142) καὶ ὁ Ἱππόλυτος δράσας περὶ τὸ 200 ἐν Ρώμῃ. Κατὰ τῶν Γνωστικῶν ἔγραψε πολεμικὴν πραγματείαν καὶ ὁ Πλωτῖνος. Τοὺς Μανιχαίους δὲ κατεπολέμησεν ἐν τῇ Δύσει ὁ Αὐγουστῖνος. Ἡ συμβολὴ τοῦ γνωστικισμοῦ εἰς τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι συνετέλεσεν εἰς τὴν διάδοσιν τῆς ἐννοίας τῆς «ἀπορροῆς», ἤτοι τῆς ἀντιλήψεως ὅτι ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐκπηγάζουν δυνάμεις αἵτινες ἀποτελοῦν ἱεραρχημένην κλίμακα. Ἐφ' ὅσον ἀπομακρύνονται ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, κατὰ τοσοῦτον ἀποξενοῦνται αὐτοῦ. Αἱ ἀπορροαὶ αὗται παραβάλλονται μὲ τὸ φυσικὸν φαινόμενον τῆς φωτεινῆς ἀκτινοβολίας. Διέδωσαν προσέτι τὰ ἐν λόγῳ συστήματα καὶ τὴν δοξασίαν, ὅτι ὁ κόσμος παρήχθη κατόπιν μιᾶς ἐκπτώσεως καὶ ἀποστασίας ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, ἐδίδαξαν δὲ ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ ἐπιστροφὴ πρὸς τὴν θείαν ἀρχήν. Εἰσήγαγον τοιουτοτρόπως τὴν ἔννοιαν τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως εἰς τὴν θεολογίαν. Κατὰ τὸν Μεσαίωνα συχνάκις ἀναφαίνονται παρόμοιαι ἀντιλήψεις ἰδίᾳ εἰς τοὺς κύκλους τῶν μυστικιστῶν. Εἰς τοὺς Ρώσσους θεολόγους καὶ φιλοσόφους τοῦ 19ου καὶ 20οῦ αἰῶνος, Σόλοβιεφ καὶ Μπερντιάεφ εἶναι αἰσθητὴ ἡ συμπάθεια πρὸς τὰς θεωρίας τοῦ γνωστικισμοῦ.

Ἡ σχολὴ τῶν κατηχητῶν καὶ ἐξηγητῶν τῆς Ἀλεξανδρείας.

Πάνταινος. Τὴν ἀρχὴν τῆς ὠργανωμένης προσπαθείας διὰ νὰ καταπολεμηθῇ ὁ γνωστικισμὸς καὶ νὰ καθορισθῇ ἐπακριβῶς τὸ περιεχόμενον τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἀποτελεῖ ἡ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἱδρυθεῖσα σχολὴ τῶν κατηχητῶν. Περὶ τῆς σχολῆς ταύτης μᾶς παρέχει πληροφορίας ὁ Εὐσέβιος εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν του ἱστορίαν (5,10), λέγων ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ αὐτοκράτορος Κομμόδου (180 — 192) ἐλειτούργει ἐν Ἀλεξανδρείᾳ «Διδασκαλεῖον τῶν ἱερῶν λόγων» ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Πανταίνου, καὶ τὴν ἐποπτείαν τοῦ ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας. Περὶ τοῦ Πανταίνου γνωρίζομεν πολὺ ὀλίγα. Ὁ Εὐσέβιος μᾶς παρέχει τὴν πληροφορίαν ὅτι κατ' ἀρχὰς ἦτο ὀπαδὸς τοῦ Στωϊκισμοῦ μεταστραφεὶς κατόπιν εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Δὲν ἐσώθησαν συγγράμματά του. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἐδίδασκε προφορικῶς καὶ ὅτι αἱ παραδόσεις του κατεγράφοντο ὑπὸ τῶν μαθητῶν του.

Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς. Διάδοχος τοῦ Πανταίνου ἐγένετο ὁ Τίτος Φλάβιος Κλήμης. Ἐγεννήθη πιθανῶς ἐν Ἀθήναις κατὰ τὸ 150 ἐκ γονέων ἐθνικῶν. Ἐταξίδευσεν ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας διὰ νὰ εὕρῃ διδάσκαλον τῆς ἀρεσκείας του καὶ ἠκροάσθη πολλοὺς διδασκάλους, μέχρις ὅτου συνήντησε τὸν Πάνταινον, εἰς τὸν ὁποῖον εὗρεν ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐπόθει. Κατὰ τὸ 202 ἐγκατέλειψε λόγῳ τῶν διωγμῶν ὁ Κλήμης τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ ἀπέθανε κατὰ τὸ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 211 καὶ 216 χρονικὸν διάστημα. Τὴν διδασκαλίαν του δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν ἐκ τῶν τριῶν διασωθέντων ἔργων του, ἅτινα εἶναι τὰ ἀκόλουθα: 1ον «Λόγος προτρεπτικὸς πρὸς Ἕλληνας», 2ον «Παιδαγωγὸς» καὶ 3ον «Στρωματεῖς». Διὰ τοῦ Κλήμεντος ἀρχίζει ὁ Χριστιανισμὸς νὰ ἐνσωματώνῃ συστηματικῶς εἰς τὴν διδασκαλίαν του τὰς ἀντιλήψεις ἐκείνας τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, αἵτινες ἠδύναντο νὰ συμβιβασθοῦν μὲ τὰ δόγματά του. Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀπορριπτέα. Εἶναι προκαταρκτικὴ καθοδήγησις τὴν ὁποίαν ἤσκησεν ὁ Θεὸς διὰ σοφῶν ἀνδρῶν ἐπὶ τῶν ἐθνικῶν διὰ νὰ τοὺς προπαρασκευάσῃ πρὸς ἀποδοχὴν τῆς πίστεως. «Ἐπαιδαγώγει γὰρ καὶ αὐτὴ (δηλ. ἡ φιλοσοφία) τὸ ἑλληνικόν, ὡς ὁ νόμος τοὺς Ἑβραίους». Ὁ Κλήμης τοιουτοτρόπως ἀποδέχεται τὸ περιεχόμενον τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἐφ' ὅσον εἶναι συμβιβαστὸν μὲ τὰ χριστιανικὰ δόγματα. Ἐκτιμᾷ πολὺ τὸν Πλάτωνα, τὸν ὁποῖον παρομοιάζει μὲ τοὺς προφήτας «ὁ πάντα ἄριστος Πλάτων οἷον θεοφορούμενος», ἀλλὰ κυρίως ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὸν Φίλωνα καὶ ἀπὸ τὸν Στωϊκὸν Μουσώνιον. Ἡ πίστις βεβαίως εἶναι τὸ κυριώτερον δεδομένον καὶ ἀποτελεῖ τὸ κριτήριον τῆς γνώσεως. Ἀλλ' ἡ τελείωσις τοῦ ἀνθρώπου ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς γνώσεως ἥτις στηρίζεται ἐπὶ τῆς πίστεως. Εἶναι ἡ πίστις τὸ «ἐκ τῶν προτέρων» δεδομένον διὰ τὴν γνῶσιν στήριγμα καὶ διὰ τοῦτο παραβάλλεται πρὸς τὴν «πρόληψιν», δηλαδὴ τὴν ἐκ τῶν προτέρων γνῶσιν. «Κυριώτερον οὖν τῆς ἐπιστήμης ἡ πίστις· καὶ ἔστιν αὐτῆς κριτήριον». Ἡ γνῶσις εἶναι «ἀπόδειξις τῶν διὰ πίστεως παρειλημμένων, τῇ πίστει οἰκοδομουμένη» (ἀπόδειξις αὐτῶν τὰ ὁποῖα ἔχομεν παραλάβει διὰ τῆς πιστεως, ἐποικοδομουμένη διὰ τῆς πίστεως). Ἡ δὲ φιλοσοφία εἶναι προπαιδευτικὴ μάθησις ἀπαραίτητος διὰ τὴν ἀπόκτησιν τῆς σοφίας «ὡς τὰ ἐγκύκλια μαθήματα συμβάλλεται πρὸς φιλοσοφίαν τὴν δέσποιναν αὐτῶν, οὕτω καὶ φιλοσοφία αὐτὴ τῆς σοφίας κτῆσιν συνεργεῖ». Λέγων πίστιν ὁ Κλήμης δὲν νοεῖ τὴν ἁπλῆν καὶ ὑποθετικὴν παραδοχὴν γεγονότος τινὸς ὡς πραγματικοῦ ἀλλὰ τὴν ἐκ βάθους τῆς ψυχῆς θεληματικὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀληθείας. Ὡς πρὸς τὰς περὶ Θεοῦ ἀντιλήψεις ἀποδέχεται ὁ Κλήμης τὴν ὑπὸ τοῦ Φίλωνος ἱδρυθεῖσαν ἀρνητικὴν θεολογίαν. Θεωρεῖ τὸν Θεὸν ὡς «ἐπέκεινα τοῦ ἑνὸς καὶ ὑπὲρ αὐτὴν μονάδα». Τὸ θεῖον εἶναι «ἀνενδεὲς καὶ ἀπαθές». Θετικῶς δύναται νὰ γνωσθῇ μόνον ὁ Υἱός, ὅστις εἶναι ἡ δύναμις καὶ σοφία τοῦ Πατρός, ὁ Λόγος καὶ ὁ Νόμος τῆς δημιουργημένης κτίσεως. Ὁ Χριστὸς ὡς Λόγος ἐνεργεῖ καὶ κατὰ τὴν προχριστιανικὴν ἐποχήν, διότι ἐξ αὐτοῦ ἐκπορεύεται ὁ φωτισμὸς τῆς ἀνθρωπότητος διὰ τῶν φιλοσόφων καὶ τῶν προφητῶν. Περισσότερον αἰσθητὴ εἶναι ἡ ἐπίδρασις τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας ἐπὶ τῶν ἠθικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Κλήμεντος, ὅστις μεταπλάττει τὸν «σοφὸν» τῶν Στωϊκῶν εἰς χριστιανικὴν προσωπικότητα. Τὸ τέρμα πρὸς τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ βαδίζῃ ὁ ἠθικὸς ἄνθρωπος εἶναι ἡ «ἀπάθεια», διότι διὰ ταύτης καθίσταται ὁμοίωμα τοῦ «ἀνενδεοῦς καὶ ἀπαθοῦς Θεοῦ». Διὰ τῶν χριστιανικῶν ἀρετῶν ὁ χριστιανὸς ὑπερβαίνει τὸ στάδιον τῆς ὁμοιώσεως καὶ ὑψοῦται εἰς τὸ στάδιον τῆς «θεώσεως». Εἰς τοὺς «Στρωματεῖς» (7, 16) γράφει: «ὁ τῷ Κυρίῳ πειθόμενος καὶ τῇ δοθείσῃ δι' αὐτοῦ κατακολουθήσας προφητείᾳ τελέως ἐκτελεῖται κατ' εἰκόνα τοῦ διδασκάλου ἐν σαρκὶ περιπολῶν Θεός» (ὁ ὑπακούων εἰς τὸν Κύριον καὶ ἀκολουθήσας τὴν δοθεῖσαν δι' αὐτοῦ προφητείαν, τελειοῦται καὶ γίνεται ἀκριβὴς εἰκὼν τοῦ διδασκάλου, Θεὸς ὅστις μὲ σάρκινον ἔνδυμα περιέρχεται ἐπὶ τῆς γῆς). Διὰ τῶν εὐσεβῶν λογισμῶν ὁ χριστιανὸς ὑψοῦται εἰς τὴν θείαν θεωρίαν. Ἡ τοιαύτη ὕψωσις, κατὰ τὸν Κλήμεντα, δὲν συμπίπτει μὲ τὴν δι' ἐκστάσεως ἕνωσιν μὲ τὸ θεῖον, ὅπως ἐδόξαζον οἱ Νεοπλατωνικοί. Ὁμοιάζει μᾶλλον μὲ τὴν πλατωνικὴν καὶ ἀριστοτελικὴν θεωρίαν. Ἀποτελεῖ μίαν «ἀΐδιον ἀνάπαυσιν ἐν τῷ Θεῷ». Διὰ τοῦ Κλήμεντος ἐπιχειρεῖται νὰ διαμορφωθῇ κατὰ τρόπον ἐπιστημονικὸν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης τὸ περιεχόμενον τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ἐν ἁρμονίᾳ πάντοτε πρὸς τὰ θεμελιῶδη δεδομένα τῆς πίστεως.

Ὠριγένης (185—254). Διάδοχος τοῦ Κλήμεντος ὑπῆρξεν ὁ Ὠριγένης, ὅστις διεύθυνε τὴν σχολὴν ἀπὸ τοῦ 203 ἕως τὸ 231. Ἐγεννήθη ἐν Αἰγύπτῳ ἐξ εὐπόρου οἰκογενείας. Ὁ πατήρ του Λεωνίδας ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος του διδάσκαλος, ἀπέθανε δὲ μαρτυρικὸν θάνατον ἐπὶ Σεπτιμίου Σεβήρου. Ὁ-

ταν συνελήφθη ὁ πατήρ του, ὁ Ὠριγένης ἠθέλησε νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ εἰς τὸ μαρτύριον, ἀλλ' ἡ μήτηρ του τὸν συνεκράτησε μετὰ μεγάλου κόπου. Ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας ἠσχολήθη ὄχι μόνον μὲ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν Γραφῶν, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν μελέτην τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Ἀνέγνωσε τὰ συγγράμματα τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Νουμηνίου, τοῦ Νικομάχου καὶ τοῦ Στωικοῦ Κορνούτου. Κατὰ μαρτυρίαν τοῦ Εὐσεβίου ὁ Πορφύριος εἰς ἀπολεσθὲν ἔργον του κατηγόρει τὸν Ὠριγένην, διότι, ἐνῶ εἶχε παιδείαν ἑλληνικήν, προσῆλθεν εἰς τὸν Χριστιανισμόν: «Ὠριγένης δὲ Ἕλλην ἐν Ἕλλησι παιδευθεὶς πρὸς τὸ βάρβαρον ἐξώκειλε τόλμημα» (Εὐσέβ. Ἐκκλ. Ἱστορ. 6, 19). Μετὰ τὴν θανάτωσιν τοῦ πατρός του καὶ τὴν δήμευσιν τῆς περιουσίας του, ἠναγκάσθη νὰ ἀναλάβῃ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ διδασκάλου, διαδεχθεὶς τὸν Κλήμεντα, τοῦ ὁποίου εἶχεν ὑπάρξει μαθητής, εἰς τὴν διεύθυνσιν τῆς σχολῆς. Ἀπὸ τῆς πρώτης του νεότητος εἶχε δείξει δείγματα ἐκπληκτικῆς εὐφυΐας καὶ ἀσκητικῆς ἀρετῆς. Κατηγορηθεὶς ἐπὶ κακοδοξίᾳ, κατὰ τὸ 232 ἀπεχώρησεν εἰς τὴν ἐν Παλαιστίνῃ Καισάρειαν, ἔνθα ἵδρυσεν ἰδίαν σχολήν. Κατὰ τὸν διωγμὸν τὸν διαταχθέντα ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Δεκίου, συνελήφθη καὶ ὑπεβλήθη εἰς φρικιαστικὰ μαρτύρια. Ἀπολυθεὶς τῶν φυλακῶν, ὑπέκυψεν εἰς τὰς κακώσεις, ἀποθανὼν ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης, κατ' ἄλλους δὲ ἐν Τύρῳ. Εἶναι θαυμαστὴ ἡ δράσις τὴν ὁποίαν ἀνέπτυξεν ὡς διδάσκαλος, ὡς κήρυξ τοῦ θείου λόγου καὶ ὡς συγγραφεύς. Ὁ Γρηγόριος ὁ θαυματουργὸς εἰς τὸν ἐγκωμιαστικόν του λόγον ἐξιστορεῖ τὸ πρόγραμμα τῶν μαθημάτων ἅτινα ἐδίδασκεν ὁ Ὠριγένης ἐν τῇ σχολῇ του. Ἤρχιζε μὲ τὴν διδασκαλίαν τῆς διαλεκτικῆς, δι' ἧς ἐπεδίωκε νὰ ἀσκήσῃ τὴν κριτικὴν δύναμιν τῆς ψυχῆς τῶν μαθητῶν του. Προεχώρει ἔπειτα εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσεως. Ἤρχετο ἔπειτα ἡ σειρὰ τῶν δύο ἐπιστημῶν, τῆς γεωμετρίας καὶ τῆς ἀστρονομίας. Ἐκ τούτων τὴν γεωμετρίαν ἐθεώρει ὡς πρότυπον ἀκριβολογικῆς ἐπιστήμης. Μετὰ ταῦτα ἐπηκολούθει ἡ διδασκαλία τῆς ἠθικῆς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς τετραμεροῦς διαιρέσεως τῆς ἀρετῆς κατὰ τὰς ὑποδείξεις τοῦ Πλάτωνος. Ὡς μήτηρ πασῶν τῶν ἀρετῶν ἐθεωρεῖτο ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν Θεόν. Μετὰ ταῦτα ἐτοποθετεῖτο ἡ σπουδὴ τῶν συγγραμμάτων τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων. Τελευταία καὶ ὑψίστη βαθμὶς τοῦ προγράμματος ἦτο τὸ μάθημα τῆς θεολογίας, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἐπίγνωσιν τῶν ἐσχάτων ἀρχῶν. Ἡ συγγραφικὴ δρᾶσις τοῦ Ὠριγένους ἦτο καταπληκτική, λόγῳ δὲ ταύτης ὠνομάσθη «ἀδαμάντινος». Ὁ Ἐπιφάνιος ἀναβιβάζει τὸν ἀριθμὸν τῶν ὑπ' αὐτοῦ συγγραφεισῶν πραγματειῶν εἰς ἓξ χιλιάδας. Ἐκ τοῦ μεγάλου τούτου συγγραφικοῦ ὄγκου μικρὸν μέρος διεσώθη εἰς τὴν μορφὴν τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου, διότι τὸ περιεχόμενον τῶν ἔργων τοῦ Ὠριγένους ἐθεωρήθη αἱρετικόν. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανὸς κατὰ τὸ 543 ἐξέδωκε διάταγμα, διὰ τοῦ ὁποίου ἐχαρακτηρίζοντο 24 χωρία τοῦ «Περὶ ἀρχῶν» ὠριγενικοῦ συγγράμματος ὡς αἱρετικά. Εἰς ἐκτέλεσιν τοῦ διατάγματος τούτου ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸ 553 συγκροτηθεῖσα Ε΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος ἀνεθεμάτισε τὴν διδασκαλίαν του. Τὸ σύνολον τῶν συγγραμμάτων του δύναται νὰ διαιρεθῇ εἰς ἓξ κατηγορίας, ἤτοι: 1) εἰς φιλολογικά, 2) ἐξηγητικά, 3) δογματικά, 4) ἠθικὰ—πρακτικά, 5) ἀπολογητικά, καὶ 6) ἐπιστολάς. Μεγάλης φιλοσοφικῆς σημασίας ἦτο τὸ «Περὶ ἀρχῶν» σύγγραμμα. Ἐκ τούτου ἔχομεν ὀλίγα ἀποσπάσματα εἰς τὴν ἑλληνικήν, διεσώθη ὅμως ἡ εἰς τὴν λατινικὴν γενομένη μετὰ διασκευῶν μετάφρασις ὑπὸ τοῦ Ρουφίνου. Τὸ σύγγραμμα τοῦτο ἐγράφη κατὰ τὸ 220 μέχρι 230 καὶ ἀποτελεῖται ἐκ τεσσάρων βιβλίων. Εἰς τὸ πρῶτον ἐκ τούτων γίνεται λόγος περὶ τοῦ Πατρός, τοῦ Υἱοῦ, τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, περὶ τῆς Δημιουργίας, περὶ τῶν ἀγγέλων καὶ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος.

Εἰς τὸ δεύτερον βιβλίον γίνεται λόγος περὶ τοῦ κόσμου καὶ περὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Χριστοῦ εἰς αὐτόν. Τὸ τρίτον πραγματεύεται περὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ ἀπολυτρώσεως τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ δὲ τέταρτον περὶ τοῦ θεοπνεύστου τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Ἀπολογητικὸν ἔργον του εἶναι τὸ «Κατὰ Κέλσου» σύγγραμμα ἐξ ὀκτὼ βιβλίων, διὰ τῶν ὁποίων ἀνασκευάζει τὸ ἀντιχριστιανικὸν ἔργον «Ἀληθὴς Λόγος». Μέγα φιλολογικὸν κατόρθωμά του ἦτο ἡ ἔκδοσις τῶν «Ἑξαπλῶν», ἤτοι τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης εἰς ἓξ στήλας περιεχούσας τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον, τὴν ἑλληνιστὶ μεταγραφήν του, καὶ τὸ κείμενον τεσσάρων μεταφράσεων προερχομένων ἐκ τεσσάρων διαφόρων ἑρμηνευτῶν. Ὡς ἐξηγητὴς ἔγραψε πληθὺν σχολίων, ὑπομνημάτων καὶ ὁμιλιῶν. Δύναται νὰ χειρίζεται ἐπιτυχῶς καὶ τὴν συνθετικὴν παραγωγικὴν μέθοδον κατὰ τὸ πρότυπον τῆς γεωμετρικῆς μεθόδου, χωρὶς νὰ ὑπολείπεται κατὰ τὴν ἑρμηνευτικὴν κατανόησιν καὶ ἐξήγησιν τῶν γραπτῶν κειμένων. Συνδυάζει δηλαδὴ τὸ χάρισμα τῆς ἀναλυτικῆς σκέψεως τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν μετὰ τῆς ἱκανότητος πρὸς κατανόησιν καὶ ἐπαναβίωσιν τῶν γραπτῶν κειμένων, ἥτις ἀποτελεῖ τὴν μέθοδον τῆς ἐργασίας τῶν πνευματικῶν, ὅπως λέγομεν ἡμεῖς σήμερον, ἐπιστημόνων. Πανταχοῦ εἰς τὸ ἔργον του τυγχάνει αἰσθητὴ ἡ παρουσία τῆς ἑλληνικῆς διανοήσεως. Ὁ Πορφύριος ἔγραφε περὶ αὐτοῦ: «Κατὰ μὲν τὸν βίον χριστιανῶς ζῶν καὶ παρανόμως, κατὰ δὲ τὰς περὶ τῶν πραγμάτων καὶ τοῦ θείου δόξας ἑλληνίζων καὶ τὰ Ἑλλήνων τοῖς ὀθνείοις ὑποβαλλόμενος μύθοις» (Ὁ Ὠριγένης εἰς τὴν πρακτικὴν ζωὴν ἔζη χριστιανικῶς, παραβαίνων τοὺς νόμους τῆς πολιτείας, ὡς πρὸς δὲ τὰς δοξασίας τὰς ἀναφερομένας εἰς τὴν πραγματικότητα καὶ τὸ θεῖον ἀπεδέχετο τὰς ἀντιλήψεις τῶν Ἑλλήνων, καὶ τὰς ἑλληνικὰς δοξασίας τὰς μετέφερε λαθραίως εἰς ξενικοὺς μύθους). Συνεπῶς δύναται νὰ θεωρηθῇ μαζὶ μὲ τὸν Ἰουστῖνον καὶ τὸν Κλήμεντα ὡς εἷς ἐκ τῶν κυριωτέρων συντελεστῶν διὰ τῶν ὁποίων κατωρθώθη νὰ συνδυασθοῦν αἱ δοξασίαι τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης μὲ τὰ χριστιανικὰ δόγματα.

Ὅπως καὶ ὁ Κλήμης θεωρεῖ καὶ ὁ Ὠριγένης τὸν Θεὸν ὡς οὐσίαν ἐξ ὁλοκλήρου ἀσώματον, ὡς «ἑνάδα» καὶ «μονάδα», ἥτις κεῖται «ἐπέκεινα νοῦ καὶ οὐσίας». Ὁ Θεὸς ὡς Πατὴρ γεννᾷ πάντοτε τὸν Υἱόν, ὅπως τὸ φῶς γεννᾷ πάντοτε τὴν λάμψιν, καὶ τὸ Πνεῦμα τὴν βούλησιν. Ὁ Υἱὸς εἶναι ἐν σχέσει μὲ τὸν κόσμον τὸ ἀρχικὸν καὶ ἰδεῶδες πρότυπον: «ἰδέα ἰδεῶν». Πάντα τὰ ὄντα εἶναι ἀντίτυπα τοῦ Υἱοῦ, θεωρουμένου ὡς Λόγου τοῦ Θεοῦ. Ἐν τῇ ἀναπτύξει τῆς θεότητος τὸ πρῶτον μέλος εἶναι ὁ Υἱὸς καὶ τὸ δεύτερον τὸ Ἅγιον Πνεῦμα. Ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἀποτελοῦν τὴν «προσκυνητὴν τριάδα». Ὁ κόσμος ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ὡς ἐκδήλωσις τῆς ἀγαθότητός του, οὐχὶ ἐν χρόνῳ, ἀλλ' ἐν τῇ αἰωνιότητι. Οὐδέποτε ὑπῆρξαν αἰῶνες καθ' οὓς δὲν ὑφίστατο κόσμος. Καὶ αἱ ψυχαὶ εἶναι πνεύματα δημιουργηθέντα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Ἐπειδὴ ὅμως ἐψυχράνθη ἡ ἀγάπη των πρὸς τὸν δημιουργόν, ἀπεμακρύνθησαν ἀπ' αὐτὸν καὶ κατέπεσαν εἰς τὴν ὕλην, ἥτις ἐπίσης ἔχει δημιουργὸν τὸν Θεόν. Ὁ Ὠριγένης ἐτυμολογεῖ τὴν λέξιν ψυχὴ ἐκ τοῦ ῥήματος ψύχω, διότι διδάσκει ὅτι ψυχὴ γίνεται τὸ πνεῦμα, ὅταν ἐλαττώνεται, ὅταν «ψύχεται» ἡ θερμότης τοῦ πρὸς τὸν Θεὸν ζήλου του. Ἡ πτῶσις τῶν ψυχῶν ἐξηγεῖται ἐκ τῆς ἐλευθερίας τὴν ὁποίαν ἔχει χαρίσει εἰς αὐτὰς ὁ Δημιουργός. Ἡ λυτρωτικὴ δύναμις εἶναι ὁ Λόγος, ὅστις δύναται νὰ ἐπαναγάγῃ τὰς ψυχὰς εἰς τὴν ἀρχαίαν κατάστασιν. Ἡ τοιαύτη λυτρωτικὴ τοῦ Λόγου ἐνέργεια, ἥτις ἐξεδηλώθη διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Χριστοῦ, ἐπεκτείνεται εἰς ὅλην τὴν κτίσιν. Τὰ «ἄλογα» καὶ τὰ «ἄψυχα» καθὼς καὶ τὰ «σώματα» ἐπανέρχονται εἰς τὸ «μὴ ὄν», καταργεῖται ἁμαρτία καὶ ἡ κτίσις ἐπανέρχεται εἰς τὸν Θεόν. Τὴν τοιαύτην ἕνωσιν ὀνομάζει ὁ Ὠριγένης «ἐπανόρθωσιν», Διὰ τῆς συνθετικῆς του ταύτης θεωρήσεως παρέσχεν ὁ Ὠριγένης ὁλοκληρωμένον θεολογικὸν σύστημα. Διὰ τὴν ἐποικοδόμησίν του ἐχρησιμοποίησεν, ὡς εἴπομεν, δύο μεθόδους: τὴν ἀναλυτικὴν συνθετικὴν καὶ τὴν ἑρμηνευτικήν. Τὰ κείμενα τῶν Ἁγίων Γραφῶν λαμβάνονται ὡς πρῶτα καὶ ἀρχικὰ δεδομένα. Γίνεται ἡ ἐξήγησις τούτων καὶ τὰ πορίσματα τὰ προκύπτοντα συνδυάζονται κατὰ τὴν λογικὴν παραγωγικὴν μέθοδον. Ὡς ἑρμηνευτὴς ὁ Ὠριγένης εἶναι λίαν ἀξιόλογος, διότι ἐνεβάθυνε καὶ ἀπὸ μεθοδολογικῆς ἀπόψεως εἰς τὴν ἑρμηνευτικὴν διαδικασίαν. Διακρίνει τριῶν εἰδῶν ἑρμηνείαν: 1ον) Τὴν σωματικὴν ἱστορικήν, 2ον) Τὴν ψυχικήν, καὶ 3ον) Τὴν πνευματικήν. Πρὸς τὸ τρίτον εἶδος ταυτίζει τὴν ἀλληγορικὴν ἑρμηνείαν. Ἡ τριπλὴ αὕτη διαστολὴ τῆς ἐξηγητικῆς μεθόδου ὀφείλεται, λέγει ὁ Ὠριγένης, εἰς τὴν τριπλῆν σύστασιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Ὅπως ὁ ἄνθρωπος, τοιουτοτρόπως καὶ ἡ Γραφὴ σύγκειται, λέγει, ἐκ σώματος, ψυχῆς καὶ πνεύματος. Συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα δικαίως κατατάσσεται ὁ Ὠριγένης μεταξὺ τῶν θεμελιωτῶν τῆς ἑρμηνευτικῆς μεθόδου. Εἶναι προσέτι ὁ πρῶτος, ὅστις κατώρθωσε νὰ ταξιθετήσῃ τὰς δογματικὰς χριστιανικὰς ἀντιλήψεις εἰς ἓν συστηματικὸν σύνολον. Ὅσον καὶ ἂν κατεκρίθησαν τὰ ἔργα του ὡς κακόδοξα, ἀπετέλεσαν θεμελιώδη συμβολὴν διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς Χριστιανικῆς Δογματικῆς καὶ τῆς συστηματικῆς Χριστιανικῆς θεολογίας.

Μαθηταὶ τοῦ Ὠριγένους ὑπῆρξεν ὁ Διονύσιος ὁ ἐπικληθεὶς μέγας, ὅστις κατεπολέμησε τὸν ὑλιστικὸν ἀτομισμὸν τοῦ Δημοκρίτου καὶ τοῦ Ἐπικούρου διὰ τοῦ «Περὶ φύσεως» ἔργου του. Ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ ὅτι ὡς πρὸς τὰς φιλοσοφικὰς περὶ τῆς ἑνότητος τοῦ παντὸς δοξασίας συμφωνεῖ μὲ τὸν Πλάτωνα, τὸν Πυθαγόραν, τοὺς Στωϊκοὺς καὶ τὸν Ἡράκλειτον. Κατὰ τὸ 248 εἶχεν ἀναλάβει τὴν διεύθυνσιν τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ σχολῆς. Ἀπέθανε κατὰ τὸ 265. Πλησίον τοῦ Ὠριγένους ἐμαθήτευσεν, ὅταν ἐδίδασκεν ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης, καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ θαυματουργὸς (213—275), ὑπὸ τοῦ ὁποίου ἐγράφη ἐγκωμιαστικὸς λόγος εἰς μνήμην τοῦ Ὠριγένους: «Εἰς Ὠριγένην προσφωνητικὸς καὶ πανηγυρικὸς λόγος, λόγος χαριστήριος». Εἰς τοὺς Ὠριγενικοὺς ἀνήκει προσέτι καὶ ὁ ἐκ Καισαρείας Πάμφιλος, ὁ διδάσκαλος τοῦ Εὐσεβίου. Ἔδρασεν ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης ἔνθα ἵδρυσε σχολὴν εἰς τὴν ἐπιμέλειαν τῆς ὁποίας περιῆλθεν ἡ ὑπὸ τοῦ Ὠριγένους εἰς τὴν πόλιν ἐκείνην ἱδρυθεῖσα βιβλιοθήκη.

Ἀνασκοποῦντες τὴν ὅλην ἐξέλιξιν τῆς πνευματικῆς κινήσεως τὴν σημειωθεῖσαν κατὰ τὴν τετάρτην περίοδον παρατηροῦμεν ὅτι κατευθύνεται εἰς τὰς προσπαθείας της ὑπὸ δύο τάσεων. Ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπιχειρεῖται ἡ ἀνανέωσις τῆς παλαιᾶς φιλοσοφίας καὶ ἰδίᾳ τῆς πλατωνικῆς. Ἀφ' ἑτέρου ἐκδηλοῦται ἡ ἐπιδίωξις νὰ φθάσῃ ἡ ἀνθρωποτὴς πρὸς μίαν θετικὴν θρησκείαν. Αἱ ἀπόπειραι τῆς ἀνασυγκροτήσεως τῶν παλαιῶν θρησκειῶν ἀπέτυχον καὶ μετὰ δεινὸν ἀγῶνα κατίσχυσεν ὁ Χριστιανισμός. Εἰς τοὺς κόλπους τοῦ Χριστιανισμοῦ συνεχωνεύθησαν ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἅτινα ἦτο δυνατὸν νὰ ἐναρμονισθοῦν πρὸς τὰ χριστιανικὰ δόγματα. Οὕτω δημιουργεῖται νέα μάθησις, ἡ «Δογματική», ἥτις ἀναλαμβάνει νὰ ἐπιλύσῃ καὶ νὰ καθορίσῃ τὰ κεφαλαιωδέστατα ἐκ τῶν προβλημάτων τὰ ὁποῖα συνεζήτει προηγουμένως ἡ φιλοσοφία. Φορεὺς τῶν νέων πνευματικῶν τάσεων ὑπῆρξεν ὁ ἑλληνικὸς λαός, ὅστις κατώρθωσε νὰ μεταθέσῃ τὸ κέντρον τῆς πολιτικῆς δράσεως τοῦ τότε πολιτισμένου κόσμου ἀπὸ τὴν Δύσιν πάλιν πρὸς τὴν Ἀνατολήν. Ἡ ἀνασυγκρότησις καὶ ἡ ἐπικράτησις τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὸ κοσμοϊστορικὸν γεγονὸς τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ ἐπομένη περίοδος χαρακτηρίζεται συνήθως ὡς «Βυζαντιακή». Δὲν θὰ χρησιμοποιήσωμεν τὸν ὅ-

ρον τοῦτον, διότι τυγχάνει ξένης προελεύσεως. Ἐτέθη εἰς χρῆσιν κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα ὑπὸ τῆς Λατινικῆς Δύσεως, οὐδέποτε δὲ ἐχρησιμοποιήθη εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἀνατολήν.

ΠΕΜΠΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (330—1453)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Γενικὸς χαρακτηρισμός

Μὲ τὴν κτίσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (330) ἀρχίζει νέα περίοδος διὰ τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν. Δύο εἶναι τὰ σημαντικὰ γεγονότα τὰ ὁποῖα ἀσκοῦν ἐπὶ τῆς φιλοσοφικῆς ἐξελίξεως σημαντικὴν ἐπίδρασιν. Τὸ ἓν εἶναι ἡ ἀναγνώρισις τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς ἐπισήμου θρησκείας, τὸ δὲ ἄλλο ἡ ἀνασυγκρότησις τῶν πνευματικῶν δυνάμεων τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ παρουσία τοῦ Νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου καὶ μαθητοῦ τοῦ Ἰαμβλίχου Σωπάτρου ὡς «τελεστοῦ» κατὰ τὰς τελετὰς τῶν ἐγκαινίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀποδεικνύει ὅτι παραπλεύρως ἀπὸ τὸν Χριστιανισμὸν ἱσταται καὶ ἡ πνευματικότης τῆς παλαιᾶς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, εἰς τὴν μορφὴν τῆς ἑνοποιήσεως τὴν ὁποίαν εἶχε παράσχει εἰς αὐτὴν ὁ Νεοπλατωνισμός. Ὁ Σώπατρος ἐνεπνέετο ἀπὸ τὸ ἰδεῶδες τῆς Πλατωνοπόλεως, ὅπως τὸ ὡραματίζετο ὁ Πλωτῖνος. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ τετάρτου αἰῶνος δύο πνευματικαὶ δυνάμεις ἀντιμετωπίζονται, διαμφισβητοῦσαι τὴν ἀποκλειστικὴν ἐπικράτησιν : Ἡ Νεοπλατωνικὴ φιλοσοφία καὶ ὁ Χριστιανισμός. Ἡ νίκη ἔκλινεν ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ Σώπατρος δὲν κατώρθωσε νὰ διατηρήσῃ τὴν παρὰ τῷ Κωνσταντίνῳ εὐνοιάν του καὶ ἐθανατώθη. Διεβλήθησαν ὅτι διὰ μαγγανειῶν εἶχεν ἐπιβραδύνει τὴν ἄφιξιν εἰς τὸ Βυζάντιον πλοίων μεταφερόντων σῖτον ἐκ τῆς Αἰγύπτου. Ἀλλὰ παρὰ τὴν ἀναμφισβήτητον ἐπικράτησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁ Νεοπλατωνισμὸς δὲν ἐξερριζώθη. Αἱ δοξασίαι του, ὅσαι δὲν συνεκρούοντο πρὸς τὰς δογματικὰς βάσεις τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐγένοντο ἀποδεκταὶ καὶ ἀφωμοιώθησαν εἰς τὸ σύστημα τῆς χριστιανικῆς δογματικῆς. Τὸ μεθοδολογικὸν ὀρθολογιστικὸν μέρος τῆς παλαιᾶς φιλοσοφίας παρελήφθη ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ ἑλληνικὴ διαλεκτικὴ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἀντιβαίνουσα πρὸς τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Ἀντιθέτως ἡ ἔκδοχὴ τοῦ Χριστοῦ ὡς θείου Λόγου ἐστερέωσε τὴν ὑπόληψιν τῆς διαλεκτικῆς σκέψεως. Ἡ δογματικὴ παρέλαβεν ὅλον τὸν λογικὸν ἐξοπλισμὸν καὶ τὴν συλλογιστικὴν σκέψιν, ὅπως τὴν εἶχε διαμορφώσει ἡ ἀρχαία φιλοσοφία, καὶ τὴν ἐχρησιμοποίησεν ὡς ὄργανον ταξιθετήσεως καὶ διασαφηνίσεως τοῦ συστήματος τῶν δογματικῶν ἀληθειῶν καὶ ὡς μέσον ἐλέγχου καὶ ἀνασκευῆς τῶν αἱρέσεων καὶ τῶν κακοδοξιῶν. Ἡ ἑλληνικὴ χριστιανικὴ φιλοσοφία ἀποτελεῖ συνέχειαν τῆς παλαιᾶς. Ἡ συνάφειά της μὲ τὴν ἑλληνικὴν εἶναι τόσον μεγάλη, ὥστε ἐγένετο ἀφορμὴ νὰ ἀχθοῦν μερικοὶ ἐκ τῶν ἱστορικῶν τῆς φιλοσοφίας εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ τῆς ὑπάρξεως ἰδιαιτέρας χριστιανικῆς φιλοσοφίας. Ἡ πρότασις αὕτη ἐξεταζομένη ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ὅτι ἡ ὅλη κίνησις τῶν φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν διὰ μέσου τοῦ χρόνου ἀποτελεῖ ἀδιάσπαστον συνέχειαν συγχάνει ἀληθῆς. Ἀλλ' ἂν δοθῇ εἰς ταύτην τὸ νόημα ὅτι ἡ χριστιανικὴ φιλοσοφία οὐδὲν τὸ νέον εἰσέφερεν, ὅπως φαίνεται νὰ φρονῇ ὁ Γάλλος ἱστορικὸς Μπρεγιέ, πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἐσφαλμένη. Διὰ τῆς ἑλληνικῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας εἰσήχθησαν νέαι ἀπόψεις καὶ νέοι τρόποι θεωρήσεως τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς ζωῆς, στηριζόμενοι ἐπὶ τῶν θεμελιωδῶν προτάσεων τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος. Αἱ κύριαι γραμμαὶ τῆς εἰσαχθείσης νέας θεωρήσεως εἶναι αἱ ἀκόλουθοι :

1) Ὁ Θεὸς ἐκλαμβάνεται ὡς προσωπικὴ ὑπόστασις καὶ ὡς ἀρχὴ ὄχι μόνον τῆς οὐσίας, ἀλλὰ καὶ τῆς ὑπάρξεως. Αἱ σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεὸν λαμβάνουν προσωπικὸν χαρακτῆρα. Τοιουτοτρόπως ὑπερνικᾶται ἡ ὅλως ἀρνητικὴ καὶ ἀπρόσωπος θεολογία τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ καὶ τῶν παλαιῶν φιλοσοφιῶν καὶ θρησκειῶν. Ἡ προσωποκρατικὴ περὶ τριαδικοῦ Θεοῦ ἀντίληψις ἐκυριάρχησε πάντοτε εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολὴν καὶ ἡ ἑλληνικὴ Ὀρθοδοξία ἔμεινε πάντοτε πιστὴ εἰς ταύτην. Ἐξ ἀντιθέτου ὁ Καθολικισμὸς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ρωμαϊκοῦ συγκεντρωτισμοῦ ἀφωρμήθη ἀπὸ τὴν ἰδέαν τῆς ἑνότητος τῆς θείας οὐσίας καὶ οὐχὶ τῆς προσωποκρατικῆς της ἐκφάνσεως. Ἐκ τούτου καὶ τὸ «filioque.

2) Ὁ κόσμος θεωρεῖται ὡς κάτι τὸ ὁποῖον ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Δὲν ἔχει ἰδίαν αἰωνίαν ὑπόστασιν, ὅπως ἐδόξαζον οἱ παλαιοὶ Ἕλληνες φιλόσοφοι. Ἐκ τῆς βασικῆς ταύτης θέσεως προκύπτει τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ κόσμος δὲν εἶναι κάτι τὸ αὐθύπαρκτον ἀλλὰ κάτι τὸ ἐνδεχομενικόν, τὸ ὁποῖον εὑρίσκεται εἰς τὴν περιοχὴν τῆς δυνατότητος. Δὲν εἶναι ἀμετακίνητος μοῖρα ὁ κόσμος καταπιέζουσα τὸν ἄνθρωπον, ἀλλὰ κάτι τὸ ὁποῖον παρέχει χῶρον διὰ νὰ δράσῃ μέσα εἰς αὐτὸν ἡ ἀνθρωπίνη ἐλευθερία. Ὁ Χριστιανισμὸς ἀπαλλάσσει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὸ δέος καὶ τὴν δεισιδαιμονίαν ἔναντι τῶν φυσικῶν δυνάμεων. Τοιουτοτρόπως ἔδωκε τὴν μεταφυσικὴν βάσιν διὰ νὰ προχωρήσῃ σὺν τῷ χρόνῳ ἡ ἀνθρωπότης εἰς τὴν διὰ τῆς πειραματικῆς ἐρεύνης ἀνίχνευσιν τῶν μυστικῶν τῆς φύσεως.

3) Ὁ κόσμος καὶ ὁ ἄνθρωπος διοικοῦνται ὑπὸ τῆς θείας Προνοίας. Περὶ προνοίας εἶχον ὁμιλήσει καὶ οἱ Νεοπλατωνικοὶ καὶ ὁ Πλάτων. Εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ὅμως ἡ θεία Πρόνοια λαμβάνει χαρακτῆρα ὅλως προσωπικόν. Ὁ Θεὸς ἐπιμελεῖται τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου ὡς προσωπικὴ ὑπόστασις, ἐρχομένη εἰς σχέσεις μὲ πρόσωπα.

4) Ἡ ψυχὴ θεωρεῖται ὡς πνευματικὴ, ἀθάνατος, προσωπικὴ ὀντότης, μέσα εἰς τὴν οὐσίαν τῆς ὁποίας ἔχει ἐμφυτευθῆ ἡ ἐλευθερία. Διὰ τῆς ἐξάρσεως τῆς ἐλευθερίας ἀνοίγει ὁ Χριστιανισμὸς νέους ἠθικοὺς ὁρίζοντας.

5) Αἱ σχέσεις τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον ἐκλαμβάνονται ὡς σχέσεις ἀγάπης. Κατόπιν τούτου ἡ ἀνθρωπίνη προσωπικότης λαμβάνει ἀξίαν καὶ νοεῖται ὡς κέντρον τῆς φύσεως. Εἰσάγεται τοιουτοτρόπως ὁ ἀνθρωποκεντρισμὸς ἐν τῇ φύσει. Ἡ ἐκτίμησις, ἥτις ἀποδίδεται εἰς τὴν ἀνθρωπίνην προσωπικότητα, καθίσταται ἀφορμὴ νὰ δημιουργηθῇ ἡ ἀνθρωπολογία ὡς ἰδιαίτερος φιλοσοφικὸς κλάδος. Τὰ πρῶτα δοκίμια τῆς ἀνθρωπολογίας εἶναι τὰ χριστιανικὰ συγγράμματα «Περὶ φύσεως ἀνθρώπου» τοῦ Νεμεσίου καὶ τὸ «Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου» τοῦ Γρηγορίου Νύσσης. Διὰ τῶν ἀντιλήψεων τούτων παρεσχέθη εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ἡ δυνατότης νὰ ἐνσωματώσῃ τὰ ἀνθρωπιστικὰ στοιχεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

6) Ἡ διδασκαλία περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ Χριστοῦ παρέσχε νόημα εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ὕπαρξιν καὶ ἱστορίαν. Τοιουτοτρόπως ἐδημιουργήθη νέα φιλοσοφικὴ μάθησις, ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας.

7) Ἡ ἔξαρσις τῆς ἀξίας τῆς ἀγάπης παρέσχε τὴν βάσιν νὰ δημιουργηθῇ νέος πίναξ κοινωνικῶν ἀρετῶν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ σχέσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεὸν νοεῖται ὡς σχέσις συναισθηματική, ὁ συναισθηματικὸς βίος τοῦ ἀνθρώπου λαμβάνει ἀξίαν. Τὰ συναισθήματα τοῦ ἀνθρώπου παύουν νὰ θεωροῦνται ὡς ἀπόβλητα πάθη καὶ ἐκλαμβάνονται ὡς εἰδείξεις μαρτυροῦσαι περὶ τῆς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν.

8) Ἐπειδὴ ὡς μέσον πρὸς ἐπίγνωσιν τοῦ Θεοῦ καὶ πρὸς θρησκευτικὴν τελείωσιν θεωρεῖται ἡ πίστις, ἥτις ἀποτελεῖ ἐκδήλωσιν θεληματικῆς βουλήσεως, καὶ ὁ βουλητικὸς κόσμος τοῦ ἀνθρώπου ἐξυψοῦται. Ἡ παλαιὰ φιλοσοφία ἐξετίμα τὸ διανοητικὸν τμῆμα τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς περισσότερον ἀπὸ τὸ συναισθηματικὸν καὶ τὸ βουλητικόν. Διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπέρχεται ἰσοτιμία τῶν ψυχικῶν συστατικῶν τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς.

9) Ἡ ἰδέα τοῦ θεανθρωπισμοῦ καὶ τῆς θεώσεως ἀνυψώνει τὴν ὑπόληψιν καὶ τὴν ἐμπιστοσύνην τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἑαυτόν του, δημιουργεῖ δὲ αἰσιοδοξίαν ὡς πρὸς τὸν τελικὸν τοῦ ἀνθρώπου προορισμόν.

10) Ὁ χρόνος νοεῖται ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν χριστιανικῶν ἀντιλήψεων οὐχὶ ἑκτελῶν κυκλικὴν κίνησιν, ἀλλ' ὡς τείνων δι' εὐθυγράμμου πορείας νὰ μεταλλαγῇ εἰς αἰωνιότητα.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται φανερὸν ὅτι διὰ τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος εἰσάγονται νέαι ἀντιλήψεις εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ ἐγκαινιάζεται νέα περίοδος αὐτῆς. Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία προσφέρει ὁλόκληρον τὸν μεθοδολογικόν της ἐξοπλισμὸν καὶ τὰ εὑρήματά της διὰ τὴν νέαν ἀνασυγκρότησιν. Ἡ νέα φάσις τῆς φιλοσοφίας παρέχει τὴν δυνατότητα νὰ ἀναπτυχθοῦν καὶ αἱ ἐπιστῆμαι, διότι αὗται θεωροῦνται ὡς δυνάμενοι νὰ ἀναπτυχθοῦν διὰ τῶν γνωστικῶν μέσων τὰ ὁποῖα ἔχει εἰς τὴν κατοχήν του ὁ ἄνθρωπος, χωρὶς νὰ ἀπαιτῆται καὶ ἄμεσος φωτισμὸς ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀνασυγκρότησις τῆς φιλοσοφίας ἐγένετο εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς. Ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Ἰουστῖνον καὶ τὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα, καὶ συνεχίζεται μὲ τὸν Ὠριγένη καὶ διὰ τῶν ἐκ Καππαδοκίας καταγομένων Βασιλείου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Γρηγορίου Νύσσης. Εἰς τὴν Δύσιν ἡ μετατροπὴ τῆς φιλοσοφίας συνετελέσθη διὰ τοῦ Αὐγουστίνου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου τυγχάνει ἐντονωτέρα ἡ ἐπίδρασις τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ.

Ἡ ἑλληνικὴ χριστιανικὴ φιλοσοφία κατεκρίθη ὡς ὑποτάξασα τὴν φιλοσοφίαν εἰς τὴν δογματικήν. Ὑπεστηρίχθη ὅτι αἱ δογματικαὶ προτάσεις παρακωλύουν τὴν ἐλευθερίαν τῆς σκέψεως, εἰσάγουσαι αὐθαιρέτους θεμελιώδεις δοξασίας ἀντιθέτους πρὸς τὸν ἀνθρώπινον λόγον. Ἀλλὰ μία τοιαύτη ἀντίληψις περὶ τῶν δογμάτων εἶναι ὅλως ἐσφαλμένη. Τὸν ὅρον «δόγμα» παρέλαβον οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν. Ὁ Ἀγκύρας Μάρκελλος (τοῦ 4ου αἰῶνος) ἔχει ἐξάρει τὴν προέλευσιν τοῦ ὅρου τούτου ἐκ τῆς παλαιᾶς φιλοσοφίας, γράφων : «Τὸ δόγματος ὄνομα τῆς ἀνθρωπίνης ἔχεται βουλῆς τε καὶ γνώμης. Ὅτι δὲ τοῦθ' οὕτως ἔχει μαρτυρεῖ μὲν ἱκανῶς ἡ δογματικὴ τῶν ἰατρῶν τέχνη, μαρτυρεῖ δὲ καὶ τὰ τῶν φιλοσόφων δόγματα. Ὅτι δὲ καὶ τὰ συγκλήτῳ δόξαντα ἔτι καὶ νῦν δόγματα συγκλήτου λέγεται οὐδένα ἀγνοεῖν οἶμαι». Ἐπίσης καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης ἀναγνωρίζει ὡς χαρακτηρίζουσαν τοὺς Ἕλληνας τὴν μονομερῆ ἀντίληψιν τὴν ὑποστηρίζουσαν ὅτι ἡ εὐσέβεια ἐκφράζεται διὰ δογμάτων : «Τὸ δὲ ἐν δόγμασι δεῖν μόνοις οἴεσθαι τὴν εὐσέβειαν εἶναι τίνος οὕτως ἴδιον ὡς τῶν Ἑλλήνων ἐστίν ;». Κατὰ τὸν Γερμανὸν ἱστορικὸν τῆς δογματικῆς Χάρνακ, τὰ δόγματα εἶναι θεμελιώδεις ἀλήθειαι, δοξασίαι, θεωρητικαὶ προτάσεις καὶ πρακτικοὶ κανόνες, «αἵτινες στηρίζονται ἐπὶ μιᾶς αὐθεντίας, διὰ τῆς ὁποίας προσλαμβάνουν δι' ἐκείνους οἵτινες τὰς ἀναγνωρίζουν τὴν σημασίαν μιᾶς θεμελιώδους ἀληθείας». Ἡ βάσις, ἐπὶ τῆς ὁποίας στηρίζονται τὰ δόγματα, εἶναι ἡ ἀποκάλυψις, ἡ γενομένη διὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Γραφῶν. Τὰ δόγματα ἔχουν καὶ κοινωνικὴν. κατὰ τὸν Χάρνακ, σημασίαν διότι συνενώνουν τοὺς ἀναγνωρίζοντας αὐτὰ εἰς μίαν κοινότητα. Ἡ ἐπίδρασις τῶν δογμάτων ὡς πρὸς τὴν συστηματικὴν σύνταξιν τῶν φιλοσοφικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἐννοιῶν κυρίως, εἶναι καθοδηγητικὴ καὶ ταξιθε-

τική. Ὁ Ε. Γκίλσον εἰς τὸ σύγγραμμά του «Τὸ πνεῦμα τῆς μεσαιωνικῆς φιλοσοφίας» καθορίζει λίαν εὐστόχως τὸν ρόλον τῶν δογμάτων, γράφων τὰ ἀκόλουθα: «Τὸ ἀποκεκαλυμμένον δόγμα ἐνοποιεῖ τὴν θεωρητικὴν γνῶσιν ὁδηγοῦν ταύτην εἰς τελείωσιν, κατὰ κάποιον τρόπον, ὅπως εἰς τὸ σύστημα τοῦ Καντίου αἱ ἰδέαι τοῦ καθαροῦ λόγου ἐνοποιοῦν τὰς ἐννοίας τῆς νοήσεως ἢ μᾶλλον ὅπως οἱ μῦθοι ἀποτελοῦν εἰς τὸν Πλάτωνα τὴν τελείωσιν τῆς φιλοσοφίας. Ἐπειδὴ δὲ ἡ πίστις εἶναι ἀπόλυτος βεβαιότης, ἡ ἑνότης τῆς σκέψεως εἰς τοὺς χριστιανοὺς φιλοσόφους εἶναι πολὺ τελειοτέρα, παρὰ εἰς τὸν Κάντιον καὶ τὸν Πλάτωνα». Τὰ δόγματα ἀναφέρονται εἰς τὰς ἐσχάτας ἀληθείας καὶ διὰ τοῦτο οὐδόλως παραβλάπτουν εἰς τὴν ἑλληνικὴν χριστιανικὴν φιλοσοφίαν τὴν ἐλευθέραν κίνησιν τῆς σκέψεως. Εἰς πᾶσαν φιλοσοφίαν ὑπάρχουν τὰ λεγόμενα ἔσχατα καὶ πρῶτα δεδομένα, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὴν ἀφετηρίαν καὶ τὰ ὅρια τῆς σκέψεως. Μόνον εἰς τὸ σύστημα τῆς ἀπολύτου ἰδεοκρατίας, τὸ εἰς παντοδυναμίαν ἐξικνούμενον ὑπερβατικὸν ἐγώ θέτει καὶ τὴν ἑκκίνησιν καὶ τὸ τέρμα. Μόνον λοιπὸν ὁ ἀπόλυτος ὀρθολογισμὸς καὶ ἡ ἀπόλυτος ἰδεοκρατία δύναται νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι αἱ δογματικαὶ ἀλήθειαι, τὰς ὁποίας χρησιμοποιεῖ ἡ ἑλληνικὴ χριστιανικὴ φιλοσοφία ἀποβαίνουν δεσμευτικαὶ διὰ τὴν ἐλευθέραν κίνησιν τῆς σκέψεως.

Ἐκτὸς τῆς ἀνωτέρω ἐκτεθείσης ἀντιλήψεως, ὑποστηρίζεται ὑπό τινων ἱστορικῶν καὶ ἡ ἐσφαλμένη γνώμη ὅτι εἰς τὴν ἑλληνικὴν χριστιανικὴν φιλοσοφίαν ἐπικρατεῖ μονομερῶς ὁ πλατωνικὸς μυστικισμός. Ἐν πρώτοις θὰ εἶχε κανεὶς νὰ παρατηρήσῃ ὅτι ἡ ἔκφρασις «πλατωνικὸς μυστικισμὸς» δὲν εἶναι ὀρθή. Ἡ «θεωρία», περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλεῖ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, δὲν εἶναι μυστικιστικὴ κατάστασις. Περὶ μυστικισμοῦ εἰς ὅλως ἰδιάζουσαν σημασίαν δύναται νὰ γίνῃ λόγος μόνον προκειμένου περὶ τῆς ὑπὸ τῶν Νεοπλατωνικῶν περιγραφομένης καταστάσεως τῆς ἐκστάσεως. Εἰς τὴν χριστιανικὴν φιλοσοφίαν ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων εἰσεχώρησαν νεοπλατωνικὰ στοιχεῖα. Ἀλλ' αἱ μυστικαὶ τάσεις δὲν ἀποτελοῦν κύριον γνώρισμά της. Ἤδη ὁ Κλήμης εἶχεν ὁμιλήσει περὶ μιᾶς θεωρίας, εἰς ἣν δύναται νὰ ὑψωθῇ διὰ τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀρετῆς ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλ' ἡ τοιαύτη θεωρία δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς ψυχικὴν κατάστασιν, ἀπορρέουσαν ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα. Πρόκειται περὶ καταστάσεως, τὴν ὁποίαν αἰσθάνεται ὁ πιστὸς Χριστιανὸς εἰς οἱανδήποτε ὁμολογίαν καὶ ἂν ἀνήκῃ. Καὶ εἰς τὴν χριστιανικὴν Ἀνατολὴν σημειοῦται ἡ παρουσία μυστικιστικῶν τάσεων, ὅπως καὶ εἰς τὴν Δύσιν. Ἐκεῖ μάλιστα ἐξηπλώθη περισσότερον ὁ μυστικισμός, διότι εἰσήχθησαν πολλὰ νεοπλατωνικὰ μυστικιστικὰ στοιχεῖα διὰ τοῦ Αὐγουστίνου κατ' ἀρχὰς καὶ διὰ μεταφράσεως τῶν συγγραμμάτων τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου κατόπιν. Ἀλλὰ ὁ μυστικισμὸς δὲν ἀποτελεῖ τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς ἀνατολικῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας. Κατὰ τὸ τέρμα ἰδίᾳ τῆς περιόδου, τὴν ὁποίαν ἐρευνῶμεν, διὰ τοῦ Πλήθωνος καὶ τοῦ Γενναδίου εἶχον ἀποκρουσθῇ αἱ μυστικιστικαὶ ροπαὶ καὶ ἐσημειοῦτο ἡ ἐπικράτησις τοῦ πλατωνικοῦ καὶ ἀριστοτελικοῦ ὀρθολογισμοῦ. Πολλοὶ ἐκ τῶν ἱστορικῶν ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὸ κίνημα τῶν ἡσυχαστῶν καὶ χαρακτηρίζουν τὴν φιλοσοφίαν τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ ὡς μυστικιστικήν. Παραβλέπουν ὅτι τὸ ἐν λόγῳ γεγονὸς ἀποτελεῖ περιωρισμένης σημασίας ἐκδήλωσιν τοῦ μοναστηριακοῦ βίου. Ἐκτὸς τούτου καὶ ἡ σύγχρονος δρᾶσις τῶν ὀρθοδόξων Ρώσσων θεολόγων καὶ στοχαστῶν τῆς διασπορᾶς Σολοβιέφ, Μπουλκακώφ καὶ Μπερντιάεφ, γίνεται ἀφορμὴ νὰ ἀποδοθῇ μυστικιστικὴ χροιὰ εἰς ὁλόκληρον τὴν Βυζαντινὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφίαν. Ἀλλ' εἶναι ὅλως πεπλανημένη ἡ ἀντίληψις ὅτι ἡ συνέχεια τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφίας καὶ τοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὴν παλαιὰν ἢ τὴν σύγχρονον Ρωσσίαν. Ποίαν συνέχειαν θὰ εἶχεν ἡ βυζαντινὴ φιλοσοφία δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν ἐκκινοῦντες ἀπὸ τὰς δοξασίας, εἰς τὰς ὁποίας εἶχε καταλήξει ὁ Γεννάδιος καὶ ὁ Πλήθων. Τὴν πραγματικὴν δὲ συνέχειάν της δυνάμεθα νὰ τὴν παρακολουθήσωμεν μόνον εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ καὶ εἰς τὸ ἐξ αὐτῆς ἀφορμηθὲν δημιουργικὸν ἔργον τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως. Ἡ φιλοσοφικὴ κίνησις, ἥτις παρετηρήθη περὶ τὸ 1900 ἐν Ρωσσίᾳ, ὀφείλεται εἰς μονομερῆ ἐπίδρασιν ἑνὸς μόνον κλάδου τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας.

Λίαν ἀπερισκέπτως ἐκφέρεται προσέτι ὑπὸ πολλῶν, καὶ ἡμετέρων καὶ ξένων, ἱστορικῶν ἡ κατηγορία ὅτι ἡ ἑλληνικὴ μεσαιωνικὴ φιλοσοφία ὑπῆρξε τυποκρατική. Οἱ ἐπικριταί της ἀνευρίσκουν διπλῆν τυποκρατίαν («Φορμαλίσμους»), ἥτοι καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς γλωσσικῆς ἐκφράσεως καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ περιεχομένου. Κατηγοροῦνται οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι τοῦ μεσαίωνος ὅτι δὲν ἔγραψαν εἰς «τὴν ζωντανὴν μητρικήν των γλῶσσαν». Ἡ αἰτίασις αὕτη εἶναι ἐπιπολαία, ἀντιϊστορικὴ καὶ ἄδικος. Ἡ ἀξίωσις νὰ διατυπωθοῦν εἰς «τὴν μητρικὴν» γλῶσσαν φιλοσοφικοὶ στοχασμοὶ ἀποτελεῖ παραδοξότητα, ἂν μὴ παραλογισμόν. Μητρικὴ γλῶσσα εἶναι τὸ γλωσσικὸν ἰδίωμα τὸ ὁποῖον χρησιμοποιεῖται κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἀνατροφῆς τοῦ παιδιοῦ. Ἡ φιλοσοφικὴ σκέψις χρησιμοποιεῖ πάντοτε ἀνωτέρας μορφὰς καὶ εὐρυτέρας ἐκφράσεως γλωσσικὸν ὄργανον. Εἰς τὸν Ἑλληνισμόν, ὅστις συνετήρει ἀδιαλείπτως ἰδίαν φιλοσοφικὴν παράδοσιν, εἶχε διαμορφωθῇ καὶ γλωσσικὴ φιλοσοφικὴ παράδοσις, ἥτις ἦτο ἀδύνατον νὰ διακοπῇ. Τὸ γλωσσικὸν ἰδίωμα, εἰς τὸ ὁποῖον διενοοῦντο καὶ ἔγραφον οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς, ἀπετέλει ζῶσαν καὶ ὁμιλουμένην κατὰ παράδοσιν εἰς τὰς σχολὰς διάλεκτον. Οἱ χρησιμοποιοῦντες τοῦτο δὲν εἶχον τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἔκαμνον χρῆσιν νεκρᾶς γλώσσης. Ἡ χρῆσις ἄλλως τε τῆς λογίας γλώσσης εἰς τὰς ἐκκλησιαστικὰς τελετουργίας ἐνίσχυε τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ζώσης γλώσσης. Ἡ διαρκὴς ἀφ' ἑτέρου ἀναδρομὴ εἰς τὰ ἀρχαῖα πρότυπα, ἐνεδυνάμωνε τὴν ἀντοχὴν τοῦ ἐν χρήσει κατὰ τὴν διδασκαλίαν καὶ συγγραφὴν ἰδιώματος. Τὸ αὐτὸ συνέβαινε καὶ εἰς τὴν Δύσιν, εἰς τὴν ὁποίαν παρετηρεῖτο ἀσυγκρίτως μεγαλυτέρα διαφορὰ μεταξὺ τῶν λαλουμένων νεολατινικῶν ἰδιωμάτων καὶ τοῦ ἐκφραστικοῦ γλωσσικοῦ ὀργάνου, ἥτοι τῆς λατινικῆς γλώσσης, εἰς τὴν ὁποίαν ἔγραφον καθ' ὅλον τὸν μεσαίωνα οἱ δυτικοὶ φιλόσοφοι. Συνεπῶς εἶναι ἄδικον νὰ ἐκφέρωμεν τὴν κατηγορίαν, τὴν ἀναφερομένην εἰς τὴν χρησιμοποίησιν νεκροῦ γλωσσικοῦ ὀργάνου μονομερῶς κατὰ τῆς ἑλληνικῆς μεσαιωνικῆς φιλοσοφίας, παραγνωρίζοντες τὴν ἀδήριτον ἱστορικὴν ἀνάγκην, ἥτις διαμορφώνει τὰς ἑκάστοτε καταστάσεις. Ἀλλὰ καὶ ἡ μομφὴ ὅτι συναντῶμεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν χριστιανικὴν φιλοσοφίαν τυποκρατίαν καὶ ἀπὸ ἀπόψεως περιεχομένου ἐλέγχεται ἀνακριβής. Οὐδεὶς διενοήθη μέχρι τοῦδε νὰ διαμφισβητήσῃ τὴν δημιουργικὴν ἐναρμονιστικὴν ἐργασίαν, ἥτις ἐσημειώθη κατὰ τοὺς πρώτους πέντε χριστιανικοὺς αἰῶνας. Οὐδεὶς ἐπίσης δύναται νὰ ἀρνηθῇ ὅτι ἡ πρώτη εὐρωπαϊκὴ ἀναγέννησις ἀρχίζει νὰ ὑποφώσκῃ εἰς τὸ Βυζάντιον ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος. Μένουν συνεπῶς οἱ τρεῖς μεσάζοντες αἰῶνες, 6ος, 7ος καὶ 8ος, οἱ ὁποῖοι ἐμφανίζουν πτῶσιν τῆς δημιουργικῆς δραστηριότητος. Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι αἱ σελίδες τῆς ἱστορίας δὲν εἶναι πάντοτε αἱ αὐταί. Εἰς τὴν ἱστορικὴν ζωὴν παρατηροῦνται ἐξάρσεις καὶ καταπτώσεις, πλοῦτος καὶ πενία, δημιουργικότης καὶ στασιμότης. Κατὰ τοὺς σημειωθέντας αἰῶνας τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος διῆλθε διὰ μεγάλων περιπετειῶν, ἀγωνιζόμενον νὰ ἀσφαλίσῃ ὄχι μόνον τὴν ἐπιβίωσιν τὴν ἰδικήν του, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ. Ἐξῆλθε νικηφόρον κατὰ τὸν 9ον αἰῶνα καὶ ἤρχισε πάλιν τὴν ἀναγεννητικήν του προσπάθειαν. Ἡ ἀναγέννησις τοῦ 9ου αἰῶνος ὑπῆρξεν ἡ ἀπαρχή, διὰ νὰ ἐμφανισθῇ ἡ κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα ἐν πλήρει ἀναπτύξει εὐρωπαϊκὴ φιλοσοφικὴ ἀναγέννησις. Ἡ συμβολὴ τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ παρεσιωπήθη διὰ λόγους πολιτικῶν ἀνταγωνισμῶν πρὸς τὴν Δύσιν. Σήμερον διασκεδάζονται αἱ προκαταλήψεις καὶ ἀρχίζει νὰ γίνεται κατσφανὴς ἡ πνευματικὴ συμβολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ Χριστιανισμοῦ.

Τὴν ὅλην ὑπὸ ἐξέτασιν πέμπτην περίοδον διαιροῦμεν εἰς τρία μερικώτερα τμήματα. Τὸ πρῶτον τμῆμα περιλαμβάνει τὸν 4ον καὶ 5ον αἰῶνα, ἀποτελεῖ δὲ τὴν ἀκμὴν τῆς ἑλληνικῆς δογματικῆς φιλοσοφίας. Κατὰ ταύτην συντελεῖται ἡ συγχώνευσις τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς ἕνα νέον τύπου ἑλληνοχριστιανικὸν ἀνθρωπισμόν. Τὸ δεύτερον τμῆμα περιλαμβάνει τὸν 6ον, 7ον καὶ 8ον αἰῶνα, ἀντιπροσωπεύει δὲ τὴν μεσάζουσαν ἐποχὴν τοῦ ἀκριβοῦς καθορισμοῦ τοῦ δογματικοῦ περιεχομένου, ὅστις συντελεῖται κυρίως διὰ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Τὸ τρίτον τμῆμα, ἐγκαινιαζόμενον διὰ τοῦ Φωτίου καὶ τερματιζόμενον μὲ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀποτελεῖ τὴν ἐκδήλωσιν τῆς νέας πρὸς καθολικὴν ἀναγέννησιν τάσεως τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ ἀνθρωπιστικοῦ πνεύματος.

Ὁ 4ος καὶ 5ος αἰὼν τῆς ἀκμῆς τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς θεολογικῆς φιλοσοφίας.

Αἱ τρεῖς κατευθύνσεις. Κατὰ τὸν 4ον καὶ 5ον αἰῶνα σημειοῦται μεγάλη καὶ ἐπιτυχὴς δραστηριότης ὡς πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ δογματικοῦ περιεχομένου τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ὑπερνικῶνται αἱ διχογνωμίαι ὡς πρὸς τὸ «Ὁμοούσιον» τοῦ Λόγου πρὸς τὸν Πατέρα, αἵτινες εἶχον ὑποκινηθῇ ὑπὸ τῆς αἱρέσεως τοῦ Ἀρείου. Ἡ αἵρεσις αὕτη κατεπολεμήθη ὑπὸ τῆς Ὀρθοδοξίας, ἐκπροσωπουμένης ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, διότι ὑπεβίβαζε τὸ δεύτερον πρόσωπον τῆς Ἁγίας Τριάδος εἰς δημιούργημα. Διὰ τοῦ τοιούτου ὑποβιβασμοῦ κατελύετο ὁ ὑπερφυσικὸς χαρακτὴρ τῆς Τριαδικῆς θεότητος καὶ ὁ Χριστιανισμὸς μετέπιπτεν εἰς πολυθεϊστικὴν θρησκείαν. Αἱ φιλοσοφικαὶ ἀναζητήσεις τῆς ἐποχῆς τὴν ὁποίαν ἐξετάζομεν εἶναι στενῶς συνδεδεμέναι μετὰ τοῦ δογματικοῦ τούτου προβλήματος. Ἐξωτερικῶς ἐξεταζομένη ἡ φιλοσοφικὴ κίνησις ἐμφανίζει τρεῖς μεγάλας κατευθύνσεις. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ κίνησις τῆς σχολῆς τῆς Ἀντιοχείας, ἡ δευτέρα ἀποτελεῖ συνέχειαν τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ σχολῆς. Ἰδιαιτέραν δὲ κίνησιν δημιουργοῦν τὰ κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 5ου αἰῶνος γραφέντα συγγράμματα τὰ φερόμενα ἐπ' ὀνόματι τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου.

Ἡ σχολὴ τῆς Ἀντιοχείας.

Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν ταύτης ἀποτελεῖ ἡ ἀντίθεσίς της ὡς πρὸς τὴν ἐξηγητικὴν μέθοδον τῶν Γραφῶν πρὸς τὴν σχολὴν τῆς Ἀλεξανδρείας, τῆς ὁποίας κύριος ἀντιπρόσωπος, ὅπως ἐλέχθη εἰς τὰ προηγούμενα, ὑπῆρξεν ὁ Ὠριγένης. Ἐνῶ ἡ σχολὴ τῆς Ἀλεξανδρείας ἠκολούθει τὴν ἀλληγορικὴν ἑρμηνείαν καὶ ἐξεδήλωνε τὴν πρὸς τὴν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν προτίμησίν της, οἱ ὀπαδοὶ τῆς σχολῆς τῆς Ἀντιοχείας ἠκολούθουν τὴν γραμματικὴν καὶ ἱστορικὴν ἑρμηνείαν καὶ προετίμων τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν. Πρῶτος ἱδρυτὴς τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ σχολῆς ἀναφέρεται ὁ πρεσβύτερος Λουκιανός, ὅστις εἶχε μορφωθῇ ἐν τῇ θεολογικῇ σχολῇ τῆς ἐν Παλαιστίνῃ Ἐδέσσης. Ἐκ μαρτυρίας τοῦ Εὐσεβίου συνάγεται

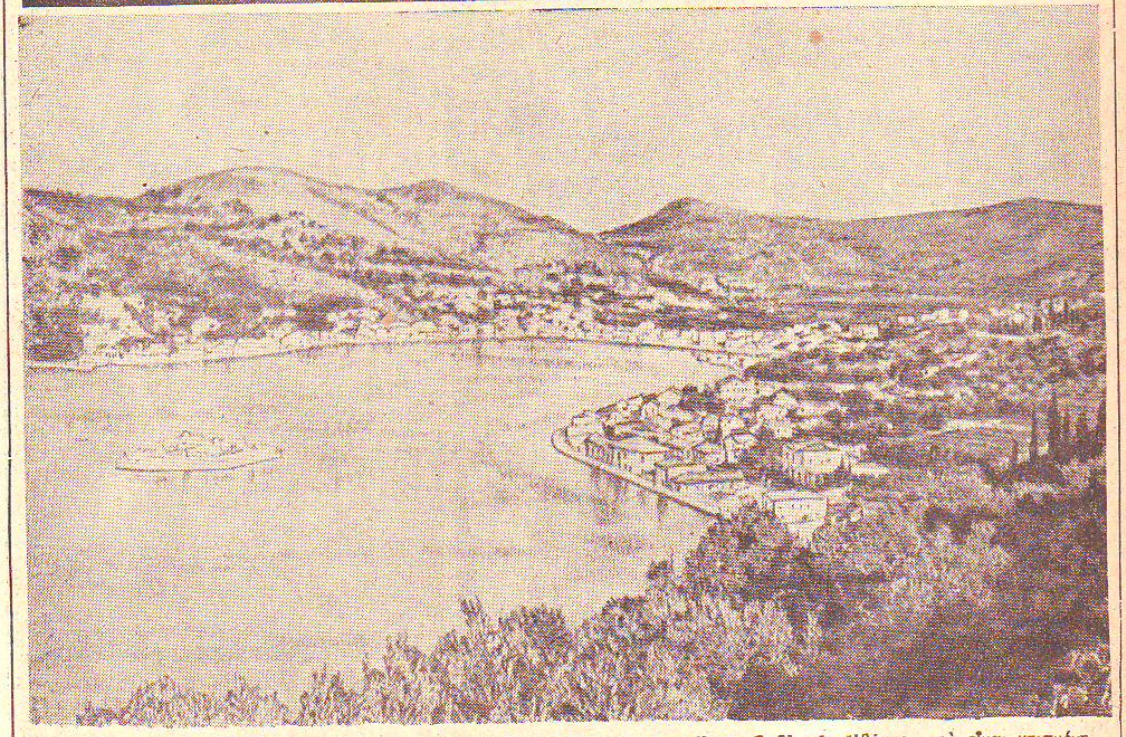

Ἄνω: Ὁ λιμὴν τῆς Πάργας. Κάτω: Ἄποψις τῆς γραφικῆς κωμοπόλεως Βαθὺ τῆς Ἰθάκης, ποὺ εἶναι κτισμένη ἀμφιθεατρικῶς εἰς τὸν μυχὸν τοῦ ὁμωνύμου λιμένος. Πρὸς τὰ ἀριστερὰ τῆς εἰκόνος διακρίνεται ἡ νησὶς ἡ γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα «Λαζαρέττο», λόγῳ τοῦ ὑφισταμένου ἐκεῖ λοιμοκαθαρτηρίου.

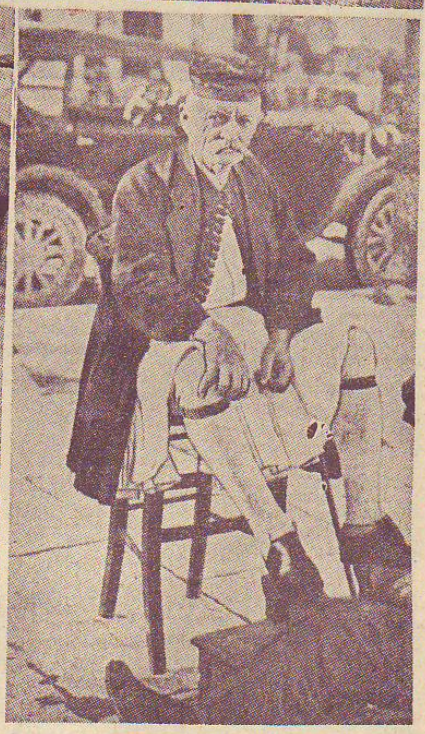

Πελοπόννησος: Ἄνω: Ἄποψις τῆς Τριπόλεως τῆς μεγαλυτέρας πόλεως τῆς κεντρικῆς Πελοποννήσου ποὺ εὑρίσκεται εἰς τὸ ἐκτεταμένον ὀρυπεδίον εἰς τὸ ὑψηλὸν κυτὰ τὴν ἀρχαιότητα εὑρίσκοντο ἡ Τεγέα, ἡ Μαντίνεια καὶ τὸ Παλλάντιον. Κάτω ἀριστερά. Χωρικὸς τῶν πέριξ τῆς Τριπόλεως πωλεῖ εἰς τὴν λαϊκὴν ἀγορὰν τῆς πόλεως τὰ λεμόνια του. Εἶναι ἐξοικειωμένος μὲ τὸν νέον τρόπον ζωῆς, καὶ ἐπωφελεῖται ὅλων τῶν διευκολύνσεων ποὺ ἔχει ἐπιφέρει ὁ μηχανικὸς πολιτισμὸς καὶ ἡ ἐξέλιξις, δὲν ἐννοεῖ ὅμως νὰ ἀποχωρισθῇ τὴν πατροπαράδοτον φουστανέλλαν καὶ τὸ σελάχι του. Δεξιά: Χωρικὸς τῆς Πελοποννήσου ποζάρει πρὸ τοῦ φωτογραφικοῦ φακοῦ, ὁ ὁποῖος ἀπαθανατίζει τὴν ἄνετον ἐν μέσῃ ὁδῷ ἐγκατάστασιν τοῦ γέροντος διὰ τὸν εὐτρεπισμὸν τῶν κάτω του ἄκρων.

ὅτι ἡ ἵδρυσις τῆς σχολῆς ταύτης ἐγένετο κατὰ τὸ 260. Περὶ τοῦ Λουκιανοῦ λέγεται ὅτι ἐπηρεασθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἐπισκόπου τῆς Ἀντιοχείας Παύλου τοῦ Σαμοσατέως ἀπεδέχθη αἱρετικὰς κακοδοξίας καὶ ἐγένετο πρόδρομος τῆς αἱρέσεως τοῦ Ἀρείου. Ἐπειδὴ δὲ εἷς τινα τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀρείου ὁ ἀρειανὸς Εὐσέβιος τῆς Νικομηδείας ἀποκαλεῖται ὑπὸ τοῦ αἱρεσιάρχου «συλλουκιανιστὴς» εἰκάζεται ὅτι ὁ Λουκιανὸς ὑπῆρξε διδάσκαλος τοῦ Ἀρείου. Ὁ Λουκιανὸς εἰσήγαγε τὴν κριτικὴν καὶ ἱστορικὴν ἔρευναν τῆς Γραφῆς, ἦτο γνώστης τῆς Ἑβραϊκῆς καὶ προέβη εἰς κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης. Ἐκ τῶν κυριωτέρων ἀντιπροσώπων τῆς ἀντιοχειανῆς σχολῆς ἦσαν ὁ Διόδωρος ὁ Ταρσοῦ ἀποθανὼν κατὰ τὸ 392 καὶ ὁ Θεόδωρος ὁ Μοψουεστίας ἀποθανὼν κατὰ τὸ 429. Εἰς τὴν σχολὴν τῆς Ἀντιοχείας κατατάσσεται καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἀποθανὼν ἐν τῇ ἐξορίᾳ κατὰ τὸ 427. Μαθηταὶ τοῦ Θεοδώρου τοῦ Μοψουεστίας ὑπῆρξαν ὁ Θεοδώρητος ὁ Κύρου καὶ ὁ αἱρεσιάρχης Νεστόριος, ὅστις κατεδικάσθη ὑπὸ τῆς ἐν Ἐφέσῳ συνόδου κατὰ τὸ 431 διότι ἐδέχετο ἐν τῷ Χριστῷ δύο πρόσωπα. Ἡ σχολὴ τῆς Ἀντοχείας εἶναι διὰ δύο λόγους σημαντικὴ ἀπὸ φιλοσοφικῆς ἀπόψεως. Εἰσήγαγε τὴν γραμματικὴν καὶ ἱστορικὴν ἐξηγητικὴν μέθοδον ἀποκρούσασα τὴν ἀλληγορικήν. Ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐστράφη πρὸς τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν. Εἰς τὴν ἀντιοχειανὴν σχολὴν κατατάσσεται ὁ συνταράξας ἐπὶ πολὺ τὴν Ἐκκλησίαν Εὐνόμιος, ὅστις ἐχειροτονήθη κατὰ τὸ 360 ὑπὸ τοῦ ἀρειανίζοντος ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Εὐδοξίου, ἐπίσκοπος Κυζίκου. Ἦτο μαθητὴς τοῦ Ἀετίου, ὅστις ἀποθανόντος τοῦ Ἀρείου ἐγένετο ἀρχηγὸς τῆς αἱρέσεως. Κατὰ τὸ 360 ἔγραψεν ὁ Εὐνόμιος σύγγραμμα μὲ τὸν τίτλον «Ἀπολογητικός». Ἐναντίον τοῦ συγγράμματος τούτου ἀντεπεξῆλθεν ὁ μέγας Βασίλειος διὰ τοῦ «Ἀνατρεπτικοῦ» του. Ὁ Εὐνόμιος ἀνταπήντησε διὰ συγγράμματος ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀπολογία ὑπὲρ Ἀπολογίας» καὶ εἰς ἀπάντησιν αὐτοῦ ἐγράφησαν ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης οἱ «Λόγοι ἀντιρρητικοὶ πρὸς Εὐνόμιον». Ἡ κυρία δοξασία του ἦτο ὅτι δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν καὶ νὰ καθορίσωμεν τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ. Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τὸ ἐκφράζον τὴν οὐσίαν του, εἶναι, ἔλεγεν ὁ Εὐνόμιος ἡ «ἀγεννησία». Εἰς τὴν «Ἀπολογίαν» του ἔγραφεν : «Εἷς ἐστὶ Θεὸς ἀγένητος καὶ ἄναρχος πάντων ἐστὶ Θεὸς καὶ κτίστης καὶ δημιουργός, πρώτως μὲν καὶ ἐξαιρέτως τοῦ μονογενοῦς». Τὴν ψυχὴν ὡρίζεν ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Νεμέσιος, συνδυάζων τὰς ἀριστοτελικὰς καὶ πλατωνικὰς ἀντιλήψεις ὡς «ἀσώματον ἐν σώματι κτιζομένην». Ἕλλην. Πατρολ. 40·572. Τὰς δοξασίας του τὰς ὑπεστήριζε χρησιμοποιῶν τὴν μέθοδον τῆς ἀριστοτελικῆς διαλεκτικῆς. Διὰ τοῦτο ἀντικρούων αὐτὸν ὁ Γρηγόριος Νύσσης ὡμίλησε περὶ «κακοτεχνίας» τοῦ Ἀριστοτέλους. Κατὰ τὰ λοιπὰ δὲν ἠκολούθει τὰς ἀριστοτελικὰς δοξασίας. Εἶναι ἀξιοπρόσεκτον ὅτι ἠθέλησε νὰ ἀνανεώσῃ τὰς ὀρθὰς περὶ ὀρθοεπείας διδασκαλίας τῶν παλαιῶν ὀπαδῶν τοῦ Ἡρακλείτου, χρησιμοποιῶν καὶ τὰ ὑπὲρ αὐτῆς ἐπιχειρήματα, τὰ ἐκτιθέμενα εἰς τὸν «Κρατύλον» τοῦ Πλάτωνος. Διισχυρίζεο ὅτι δι' ἕκαστον πρᾶγμα ὑπάρχει καὶ ἓν ἀντίστοιχον ὄνομα, τὸ ὁποῖον ἐκφράζει τὴν οὐσίαν του. Ἡ ὀνοματοθεσία αὕτη ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ὅταν ἐδημιούργει τὰ ὄντα. Εἰς τὴν ψυχὴν τῶν ἀνθρώπων ἐφύτευσεν ὁ Θεὸς ἓν σπέρμα ἐκ τοῦ ὁποίου ἐκβλαστάνουν τὰ δηλοῦντα τὴν οὐσίαν τῶν ὄντων ὀνόματα. Τοιοῦτον ὄνομα, ἐκφράζον τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, εἶναι κατὰ τὸν Εὐνόμιον καὶ ἡ λέξις «ἀγέννητον».

Ἡ ὑπὸ τῆς ἀντιοχειανῆς σχολῆς χρησιμοποίησις ἀριστοτελικῶν ἀποδεικτικῶν μεθόδων ἔσχεν εὐρυτάτην ἐπίδρασιν εἰς τοὺς ἐκ Συρίας θεολόγους. Διὰ τῆς ἐπιδράσεώς της εἰσῆλθον εἰς τὴν φιλοσοφικὴν διανόησιν πολλὰ στοιχεῖα ἐκ τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας. Ὁ Μέγας Βασίλειος ἐχρησιμοποίησε τὰς εἰς τὴν φυσικὴν φιλοσοφίαν ἀναφερομένας δοξασίας τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὰς ὁμιλίας του εἰς τὴν ἑξαήμερον δημιουργίαν τοῦ κόσμου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης χρησιμοποιεῖ τὴν μεταξὺ δυνάμεως καὶ ἐνεργείας ἀριστοτελικὴν διαστολὴν καὶ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν του τὴν περὶ ἀρετῶν διδασκαλίαν τοῦ Ἀριστοτέλους. Καὶ εἰς τὸν Κύριλλον τὸν Πατριάρχην Ἀλεξανδρείας ἀπαντᾶται ἡ χρησιμοποίησις τῶν ἀριστοτελικῶν ἐννοιῶν τῆς δυνάμεως, ἐνεργείας καὶ ἐντελεχείας.

Ἡ σχολὴ τῆς Ἀλεξανδρείας

Συνεχιστὴς τῆς ὑπὸ τοῦ Ὠριγένους δημιουργηθείσης παραδόσεως ἐμφανίζεται ὁ Καισαρείας Εὐσέβιος (265—340), ὁ πατὴρ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας. Τὸ γενικώτερον περὶ τὴν ἱστορίαν διαφέρον του ἀποδεικνύει τὸ μέγα ἱστορικὸν του ἔργον «Χρονικοὶ κανόνες καὶ ἐπιτομὴ παντοδαπῆς ἱστορίας Ἑλλήνων τε καὶ βαρβάρων». Τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον ἀπωλέσθη, ἀλλὰ διεσώθη ἡ εἰς ἀρμενικὴν μετάφρασις. Ἡ διασωθεῖσα «Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία» του μᾶς παρέχει εἰς δέκα βιβλία ἐξιστόρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν γεγονότων μέχρι τοῦ 313. Ἀκολουθῶν τὴν παράδοσιν τοῦ Κλήμεντος καὶ τοῦ Ὠριγένους ἠσχολήθη μὲ τὴν μελέτην τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ φιλολογίας εἰς τὴν μεγάλην ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης βιβλιοθήκην. Τοὺς καρποὺς τῶν μελετῶν του διετύπωσεν εἰς δύο μεγάλα ἀπολογητικά του συγγράμματα, εἰς τὴν «Εὐαγγελικὴν προπαρασκευὴν» ἐκ 15 βιβλίων καὶ εἰς τὴν «Εὐαγγελικὴν ἀπόδειξιν» ἐξ 20 βιβλίων. Ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας τηρεῖ τὴν αὐτὴν μὲ τὸν Κλήμεντα καὶ τὸν Ὠριγένη στάσιν ἐκδηλώνων τὴν πρὸς τὸν Πλατωνισμὸν κλίσιν του. Ὁ Πλάτων εἶναι δι' αὐτὸν προφήτης «προφητεύων τὴν σωτηρίαν οἰκονομίαν». Ὁ Πλάτων καὶ ὁ Μωϋσῆς ὑπόστηρίζουν συμφώνους καὶ συγγενικὰς δοξασίας «σύμφωνα καὶ ὁμόδοξα». Τὰς πλατωνικὰς ἰδέας ἐκλαμβάνει ὁ Εὐσέβιος ὡς διανοήματα τοῦ Θεοῦ συμφώνως πρὸς τὰ ὁποῖα ὁ Λόγος δημιουργεῖ τὰ ἐγκόσμια ὄντα. Εἰς τὸ 31ον κεφάλαιον τοῦ ἑνδεκάτου βιβλίου τῆς «Εὐαγγελικῆς προπαρασκευῆς» παραλληλίζει χωρία ἐκ τῆς Γενέσεως πρὸς χωρία τοῦ «Τιμαίου», σελ. 29α, «Τῆς Ἑβραίων Γραφῆς ἑφ' ἑκάστῳ τῶν δημιουργημάτων ἐπιφωνούσης καὶ εἰδεν ὁ Θεὸς ὅτι καλὸν... ἄκουε τοῦ Πλάτωνος ὡς φησιν· εἰ μὲν δὴ καλός ἐστιν ὅδε ὁ κόσμος, ὅ τε δημιουργὸς ἀγαθός, δῆλον ὡς πρὸς τὸ ἀΐδιον ἔβλεπεν» (Ἐνῶ ἡ ἑβραϊκὴ Γραφὴ ἐκφράζει ὡς ἐπιφώνησιν ἐξ ἀφορμῆς ἑκάστου τῶν δημιουργημάτων: καὶ εἶδεν ὁ Θεὸς ὅτι ἦτο ὡραῖον... ἄκουε κατὰ ποῖον τρόπον ἐκφράζεται καὶ ὁ Πλάτων: ἂν ὁ παρὼν κόσμος εἶναι ὡραῖος, καὶ ὁ δημιουργὸς ἀγαθός, εἶναι φανερὸν ὅτι κατασκευάζων αὐτὸν, εἶχε στρέψει τὸ βλέμμα του πρὸς τὸ ἀΐδιον). Καὶ ἀπὸ ἠθικῆς καὶ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως παραλληλίζει τὸν Μωϋσέα πρὸς τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Πλάτωνα πρὸς τὸν Παῦλον. Ἐκφράζει δὲ τὴν ἀντίληψιν ὅτι ἡ ἰδεώδης πλατωνικὴ πολιτεία ἔχει ὡς ἀντίστοιχον πραγματοποίησίν της τὴν θεοκρατικὴν πολιτείαν τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ.

Ἀπὸ τὰς ὠριγενικὰς διδασκαλίας ἀπεμακρύνθη καὶ ἔλαβε πολεμικὴν στάσιν κατ' αὐτῆς ὁ Ἐπίσκοπος τοῦ ἐν Λυκίᾳ Ὀλύμπου Μεθόδιος, ἀποθανὼν ὡς μάρτυς κατὰ τὸ 310. Καὶ οὗτος κλίνει πρὸς τὸν Πλατωνισμόν, γράφει δὲ εἰς διαλογικὸν ὕφος τὰ συγγράμματά του. Εὑρίσκονται ὅμως παρ' αὐτῷ ἴχνη ἐπιδράσεων ἐκ τῆς Στωϊκῆς φιλοσοφίας, διότι δέχεται ὡς ἀσώματον οὐσίαν μόνον τὸν Θεόν, θεωρῶν τὴν ψυχὴν ὡς «σῶμα νοερόν».

Εἰς τὴν Ἀλεξανδριανὴν σχολὴν δύναται νὰ καταταχθῇ καὶ ὁ Μέγας Ἀθανάσιος (295—373). Περὶ τῶν σπουδῶν του οὐδὲν σχεδὸν γνωρίζομεν. Ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ἀναφέρει εἰς τὸν ἐγκωμιαστικόν του λόγον «ὀλίγα τῶν ἐγκυκλίων φιλοσοφήσας τοῦ μὴ δοκεῖν παντάπασι τῶν τοιούτων ἀπείρως ἔχειν» (ἠσχολήθη ὀλίγον μὲ τὰ ἐγκύκλια φιλοσοφικὰ μαθήματα διὰ νὰ μὴ φαίνεται ὅτι εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ἀμέτοχος αὐτῶν). Ὁ Ἀθανάσιος εἶναι ἰσχυροτάτη προσωπικότης, ἐμφορουμένη θερμῆς πίστεως. Ὑπῆρξεν ὁ ὑποστηρικτὴς τοῦ δόγματος τοῦ Ὁμοουσίου καὶ διεξήγαγε σκληροτάτους ἀγῶνας κατὰ τοῦ ἀρειανισμοῦ. Κεντρικὸν σημεῖον τῆς διδασκαλίας του ὑπῆρξεν ἡ διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Χριστοῦ λύτρωσις τῆς ἀνθρωπότητος. Λέγει περὶ τοῦ Χριστοῦ «Οὐκ ἄρα ἄνθρωπος ὢν ὕστερον γέγονεν Θεός, ἀλλὰ Θεὸς ὢν ὕστερον γέγονεν ἄνθρωπος, ἵνα μᾶλλον ἡμᾶς θεοποιήσῃ». Διὰ τοῦ Ἀθανασίου ὑπερενικήθησαν τὰ ὑπολείμματα τὰ ὁποῖα εἶχον ἀπομείνει εἰς τὸ σύστημα τοῦ Ὠριγένους καὶ τῶν ὀπαδῶν τῆς σχολῆς τῆς Ἀντιοχείας ἀπὸ τὰς νεοπλατωνικὰς θρησκευτικὰς δοξασίας. Ἐδραιοῦται καὶ ἀποσαφηνίζεται διὰ τοῦ Ἀθανασίου ἡ ἔννοια τῆς «θεοποιήσεως». Δὲν γίνεται ὁ ἄνθρωπος ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν του Θεός, ἀλλὰ θεοποιεῖται ἀπὸ πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ἀπόψεως. Ἡ τοιαύτη ἀνύψωσις τοῦ ἀνθρώπου συντελεῖται διὰ τῆς πίστεως, ἥτις ἐπιφέρει ἐξ ὁλοκλήρου ἀλλαγὴν τοῦ ἠθικοῦ φρονήματος. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ τελείωσις προϋποθέτει τὴν συνέργειαν δύο παραγόντων, τῆς λυτρωτικῆς ὑπερφυσικῆς θείας χάριτος καὶ τῆς βουλητικῆς τοῦ ἀνθρώπου συγκαταθέσεως. Διὰ τῶν διδασκαλιῶν τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου καθωρίσθη ἐπακριβῶς τὸ νόημα τοῦ θρησκευτικοῦ βίου καὶ τῆς πρακτικῆς εὐσεβείας. Ἤνοιξε τὸν δρόμον διὰ νὰ ἱδρυθῇ μία νέα περὶ ἠθικοῦ βίου διδασκαλία, ὅπως τὴν ἀνέπτυξε κατόπιν ὁ Ἀλεξανδρείας Κύριλλος.

Ἐπὶ τῆς κατευθύνσεως τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐγκαινιάσει ὁ Ὠριγένης, ὅπως ἀπεκαθάρθη διὰ τῆς παρεμβάσεως τοῦ Ἀθανασίου, ἐβάδισαν καὶ οἱ τέσσαρες μεγάλοι ἐκ Καππαδοκίας θεολόγοι καὶ φιλόσοφοι, ὁ Μέγας Βασίλειος, ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης καὶ ὁ Ἰκονίου Ἀμφιλόχιος. Καίτοι ἀποκλίνουν περισσότερον πρὸς τὴν σχολὴν τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τὸν πλατωνισμόν, παρέλαβον σημαντικὰ στοιχεῖα ἐκ τῆς ἀντιοχειανῆς σχολῆς καὶ ἐκ τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ. Εἶναι καὶ οἱ τέσσαρες μεγάλης αὐτοτελείας καὶ δημιουργικότητος στοχασταί, ἐκπροσωποῦντες ἀναμφισβητήτως τὴν ἀκμὴν τῶν θεολογικῶν γραμμάτων τοῦ χριστιανικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὑπῆρξαν γνῶσται τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ εἶχον ἀσχοληθῇ μὲ τὰ Πλατωνικὰ συγγράμματα ἰδίως δὲ μὲ τὴν «Πολιτείαν», «Φαίδωνα», «Συμπόσιον», «Τίμαιον» καὶ «Κρατύλον». Ὁ Βασίλειος καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς εἶχον καταρτίσει ἀνθολογίαν ἐκ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ὠριγένους, εἰς τὴν ὁποίαν ἔδωκαν τὸν τίτλον «Φιλοκαλίαν».

Ὁ Μέγας Βασίλειος (330-379) ἐγεννήθη ἐν Καισαρείᾳ καὶ ἐξεπαιδεύθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν πλησίον τοῦ Λιβανίου καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας πλησίον τοῦ Ἱμερίου. Ἐκεῖ συνεδέθη δι' ἀρρήκτου φιλίας πρὸς τὸν Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνόν. Ὡς ἐπίσκοπος ἐπέδειξε μεγάλα διοικητικὰ χαρίσματα καὶ ἀνέπτυξεν εὐρυτάτην φιλανθρωπικὴν δρᾶσιν. Διεκρίθη καὶ ὡς συγγραφεὺς συγγραμμάτων δογματικῶν, ἀσκητικῶν, ἐξηγητικῶν, ὁμιλιῶν καὶ ἐπιστολῶν. Λίαν ἀξιοσημείωτος καὶ ἀξιανάγνωστος εἶναι ἡ πραγματεία του «Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων». Διὰ τούτου γίνονται ἀποδεκτὰ τὰ παιδαγωγικὰ ἀνθρωπιστικὰ στοιχεῖα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὡς μορφωτικὰ μέσα δυνάμενα νὰ ὠφελήσουν τὴν χριστιανικὴν νεολαίαν. Ἀπὸ φιλοσοφικῆς ἀπόψεως λίαν ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ «Ἐννέα ὁμιλίαι εἰς τὴν Ἑξαήμερον». Εἰς ταύτας ἔχει ἐγκατασπείρει ὁ Βασίλειος τὰς φυσικάς, κο-

σμολογικὰς καὶ ἀνθρωπολογικάς του δοξασίας. Διαπνέεται ἀπὸ θερμὴν ἀγάπην πρὸς τὴν φύσιν, καὶ ἐμφανίζεται ὡς ὀξὺς παρατηρητὴς τῶν φυσικῶν γεγονότων. Δὲν ἀρκεῖται νὰ ἀναφέρῃ παρατηρήσεις τὰς ὁποίας ἔχει παραλάβει ἐξ ἄλλων, ἀλλὰ καὶ παραθέτει καὶ ἰδικάς του παρατηρήσεις. Ἡ φύσις ἐκτιμᾶται ὡς δημιούργημα τὸ ὁποῖον ἐδημιούργησε διὰ τῆς σοφίας του ὁ Θεός. Διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ μεταβάλλεται ἡ ἀπέναντι τῆς φύσεως στάσις τοῦ ἀνθρώπου. Ἐνῶ ὁ εἰδωλολατρικὸς κόσμος θεωρεῖ τὴν φύσιν ὡς «δαιμονίαν» καὶ κατέχεται ἀπὸ δέος ἀπέναντί της, ὁ Χριστιανὸς θαυμάζει αὐτὴν ὡς θεῖον δημιούργημα τὸ ὁποῖον ἀποκαλύπτει τὴν σοφίαν τοῦ Θεοῦ. Ἐκ τούτου ἐξηγεῖται διατί κατὰ τὴν Χριστιανικὴν ἐποχὴν αἱ εἰς τὴν φύσιν ἀναφερόμεναι ἔρευναι ἐσημείωσαν πρόοδον. Διότι καὶ κατὰ τὴν Βυζαντινὴν περίοδον ἡ ἐπὶ τῆς φυσικῆς παρατηρήσεως στηριζομένη τεχνικὴ οὐ μόνον δὲν ὀπισθοδρόμησεν, ὅπως κοινῶς πιστεύεται, ἀλλὰ τοὐναντίον ἐσημείωσε προόδους. Ὁ Μέγας Βασίλειος εἰς τὰς μνημονευθείσας Ὁμιλίας του θέτει τὰ θεμέλια διὰ νὰ δημιουργηθῇ ἡ νέα ἀπέναντι τῆς φυσικῆς πραγματικότητος στάσις τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου. Τὸ σύγγραμμά του τοῦτο τὸν παρουσιάζει ὄχι μόνον ὡς λεπτὸν παρατηρητήν, ἀλλὰ καὶ ὡς γνώστην τῶν ἀριστοτελικῶν φυσιογνωστικῶν συγγραμμάτων. Ὁ Ἀμβρόσιος τὸ μετέφρασεν εἰς τὴν λατινικὴν καὶ ἡ μετάφρασις αὕτη ἐγένετο ἀφορμὴ νὰ δημιουργηθῇ ἐν τῇ Δύσει ἐκτενὴς φιλολογία ἀναφερομένη εἰς τὰ προβλήματα, ἅτινα ἔθιγεν ὁ Βασίλειος. Εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ φανερὸν ὅτι ἡ τοιαύτη φιλολογία ἀπετέλει κίνητρον τὸ ὁποῖον ὤθει πρὸς τὴν μελέτην τῆς φύσεως καὶ τὰς φυσικὰς ἐν γένει σπουδάς.

Οὐ μόνον εἰς τὰ προβλήματα τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας ἦτο ὁ μέγας ἱεράρχης ἐμπειρότατος, ἀλλὰ ἠδύνατο νὰ χειρισθῇ μὲ καταπλήσσουσαν εὐχέρειαν τὰ μεγάλα θεολογικὰ προβλήματα τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸ δυνατὸν τῆς γνώσεως τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ. Ἀντικρούων ὁ Βασίλειος τὰς αἱρετικὰς ἀντιλήψεις τοῦ Εὐνομίου, ὅστις ἔλεγεν ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίσωμεν τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, λέγει ρητῶς ὅτι δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν μόνον «ὅτι ἔστι Θεός». Τοποθετεῖ δηλαδή, διὰ νὰ χρησιμοποιήσωμεν νεωτερικὴν ἔκφρασιν τὸ ὅλον πρόβλημα ἐπὶ ὑπαρξιακῆς βάσεως. Ἡ ἀφετηρία τῆς θεολογικῆς θεωρήσεως λέγει εἶναι ἡ διαπίστωσις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, συναγομένη ἐκ τῶν ἐξ Αὐτοῦ ἀπορρεουσῶν ἐνεργειῶν. Εἰς τὴν πρὸς Ἀμφιλόχιον Ἐπιστολὴν (Ἑλλ. Πατρολ. 32, 876, Ἐπιστολ. 235) γράφει ὁ ἱεράρχης: «Ἐν δὲ τῇ περὶ Θεοῦ πίστει ἡγεῖται μὲν ἡ ἔννοια ἡ περὶ τοῦ ὅτι ἔστι Θεός· ταύτην δὲ ἐκ τῶν δημιουργημάτων συνάγομεν. Σοφὸν γὰρ καὶ δυνατόν, καὶ ἀγαθὸν καὶ πάντα αὐτοῦ τὰ ἀόρατα ἀπὸ τῆς τοῦ κόσμου κτίσεως νοούμενα ἐπιγινώσκομεν. Οὕτω δὴ καὶ Δεσπότην ἑαυτῶν αὐτὸν καταδεχόμεθα» (Κατὰ δὲ τὴν περὶ Θεοῦ πίστιν ποοηγεῖται μὲν ἡ σκέψις ἡ ἀναφερομένη εἰς τὸ ὅτι ὑπάρχει Θεός. Αὐτὴν δὲ τὴν σχηματίζομεν ἐκ τῶν δημιουργημάτων. Διότι ἀποκτῶμεν τὴν ἐπίγνωσιν ὅτι εἶναι σοφὸς καὶ δυνατὸς καὶ ἀγαθός, νοοῦντες καὶ ὅλα τὰ ἀόρατα ἰδιώματά του ἐπὶ τῇ βάσει τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου. Κατ' αὐτὸν λοιπὸν τὸν τρόπον δεχόμεθα αὐτὸν καὶ ὡς Δεσπότην μας). Τὴν αὐτὴν προτεραιότητα εἰς τὴν ὕπαρξιν εἰς τὸ «ὅτι ἐστὶ» θὰ ἴδωμεν κατόπιν καὶ παρὰ τῷ Γρηγορίῳ Νύσσης. Ἀφορμώμενος ἀπὸ τῆς ὑπαρξιακῆς ταύτης βάσεως ὁ Βασίλειος ὑποστηρίζει ἐναντίον τῶν εὐνομιανῶν ὅτι ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀκατάληπτος εἰς τὴν ἀνθρωπίνην γνῶσιν, διότι αὕτη εἶναι ὅπως εἶπε καὶ ὁ Παῦλος «ἀπὸ μέρους», ἤτοι πεπερασμένη. Εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 234 (Ἑλλ. Πατρ. 668) γράφει ὁ Βασίλειος: «Ἐγὼ δέ, ὅτι μὲν ἔστιν οἶδα· τί δὲ ἡ οὐσία, ὑπὲρ διάνοιαν τίθεμαι. Πῶς οὖν σώζομαι; Διὰ τῆς πίστεως. Πίστις δὲ αὐτάρκης εἰδέναι, ὅτι ἔστι Θεός, οὐχὶ τί ἐστί· καὶ τοῖς ἐκζητοῦσιν αὐτὸν μισθαποδότης γίνεται Εἰξήσις ἄρα τῆς θείας οὐσίας ἡ αἴσθησις αὐτοῦ τῆς ἀκαταληψίας· καὶ σεπτὸν οὐ τὸ καταληφθὲν τίς ἡ οὐσία, ἀλλ' ὅτι ἔστιν ἡ οὐσία» (Ἐγὼ δέ, γνωρίζω ὅτι ὑπάρχει ὁ Θεός, τί δὲ εἶναι ἡ οὐσία του, αὐτὸ τὸ θεωρῶ ὅτι κεῖται ὑπεράνω τῆς διανοίας. Πίστις δὲ παρουσιάζουσα αὐτάρκειαν εἶναι τὸ νὰ γνωρίζω ὅτι ὑπάρχει Θεός, οὐχὶ τὸ νὰ γνωρίζω τί εἶναι ὁ Θεός. Καὶ εἰς ἐκείνους οἱ ὁποῖοι τὸν ἀναζητοῦν πληρώνει μισθὸν ὡς ἀνταπόδοσιν. Γνωστοποίησις λοιπὸν προερχομένη ἐκ τῆς θείας οὐσίας εἶναι τὸ νὰ αἰσθανώμεθα ὅτι εἶναι ἀκατάληπτος. Καὶ ἀξιοσέβαστος δὲν εἶναι ἡ κατανόησις ἡ ἐξηγοῦσα τὴν οὐσίαν του, ἀλλὰ ἡ κατανόησις ὅτι ὑπάρχει ἡ οὐσία). Ὁ Βασίλειος παραιτεῖται νὰ ἀναφέρῃ ὀντολογικὰ περὶ Θεοῦ χαρακτηριστικὰ καὶ κάμνει λόγον περὶ εἰδιωμάτων· ἤτοι ὑπαρξιακῶν χαρακτηριστικῶν ἐκφαινομένων διὰ τῆς δυνάμεως αὐτοῦ. Τοιαῦτα ἰδιώματα εἶναι «τὸ φοβερόν, τὸ φιλάνθρωπον, τὸ δίκαιον τὸ δημιουργικὸν τὸ προγνωστικὸν καὶ τὸ ἀνταποδοτικόν, τὸ μεγαλεῖον καὶ τὸ προνοητικόν». Λίαν ἀξιοπρόσεκτος εἶναι καὶ ὁ μεθοδικὸς τρόπος διὰ τοῦ ὁποίου ἀποκρούει τὸ ὑπὸ τῶν εὐνομιακῶν προβαλλόμενον σόφισμα. Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Εὐνομίου ἔλεγον: «Εἰ τὴν οὐσίαν ἀγνοεῖς, αὐτὸν ἀγνοεῖς» (Ἐὰν δὲν εἶσαι εἰς θέσιν νὰ γνωρίζῃς τί εἶναι ὁ Θεός, ἀρνεῖσαι τὴν ὕπαρξίν του). Διὰ νὰ ἀνατρέψῃ τὸ σόφισμα τοῦτο ὁ Βασίλειος χρησιμοποιεῖ τὴν μέθοδον τὴν ὁποίαν μετεχειρίζετο κατὰ τὴν μελέτην τῶν ὀντολογικῶν προβλημάτων ὁ Ἀριστοτέλης. Αὕτη συνίσταται εἰς τὴν σημασιολογικὴν ἀνάλυσιν τοῦ χρησιμοποιουμένου ὅρου καὶ εἰς τὴν κατάδειξιν τῆς πολλαπλότητος τῶν ἐμπεριεχομένων εἰς αὐτὸν σημασιῶν. Ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει, παρατηρεῖ ὁ Βασίλειος, οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Εὐνομίου δὲν λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν τὰς πολλαπλᾶς σημασίας ἑκάστου ἐκ τῶν ὅρων «εἰδέναι» καὶ «γνῶσις»: «Τὸ τῆς γνώσεως ὄνομα ἐπὶ πολὺ διαβαίνει... τὸ μὲν κατὰ ἀριθμόν· τὸ δὲ κατὰ μέγεθος, τὸ δὲ κατὰ δύναμιν, τὸ δὲ κατὰ τὸν τρόπον τῆς ὑπάρξεως, τὸ δὲ κατὰ τὸν χρόνον τῆς γεννήσεως, τὸ δὲ κατ' οὐσίαν» (Ἡ λέξις γνῶσις ἔχει μέγα πλάτος, ἀναφέρεται ἄλλοτε εἰς τὸν ἀριθμόν, ἄλλοτε εἰς τὸ μέγεθος, τὴν δύναμιν, τὸν τρόπον τῆς ὑπάρξεως, τὸν χρόνον τῆς γεννήσεως καὶ εἰς τὴν οὐσίαν). Εἶναι δυνατόν, λέγει ὁ Βασίλειος, νὰ γνωρίζω ὅτι ὑπάρχει ἓν πρᾶγμα, ἀλλὰ νὰ μὴ κατέχω περὶ αὐτοῦ τελείαν γνῶσιν ἀπὸ ἀπόψεως ἀριθμοῦ, ἢ μεγέθους ἢ οὐσίας. Γνωρίζω νὰ εἴπω, ὅταν ἴδω σωρὸν ἄμμου, ὅτι ὑπάρχει εἷς σωρὸς ἄμμου, δὲν δύναμαι ὅμως νὰ γνωρίζω ποῖος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν κόκκων τῆς ἄμμου. Ἕκαστος ἄνθρωπος γνωρίζει διὰ τὸν ἑαυτόν του ὅτι ὑπάρχει, δὲν γνωρίζει ὅμως τί εἶναι κατὰ βάθος ἡ οὐσία του ἑαυτοῦ του. Ὥστε συγχρόνως καὶ γνωρίζω καὶ ἀγνοῶ τὸν ἑαυτόν μου. «Οἶδα γὰρ ἐμαυτὸν ὅστις εἰμί· οὐκ οἶδα δέ, καθὸ τὴν οὐσίαν μου ἀγνοῶ». Οὕτω λοιπὸν γνωρίζομεν ὅτι ὑπάρχει ὁ Θεός, δὲν γνωρίζομεν ὅμως τί εἶναι. Δὲν χρειάζεται νὰ λεχθοῦν περισσότερα διὰ νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι ὁ Βασίλειος διαστέλλει τὴν ὕπαρξιν ἀπὸ τὴν οὐσίαν, καὶ ὅτι προκειμένου περὶ τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ δίδει τὴν προτεραιότητα εἰς τὴν ὑπαρξιακὴν διαπίστωσιν.

Ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς (329 - 390) ὑπῆρξε πολυμερὴς φύσις. Ἠσχολήθη μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ρητορικήν, μὲ τὴν ποίησιν καὶ τὴν θεολογικὴν φιλοσοφίαν. Ἐκ τῶν δογματικῶν του λόγων οἱ σημαντικώτεροι εἶναι οἱ ὑπ' ἀριθ. 27—31. Δι' αὐτῶν ὑπερασπίζει τὸ Τριαδικὸν δόγμα κατὰ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Εὐνομίου καὶ τοῦ Μακεδονίου. Ὡς φιλόσοφος κλίνει πρὸς τὸν πλατωνισμόν. Εἰς τὸν δεύτερον θεολογικὸν τοῦ λόγον (κεφ. 3—4) ὁμιλῶν περὶ τοῦ ἀκαταλήπτου τοῦ Θεοῦ ἀναφέρεται εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ἐν τῷ διαλόγῳ «Τιμαίῳ» (28 C) λεγόμενα γράφων τὰ ἀκόλουθα: «Θεὸν νοῆσαι μὲν χαλεπὸν φράσαι δὲ ἀδύνατον, ὡς τις τῶν παρ' Ἕλλησι θεολόγων ἐφιλοσόφησεν οὐκ ἀτέχνως ἐμοὶ δοκεῖ, ἵνα καὶ κατειληφέναι δόξῃ τῷ χαλεπῶς εἰπεῖν, καὶ διαφύγῃ τῷ ἀνεκφράστῳ τὸν ἔλεγχον. Ἀλλὰ φράσαι μὲν ἀδύνατον, ὡς ὁ ἐμὸς λόγος νοῆσαι δ' ἀδυνατώτερον» (Νὰ νοήσῃ κανεὶς τὸν Θεὸν εἶναι δύσκολον, νὰ ἐκφράσῃ δέ διὰ λόγων τὴν περὶ Αὐτοῦ νόησιν εἶναι ἀδύνατον. Τοιαύτη εἶναι ἡ φιλοσοφικὴ διατύπωσις τὴν ὁποίαν παρουσίασε λίαν ἐντέχνως εἷς ἐκ τῶν Ἑλλήνων θεολόγων (δηλαδὴ ὁ Πλάτων). Τὸ ἐκάμεν αὐτό, ἵνα φανῇ ὅτι εἶχε κατανοήσει τὸν Θεὸν ἀφοῦ προσέθεσε τὴν λέξιν «χαλεπῶς», καὶ ἵνα διὰ τῆς προσθήκης τῆς λέξεως «ἀνέκφραστον» ἀποφύγῃ τὸν ἔλεγχον. Ἀλλ' ἐγὼ λέγω ὅτι τὸ νὰ ἐκφράσωμεν τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀδύνατον, ἀκόμη ὅμως ἀδυνατώτερον εἶναι νὰ τὸν νοήσωμεν). Καταπολεμῶν τὸν νεοπλατωνικὸν μυστικισμόν, ὅστις ἐδόξαζεν ὅτι διὰ τῶν ἐκστατικῶν καταστάσεων δύναται ἡ ψυχὴ νὰ συνενωθῇ μὲ τὸν Θεόν, διδάσκει ὁ Γρηγόριος ὅτι ὁ Θεὸς ἵσταται ὑπεράνω πάσης καταλήψεως, ὡς ἀπόλυτος ὑπερβατικὴ ἀρχή. Εἰς τὸν μνημονευθέντα λόγον του γράφει: «Οὕτως οὖν θεολογήσεις κἂν ἧς Μωϋσῆς καὶ Φαραὼ θεός, κἂν μέχρι τρίτου, κατὰ τὸν Παῦλον οὐρανοῦ θάσης καὶ ἀκούσῃς ἄρρητα ῥήματα, κἂν ὑπὲρ ἐκείνους ἀγγελικῆς τινος στάσεώς τε καὶ τάξεως ἠξιωμένος» (Κατ' αὐτὸν λοιπὸν τὸν τρόπον θὰ θεολογήσῃς, δηλαδὴ ὑψούμενος εἰς τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ Θεοῦ ἐκ τῆς θεωρίας τῆς μεγαλοπρεπείας τῆς φύσεως, ἔστω καὶ ἂν εἶσαι Μωϋσῆς, ὅστις ἐπεῖχε θέσιν θεοῦ διὰ τὸν Φαραώ, ἔστω καὶ ἂν, ὅπως λέγει ὁ Παῦλος, ὑψωθῇς μέχρι τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἀκούσῃς ἄρρητα ῥήματα, ἔστω καὶ ἂν ὑψούμενος ὑπεράνω ἐκείνων κριθῇς ἄξιος νὰ καταταχθῇς εἰς ὁμάδα καὶ τάξιν τινὰ τῶν ἀγγέλων). Καὶ εἰς τὸν Γρηγόριον, ὅπως καὶ εἰς τὸν Βασίλειον, εὑρίσκομεν τὴν ἀπαρχὴν νέας θεωρήσεως τῆς φύσεως, ἥτις ἐκλαμβάνεται ὡς ἐκδήλωσις τῆς θείας μεγαλειότητος. Ὁ ἄνθρωπος, λέγει ὁ Γρηγόριος, ἔστω καὶ ἂν ἀναβῇ μαζὶ μὲ τὸν Μωϋσέα εἰς τὸ ὄρος δὲν θὰ δυνηθῇ νὰ ἴδῃ τὸν Θεὸν κατὰ πρόσωπον, ἀλλὰ μόνον «τὰ ὀπίσω τοῦ Θεοῦ» ὅπως λέγεται εἰς τὴν Ἔξοδον (33, 20—23). Ἑρμηνεύων τὴν φράσιν ταύτην ὁ Γρηγόριος γράφει: «Ἡ δ' ἔστιν... ἡ ἐν τοῖς κτίσμασι καὶ τοῖς ὑπ' αὐτοῦ προβεβλημένοις καὶ διοικουμένοις μεγαλειότης, ἢ, ὡς ὁ θεῖος Δαυῒδ ὀνομάζει, μεγαλοπρέπεια. Ταῦτα γὰρ Θεοῦ τὰ ὀπίσθια, ὅσα μετ' ἐκεῖνον ἐκείνου γνωρίσματα, ὥσπερ αἱ καθ' ὑδάτων ἡλίου σκιαὶ καὶ εἰκόνες ταῖς σαθραῖς ὄψεσι παραδεικνῦσαι τὸν ἥλιον, ἐπεὶ μὴ αὐτὸν προσβλέπειν οἷόν τε, τῷ ἀκραιφνεῖ τοῦ φωτὸς νικῶντα τὴν αἴσθησιν» (Τοῦτο δηλοῖ τὴν μεγαλειότητα τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία ἐκδηλώνεται μέσα εἰς ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἔχουν τεθῇ ἔμπροσθ' ἀπ' αὐτὸν ὡς προκάλυμμα καὶ τὰ ὁποῖα διοικοῦνται ὑπ' αὐτοῦ. Αὐτὴν τὴν ὀνομάζει ὁ θεῖος Δαυῒδ μεγαλοπρέπειαν. Διότι αὐτὰ εἶναι τὰ ὀπίσθια τοῦ Θεοῦ, δηλαδὴ ἔρχονται ἔπειτα ἀπ' αὐτὸν ὡς μέσα διὰ νὰ τὸν γνωρίσωμεν, ὅπως ἀκριβῶς αἱ σκιαὶ καὶ αἱ εἰκόνες τὰς ὁποίας ρίπτει ὁ ἥλιος εἰς τὰ ὕδατα, διὰ τῶν ἀδεβαίων ἀντικατοπτρισμάτων μᾶς δεικνύουν τί εἶναι ὁ ἥλιος. Διότι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τὸν προσατενίσωμεν, ἀφοῦ νικᾷ διὰ τῆς καθαρότητος τοῦ φωτὸς τὰς αἰσθήσεις). Εἶναι φανερὸν ὅτι τὴν τελευταίαν περὶ ἡλίου εἰκόνα δανείζεται ὁ Γρηγόριος ἀπὸ τὸ δεύτερον κεφάλαιον τοῦ ἑβδόμου βιβλίου τῆς «Πολιτείας» τοῦ Πλάτωνος, ὅπου τὸ ἀγαθὸν παραβάλλεται πρὸς τὸν ἥλιον, τὸν ὁποῖον ὁ ἐκ τοῦ σπηλαίου ἀπελευθερωθεὶς ἄνθρωπος προσβλέπει «ἐν ὕδασι» καὶ «ἐν ἀλλοτρίᾳ ἕδρᾳ». Διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰσήχθη ἡ ἀντίληψις ὅτι ἡ φύσις ὑπερέχει ἀπὸ τὴν τέχνην, διότι ἡ φύσις εἶναι θεῖον ἡ δὲ τέχνη ἀνθρώπινον δημιούργημα. Ὁ Γρηγόριος κατεπολέμησε μετ' ἐπιμονῆς τὴν αἱρετικὴν δοξασίαν τοῦ Εὐνομίου ὅστις ἠρνεῖτο ὅτι ἐκ τῆς θεωρήσεως τῶν δημιουργημάτων τῆς κτίσεως δυνάμεθα νὰ ὑψωθῶμεν εἰς τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ Θεοῦ. Ἐκτὸς τῆς ἐπιδράσεως τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας σημειοῦται ἐπὶ τοῦ Γρηγορίου ἐπίδρασις καὶ τῶν φιλοσοφικῶν δοξασιῶν τῶν Κυνικῶν.

Ὁ ἐξ Ἀλεξανδρείας κυνικὸς φιλόσοφος Μάξιμος, ἐλθὼν εἰς

Κωνσταντινούπολιν εἶχε συνάψει φιλικὰς σχέσεις μὲ τὸν Γρηγόριον. Κατὰ δὲ τὰς τελευταίας φιλολογικὰς ἐρεύνας αἵτινες ἐγένοντο ἐπὶ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Γρηγορίου ἐβεβαιώθησαν συχναὶ ἐκ μέρους τῶν Κυνικῶν ἐπιδράσεις. Γενικῶς ἐξεταζόμενος ὡς φιλοσοφικὴ προσωπικότης ὁ Γρηγόριος παρουσιάζει ἦθος ἀνδρὸς ἀγαπῶντος τὴν ἐλευθέραν φιλοσοφικὴν ἔρευναν. Εἰς τὸν πρῶτον θεολογικόν του λόγον γράφει τὰ ἀκόλουθα : «Φιλοσόφει μοι περὶ κόσμου ἢ κόσμων, περὶ ὕλης, περὶ ψυχῆς, περὶ λογικῶν φύσεων βελτιόνων τε καὶ χειρόνων, περὶ ἀναστάσεως, κρίσεως, ἀνταποδόσεως, Χριστοῦ παθημάτων· ἐν τούτοις γὰρ καὶ τὸ ἐπιτυγχάνειν οὐκ ἄχρηστον καὶ τὸ διαμαρτάνειν ἀκίνδυνον». Τὸ χωρίον τοῦτο καταδεικνύει ὅτι εἶναι ὅλως ἀστήρικτος ἡ ἀντίληψις ἥτις ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἑλληνικὴ χριστιανικὴ φιλοσοφία ἀπέκρουε τὴν ἐλευθέραν τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων ἔρευναν.

Γρηγόριος ὁ Νύσσης (335—394). Οὗτος εἶναι ἡ ἰσχυροτέρα φιλοσοφικὴ διάνοια τῆς ἐποχῆς του. Ἦτο ἀδελφὸς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Κατ' ἀρχὰς ἤσκησε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ρητοροδιδασκάλου, ἔπειτα δὲ κατὰ παρακίνησιν τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ ἠκολούθησε τὸ ἱερατικὸν στάδιον, γενόμενος ἐπίσκοπος Νύσσης. Ὡς συγγραφεὺς ἐπέδειξε μεγάλην πολυμέρειαν, διότι ἔγραψεν ἔργα δογματικά, ἑρμηνευτικά, πολεμικὰ κατὰ τῶν αἱρετικῶν, πρακτικά, ρητορικὰ καὶ ἐπιστολάς. Ὁ Γρηγόριος συνεχίζει τὴν παράδοσιν τῆς Ἀλεξανδρινῆς Σχολῆς, στηρίζεται δὲ πολλάκις εἰς τὰς γνώμας τοῦ Ὠριγένους. Τὴν ἀλληγορικὴν ἑρμηνείαν χρησιμοποιεῖ εἰς τὰ ἠθικά του συγγράμματα. Οὕτω π.χ. εἰς τὸ «Περὶ τοῦ βίου Μωσέως» σύγγραμμά του ρητῶς λέγει, ὅτι ἡ ἑρμηνεία του θὰ ὑψωθῇ ὑπεράνω τοῦ γραμματικοῦ νοήματος: «Οὐδὲ Σιὼν κατὰ τὴν πρόχειρον ἔννοιαν, τὸ θεῖόν ἐστιν οἰκητήριον· ἀλλά τινος λεπτοτέρας ἡμῖν χρεία τῆς διανοίας καὶ ὀξυτέρας τῆς ὄψεως ὡς διϊδεῖν ἐκ τῆς ἱστορίας ποίων Χαλδαίων ἢ Αἰγυπτίων πόρρω γενόμενοι, καὶ ποίας Βαβυλωνίων αἰχμαλωσίας ἀπολυθέντες, τοῦ μακαριστοῦ βίου ἐπιβησόμεθα» (Ἑλλ. Πατρ. 44, 304) (Οὐδὲ Σιών, ὅπως εἶναι τὸ γραμματικὸν νόημα, σημαίνει τὸ μέρος ὅπου κατοικεῖ ὁ Θεός. Ἀλλὰ μᾶς χρειάζεται κάποια λεπτοτέρα διάνοια, καὶ κάποιος ὀξύτερος ὀφθαλμὸς, διὰ νὰ διακρίνωμεν ἐκ τῆς ἱστορικῆς ἀφηγήσεως ὁρμώμενοι, ἀπὸ ποίους Χαλδαίους ἢ Αἰγυπτίους πρέπει νὰ ἀπομακρυνθῶμεν καὶ ἀπὸ ποίαν αἰχμαλωσίαν τῶν Βαβυλωνίων νὰ ἀπελευθερωθῶμεν διὰ νὰ φθάσωμεν εἰς τὸν μακαριστὸν βίον). Ὅπου ὅμως πραγματεύεται περὶ δογματικῶν προβλημάτων ἀκολουθεῖ τὴν γραμματικὴν καὶ κριτικὴν μέθοδον τῆς σχολῆς τῆς Ἀντιοχείας. Τοῦτο δηλοῖ ὁ ἴδιος εἰς τὸ ἔργον του «Ἀπολογητικὸς πρὸς Πέτρον τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ περὶ τῆς Ἑξαημέρου», ἔνθα γράφει : «Ταῦτα σοι, ὦ ἄνθρωπε τοῦ Θεοῦ, περὶ τῶν προβληθέντων ἡμῖν ἀπεκρινόμεθα μήτε τι τῆς γραφικῆς λέξεως εἰς τροπικὴν ἀλληγορίαν μεταποιήσαντες, μήτε παριδόντες τι τῶν ἀντιτεθέντων ἡμῖν ἀνεξέταστον· ἀλλ' ὡς ἦν δυνατὸν μενούσης τῆς λέξεως ἐπὶ τῆς ἰδίας ἐμφάσεως, τῷ τῆς φύσεως εἱρμῷ διὰ τῆς θεωρίας τῶν ὀνομάτων ἠκολουθήσαμεν, δι' ὧν τὸ μηδὲν ὑπεναντίως ἔχειν τῶν δοκούντων κατὰ τὴν ἐπιπολαιοτέραν ἀνάγνωσιν, ἃ συμφωνεῖν ἀλλήλοις, καθὼς ἦν δυνατὸν ἀπεδείξαμεν» (Ἑλλ. Πατρ. 44, 121) (Ταύτας τὰς ἀποκρίσεις, ὦ ἄνθρωπε τοῦ Θεοῦ, σοῦ ἐδώκαμεν ἐν σχέσει μὲ τὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα μᾶς ἔθεσες, χωρὶς νὰ ἑρμηνεύσωμεν διὰ τῆς ἀλληγορικῆς μεθόδου καμμίαν λέξιν, καὶ χωρὶς νὰ ἀφήσωμεν τίποτε ἀνεξέταστον ἀπὸ τὰ ἀντίθετα ἐπιχειρήματα. Ἀπ' ἐναντίας, λαμβάνοντες τὴν λέξιν εἰς τὴν κυρίαν της σημασίαν, διὰ τῆς συζητήσεως τῆς στηριζομένης ἐπὶ τοῦ λεκτικοῦ νοήματος ἐμείναμεν πιστοὶ εἰς τὴν φυσικὴν σειράν. Διὰ τούτων ἀπεδείξαμεν, ἐφ' ὅσον μᾶς ἦτο δυνατόν, ὅτι ὅσα φαίνονται κατὰ τὴν ἐπιπολαιοτέραν ἀνάγνωσιν νὰ διαφωνοῦν, εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν διαφωνοῦν, ἀλλὰ συμφωνοῦν).

Ἐξετάζων τὴν πίστιν ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὴν γνῶσιν, ἀποφαίνεται ὅτι ἡ πίστις, ὅπως διετυπώθη εἰς τὴν Γραφὴν καὶ εἰς τὴν «πατρικὴν παράδοσιν», ἀποτελεῖ τὴν βάσιν καὶ τὸ ἀδιάψευστον κριτήριον τῆς ἀληθείας. Ἡ πίστις εἶναι ἡ μόνη γνῶσις, ἥτις ἐμφανίζεται ὡς ἀνάλογος. ὡς πρὸς τὴν δύναμιν τὴν ὁποίαν ἔχει ὁ ἄνθρωπος, πρὸς κατανόησιν τοῦ Θεοῦ : «μόνον σύμμετρόν ἐστι τῇ ἡμετέρα κατανοήσει». Ἐὰν θεωρήσωμεν τὴν πίστιν ὡς ἀνωτέραν βαθμῖδα γνώσεως, τότε θὰ ἦτο αὕτη ὁμοία πρὸς τὴν εἰδωλολατρικὴν σοφίαν : «οὐδὲν ἂν τῆς ἑλληνικῆς σοφίας διήνεγκεν». Ὁ Θεὸς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κατανοηθῇ διὰ τῶν συλλογισμῶν καὶ τῶν μεθόδων τὰς ὁποίας χρησιμοποιεῖ ἡ ἔρευνα τῆς φύσεως. Ἡ ἐρευνῶσα τὴν φύσιν ἀνθρωπίνη γνῶσις μεταβάλλει τὸ ἐρευνώμενον εἰς ἀντικείμενον τὸ ὁποῖον ποθεῖ νὰ κατακυριεύσῃ καὶ νὰ μεταβάλῃ εἰς κτῆμα της, ὅπως ὁ ἔμπορος τὸ ἐμπόρευμα : «Ἡ μὲν γὰρ γνῶσις ὡς ἐμπορικήν τινα τὴν διάθεσιν ἔχει», γράφει ὁ Γρηγόριος εἰς τοὺς «Πρὸς Εὐνόμιον Ἀντιρρητικούς» («Ἡ γνῶσις ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν διάθεσιν νὰ καταστήσῃ κτῆμα καὶ ἰδιοκτησίαν της τὸ ἀντικείμενον τῆς γνώσεως). Ὁ Γρηγόριος καταπολεμεῖ τὴν στωϊκὴν περὶ «καταληπτικῆς φαντασίας» θεωρίαν καὶ παρατηρεῖ ὅτι τὸ τοιοῦτον εἶδος τῆς γνώσεως ἐκλαμβανομένης ὡς κατοχῆς, εἶναι ἐκδήλωσις τῆς ἐπιθυμίας πρὸς κτῆσιν καὶ κατοχήν. Ἂν λοιπὸν διατηροῦντες τὴν «ἐμπορικὴν διάθεσιν» προσπαθήσωμεν νὰ προχωρήσωμεν εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ, τὸν μεταβάλλομεν εἰς ἀντικείμενον καὶ περιπίπτομεν εἰς ἀσεβῆ εἰδωλολατρείαν, διότι τὴν ψιλὴν τῆς διανοίας μας σύλληψιν ὑψοῦμεν εἰς εἴδωλον «εἰδωλοποιοῦμεν» τὴν ἰδικήν μας «ὑπόνοιαν». Τυγχάνει ὅλως φανερὸν ὅτι ὁ Γρηγόριος προλαμβάνων τὰς ἀντιλήψεις τῶν νεωτέρων ὑπαρξιστῶν ἀποκρούει τὴν λεγομένην «ἀντικειμενικοποίησιν», τὴν τάσιν δηλαδὴ τὴν ὁποίαν ἔχει ἡ ἀνθρωπίνη διανόησις νὰ ἐκλαμβάνῃ τὰ πάντα ὡς ἀντικείμενα. Ὁ Θεὸς ὅμως, λέγει, δὲν δύναται νὰ καταστῇ ἀντικείμενον τῆς γνώσεως. Εἰς τὸ σύγγραμμά του τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν ζωὴν τοῦ Μωϋσέως γράφει : «Ἴδιον δὲ γνώρισμα τῆς θείας φύσεώς ἐστι τὸ παντὸς ὑπερκεῖσθαι γνωρίσματος. Ὁ τῶν γινωσκομένων τι τὸν Θεὸν εἶναι οἰόμενος, ὡς παρατραπεὶς ἀπὸ τοῦ ὄντος, πρὸς τὸ τῇ καταληπτικῇ φαντασίᾳ νομισθὲν εἶναι, καὶ ζωὴν οὐκ ἔχει. Τὸ γὰρ ὄντως ὂν ἡ ἀληθής ἐστι ζωή. Τοῦτο δὲ εἰς γνῶσιν ἀνέφικτον. Εἰ οὖν ὑπερβαίνει τὴν γνῶσιν ἡ ζωοποιὸς φύσις, τὸ καταλαμβανόμενον πάντως ζωὴ οὐκ ἔστιν. Ὃ δὲ μή ἐστι ζωή, παρεκτικὸν γενέσθαι ζωῆς, φύσιν οὐκ ἔχει» (Ἑλλ. Πατρ. 44, 404) (Ἴδιον δὲ γνώρισμα τῆς θείας φύσεως εἶναι τὸ ὅτι κεῖται ὑπεράνω οἱουδήποτε γνωρίσματος. Ἐκεῖνος ὅστις φαντάζεται ὅτι ὁ Θεὸς συγκαταλέγεται εἰς τὰ ἀντικείμενα τὰ δυνάμενα νὰ γνωρισθοῦν, ἐπειδὴ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ πραγματικῶς ὑπάρχον ὂν καὶ καταντᾷ εἰς τὸ ὂν τὸ ὁποῖον ἐμφανίζει ὡς ὑπάρχον ἡ καταληπτικὴ φαντασία, ἀποστερεῖται τὴν ζωήν. Διότι τὸ ὄντως ὂν εἶναι ἡ ἀληθινὴ ζωή, μέχρις αὐτῆς δὲ δὲν δύναται νὰ φθάσῃ ἡ γνῶσις. Ἀφοῦ λοιπὸν ἡ παρέχουσα τὴν ζωὴν φύσις ὑπερβαίνει τὴν γνῶσιν, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δύναται νὰ κατανοήσῃ καὶ νὰ κάμῃ κτῆμα της ἡ γνῶσις, δὲν εἶναι ζωή. Ἐκεῖνο δὲ τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι ζωή, ὡς ἐκ τῆς ἰδίας του φύσεως δὲν δύναται νὰ παράσχῃ ζωήν).

Ὁ Γρηγόριος καταπολεμεῖ τοὺς Γνωστικούς, οἵτινες ἐδίδασκον ὅτι διὰ τῆς διανοητικῆς του ἱκανότητος ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ κατανοήσῃ τὸν Θεόν. Τὸν Θεὸν ἐκλαμβάνει ὡς «ζωήν» καὶ ὡς «φύσιν παρεκτικὴν τῆς ζωῆς». Ἀντιδιαστέλλει δὲ, ὅπως καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς ζωῆς κατὰ τὴν νεωτέραν ἐποχήν, τὴν ζωὴν ἀπὸ τὴν γνῶσιν. Ἀξιοσημείωτος τυγχάνει ὁ χαρακτηρισμὸς «ἐμπορικὴ», τὸν ὁποῖον δίδει εἰς τὴν γνωστικὴν τοῦ ἀνθρώπου διάθεσιν. Χαρακτηρίζων τοιουτοτρόπως τὴν γνῶσιν, ἔχει ὑπ' ὄψιν του τὴν περὶ «καταληπτικῆς φαντασίας» θεωρίαν τῶν Στωϊκῶν. Διὰ τοῦτο δὲν εἶναι ὀρθὴ ἡ ἐν τῷ παρατεθέντι ἐκ τοῦ «Πρὸς Εὐνόμιον» χωρίῳ προτιμηθεῖσα ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ φιλολόγου Γιαῖγκερ διάφορος γραφὴ «ἐμπειρικήν». Ὁ Γρηγόριος χρησιμοποιεῖ τὸ ρῆμα «ἐμπορεύομαι» εἰς τὴν σημασίαν τοῦ κατέχω. Χρησιμοποιῶν τοῦτο προκειμένου περὶ τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως, θέλει νὰ δείξῃ ὅτι τὸ ἔσχατον ἐλατήριόν της εἶναι ἡ ἐπιθυμία πρὸς κατοχὴν καὶ ἰδιοποίησιν ἀγαθῶν. Διὰ τοῦτο θεωρεῖ εἰδωλολατρείαν πᾶσαν ἀπόπειραν νὰ κατανοήσωμεν τὸν Θεὸν κατὰ τὸν τρόπον κατὰ τὸν ὁποῖον κατανοοῦμεν καὶ «καταλαμβάνομεν» τὰ λοιπὰ ἀντικείμενα τῆς γνώσεως. Δὲν δυνάμεθα λοιπὸν νὰ προχωρήσωμεν εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ χρησιμοποιοῦντες τὰς μεθόδους διὰ τῶν ὁποίων ἐρευνῶμεν τὴν φύσιν «μὴ ἐκ τῶν κάτω φυσιολόγει τὰ ἄνω». Δυνάμεθα μόνον νὰ πλησιάσωμεν πρὸς τὴν ἐπίγνωσιν, ὅτι ὑπάρχει ὁ Θεὸς, σκεπτόμενοι ἀναλογικῶς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἔργων του «κατ' ἀναλογίαν εἰς γνῶσιν ἔρχεται τοῦ εἶναι». Ὁ Γρηγόριος, ὅπως καὶ ὁ ἀδελφός του Βασίλειος, ἐπαναλαμβάνει πάντοτε εἰς τὰ συγγράμματά του ὅτι μόνον εἰς τὴν διαπίστωσιν τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ δυνάμεθα νὰ φθάσωμεν. Διαπιστοῦμεν ὄχι τὴν οὐσίαν του, τὸ «τί ἐστί», ἀλλὰ τὴν ὕπαρξίν του, τὸ «ὅτι ἐστί». Ἡ ἀνθρωπίνη ψυχή, ὅταν ἀποκαθαρθῇ διὰ τῆς ἀρετῆς ἀπὸ τὴν σχέσιν της πρὸς τὸν «παχὺν καὶ γεώδη βίον», δὲν παύει νὰ διερευνᾷ καὶ νὰ ἀναζητῇ τὴν ἀρχὴν τῶν ὄντων: «Ἐπειδὰν ἐκ τῶν κάτωθεν πρὸς τὴν τῶν ὑπερκειμένων γνῶσιν ἑαυτὴν ἀνατείνῃ, τὰ τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ θαύματα καταλαβοῦσα περαιτέρω προελθεῖν διὰ τῆς πολυπραγμοσύνης οὐ δύναται. Ἀλλὰ θαυμάζει καὶ σέβεται τὸν ὅτι ἐστὶ μόνον δι' ὧν ἐνεργεῖ γινωσκόμενον» (Ἑλλ. Πατρ. 44, 1009) (Ὅταν ἡ ψυχὴ ἀνυψώσῃ τὸν ἑαυτόν της ἀπὸ τὰ γήϊνα πρὸς τὴν γνῶσιν ἐκείνων τὰ ὁποῖα κεῖνται ὑπεράνω τῶν γηΐνων, ἀφοῦ κατανοήσῃ τὰ ἐκ τῆς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ προερχόμενα θαύματα, δὲν δύναται διὰ τῆς ἀναζητητικῆς ἐρεύνης νὰ προχωρήσῃ περαιτέρω. Ἀλλὰ θαυμάζει καὶ σέβεται ἐκεῖνον περὶ τοῦ ὁποίου γνωρίζει μόνον ὅτι ὑπάρχει). Εἶναι φανερὸν ὅτι διὰ τὸν Γρηγόριον ἔχει ἀπόλυτον προτεραιότητα ἡ ὕπαρξις «τὸ ὅτι ἐστὶν» ἀπὸ τὴν οὐσίαν «τὸ τί ἐστιν». Ἡ σύγχρονος ὑπαρξιακὴ φιλοσοφία τοῦ 20οῦ αἰῶνος χρησιμοποιεῖ ὡς θεμελιώδη βάσιν της τὴν προτεραιότητα ταύτην τῆς ὑπάρξεως ἔναντι τῆς οὐσίας. Δὲν χρειάζονται νὰ λεχθοῦν περισσότερα, διὰ νὰ ἐξηγηθῇ διατί εἰς τὴν ἐποχήν μας ὁ Γρηγόριος Νύσσης ἀπέκτησε μίαν ἀναμφισβήτητον ἐπικαιρότητα καὶ διατί τείνει νὰ δημιουργηθῇ σημαντικὴ θρησκευτικὴ καὶ φιλοσοφικὴ κίνησις περὶ τὰ συγγράμματά του. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Γρηγόριος, καίτοι ὀπαδὸς τῆς ἀρνητικῆς θεολογίας, δὲν ἐγκρίνει τὸν μυστικισμόν. Δὲν δέχεται ὅτι δι' ἐξαιρετικῶν ψυχικῶν καταστάσεων ὁ ἄνθρωπος ὑψοῦται εἰς τὴν ἕνδρασιν τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ. Μία τοιαύτη ἐπίγνωσις, λέγει, εἶναι δυνατὴ εἰς τὴν μετὰ θάνατον ζωήν. συμφώνως πρὸς τὴν ὑπόσχεσιν τὴν ὁποίαν μᾶς ἔδωκεν ὁ Χριστός : «Ἴσως δὲ κατὰ τὸν αἰῶνα τὸν μέλλοντα, ὅταν παρέλθῃ πᾶν τὸ ὁρώμενον, κατὰ τὴν τοῦ Κυρίου φωνήν, ὅς φησιν : Ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ παρελεύσονται· τὰ δὲ ῥήματά μου οὐ μὴ παρελεύσονται καὶ εἰς ἐκείνην μετέλθωμεν τὴν ζωήν, ἣ ὑπὲρ ὀφθαλμόν τέ ἐστι καὶ ἀκοὴν καὶ διάνοιαν, τότε οὐκέτι ἐκ μέρους διὰ τῶν ἔργων ἐπιγνωσόμεθα τὴν τοῦ ἀγαθοῦ φύσιν ὥσπερ καὶ νῦν'

οὐδὲ διὰ τῆς τῶν φαινομένων ἐνεργείας τὸ ὑπερκείμενον νοηθήσεται. Ἀλλ' ἑτέρως καταληφθήσεται πάντως τὸ εἶδος τῆς ἀφράστου μακαριότητος, καὶ ἄλλος τρόπος τῆς ἀπολαύσεως, ὃς νῦν ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου ἀναβαίνειν φύσιν οὐκ ἔχει. Τέως δὲ νῦν ὅρος τῇ ψυχῇ τῆς τοῦ ἀφράστου γνώσεώς ἐστιν ἡ ἐμφαινομένη τοῖς οὖσιν ἐνέργεια» (Ἑλλ. Πατρ. 44, 1009) ("Ισως δὲ κατὰ τὸν μέλλοντα αἰῶνα, ὅταν παύσῃ νὰ ὑπάρχῃ πᾶν τὸ ὁρατόν, σύμφωνα μὲ τὴν φωνὴν τοῦ Κυρίου, ὅστις λέγει: «Ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ θὰ παρέλθουν, τὰ λόγια μου ὅμως δὲν θὰ παρέλθουν», καὶ ὅταν μεταφερθῶμεν εἰς ἐκείνην τὴν ζωήν, ἥτις κεῖται ὑπεράνω τοῦ ὀφθαλμοῦ καὶ τῆς ἀκοῆς καὶ τῆς σκέψεως, τότε πλέον δὲν θὰ ἀποκτήσωμεν τὴν ἐπίγνωσιν τῆς φύσεως τοῦ ἀγαθοῦ μερικῶς διὰ τῶν ἔργων, ὅπως τώρα. Οὐδὲ θὰ νοηθῇ διὰ τῆς ἐνεργείας τῶν φαινομένων ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον κεῖται ὑπεράνω ἀπὸ τὰ φαινόμενα. Ἀλλὰ κατ' ἄλλον τρόπον θὰ κατανοηθῇ ἡ μορφὴ τῆς ἀνεκφράστου μακαριότητος, καὶ διαφορετικὸς θὰ εἶναι ὁ τρόπος τῆς ἀπολαύσεως, ὁ ὁποῖος τώρα εἶναι ἀδύνατον νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν καρδίαν μας. Μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης θὰ εἶναι ὅριον διὰ τὴν ψυχὴν ὡς πρὸς τὴν γνῶσιν τοῦ ἀνεκφράστου ἡ εἰς τὰ φαινόμενα ἐμφανιζομένη ἐνέργεια).

Διὰ τοῦ ἐρμηνευθέντος χωρίου ἀποδεικνύεται ἀναμφισβητήτως ὅτι ὁ Γρηγόριος δὲν δύναται νὰ συγκαταλεγῇ μεταξὺ τῶν μυστικιστῶν, οἵτινες πιστεύουν ὅτι ὁ ἄνθρωπος καὶ εἰς τὸν ἐπίγειον βίον δύναται νὰ ἴδῃ τὸν Θεὸν κατὰ πρόσωπον. Παραδέχεται ὅτι μόνον διὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ ἐναρέτου χριστιανικοῦ βίου θὰ δυνηθῇ ἡ ψυχὴ μετὰ θάνατον νὰ ὑψωθῇ εἰς μίαν τοιαύτην ἐνατένισιν. Ὁ ἰσχυρισμὸς συνεπῶς ὅτι ὁ Γρηγόριος εἶναι ὀπαδὸς τοῦ νεοπλατωνικοῦ μυστικισμοῦ, τυγχάνει ὅλως ἀνακριβής.

Καίτοι ὁ Γρηγόριος ἀναγνωρίζει ὡς ὕψιστον κριτήριον τῆς ἀληθείας τὴν πίστιν, δὲν περιφρονεῖ ὅμως καὶ τὰς ἐπιστήμας. Αἱ ἐπιστῆμαι, λέγει, εἶναι κόσμημα, τὸ ὁποῖον ὁ πιστὸς ὀφείλει νὰ ἀφιερώνῃ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν: «Τήν τε γὰρ ἠθικὴν καὶ φυσικὴν φιλοσοφίαν, γεωμετρίαν τε καὶ ἀστρονομίαν, καὶ τὴν λογικὴν πραγματείαν, καὶ πάντα ὅσα παρὰ τοῖς ἔξω τῆς Ἐκκλησίας σπουδάζεται, κελεύει ὁ τῆς ἀρετῆς καθηγούμενος παρὰ τῶν ταῦτα πλουτούντων λαβόντα λόγῳ χρήσεως ὑποδέξασθαι, ὡς ἐν καιρῷ χρησιμευόντων, ὅταν δέῃ τὸν θεῖον τοῦ μυστηρίου ναὸν διὰ τοῦ λογικοῦ πλούτου καλλωπισθῆναι... Ὃ δὴ καὶ νῦν ἐστιν ἰδεῖν γινόμενον. Πολλοὶ τὴν ἔξω παίδευσιν τῇ Θεοῦ Ἐκκλησίᾳ καθάπερ τι δῶρον προσάγουσιν, οἷος ἦν ὁ μέγας Βασίλειος, ὁ καλῶς τὸν Αἰγύπτιον πλοῦτον ἐμπορευσάμενος, κατὰ τὸν τῆς νεότητος χρόνον, καὶ τῷ τοιούτῳ πλούτῳ κατακοσμήσας τὴν ἀληθῆ τῆς Ἐκκλησίας σκηνήν» (Ἑλλ. Πατρολ. 44, 360) (Διότι καὶ τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν φυσικὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν γεωμετρίαν καὶ τὴν ἀστρονομίαν καὶ τὴν λογικὴν ἐπιστήμην, καὶ ὅλας τὰς σπουδὰς εἰς τὰς ὁποίας καταγίνονται οἱ ἔξω τῆς Ἐκκλησίας, μᾶς διατάσσει ὁ ἀρχηγέτης τῆς ἀρετῆς, ἀφοῦ τὰ λάβωμεν ἀπὸ ἐκείνους, οἵτινες εἶναι πλούσιοι εἰς αὐτά νὰ τὰ δεχθῶμεν διὰ νὰ τὰ χρησιμοποιήσωμεν, διότι ὑπάρχουν περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας χρησιμεύουν, ὅταν πρέπῃ ὁ θεῖος τοῦ μυστηρίου ναὸς νὰ καλλωπισθῇ διὰ τοῦ λογικοῦ πλούτου. Τοῦτο δὲ εἶναι δυνατὸν νὰ τὸ ἴδωμεν συμβαῖνον καὶ τώρα. Πολλοὶ τὴν κοσμικὴν παιδείαν τὴν προσφέρουν ὡσὰν δῶρον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ ὅπως ὁ μέγας Βασίλειος, ὅστις καλῶς κατὰ τὸν χρόνον τῆς νεότητός του προπαρεσκεύασεν εἰς τὸν ἑαυτόν του τὸν πλοῦτον σοφίας, ἀναλόγου πρὸς ἐκείνην, τὴν ὁποίαν ἀπέκτησε πλησίον τῶν Αἰγυπτίων ὁ Μωϋσῆς. Μὲ αὐτὴν τὴν σοφίαν τὴν ἀληθινὴν σκηνὴν κατεστόλισε τῆς Ἐκκλησίας). Χαρακτηρίζει ἐπίσης τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν φυσικὴν φιλοσοφίαν, ἐφ' ὅσον ἤθελον νὰ ἐναρμονισθοῦν μὲ τὰ δόγματα τῆς πίστεως ὡς συζύγους καὶ φίλους τῆς ὑψηλοτέρας, δηλαδὴ τῆς θρησκευτικῆς, ζωῆς. «Καὶ γὰρ ἡ ἠθικὴ τε καὶ φυσικὴ φιλοσοφία γένοιτο ἄν ποτε τῷ ὑψηλοτέρῳ βίῳ σύζυγός τε καὶ φίλη καὶ κοινωνὸς τῆς ζωῆς μόνον εἰ τὰ ἐκ ταύτης κυήματα μηδὲν ἐπάγοιτο τοῦ ἀλλοφύλου μιάσματος» (Ἑλλ. Πατρολ. 44,336) (Διότι ἡ ἠθικὴ καὶ φυσικὴ φιλοσοφία δύναται νὰ γίνῃ διὰ τὸν ὑψηλότερον βίον σύζυγος καὶ φίλη καὶ συμμέτοχος εἰς τὴν ζωήν, μόνον ἐὰν τὰ ἐκ τῆς συζυγίας ταύτης γεννώμενα τέκνα δὲν συνεπιφέρουν κάτι ἀπὸ τὸ ἀλλόφυλον μίασμα). Ἡ χρησιμότης τῆς λογικῆς καὶ τῆς διαλεκτικῆς διὰ τὸν Γρηγόριον ἔγκειται εἰς τὴν δι' αὐτῶν ἐπιτυγχανομένην διασαφήνισιν καὶ ἐξήγησιν τῶν δογμάτων. Οὐδέποτε εἰς τὰ συγγράμματά του ἀρκεῖται εἰς ἀποφαντικὴν ἔκθεσιν τῶν δογμάτων. Συζητεῖ τὰ ἀντίθετα ἐπιχειρήματα καὶ τείνει εἰς τὸ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν «ἀναμφίβολον» γνῶσιν. Τὰ διανοήματά του ἐκθέτει κατὰ τρόπον, ὥστε νὰ κινῆται τὸ πνεῦμα τοῦ ἀναγνώστου εἰς συνεργασίαν. «Ἡμεῖς δέ, καθὼς ἐστι δυνατὸν, διὰ στοχασμῶν τινων καὶ εἰκόνων φαντασθέντες τὴν ἀλήθειαν τὸ ἐπὶ νοῦν ἐλθὸν οὐκ ἀποφαντικῶς ἐκτιθέμενα, ἀλλ' ὡς ἐν γυμνασίας εἴδει τοῖς εὐγνώμοσι τῶν ἀκροωμένων προσθήσομεν» (Ἑλλ. Πατρολ. 44,185) (Ἡμεῖς δέ, συμφώνως πρὸς τὸ δυνατόν, σχεδιάσαντες τὴν ἀλήθειαν διὰ στοχασμῶν τινων καὶ εἰκόνων, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον συνέλαβεν ἡ διάνοιά μας δὲν τὸ ἐκθέτομεν ὑπὸ τύπον ἀνακοινώσεως, ἀλλὰ θὰ τὸ παραθέσωμεν εἰς τοὺς νοήμονας ἀκροατὰς ὑπὸ τὴν μορφὴν γυμνάσματος). Τὰ ἐρμηνευθέντα τεμάχια καταδεικνύουν πόσον στενὸς ἦτο ὁ σύνδεσμος κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα τῆς χριστιανικῆς διανοήσεως πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν ἐπιστήμην. Ὀρθῶς ὁ Γρηγόριος θεωρεῖ ὡς ὑπόδειγμα τῆς νοοτροπίας ταύτης τὸν μέγαν Βασίλειον. Ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ὁ Χριστιανισμὸς διὰ τῶν ἐκ Καππαδοκίας μεγάλων ἱεραρχῶν ἔρχεται εἰς ἁρμονικὴν συνάφειαν καὶ δημιουργεῖται οὕτω τὸ ἑλληνοχριστιανικὸν ἀνθρωπιστικὸν πνεῦμα τὸ ὁποῖον ἐπιδρᾷ καὶ εἰς τὸν Δυτικὸν κόσμον διὰ μεταφράσεων εἰς τὴν Λατινικὴν τῶν ἔργων τῶν Ἑλλήνων πατέρων.

Ὁ συγκερασμὸς τῶν χριστιανικῶν καὶ ἑλληνικῶν στοιχείων ἐμφανίζεται κατὰ τρόπον ἀναμφισβήτητον εἰς τὸ ἔργον τοῦ Γρηγορίου «Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου», διὰ τοῦ ὁποίου ἐγένετο ἀρχηγέτης τῆς χριστιανικῆς ἀνθρωπολογίας. Εἰς τὸ σύγγραμμα τοῦτο χρησιμοποιοῦνται καὶ συνδυάζονται στοιχεῖα ἐκ τῆς πλατωνικῆς καὶ ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας ἀγόμενα εἰς ἁρμονίαν πρὸς τὴν Ἁγίαν Γραφήν, ἥτις ὁμιλεῖ περὶ δημιουργίας τοῦ κόσμου ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῇ βάσει ὡρισμένου σκοποῦ. Ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖται ὡς πλασθεὶς «καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ», ἀναζητοῦνται δὲ εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν τὰ ἴχνη τῆς τριαδικῆς θεότητος. Ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἐκλαμβάνεται ὡς ὃν κατ' ἐξοχὴν πνευματικόν. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εἶναι καταφανὴς ἡ ἀπόστασις τὴν ὁποίαν λαμβάνει ὁ Γρηγόριος ἀπὸ τὰς ἀντιλήψεις τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἥτις δὲν ἠδύνατο νὰ ἀπαλλάξῃ τὴν ψυχὴν ἀπὸ τὴν ἐμπλοκήν της μὲ τὴν ὕλην. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐδέχετο ὅτι ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ ὑπάρχει ὁ ποιητικὸς καὶ ἐνεργητικὸς νοῦς, προσέθετεν ὅμως ὅτι οὗτος εἰσέρχεται εἰς αὐτὴν ἔξωθεν «θύραθεν». Ὁ Γρηγόριος ἀναπτύσσων τὴν περὶ πνευματικοῦ ἀνθρώπου διδασκαλίαν τοῦ Παύλου, θεωρεῖ τὴν ψυχὴν ὡς κατὰ βάσιν ὂν πνευματικόν. Ἡ οὐσία της λέγει, ἔγκειται εἰς τὴν πνευματικότητά της. Τοιουτοτρόπως φθάνει εἰς τὴν καθαρὰν ἔννοιαν τοῦ πνεύματος τοῦ ὑπάρχοντος ἀνεξαρτήτως τῆς ὕλης. Σήμερον ὁ νεώτερος πολιτισμὸς συνηθίζει νὰ χησιμοποιῇ ποικιλοτρόπως τὴν ἔννοιαν τοῦ πνεύματος. Ὁμιλοῦμεν περὶ ὑποκειμενικοῦ καὶ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, περὶ πνευματικῶν ἐπιστημῶν καὶ περὶ πνευματικῶν ἀνθρώπων. Λησμονοῦμεν δὲ ὅτι διὰ νὰ διασαφηνισθῇ καὶ νὰ ἀποκαθαρθῇ ἡ ἔννοια τῆς πνευματικότητος συνετέλεσε τὰ μέγιστα ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης. Διὰ τῆς τοιαύτης μεταστροφῆς τῶν ἀντιλήψεων ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ πολιτισμός του ἀπέκτησε, θεωρηθεὶς ὡς ὁμοίωμα τοῦ Θεοῦ, μέγα ἀξίωμα.

Αἱ ἀνθρωπολογικαὶ δοξασίαι τοῦ Γρηγορίου ἐπέδρασαν καὶ ἐπὶ τοῦ Δυτικοῦ κόσμου μὲ μεσάζοντα τὸν Αὐγουστῖνον καὶ ἰδίως μὲ τὸν Ἰωάννην Σκῶτον Ἐριγένην κατὰ τὸν ἔνατον αἰῶνα. Οὗτος ἀνεγίνωσκε τὸν Γρηγόριον εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον, παρέλαβε δὲ παρ' αὐτοῦ τὴν περὶ «γενικοῦ καὶ οὐρανίου ἀνθρώπου» θεωρίαν. Ὁ Γρηγόριος διδάσκει ὅτι, ὁ κατ' ἀρχὴν κτισθεὶς ἄνθρωπος, ἀπετέλει πλήρη εἰκόνα τοῦ Θεοῦ. Ὁμοίως δὲ καὶ ὁ ἄνθρωπος, ὅπως θὰ διαμορφωθῇ διὰ τῆς ἀποκαταστάσεως κατὰ τὴν συντέλειαν τοῦ κόσμου θὰ ἀποτελέσῃ πλῆρες τοῦ δημιουργοῦ ὁμοίωμα: «Παντὸς ἀγαθοῦ μέτοχον τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν ἐποίησεν. Εἰ γὰρ πλήρωμα μὲν ἀγαθῶν τὸ Θεῖον, ἐκείνου δὲ τοῦτο εἰκών· ἆρ' ἐν τῷ πλήρες εἶναι παντὸς ἀγαθοῦ, πρὸς τὸ ἀρχέτυπον ἡ εἰκὼν ἔχει τὴν ὁμοιότητα. Οὐκοῦν ἔστιν ἐν ἡμῖν παντὸς μὲν καλοῦ ἰδέα, πᾶσα δὲ ἀρετὴ καὶ σοφία, καὶ πᾶν ὅ,τιπερ ἐστὶ πρὸς τὸ κρεῖττον νοούμενον. Ἓν δὲ τῶν πάντων καὶ τὸ ἐλεύθερον ἀνάγκης εἶναι καὶ μὴ ὑπεξεύχθαί τινι δυναστείᾳ. Ὁμοίως ἔχει ὁ ἐν τῇ πρώτῃ τοῦ κόσμου κατασκευῇ συναναδειχθεὶς ἄνθρωπος καὶ ὁ κατὰ τὴν τοῦ παντὸς συντέλειαν γενησόμενος» ("Εκαμεν ὁ Θεὸς μέτοχον τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν παντὸς ἀγαθοῦ. Διότι ἐὰν τὸ Θεῖον εἶναι τελεία ἀφθονία ἀγαθῶν, ὁ ἄνθρωπος εἶναι εἰκὼν ἐκείνου. Ἄρα τῆς εἰκόνος ἡ ὁμοιότης παραβαλλομένη πρὸς τὸ ἀρχέτυπον συνίσταται εἰς τὸ ὅτι εἶναι καὶ αὐτὴ πλήρης παντὸς ἀγαθοῦ. Ὥστε ὑπάρχει ἐντὸς ἡμῶν ἡ ἰδέα πάσης ὡραιότητος, πᾶσα ἀρετὴ καὶ πᾶσα σοφία καὶ πᾶν ὅ,τι δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀνώτερονὸ Μεταξὺ δὲ ὅλων αὐτῶν τῶν χαρισμάτων ἓν εἶναι καὶ τὸ ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀπηλλαγμένη παντὸς ἀναγκασμοῦ καὶ δὲν ἔχει ζευχθῇ κάτω ἀπὸ τὸν ζυγὸν κανενὸς ἐξαναγκασμοῦ. Εἶναι δὲ ὁ αὐτὸς ὁ κατὰ τὴν πρώτην κατασκευὴν τοῦ κόσμου δημιουργηθεὶς ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος θὰ λάβῃ ὑπόστασιν κατὰ τὴν συντέλειαν τοῦ κόσμου) (Ἑλλ. Πατρολ. 44, 184).

Ὁ οὕτω δημιουργηθεὶς ἄνθρωπος ἐκπίπτει ἐκ τῆς ἀγγελικῆς ταύτης ζωῆς καὶ ἐκβάλλεται ἐκ τοῦ παραδείσου. Ἐπανέρχεται δὲ εἰς τὴν πρώτην του φύσιν διὰ τῆς χάριτος τῆς Ἀναστάσεως: «Ἡ δὲ τῆς ἀναστάσεως χάρις οὐδὲν ἕτερον ἡμῖν ἐπαγγέλλεται, ἢ τὴν εἰς τὸ ἀρχαῖον τῶν πεπτωκότων ἀποκατάστασιν. Ἐπάνοδος γάρ τις ἐστι ἐπὶ τὴν πρώτην ζωὴν ἡ προσδοκωμένη χάρις τὸν ἀποβληθέντα τοῦ παραδείσου πάλιν εἰς αὐτὸν ἐπανάγουσα» (Ἡ δὲ χάρις τῆς ἀναστάσεως δὲν μᾶς ὑπόσχεται τίποτε ἄλλο, παρὰ τὴν ἀποκατάστασιν ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἐκπέσει, εἰς τὴν ἀρχικήν των κατάστασιν. Διότι ἡ προσδοκωμένη χάρις εἶναι ἐπάνοδος εἰς τὴν πρώτην ζωήν, ἡ ὁποία ἐπαναφέρει τὸν ἐκδιωχθέντα ἐκ τοῦ παραδείσου πάλιν εἰς αὐτόν). Τὸ ἐρμηνευθὲν χωρίον μᾶς ὁδηγεῖ εἰς τὴν περὶ Ἀποκαταστάσεως διδασκαλίαν τοῦ Γρηγορίου. Ταύτην ἐκλαμβάνει οὗτος ὡς ἱστορικὸν γεγονός, τὸ ὁποῖον θὰ ἐπισυμβῇ κατὰ τὴν συντέλειαν τοῦ αἰῶνος. Δέχεται τοιουτοτρόπως ὅτι ὁ νῦν ὑπάρχων κόσμος καὶ ἡ ἱστορία του κινοῦνται πρὸς ἓν προκαθωρισμένον τέλος, τὸ ὁποῖον θὰ εἶναι ἡ συντέλεσις τῆς Ἀποκαταστάσεως. Συνεπῶς ἡ ἱστορικὴ ροὴ τῶν ἐγκοσμίων γεγονότων ἔχει ἓν τέρμα, κείμενον ἔξω τῆς περιοχῆς της εἰς τὸν ὁρίζοντα τῆς "μεταϊστορίας», ὅπως συνηθίζουν νὰ λέγουν οἱ ἐρευνηταὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας. Τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου, τὸ ὁποῖον ἐνθυμίζει παρομοίας δοξασίας τοῦ Ὠριγένους, δίδει εἰς ὅλον τὸ σύνολον τοῦ συστήματός του ἕνα δραματικὸν τόνον. Ἡ ἐξέλιξις τοῦ σύμπαντος ἀρχίζει μὲ τὴν πτῶσιν καὶ τελειώνει μὲ τὴν Ἀποκατάστασιν, παρεμβάλλε-

ται δὲ ὡς μεσάζουσα καὶ ἀποφασιστικὴ στιγμὴ ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ σταυρικὸν μαρτύριον. Διὰ τῆς πτώσεως ἀπομακρύνεται ἡ ψυχὴ ἀπὸ τὸν Θεόν, δὲν δύναται νὰ κατευθύνῃ τὸ βλέμμα της πρὸς αὐτὸν καὶ ὑποβουλώνεται εἰς τὴν ὕλην καὶ τὴν αἴσθησιν. Διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως, τοῦ μαρτυρίου καὶ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ ὑπερνικᾶται ἡ δουλεία εἰς τὴν ὕλην καὶ ἀρχίζει νὰ κινῆται ὁ ἄνθρωπος διὰ νὰ ἐπανακτήσῃ τὴν πνευματικότητά του. Ἡ τελικὴ δὲ πνευματοποίησίς του θὰ ἐπέλθῃ διὰ τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος, ὁπότε θὰ πραγματωθῇ ἡ «θέωσις» τοῦ ἀνθρώπου. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὸ ἀνθρωπολογικὸν πρόβλημα λύεται διὰ τοῦ Χριστολογικοῦ. Τὸ γεγονὸς τῆς Ἐνανθρωπήσεως, ὁ Θεανθρωπισμὸς σώζει τὴν ἐκπεσοῦσαν ἀνθρωπότητα. Οἱ Ρῶσσοι θεολόγοι τῆς διασπορᾶς καὶ μεταξὺ αὐτῶν ὁ κατὰ τὸ 1948 ἀποθανὼν Νικόλαος Μπερντιάεφ, θεωροῦν τὴν περὶ Ἀποκαταστάσεως διδασκαλίαν τοῦ Γρηγορίου ὡς δυναμένην νὰ ἀναζωογονήσῃ τὸ προφητικὸν πνεῦμα εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ὀρθοδόξου Ὁμολογίας.

Ἐκ τῆς γενομένης ἀνωτέρω ἀναπτύξεως καθίσταται φανερὸν ὅτι ὁ Γρηγόριος Νύσσης εἶναι φιλοσοφικὸν πνεῦμα μεγίστης σπουδαιότητος, τὸ ὁποῖον ἤσκησε καὶ ἀσκεῖ ἀκόμη καὶ σήμερον σημαντικωτάτην ἐπίδρασιν. Τινὲς ἐκ τῶν ἱστορικῶν τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας κατατάσσουν τὸν μέγαν τοῦτον στοχαστὴν εἰς τοὺς μυστικιστάς. Ὅπως εἴπομεν ἀνωτέρω ἡ κατάταξις αὕτη εἶναι ἐσφαλμένη. Καὶ ἐκεῖ ὅπου δέχεται ἑρμηνεύων τὸν μακαρισμὸν «Μακάριοι γὰρ οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ, ὅτι αὐτοὶ τὸν Θεὸν ὄψονται», τὴν δυνατότητα τῆς «θεωρίας τοῦ ἀγαθοῦ», δὲν λησμονεῖ ὅτι πρόκειται περὶ θεωρήσεως «μιμημάτων». Ἑρμηνεύων τὸν ἀνωτέρω μακαρισμὸν γράφει: «Ὦ ἄνθρωποι, ὅσοις ἐστί τις ἐπιθυμία τῆς τοῦ ὄντος ἀγαθοῦ θεωρήσεως.... μὴ ἐκπίπτετε εἰς ἀνελπιστίαν τοῦ μὴ δύνασθαι ἰδεῖν τὸ ποθούμενον. Τὸ γὰρ σοι χωρητόν, τῆς τοῦ Θεοῦ κατανοήσεως μέτρον ἐν σοί ἐστιν.

Τῶν γὰρ τῆς ἰδίας φύσεως ἀγαθῶν ὁ Θεὸς ἐνετύπωσε τῇ σῇ κατασκευῇ τὰ μιμήματα, οἷον τινὰ κηρὸν σχήματι γλυφῆς πρωτοτύπωσας» (Ἑλλ. Πατρολ. 1272 Α) (Ὦ ἄνθρωποι, ὅσοι ἐπιθυμεῖτε νὰ ἴδητε τὸ πραγματικὸν ἀγαθόν, μὴ περιπίπτετε εἰς ἀπελπισίαν, φρονοῦντες ὅτι δὲν δύνασθε νὰ ἰδῆτε τὸ ποθούμενον. Διότι ὁ Θεὸς ἀπετύπωσεν εἰς τὴν κατασκευὴν τῆς ψυχῆς σας τῶν ἀπομιμήσεις τῶν ἀγαθῶν τῆς ἰδικῆς του φύσεως. μορφοποιήσας κατά τινα τρόπον τὴν ψυχὴν ὡσὰν νὰ ἦτο κηρὸς δι' ἀναγλύφου σφραγῖδος). Διὰ τῆς καθαρότητος τῆς καρδίας, διὰ τοῦ ἁγιασμοῦ καὶ τῆς ἁπλότητος δύναται ὁ πιστὸς νὰ ἴδῃ τὰ ἀπομιμήματα τῶν θείων ἰδιοτήτων, τὰ ὁποῖα ἐνυπάρχουν εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ καὶ ἡ τοιαύτη θεώρησις μένει ἁπλοῦν θέαμα μιμημάτων. Ἡ ἀληθὴς ὕψωσις δὲν ἐπιτυγχάνεται μόνον διὰ τῆς θεωρίας τῶν μιμημάτων ἀλλ' ἐπιτελεῖται διὰ τῆς Ἀναστάσεως, ἥτις, ἀρξαμένη ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ, ἐξαπλοῦται εἰς ὅλην τὴν ἀνθρωπότητα «ἡ ἀρχὴ τῆς Ἀναστάσεως δι' ἑνὸς ἐπὶ πᾶσαν διατείνει τὴν ἀνθρωπότητα». Τὸ ἱστορικὸν ἄρα γεγονὸς τῆς Ἀναστάσεως καὶ οὐχὶ ἡ μυστικιστικὴ θεωρησις συνεπάγεται διὰ τὸν Γρηγόριον τὴν λύσιν τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ προβλήματος.

Εἰς στενὸν σύνδεσμον μὲ τὸν Μέγαν Βασίλειον διετέλει καὶ ὁ ἐπίσκοπος Ἰκονίου Ἀμφιλόχιος (330—400), ὅστις, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς ἀλληλογραφίας του μὲ τὸν μέγαν ἱεράρχην, ἔτρεφε ζωηρὸν διαφέρον διὰ τὰ φιλοσοφικὰ ζητήματα (βλέπε μελέτην Κ. Μπόνη «Ἀμφιλόχιος Ἰκονίου καὶ Μέγας Βασίλειος» Θεσσαλονίκη 1949). Πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ὁμοιότητας παρουσιάζει καὶ τὸ περιεχόμενον ἀπολογητικοῦ συγγράμματος τοῦ ἐπισκόπου Μαγνησίας Μακαρίου ὑπὸ τὸν τίτλον «Μονογενὴς ἢ ἀποκριτικὸς πρὸς Ἕλληνας περὶ τῶν ἀπορουμένων ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ ζητημάτων καὶ λύσεων». Τὸ ἔργον φαίνεται γραφὲν κατὰ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰῶνος. Ἀνασκευάζει πολεμικὸν σύγγραμμα κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅπερ δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ Πορφυρίου γραφέν. Δύναται ὅμως τὸ ἀνασκευαζόμενον σύγγραμμα νὰ εἶναι ὁ «Φιλαλήθης», γραφεὶς ὑπὸ τοῦ ἐκ Βιθυνίας Ἱεροκλέους κατὰ τὸ 307—310. Τὸ σύγγραμμα τοῦ Μακαρίου ἦτο γνωστὸν ἐξ ἀποσπασμάτων μέχρι τοῦ 1867, ὁπότε ἀνεκαλύφθη ἐν Ἀθήναις ὑπὸ τοῦ Ἀποστολίδου Κῶδιξ περιέχων μέγα μέρος ἐκ τούτου. Ἔκδοσιν τοῦ Κώδικος ἔκαμεν ὁ Γάλλος Μπλοντὲλ κατὰ τὸ 1876. Εἶναι ἀξιοσημείωτος ἡ ἐν αὐτῷ περὶ τῆς ροϊκότητος τοῦ χρόνου ἐκφραζομένη ἀντίληψις. «Εὑρήσεις τὸ σχῆμα τοῦ κόσμου παραγόμενον ὑπὸ τοῦ χρόνου καὶ μεῖναι μὴ δυνάμενον... Αὐτὸν εἰ βούλει τὸν χρόνον φιλοσόφει καὶ εὑρήσεις οὐ παγίως ἑστῶτα, ἀλλὰ ῥεύματος δίκην ὀξέως παραγόμενον» (Θὰ εὕρῃς ὅτι τὸ σχῆμα τοῦ κόσμου παρασύνεται ἀπὸ τὸν χρόνον καὶ δὲν δύναται νὰ μείνῃ σταθερόν. Ἐὰν θέλῃς, ἐξέταζε φιλοσοφικῶς τὸν χρόνον καὶ θὰ τὸν εὕρῃς νὰ μὴ παρουσιάζῃ παγίαν στάσιν, ἀλλὰ νὰ παρέρχεται μὲ ταχύτητα). Εἰς ἄλλο χωρίον παραβάλλει τὴν κτίσιν πρὸς γυναῖκα, ἥτις λαμβάνουσα παρὰ τοῦ θείου Λόγου τὴν ζύμην τὴν ἀναμιγνύει μὲ τρεῖς ποσότητας ἀλεύρου, συμβολιζούσας τὸ παρελθόν, τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον, ἵνα δώσῃ ἰδίαν ποιότητα διὰ τοῦ συγκερασμοῦ τούτου εἰς τὸν αἰῶνα. «Ἐν ἡμῖν ὁ Λόγος κατέμιξεν ἑαυτόν, τὴν οὐσίαν διὰ τῆς κοινωνίας ἡμῶν ἀνακαλούμενος πρὸς τὴν οἰκείαν ἵν' εἴπω τῆς λήξεως ἀρετὴν ὁμοίως τῇ ζύμῃ ἣν λαβοῦσα γυνὴ (ἡ κτίσις δηλαδὴ) ἐνέκρυψεν εἰς ἀλεύρου σάτα τρία, εἴς τε τὸ παρελθὸν καὶ τὸ ἐνεστὸς τοῦ χρόνου καὶ πρὸς τὸ μέλλον, πρὸς τὸ κεράσαι καὶ ποιῆσαι τὸν αἰῶνα, ἀρχὴν καὶ μέσα καὶ τέλη διοθώσασθαι, σῶμα, πνεῦμα ψυχὴν ἀνδρεῖον ἐκτελέσαι, ὕψος, βάθος, πλάτος σφραγῖσαι τῇ χάριτι» (Ἀνέμιξε τὸν ἑαυτόν του μέσα εἰς ἡμᾶς ὁ Λόγος, διὰ νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν οὐσίαν πρὸς τὴν οἰκείαν ἂν ἐπιτρέπεται ἡ ἔκφρασις, κληρονομικὴν ἀρετήν. Ὡσὰν τὴν ζύμην, τὴν ὁποίαν ἀφοῦ λάβῃ ἡ γυνή, δηλαδὴ ἡ κτισις τὴν κρύπτει μέσα εἰς τρεῖς ποσότητας ἀλεύρου, καὶ εἰς τὸ παρελθὸν καὶ εἰς τὸ παρόν καὶ εἰς τὸ μέλλον, διὰ νὰ συγκεράσῃ καὶ διὰ νὰ δώσῃ νέαν ποιότητα εἰς τὸν αἰῶνα διὰ νὰ ἀποκαταστήσῃ ἀρχὴν καὶ μέσον καὶ τέλος, νὰ πραγματοποιήσῃ σῶμα, πνεῦμα καὶ ψυχὴν ἀνδρικὴν καὶ διὰ νὰ σφραγίσῃ διὰ τῆς χάριτος ὕψος, βάθος καὶ πλάτος). Βλέπομεν ἐκ τοῦ χωρίου τούτου ὅτι ἡ περὶ τοῦ χρόνου ἀντίληψις μεταρρυθμίζεται. Ὁ χρόνος δὲν θεωρεῖται, ὅπως εἰς τὴν παλαιὰν φιλοσοφίαν, ὡς κυκλικὸς ἀλλ' ὡς εὐθύγραμμος, ἔχων ἀρχὴν καὶ κατευθυνόμενος πρὸς ἓν τέλος.

Εἰς τὸν 4ον αἰῶνα τοποθετεῖται καὶ ὁ Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος (300—390). Ἐπ' ὀνόματί του φέρονται 50 «Ὁμιλίαι πνευματικαί». Κατὰ δὲ τὸ 1918 ὁ Μαριὸτ ἐξέδωκε συλλογὴν ἐξ 7 ὁμιλιῶν αἵτινες παρουσιάζονται ὡς ἀνήκουσαι εἰς τὸ αὐτὸ μὲ τὰς λοιπὰς 50 σύνολον. Ἀπὸ φιλοσοφικῆς ἀπόψεως παρουσιάζουν τὸ ἀξιοσημείωτον γνώρισμα αἱ ἐν λόγῳ ὁμιλίαι, ὅτι στηρίζονται ἐπὶ τῶν δεδομένων τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας. Κατ' αὐτάς, ὅλα τὰ ὄντα, οἱ ἄγγελοι, οἱ δαίμονες καὶ αἱ ψυχαί, κατὰ τὴν σύστασίν των ἀπαρτίζονται ἐξ ὕλης. Ἡ μόνη μὴ ὑλικὴ οὐσία εἶναι ὁ Θεός. Ὅπως καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης θεωρεῖ τὴν ψυχὴν ὡς πλασθεῖσαν καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ συγκειμένην δὲ ἐξ ἑνὸς οὐρανίου μέρους καὶ ἐξ ἑνὸς ἄλλου γηΐνου. Ἡ ἁμαρτία ἐκτοπίζει τὴν θείαν εἰκόνα καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ψυχῆς ἑνοῦται μὲ τὸν Σατανᾶν. Ἡ ἀπολύτρωσις τῆς ψυχῆς ἐπέρχεται διὰ τῆς ἐπενεργείας τοῦ Θεοῦ συνεργοῦντος καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Κατὰ τὸ στάδιον τῆς ἀπολυτρώσεως ὑψοῦται ἡ ψυχὴ εἰς τὴν «ἀπάθειαν», τὸν «φωτισμόν», τὴν «ὅρασιν» καὶ τὴν «ἀποκάλυψιν». Ἡ ὑψίστη βαθμὶς εἶναι ἡ «ἔκστασις», διὰ τῆς ὁποίας ἐπιτυγχάνεται ἡ ἕνωσις μετὰ τοῦ Θεοῦ «ἕνωσις καὶ θείωσις». Διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ αὕτη ὁ Θεὸς συστέλλεται εἰς τὸ ἐλάχιστον, συγκαταμιγνύεται μὲ τὰς ψυχὰς κατὰ τρόπον, ὥστε αὗται συγχωνεύονται μετὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος «εἰς ἓν πνεῦμα καὶ μίαν κρᾶσιν». Ἔχομεν εἰς τὰς ἀντιλήψεις ταύτας συνένωσιν τῶν στωϊκῶν καὶ νεοπλατωνικῶν ἀντιλήψεων. Ὁμιλεῖ καὶ ὁ Μακάριος περὶ ἐλλάμψεως. «Ἡ τοιαύτη τοῦ πνεύματος ἔλλαμψις, οὐχ οἷον νοημάτων μόνον ἀποκάλυψίς ἐστι καὶ φωτισμὸς χάριτος, ἀλλ' ὑποστατικοῦ φωτὸς ἐν ταῖς ψυχαῖς βεβαία καὶ διηνεκὴς ἔλλαμψις» (οὐχὶ μόνον φωτισμός, ἀλλὰ σταθερὰ καὶ διαρκὴς ἐν τῇ ψυχῇ ἔλλαμψις φωτὸς καθ' ὑπόστασιν ἀληθοῦς). Ἡ ἔννοια τῆς στωϊκῆς κράσεως καὶ ἀναμίξεως γίνεται φανερὰ ἐν τῷ κατωτέρω χωρίῳ: «Καὶ γὰρ ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς διὰ τοῦτο παραγέγονεν ὥστε τὴν φύσιν ἀλλάξαι καὶ μεταβαλεῖν καὶ ἀνακαινίσαι καὶ ἀνακτίσαι τὴν ψυχὴν ταύτην, τὴν κατεστραμμένην τοῖς πάθεσιν διὰ τὴν παράβασιν κεράσας τῷ ἰδίῳ αὐτοῦ πνεύματι τῆς θεότητος» (Ὁ Χριστὸς διὰ τοῦτο ἦλθεν εἰς τὸν κόσμον διὰ νὰ ἀλλάξῃ καὶ νὰ μεταβάλῃ τὴν φύσιν καὶ διὰ νὰ ἀνακαινίσῃ καὶ ἀναδημιουργήσῃ αὐτὴν τὴν ψυχήν, ἥτις ὑπεδουλώθη ὑπὸ τῶν παθῶν ἕνεκα τῆς παραβάσεως ἀναμίξας αὐτὴν μὲ τὸ ἰδικόν του πνεῦμα τῆς θεότητος) (βλέπε Ἑλλ. Πατρολ. τόμ. 34).

Ἡ συγχώνευσις ἑλληνικῶν καὶ χριστιανικῶν στοιχείων πρὸς δημιουργίαν ἑνὸς ἑλληνοχριστιανικοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἐμφανίζεται καὶ διὰ τοῦ ἐκ Κυρήνης Συνεσίου (370—413). Νεοπλατωνικὸς κατ' ἀρχὰς καὶ μαθητὴς τῆς φιλοσόφου Ὑπατίας, ἠσπάσθη κατόπιν τὸν Χριστιανισμὸν καὶ ἐγένετο ἐπίσκοπος Πτολεμαΐδος. Ἔχει ζωηρὰν συναίσθησιν τῆς ἑλληνικῆς καὶ μάλιστα ἐκ Δωριέων καταγωγῆς του: «Ὦ μοι Κυρήνη ἧς αἱ δημόσιαι κύρβεις μέχρις ἐμοῦ κατάγουσι τὰς ἀφ' Ἡρακλέους διαδοχάς» (Ὦ Κυρήνη, τῆς ὁποίας τὰ δημόσια ἀρχεῖα ἀναγράφουν μέχρις ἐμοῦ τὴν καταγωγὴν τῶν πολιτῶν ἀρχίζουσαι ἀπὸ τὸν Ἡρακλέα). Ἐπολέμησεν ὡς Δωριεὺς στρατιώτης κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν Γοθογενῶν πολιορκίαν τῆς Κυρήνης καὶ ἀπωλέσθη κατὰ τὴν ἅλωσίν της. Εἰς τὰς δογματικὰς θεολογικάς του ἀντιλήψεις φαίνεται ἐπηρεαζόμενος ἀπὸ τὰς πλατωνικὰς περὶ ἑνὸς θεωρίας. Ὁ Θεὸς εἶναι ἡ ἑνότης τῶν ἑνοτήτων καὶ ἡ μονὰς τῶν μονάδων. ἐνεργῶν δὲ ἐπὶ τῆς ὕλης παράγει τὸν ἁρμονικῶς διατεταγμένον κόσμον. Δὲν ἀποδέχεται ὅμως τὴν περὶ συντελείας τοῦ αἰῶνος καὶ καταστροφῆς τοῦ κόσμου διδασκαλίαν, ἐγκρίνει δὲ τὴν προϋπαρξὶν τῆς ψυχῆς. Εἶναι βαθύτατος γνώστης τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ὡς καταφαίνεται ἰδία ἐκ τῶν «Ἐπιστολῶν» του. Κατείχετο ἀπὸ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ ἀναζωογονήσῃ τὰ ἀρχαῖα γράμματα καὶ εἶχε συστήσει σύλλογον ὀνομαζόμενον «Πανελλήνιον», εἰς τὸν ὁποῖον ἀνεγινώσκοντο ἐπιστολαὶ γεγραμμέναι εἰς δόκιμον γλῶσσαν. Οἱ διασωθέντες «Ὕμνοι» του μαρτυροῦν ὅτι δὲν τοῦ ἔλειπεν ἡ ποιητικὴ διάθεσις.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ πέμπτου αἰῶνος ἔχει γράψει καὶ ὁ ἐπίσκοπος Ἐμέσης Νεμέσιος τὸ ἔργον του «Περὶ φύσεως ἀνθρώπου». Εἶναι τοῦτο προγματεία ἀνθρωπολογική, ὁμοιάζουσα πρὸς τὸ «Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου» σύγραμμα τοῦ Γρηγορίου Νύσσης. Ἀφορμᾶται ὁ συγγραφεὺς ἀπὸ τῆς ἀντιλήψεως ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὡς δημιούργημα τοῦ Θεοῦ, ἔχει τὴν ἀρίστην δυνατὴν σύστασιν καὶ προχωρεῖ εἰς τὴν κατάδειξιν τῶν κυρίων γνωρισμάτων τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Εἰς τὸ προοίμιον γράφει ὁ Νεμέσιος: «Τὸν ἄνθρωπον ἐκ ψυχῆς νοερᾶς καὶ σώματος ἄριστα κατεσκευάσθαι καὶ οὕτω καλῶς ὡς οὐκ ἐνδέχεται ἄλλως γενέσθαι καὶ συνεστάναι πολλοῖς καὶ ἀγαθοῖς ἀνδράσιν ἔδοξεν» (Ὅτι ὁ ἄνθρωπος κατεσκευάσθη ἀπὸ νοερὰν ψυχὴν καὶ ἀπὸ σῶμα, καὶ

ὅτι ἐπλάσθη τόσον καλῶς, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατὸν νὰ πλασθῇ καλύτερον, εἶναι γνώμη, ἥτις ἐγένετο ἀποδεκτὴ ὑπὸ πολλῶν ἀγαθῶν ἀνδρῶν). Ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν τῆς ψυχῆς γίνεται ἀποδεκτὴ ἡ γνώμη τοῦ Πλάτωνος, θεωροῦντος ταύτην ἀσώματον οὐσίαν, ἀπορρίπτεται δὲ ἡ ἀριστοτελικὴ δοξασία, ἡ ἐκλαμβάνουσα αὐτὴν ὡς «ἐντελέχειαν» τοῦ σώματος. «Οὐ δύναται τοίνυν ἡ ψυχὴ κατ' οὐδένα τρόπον ἐντελέχεια τοῦ σώματος εἶναι· ἀλλ' οὐσία αὐτοτελὴς ἀσώματος» (Ἑλλ. Πατρολ. 40.565). Στηριζόμενος δὲ ἐπὶ τῆς περὶ ἀναμνήσεως πλατωνικῆς θεωρίας, δέχεται ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν δημιουργεῖται κατὰ τὴν ὥραν τῆς συλλήψεως τοῦ ἐμβρύου, ἀλλὰ προϋπάρχει, δημιουργηθεῖσα ἐξ ἀρχῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ (Ἑλλ. Πατρολ. 40 σελ. 552 καὶ 572). Εἰς ἔντονον βαθμὸν ἀπασχολεῖ τὸν συγγραφέα τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ σῶμα, κατὰ τὴν λύσιν δὲ αὐτοῦ ὁ Νεμέσιος φαίνεται ἀκολουθῶν τὸν Ἀμμώνιον τὸν Σακκᾶν, τὸν διδάσκαλον τοῦ Πλωτίνου. Διότι προκειμένου περὶ τοῦ προβλήματος τούτου γράφει τὰ ἀκόλουθα: «Ἀμμώνιος δὲ ὁ διδάσκαλος Πλωτίνου τὸ ζητούμενον τοῦτον τὸν τρόπον ἐπελύετο. Ἔλεγε τὰ νοητὰ τοιαύτην ἔχειν φύσιν, ὡς καὶ ἑνοῦσθαι τοῖς δυναμένοις αὐτὰ δέξασθαι, καθάπερ τὰ συνεφθαρμένα, καὶ ἑνούμενα μένειν ἀσύγχυτα καὶ ἀδιάφθορα, ὡς τὰ παρακείμενα» (Ἑλλ. Πατρολ. 40.595) (Ὁ δὲ Ἀμμώνιος, ὁ διδάσκαλος τοῦ Πλάτωνος, ἔδιδε τὴν ἀκόλουθον λύσιν εἰς τὸ πρόβλημα: Ἔλεγεν ὅτι τὰ νοητὰ ἔχουν τοιαύτην φύσιν, ὥστε καὶ νὰ ἑνοῦνται μὲ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα δύνανται νὰ τὰ δεχθοῦν, ὅπως ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ὑφίστανται συγχρόνως τὴν φθοράν, καὶ ἑνούμενα νὰ μὴ συγχέωνται καὶ νὰ μὴ ὑφίστανται διαφθοράν, ὅπως συμβαίνει εἰς τὰ σώματα τὰ ὁποῖα εἶναι τοποθετημένα τὸ ἕν πλησίον τοῦ ἄλλου). Ἡ ψυχὴ θεωρεῖται ὡς καθαυτὸ οὐσία «οὐσιώδης καθ' ἑαυτήν», παραβάλλεται δὲ πρὸς φῶς, τὸ ὁποῖον σημειώνει τὴν παρουσίαν του εἰς ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ μέρη τῆς ὑπ' αὐτῆς φωτιζομένης περιοχῆς «ἡ δὲ ψυχή, ἀσώματος οὖσα καὶ μὴ περιγραφομένη τόπῳ, ὅλη δι' ὅλου χωρεῖ καὶ τοῦ φωτὸς ἑαυτῆς καὶ τοῦ σώματος καὶ οὐκ ἔστι μέρος φωτιζόμενον ὑπ' αὐτῆς, ἐν ᾧ μὴ ὅλη πάρεστιν» (Ἑλλ. Πατρολ. 40.597) (Ἡ δὲ ψυχή, ἐπειδὴ εἶναι ἀσώματος καὶ δὲν περιορίζεται ἐντὸς ὡρισμένου τόπου, ὁλόκληρος προχωρεῖ μέσα εἰς ὁλόκληρον τὸ φῶς της καὶ τὸ σῶμα της καὶ δὲν ὑπάρχει μέρος φωτιζόμενον ὑπ' αὐτῆς εἰς τὸ ὁποῖον νὰ μὴ παρευρίσκεται ὁλόκληρος). Ἀλλ' ἡ παραβολὴ της πρὸς τὸ φῶς οὐδὲν μᾶς δίδει δικαίωμα ἵνα ἐξαγάγωμεν τὸ συμπέρασμα, ὅπως θέλει ὁ Γάλλος Μπρεγιέ ('Ιστ. Φιλ. 1 2 518), ὅτι ὁ Νεμέσιος ἀποδέχεται δοξασίας περὶ ψυχῆς ἀντιθεμένας πρὸς τὰς χριστιανικὰς ἀντιλήψεις ἐκτὸς μόνον τῆς προϋπάρξεως. Ὡς κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς ψυχῆς ἀναγνωρίζεται ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ τοῦ Νεμεσίου ἡ ζωὴ «ἐκ τούτων οὖν φανερὸν ὅτι δυνάμει τὸ ζῆν οὐ δύναται προσεῖναί τινι, ἀλλὰ πάντως ἐνεργείᾳ. Προηγουμένως γὰρ τὸ εἰδοποιοῦν τὴν ψυχὴν οὐδὲν ἄλλο ἐστίν, ἀλλ' ἢ ἡ ζωή. Τῇ μὲν γὰρ ψυχῇ σύμφυτός ἐστιν ἡ ζωή» (Ἑλλ. Πατρολ. 40.564) (Ἐκ τούτων λοιπὸν εἶναι φανερὸν ὅτι ἡ ζωὴ δὲν εἶναι ἓν «δυνάμει» γνώρισμα τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ ὁπωσδήποτε «ἐνεργείᾳ» πραγματικὸν γνώρισμα. Διότι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον κατὰ κύριον λόγον παρέχει μορφὴν εἰς τὴν ψυχὴν οὐδὲν ἄλλο εἶναι παρὰ ἡ ζωή. Διότι ἡ ζωὴ εἶναι σύμφυτον γνώρισμα τῆς ψυχῆς). Καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι ἐπηρεάζεται ἐκ διδασκαλιῶν τοῦ Ἀμμωνίου τοῦ Σακκᾶ. Προχωρῶν περαιτέρω ὁ Νεμέσιος μᾶς παρέχει ἔκθεσιν περὶ τῆς λειτουργίας τῶν αἰσθήσεων, περὶ τῶν ψυχικῶν παθῶν, περὶ τῶν βουλητικῶν φαινομένων, περὶ τῆς εἱμαρμένης καὶ τῆς θείας προνοίας. Τὰ θέματα ταῦτα ἀναπτύσσει στηριζόμενος ἐπὶ τῶν δοξασιῶν τῶν παλαιῶν φιλοσόφων. Τὰς φυσιολογικάς του γνώσεις ἀντλεῖ ὑπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Γαληνόν, ἔχει ὑπ' ὄψιν του τὰς περὶ «παθῶν» διδασκαλίας τῶν Στωϊκῶν, τὰς πλατωνικὰς περὶ ψυχῆς ἀντιλήψεις καὶ τὴν περὶ ἡδονῆς διδασκαλίαν τοῦ Ἐπικούρου. Εἶναι φανερὸν ὅτι πρόκειται περὶ εὐρυτάτης συνθέσεως, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναχωνεύονται ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν χριστιανικῶν ἀντιλήψεων, τὰ συμπεράσματα εἰς τὰ ὁποῖα εἶχον φθάσει αἱ ἀνθρωπολογικαὶ ἔρευναι τῶν Ἑλλήνων σοφῶν. Συμμορφώνων ταύτας πρὸς τὸ χριστιανικὸν κήρυγμα ἐξαίρει ὁ Νεμέσιος ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀσώματος, ἀθάνατος καὶ ἐλευθέρα. Ἡ ἐπίδρασις τοῦ συγγράμματός του ὑπῆρξε μεγάλη καὶ ἐφάμιλλος πρὸς ἐκείνην, τὴν ὁποίαν ἐσημείωσε τὸ ἀντίστοιχον «Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου» ἔργον τοῦ Γρηγορίου Νύσσης. Πολλάκις συμβαίνει οἱ μεσαιωνικοὶ συγγραφεῖς νὰ συγχέουν τὰ δύο ταῦτα ἔργα. Αἱ περὶ ψυχικῶν παθῶν ἐκτιθέμεναι ὑπὸ τοῦ Νεμεσίου διδασκαλίαι ἔχουν σημαντικῶς ἐπηρεάσει τὸν Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνὸν ἰδίᾳ εἰς τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Πηγὴ γνώσεως» σύγγραμμά του. Ὁ Νεμέσιος εἰς τὸ περὶ φόβου κεφάλαιον διακρίνει ἓξ εἴδη αὐτοῦ: ὄκνον, αἰδῶ, αἰσχύνην, κατάπληξιν, ἔκπληξιν καὶ ἀγωνίαν. Τὸν ἕκτον τοῦτον βαθμὸν ὁρίζει διὰ τοῦ ἀκολούθου ὁρισμοῦ: «ἀγωνία δὲ φόβος διαπτώσεως, τουτέστιν ἀποτυχίας· φοβούμενοι γὰρ ἀποτυγεῖν τῆς πράξεως ἀγωνιῶμεν» (Ἑλλ. Πατρολ. 689). Τὸν ὁρισμὸν τοῦτον, τὸν ὁποῖον ἔχει παραλάβει ὁ Νεμέσιος ἀπὸ τοὺς Στωϊκούς, τὸν ἐπαναλαμβάνει εἰς τὴν «Ἔκδοσιν τῆς Ὀρθοδόξου Πίστεως» καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς γράφων «ἀγωνία δὲ φόβος διαπτώσεως», ὡς αἰτίαν δὲ προκαλοῦσαν ταύτην διασαφηνίζει τὸν φόβον, τὸν ἀναφερόμενον εἰς τὸ «ἀποτυγεῖν τῆς πράξεως». Τὸ ἔργον τοῦ Νεμεσίου μετεφράσθη εἰς τὴν λατινικὴν ἀπὸ τὸν Ἀλφάνον κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα καὶ ἀπὸ τὸν Ἰωάννην τὸν Βουργούνδιον κατὰ τὸν 12ον. Ἡ νεωτέρα ἔρευνα ἠσχολήθη μὲ τὴν ἐξερεύνησιν ἰδίᾳ τῶν πηγῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἀντλεῖ ὁ Νεμέσιος. Περὶ αὐτοῦ ἔγραψε μελέτην γερμανιστὶ ὁ Ἕλλην καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν Μαργαρίτης Εὐαγγελίδης, ἐκδοθεῖσαν κατὰ τὸ 1882. Ὁ Γερμανὸς φιλόλογος Γιαϋγκερ εἰς πραγματείαν του ὑποστηρίζει ὅτι αἱ πηγαί, ἐξ ὧν ἀντλεῖ ὁ Νεμέσιος ἀνάγονται εἰς τὸν στωϊκὸν Ποσειδώνιον. Ἡ νεωτάτη ἔρευνα (Χάϊνεμαν) διαβλέπει εἰς τὸ ἔργον του ἐπιδράσεις ἐκ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀμμωνίου τοῦ Σακκᾶ.

Εἰς τὴν σχολὴν τῆς Ἀλεξανδρείας ἀνήκει καὶ ὁ Κύριλλος (370—444), διατελέσας πατριάρχης Ἀλεξανδρείας ἀπὸ τοῦ 412 μέχρι τοῦ θανάτου του. Ἔδρασε ζωηρῶς εἰς τοὺς κατὰ τῶν Ἀρειανῶν καὶ Νεστοριανῶν ἀγῶνας, τὸ δὲ ὄνομά του ἀναμιγνύεται καὶ εἰς τὸ τραγικὸν γεγονὸς τῆς κατὰ τὸ 415 ὑπὸ τοῦ φανατικοῦ ὄχλου θανατώσεως τῆς Ὑπατίας. Μεγάλης σημασίας τυγχάνει ἡ συμβολή του ὡς πρὸς τὴν διαμόρφωσιν τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς. Καθώρισε τὴν ψυχολογικὴν ἄποψιν ὑπὸ τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ θεωρήσωμεν τὴν ἠθικὴν ζωὴν ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ἡ συμβολή του ὡς πρὸς τὸ ἠθικὸν πρόβλημα τυγχάνει διὰ τὸν ἀνατολικὸν κόσμον ἀντίστοιχος πρὸς τὴν συμβολὴν τὴν ὁποίαν συνεισέφερεν ὁ Αὐγουστῖνος εἰς τὴν Δύσιν. Τὸ φιλοσοφικὸν ὄργανον μὲ τὸ ὁποῖον εἰργάσθη ὁ Κύριλλος ἦσαν αἱ ἀριστοτελικαὶ ἔννοιαι τῆς «ἐνεργείας» καὶ τῆς «ἐντελεχείας». Ὁ Χριστὸς νοεῖται ὑπ' αὐτοῦ ὡς ἐνεργητικὸν «εἶδος» ζωῆς, καὶ ὡς τοιοῦτον ἐπιτελεῖ διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τὴν σωτηρίαν καὶ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ πρότυπον πάσης ζωῆς εἶναι ὁ Τριαδικὸς Θεός, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ πατὴρ εἶναι ἡ δημιουργικὴ δύναμις, ὁ Λόγος τὸ πρῶτον εἶδος καὶ ἡ κοσμοποιὸς δύναμις, τὸ δὲ Ἅγιον Πνεῦμα, τὸ δεύτερον εἶδος ὅπερ ἄγει τὰ πάντα εἰς τὴν τελείωσιν. Τὰ ἐγκόσμια ὄντα δὲν ἔχουν ἰδίαν αὐθυπαρξίαν ἀλλὰ ὀντοποιοῦνται διὰ τῆς κοσμοποιητικῆς δυνάμεως τοῦ Λόγου. Οἱονδήποτε ὂν ἐξέρχεται ἐκ τῆς δυναμικῆς του καταστάσεως καὶ προχωρεῖ πρὸς τὴν ἐνεργητικὴν διὰ τῆς ἐπενεργείας τοῦ Λόγου. Ὁ ἄνθρωπος συνίσταται ἐκ σωματικοῦ εἴδους καὶ ψυχικοῦ, ἐν τῷ ὁποίῳ διακρίνομεν τὸ λογικόν, τὸ φιλάρετον καὶ τὸ ἀρχικόν. Ὑπεράνω δὲ τῶν τριῶν τούτων ἰδιοτήτων κατεῖχε κατὰ τὴν πρωταρχικήν της κατάστασιν ἡ ψυχὴ καὶ τὸ χαρακτηριστικὸν τῆς «ὁμοιώσεως». Αὕτη ἐνεδυνάμωνε τὸ ἀρχικόν της τμῆμα κατὰ τρόπον ὥστε νὰ ἀναπτυχθῇ αὕτη ἐντελεχειακῶς καὶ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν «ἀφθαρσίαν». Διὰ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος ἀπωλέσθη ἡ ὁμοίωσις καὶ ἡ ψυχὴ περιέπεσεν εἰς δυναμικὴν κατάστασιν. Ἐγένετο κάτι τὸ ὁποῖον ἠδύνατο νὰ φθάσῃ εἰς τὴν ἐντελέχειαν τῆς ἀφθαρσίας, ἀλλὰ δὲν τὸ κατώρθωνε, διότι διὰ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαστήματος εἶχεν εἰσέλθει εἰς τὸν κόσμον ὁ θάνατος. Αἱ προσπάθειαι διὰ νὰ ἀπαλλαγῇ ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν αἱ γενόμεναι ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου ἀπέδησαν ἄκαρποι. Διὰ τοῦτο ἐνηνθρώπησεν ὁ Χριστός, ὅστις χαρίζει ἐκ νέου τὴν ὁμοίωσιν εἰς τὴν ἐκπεσοῦσαν ψυχήν. Τὴν ὁμοίωσιν πρὸς τὸν Θεόν, ἥτις ἐξασφαλίζει διὰ τὸν ἄνθρωπον τὴν ἀφθαρσίαν, τὴν νοεῖ ὁ Κύριλλος συντελουμένην κατὰ τὸ ἀριστοτελικὸν σχῆμα τῆς μεταβάσεως ἐκ τῆς δυνάμεως πρὸς τὴν ἐντελέχειαν. Διὰ τῆς ἐνεργείας τοῦ Χριστοῦ ἐνεργητικοποιοῦνται αἱ πρὸς σωτηρίαν προδιαθέσεις τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ ἀποκτᾷ αὕτη ἀφθαρσίαν καὶ ζωὴν ὁμοίαν πρὸς τὴν ζωὴν τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ. Πρὸς τοῦτο ἀπαιτεῖται ἐκτὸς τῆς ἐνεργείας τῆς χάριτος καὶ ἡ συνεργασία τῆς αὐτονόμου θελήσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ μυστηριακὴ ζωή, καὶ ἰδίᾳ τὸ μυστήριον τῆς εὐχαριστίας, συντελεῖ ὥστε νὰ ἑνωθῶμεν σωματικῶς μὲ τὸν Χριστόν, νὰ γίνωμεν «σύσσωμοι» αὐτοῦ. Διὰ τῆς συγγενείας καὶ τῆς οἰκειότητος μὲ τὸν Χριστόν, οἱ πιστοὶ συναπαρτίζουν μίαν νέαν ἀνθρωπότητα τῆς ὁποίας τὰ μέλη συνδέονται διὰ τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀγάπης. Οὕτω ἀπαρτίζεται ἡ Ἐκκλησία ὡς πνευματικὸς ὀργανισμὸς καὶ ὡς πλαίσιον διὰ τὴν τελείωσιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἐν αὐτῇ πραγματοποιεῖται ἡ «τελεία μάθησις» καὶ ἀποκτᾶται ἡ βεβαιότης περὶ τῆς σωτηρίας, ἡ «εἴδησις» ὅπως λέγει ὁ Κύριλλος. Ἀλλ' ἡ τελεία ἠθικὴ τελειοποίησις ἐπιτυγχάνεται εἰς τὴν μετὰ θάνατον ζωήν, ἔνθα τὰ πάντα γίνονται πνεῦμα. Βλέπομεν οὕτω ὅτι ὁ Κύριλλος διεσαφήνισε, χρησιμοποιῶν ἐννοίας τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας, τὴν διαδικασίαν, δι' ἧς ἐπιτυγχάνεται ἡ ἠθικὴ τελειότης. Ἔφθασε νὰ θεωρῇ τὴν Ἐκκλησίαν ὡς ὀργανικὸν πνευματικὸν σύνολον μορφοποιούμενον ὑπὸ τῆς δημιουργικῆς δυνάμεως τοῦ πατρός, τῆς μορφοδοτικῆς ἐπενεργείας τοῦ Υἱοῦ καὶ τῆς ἑνωτικῆς ἑνοποιήσεως τοῦ Πνεύματος. Παρέσχε δὲ ἐπαρκῆ βάσιν διὰ τὴν θεμελίωσιν τῆς κοινωνικῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς. Ἐπροφύλαξε προσέτι τὸ θρησκευτικὸν περιεχόμενον τῆς μυστηριακῆς τελευτουργίας ἀπὸ τὴν ἐκτροπὴν εἰς τὸν μυστικισμόν. Καθίσταται φανερὸν κατόπιν τούτων ὅτι ἡ ἀντίληψις ἡ βλέπουσα εἰς τὴν χριστιανικὴν φιλοσοφίαν μονομερῆ ἐπικράτησιν τοῦ Πλατωνισμοῦ δὲν συμβιβάζεται μὲ τὰ πράγματα. Ὁ Ἀριστοτέλης παρεῖχε συχνότατα μεγάλην βοήθειαν διὰ τὴν ἑρμηνείαν καὶ ταξιθέτησιν τῶν δογματικῶν ἀληθειῶν καὶ ἐτίθετο τοιουτοτρόπως φραγμὸς εἰς τὰς ἐκ τῶν νεοπλατωνικῶν ἐπιδράσεων προερχομένας τάσεις πρὸς ἐκτροπὴν εἰς μυστικιστικὰς θεωρίας.

Καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (345—407) μᾶς παρέχει εἰς τὰ συγγράμματά του στοιχεῖα δογματικῆς καὶ ἠθικῆς ἰδίᾳ διδασκαλίας. Ἀλλὰ δὲν ἔχουν γίνει εἰσέτι ἐργασίαι εἰδικαὶ διὰ τὴν συστηματοποίησιν τῶν φιλοσοφικῶν καὶ ἠθικῶν του δοξασιῶν. Εἰς τὰς ἑρμηνευτικὰς ἐργασίας του ἀκολουθεῖ τὴν μέθοδον τῆς ἀντιοχειανῆς σχολῆς ἀποφεύγων τὰς ἀλληγορικὰς ὁμιλίας. Φανερὰ δὲ εἶναι ἡ προτίμησίς του πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Ἄξιον προσοχῆς τυγχάνει τὸ ἐπ' ὀνόματί του φερόμενον ἔργον «Περὶ κενοδοξίας καὶ ὅπως δεῖ τοὺς γονέας ἀνατρέφειν τὰ τέκνα» (βλέπε ἔκδο-

σιν ὑπὸ Δ. Μωραΐτου καὶ μετάφρασιν ὑπὸ Β. Ἐξάρχου). Τελευταῖος ἀντιπρόσωπος τῆς ἀλεξανδρινῆς σχολῆς σχολὴς εἶναι ὁ Θεοδώρητος (395—460), ἐπίσκοπος τῆς ἐν Συρίᾳ πολίχνης Κύρου. Τὸ ἀπὸ φιλοσοφικῆς ἀπόψεως σπουδαῖον ἔργον του εἶναι τὸ ἀπολογητικόν του σύγγραμμα «Ἑλληνικῶν θεραπευτικὴ παθημάτων ἢ εὐαγγελικῆς ἀληθείας ἐξ ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπίγνωσις». Στηριζόμενος ἐπὶ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως, τοῦ Εὐσεβίου καὶ ἐπὶ τῆς δοξογραφικῆς συλλογῆς τοῦ Ἀετίου, ἐπιχειρεῖ ἀνασκευὴν τῶν ἐναντίον τοῦ Χριστιανισμοῦ προβαλλομένων ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας πολεμικῶν ἐπιχειρημάτων. Ἐκδηλώνει συχνὰ τὴν πρὸς τὴν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν προτίμησίν του.

Ἡ νεοπλατωνικὴ χριστιανικὴ φιλοσοφία.

Ἡ ἐπίδρασις τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας ἐπὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ γραφοῦν τὰ ἀποδιδόμενα εἰς τὸν Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην συγγράμματα. Πρώτην φορὰν ἐγένετο λόγος περὶ αὐτῶν κατὰ τὸ 533 εἰς τὰς μεταξὺ τῶν Ὀρθοδόξων καὶ Σεβηριανῶν γενομένας ἐν Κωνσταντινουπόλει συζητήσεις. Ὁ ὀρθόδοξος ἀρχιεπίσκοπος Ἐφέσου Ὑπάτιος τότε ἐδήλωσεν ὅτι δὲν δέχεται αὐτὰ ὡς γνήσια. Ἀλλὰ κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους ἔπαυσε πᾶσα περὶ τῆς γνησιότητός των ἀμφιβολία. Μόνον κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα ὁ ἀνθρωπιστὴς Λαυρέντιος Βάλλα ἐπανέφερε καὶ πάλιν τὸ περὶ γνησιότητός των ζήτημα. Ἐπηκολούθησαν μεγάλαι συζητήσεις καὶ ἐγένετο ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν ἀποδεκτὸν ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐγράφησαν τὰ συγγράμματα ταῦτα ἀπὸ τὸν Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην, τὸν πιστεύσαντα εἰς τὸν Χριστὸν ἐν Ἀθήναις κατὰ τὸ κήρυγμα τοῦ Παύλου. Ἡ ἐπικρατοῦσα γνώμη εἶναι ὅτι ἐγράφησαν κατὰ τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰῶνος. Τοῦτο συνάγεται ἐκ τῆς παρατηρουμένης ἐπ' αὐτῶν ἐπιδράσεως τῶν δοξασιῶν τοῦ νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου Πρόκλου, ἀποθανόντος κατὰ τὸ 485. Τὸ σύνολον τῶν συγγραμμάτων συναπαρτίζεται ἐκ τεσσάρων πραγματειῶν καὶ ἑκ δέκα ἐπιστολῶν. Αἱ πραγματεῖαι φέρουν τοὺς ἀκολούθους τίτλους: 1) «Περὶ τῆς οὐρανίας ἱεραρχίας», 2) «Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας», 3) «Περὶ θείων ὀνομάτων», 4) «Περὶ μυστικῆς θεολογίας». Ἐκτὸς τῶν τεσσάρων τούτων πραγματειῶν εἰς τὸ σύνολον τῶν συγγραμμάτων του συμπεριελαμβάνοντο δύο εἰσέτι ἔργα, τὰ ὁποῖα ἀπωλέσθησαν. Ταῦτα ἦσαν αἱ «Θεολογικαὶ ὑποτυπώσεις» καὶ ἡ «Συμβολικὴ θεολογία».

Εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Διονυσίου γίνεται διάκρισις μεταξὺ μιᾶς «καταφατικῆς» καὶ μιᾶς «ἀποφατικῆς θεολογίας». Ἡ πρώτη χρησιμοποιεῖ καταφατικὰς ἐκφράσεις διὰ νὰ δηλώσῃ τὰ γνωρίσματα τῆς θείας οὐσίας, ὅπως τὰ ἀντιλαμβάνεται ὁ ἄνθρωπος παρατηρῶν τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δημιουργηθεῖσαν κτίσιν. Ἡ ἀποφατικὴ θεολογία ἀποκρούει πάντα καταφατικὸν προσδιορισμόν, ἐπαφίεται εἰς τὸν θεῖον ἔρωτα καὶ προσπαθεῖ τηροῦσα σιγὴν νὰ ὑψωθῇ εἰς τὴν θεωρίαν τῆς θείας οὐσίας. Ἔκθεσιν τῆς καταφατικῆς θεολογίας περιεῖχε τὸ ἀπολεσθὲν σύγγραμμα «Θεολογικαὶ ὑποτυπώσεις», ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ «Μυστικὴ θεολογία» εἰς τὸ 3ον κεφάλαιον: «Ἐν μὲν οὖν ταῖς θεολογικαῖς ὑποτυπώσεσι τὰ κυριώτατα τῆς καταφατικῆς θεολογίας ὑμνήσαμεν· πῶς ἡ θεία καὶ ἀγαθὴ φύσις, ἑνικὴ λέγεται, πῶς τριαδική... πῶς ἐκ τοῦ ἀΰλου καὶ ἀμεροῦς ἀγαθοῦ τὰ ἐγκάρδια τῆς ἀγαθότητος ἐξέφυ φῶτα» (Ἑλλ. Πατρολ. 3, 1054) (Εἰς μὲν τὰς θεολογικὰς ὑποτυπώσεις. μὲ ἐξυμνητικὸν ὕφος ἐξεθέσαμεν τὰ κυριώτερα διδάγματα τῆς καταφατικῆς θεολογίας· ὑπὸ ποίαν ἔννοιαν ἡ θεία καὶ ἀγαθὴ φύσις λέγεται ἑνικὴ καὶ ὑπὸ ποίαν τριαδική· πῶς ἐκ τοῦ ἀΰλου καὶ μὴ ὑποκειμένου εἰς μερισμὸν ἀγαθοῦ ἐξεφύτρωσαν τὰ πλήρη ἐγκαρδιότητος φῶτα τῆς ἀγαθότητος). Ὑπεράνω τῆς θεωρήσεως ταύτης ἵσταται ἡ θεωρία ἡ ἀναφερομένη εἰς τὰ ὀνόματα τὰ ὁποῖα δύνανται νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τὸν Θεόν, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ὅτι εἶναι δημιουργὸς καὶ τέρμα ὅλων τῶν ὄντων. Τὴν θεωρίαν ταύτην εὑρίσκομεν ἐκτιθεμένην εἰς τὸ σύγγραμμα «Περὶ θείων ὀνομάτων». Εἰς τὸ αὐτὸ κεφάλαιον γράφει ὁ Διονύσιος: «Ἐν δὲ τῷ περὶ τῶν θείων ὀνομάτων πῶς ἀγαθὸς ὀνομάζεται, πῶς ὤν, πῶς ζωὴ καὶ σοφία, καὶ δύναμις, καὶ ὅσα ἄλλα τῆς νοητῆς ἔστι θεωνυμίας». Εἶναι ἡ πραγματεία αὕτη διασαφήνισις τῶν ἱερῶν ὀνομάτων τὰ ὁποῖα ἀποδίδονται εἰς τὴν θεότητα. Διότι δὲν πρέπει νὰ ἀποδίδωνται εἰς τὴν θεότητα ἄλλοι χαρακτηρισμοὶ ἐκτὸς ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἀνεκοινώθησαν διὰ τῶν ἱερῶν λογίων: «Οὐ τολμητέον εἰπεῖν, οὔτε μὴν ἐννοῆσαί τι περὶ τῆς ὑπερουσίου καὶ κρυφίας θεότητος, παρὰ τὰ θειωδῶς ἡμῖν ἐκ τῶν ἱερῶν λογίων ἐκπεφασμένα» (Ἑλλ. Πατρολ. 3, 588) (Δὲν πρέπει νὰ ἀποτολμήσωμεν νὰ εἴπωμεν κάτι ἢ νὰ σκεφθῶμεν περὶ τῆς ὑπερουσίου καὶ ἀποκρύφου θεότητος, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα μᾶς ἐφανερώθησαν ἀπὸ τὰ ἱερὰ λόγια). Εἰς τὸ ἀπολεσθὲν ἔργον του «Συμβολικὴ Θεολογία» ἔκαμνε λόγον περὶ τῶν μετωνυμιῶν, τὰς ὁποίας λαμβάνοντες ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν τὰς χρησιμοποιοῦμεν προκειμένου περὶ τοῦ Θεοῦ. «Ἐν δὲ τῇ Συμβολικῇ Θεολογίᾳ τίνες αἱ ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν ἐπὶ τὰ θεῖα μετωνυμίαι. Τίνες αἱ θεῖαι μορφαί. τίνα τὰ θεῖα σχήματα καὶ μέρη καὶ ὄργανα, τίνες οἱ θεῖοι τόποι καὶ κόσμοι, τίνες οἱ θυμοί, τίνες αἱ λῦπαι καὶ αἱ μήνιδες». Ἡ ἀποφατικὴ θεολογία ἐκτίθεται εἰς τὴν πραγματείαν «Μυστικὴ Θεολογία». Εἰς τὸ προοίμιον τῆς συγγραφῆς ταύτης ἀναπέμπει εὐχὴν εἰς τὴν Ὑπερούσιον Τριάδα: «Ἴθυνον ἡμᾶς ἐπὶ τὴν... ἀκροτάτην κορυφὴν ἔνθα τὰ ἁπλᾶ καὶ ἀπόλυτα καὶ ἄτρεπτα τῆς θεολογίας μυστήρια κατὰ τὸν ὑπέρφωτον ἐγκεκάλυπται τῆς κρυφιομύστου σιγῆς γνόφον, ἐν τῷ σκοτεινοτάτῳ τὸ ὑπερφανέστατον ὑπερλάμποντα, καὶ ἐν τῷ πάμπαν ἀναφεῖ καὶ ἀοράτῳ τῶν ὑπερκάλων ἀγλαϊῶν ὑπερπληροῦντα νόας» ("Οπου τὰ μυστήρια τῆς θεολογίας ἔχουν καλυφθῆ μέσα εἰς τὸ σκότος τῆς ἀποκρύφου καὶ μυστικῆς σιγῆς, διὰ τῆς σκοτεινότητος ἐκπέμποντα τὴν ὑπερτέραν παντὸς φωτὸς λάμψιν, καὶ διὰ τῆς ὁλοκληρωτικῆς ἐλλείψεως πάσης ἐπαφῆς καὶ ὁράσεως πληροῦντα τοὺς νόας ἀπὸ ὑπερβαινούσας πᾶσαν ὡραιότητα λαμπρότητας).

Συνεχίζων ἀπευθύνει καὶ εἰς τὸν φίλον του Τιμόθεον, εἰς τὸν ὁποῖον ἀφιερώνει τὴν συγγραφήν, τὴν ἀκόλουθον προτροπήν: «Καὶ τὰς αἰσθήσεις ἀπόλειπε καὶ τὰς νοερὰς ἐνεργείας, καὶ πάντα αἰσθητὰ καὶ νοητά, καὶ πάντα οὐκ ὄντα καὶ ὄντα, καὶ πρὸς τὴν ἕνωσιν, ὡς ἐφικτόν, ἀγνώστως ἀνατάθητι τοῦ ὑπὲρ πᾶσαν οὐσίαν καὶ γνῶσιν. Τῇ γὰρ ἑαυτοῦ καὶ πάντων ἀσχέτῳ καὶ ἀπολύτῳ καθαρῶς ἐκστάσει πρὸς τὴν ὑπερούσιον τοῦ θείου σκότους ἀκτῖνα, πάντα ἀφελὼν καὶ ἐκ πάντων ἀπολυθεὶς ἀναχθήσῃ» (Ἐγκατάλειπε καὶ τὰς αἰσθήσεις καὶ τὰς νοερὰς ἐνεργείας καὶ πάντα τὰ αἰσθητὰ καὶ τὰ νοητά, καὶ πάντα καὶ τὰ ὄντα καὶ τὰ μὴ ὄντα, καὶ ἀνύψωνε μὲ ὅλας σου τὰς δυνάμεις τὸν ἑαυτόν σου, ὅσον εἶναι τοῦτο κατορθωτόν, κατὰ τρόπον ἄγνωστον, διὰ νὰ ἑνωθῇς μὲ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἵσταται ὑπεράνω πάσης οὐσίας καὶ γνώσεως. Διότι διὰ τῆς καθαρᾶς ἐκστάσεως, ἥτις σὲ ἀπελευθερώνει ἀπὸ πᾶσαν σχέσιν ἀπολύτως μὲ τὸν ἑαυτόν σου καὶ μὲ τὰ ἄλλα ὄντα, ἀφοῦ ἀφαιρέσῃς ὅλα καὶ ἀφοῦ ἀποδεσμευθῇς ἀπὸ ὅλα, θὰ ἀνυψωθῇς εἰς τὴν ὑπερούσιον ἀκτῖνα τοῦ θείου σκότους). Τὸ θεῖον καὶ ὑπερούσιον τοῦτο σκότος τὸ ὀνομάζει ὁ Διονύσιος «θεῖον γνόφον». Ὁ ὑψούμενος εἰς ἐκστατικὴν κατάστασιν, προσθέτει ὁ Διονύσιος, «ἀπολύεται τῶν ὁρωμένων καὶ τῶν ὁρώντων καὶ εἰς τὸν γνόφον τῆς ἀγνωσίας εἰσδύνει τὸν ὄντως μυστικὸν καθ' ὃν ἀπομυεῖ πάσας τὰς γνωστικὰς ἀντιλήψεις, καὶ ἐν τῷ πάμπαν ἀναφεῖ καὶ ἀοράτῳ γίγνεται» (ἀπελευθερώνεται ἀπὸ τὰ ὁρώμενα καὶ ἀπὸ ἐκείνους οἱ ὁποῖοι τὰ βλέπουν, καὶ βυθίζεται εἰς τὸ πραγματικῶς μυστικὸν σκότος τῆς ἀγνωσίας. Μέσα εἰς αὐτὸ ἀποβάλλει ὅλας τὰς γνωστικὰς ἀντιλήψεις καὶ φθάνει εἰς ἔλλειψιν πάσης ἐπαφῆς καὶ ὁράσεως). Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς εἰσδύσεως εἰς τὸ σκότος τῆς ἀγνωσίας εἶναι ἡ ὑπὲρ νοῦν γνῶσις: «Πᾶς ὢν τοῦ ἐπέκεινα, καὶ οὐδενὸς οὔτε ἑαυτοῦ οὔτε ἑτέρου, τῷ παντελῶς δὲ ἀγνώστῳ τῆς πάσης γνώσεως ἀνενεργησίᾳ, κατὰ τὸ κρεῖττον ἑνούμενος, καὶ τῷ μηδὲν γιγνώσκειν, ὑπὲρ νοῦν γιγνώσκων» (Ἀνήκει ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὴν ὑπερβαίνουσαν τὰ ὄντα ἀρχήν, δὲν ἀνήκει οὔτε εἰς τὸν ἑαυτόν του οὔτε εἰς κανένα ἄλλον, διὰ τῆς καταπαύσεως δὲ τῆς ἐνεργείας τῆς γνώσεως, ἑνώνεται ὡς πρὸς τὸ ἀνώτερον μέρος του μὲ τὸ ἐξ ὁλοκλήρου ἄγνωστον, καὶ διὰ τῆς ὁλοκληρωτικῆς ἐλλείψεως γνώσεως, ὑψοῦται εἰς τὴν ὑπεράνω τοῦ νοῦ εὑρισκομένην γνῶσιν). Εἶναι φανερὸν ὅτι εὑρισκόμεθα ἐνταῦθα πρὸ τῆς νεοπλατωνικῆς ἐκστάσεως. Ἀξιοσημείωτος εἶναι προσέτι καὶ ὁ διαλεκτικὸς ρυθμὸς τῆς σκέψεως. Ἐπιχειρεῖται διὰ τῆς πλήρους ἀγνωσίας νὰ φθάσωμεν εἰς τὴν ὑπερβατικὴν γνῶσιν. Προϋποτίθεται ἡ μεταφυσικὴ ἑνότης τῶν μελῶν τῆς ἀντιθέσεως εἰς τὴν ὁποίαν ἡ ὁλοκληρωτικὴ στέρησις τῆς γνώσεως ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τὴν ἀπόλυτον πληρότητα τῆς γνώσεως. Τελικὸς σκοπὸς τῆς ἀνυψώσεως εἶναι ἡ ἕνωσις μὲ τὸν Θεόν, ἥτις ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς μυστηριακῆς ζωῆς: «Οὗτός ἐστι τῆς καθ' ἡμᾶς ἱεραρχίας σκοπός, ἡ πρὸς Θεὸν ἡμῶν, ὡς ἐφικτὸν ἀφομοίωσίς τε καὶ ἕνωσις. Ταύτης δέ, ὡς τὰ θεῖα διδάσκει λόγια, τοῖς τῶν σεβασμιωτάτων ἐντολῶν ἀγαπήσεσι καὶ ἱερουργίαις μόνον τευξόμεθα» (Ἑλλ. Πατρολ. 3, 592) (Ὁ σκοπὸς τῆς ἰδικῆς μας ἱεραρχίας εἶναι ἡ πρὸς τὸν Θεόν, ὅσον εἶναι κατορθωτόν, ἀφομοίωσις καὶ ἕνωσις. Αὐτήν, ὅπως μᾶς διδάσκουν τὰ θεῖα λόγια, θὰ τὴν ἀποκτήσωμεν μὲ τὴν ἀγάπην πρὸς τὰς σεβασμιωτάτας ἐντολὰς καὶ μὲ τὰς ἱερουργίας). Εἰς τὰ δύο ὑπόλοιπα βιβλία ἐκτίθεται ἡ οὐράνιος ἱεραρχία καὶ ἡ ἀντίστοιχος πρὸς αὐτὴν ἐκκλησιαστική. Εἰς τὸ «Περὶ τῆς οὐρανίας ἱεραρχίας» ἔργον ἐκθέτει τὴν ἱεραρχικὴν τάξιν τῶν ἐπουρανίων δυνάμεων, διαιρῶν τὸ σύνολον αὐτῶν εἰς τρεῖς τριάδας. Εἰς τὸ δον κεφάλαιον τοῦ μνημονευθέντος συγγράμματος ἀναγράφονται αἱ ὀνομασίαι τῶν ἐννέα ἱεραρχικῶν τάξεων: «Πᾶσα ἡ θεολογία τὰς οὐρανίους οὐσίας ἐννέα κέκληκεν ἐκφαντορικαῖς ἐπωνυμίαις. Καὶ πρώτην μὲν εἶναί φησι τὴν περὶ τὸν Θεὸν οὖσαν ἀεί, τούς τε ἁγιωτάτους θρόνους καὶ τὰ πολυόμματα καὶ πολύπτερα τάγματα. Χερουβεὶμ Ἑβραίων φωνῇ καὶ Σεραφεὶμ ὀνομασμένα... Δευτέραν δὲ εἶναί φησι, τὴν ὑπὸ τῶν ἐξουσιῶν καὶ κυριοτήτων, καὶ δυνάμεων συμπληρουμένην. Καὶ τρίτην ἐπ' ἐσχάτων τῶν οὐρανίων ἱεραρχῶν, τὴν τῶν ἀγγέλων καὶ ἀρχαγγέλων καὶ ἀρχῶν διακόσμησιν» ("Ολη ἡ θεολογία τὰς οὐρανίους οὐσίας τὰς ἔχει ὀνομάσει δι' ἐννέα ἐξηγητικῶν ὀνομασιῶν. Καὶ πρώτη μὲν τριὰς λέγει ὅτι εἶναι ἡ περὶ τὸν Θεὸν, δηλαδὴ οἱ ἁγιώτατοι θρόνοι καὶ τὰ πολυόμματα καὶ πολύπτερα τάγματα, τὰ ὀνομαζόμενα εἰς τὴν ἑβραϊκὴν γλῶσσαν Χερουβεὶμ καὶ Σεραφείμ. Δευτέρα δὲ εἶναι ἡ συμπληρουμένη ἀπὸ τὰς ἐξουσίας, τὰς κυριότητας καὶ τὰς δυνάμεις. Καὶ τρίτη καὶ τελευταία μεταξὺ τῶν οὐρανίων ἱεραρχιῶν ἡ τάξις τῶν ἀγγέλων καὶ ἀρχαγγέλων καὶ τῶν ἀρχῶν). Εἰς τὸ «Περὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας» σύγγραμμά του παραλληλίζει τὴν ἱεραρχίαν τῆς Ἐκκλησίας τριαδικῶς διατεταγμένην πρὸς τὴν οὐρανίαν. Διακρίνει τὴν τάξιν τῶν ἱερατ-

χών, τῶν ἱερέων καὶ τῶν λειτουργῶν (διακόνων): «Ἡ θεία τῶν ἱεραρχῶν τάξις πρώτη μὲν τῶν θεοπτικῶν τάξεων... ἡ δὲ τῶν ἱερέων φωταγωγικὴ τάξις, ἡ δὲ τῶν λειτουργῶν τάξις, ἡ καθαρτικὴ καὶ τῶν ἀνομοίων διακριτική» (Ἑλλ. Πατρολ. 3, 509) Τὴν δευτέραν τριάδα ἀποτελοῦν αἱ τάξεις ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐνεργοῦν οἱ ἱεράρχαι, οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ λειτουργοί. Ὥστε δευτέρα τριὰς εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱεραρχίαν εἶναι αἱ τάξεις τῶν καθαιρομένων (κατηχουμένων), φωτιζομένων (πιστῶν) καὶ τελειουμένων (μοναχῶν). Εἰς τὰς δύο τριάδας ἀντιστοιχεῖ καὶ ἡ τριὰς τῶν μυστηριακῶν πράξεων, συμπληρουμένη ἐκ τοῦ μυστηρίου τῆς συνάξεως, τοῦ μυστηρίου τοῦ μύρου, καὶ τοῦ μυστηίου τῶν ἱερατικῶν τελειώσεων.

Ἀνάπτυξιν τῶν θεμελιωδῶν ὀντολογικῶν δογμάτων εὑρίσκομεν εἰς τὸ δέκατον τρίτον κεράλαιον τοῦ «Περὶ θείων ὀνομάτων» συγγράμματος, τὸ ἐπιγραφόμενον: «Περὶ τελείου καὶ Ἑνός». Εἰς αὐτὸ καθορίζει τὴν ἔννοιαν ὑπὸ τὴν ὁποίαν ὀνομάζεται ὁ Θεὸς τέλειος καὶ εἷς. Καταδεικνύει ἐπειτα ὅτι ἡ ἑνότης ἀποτελεῖ τὴν βάσιν διὰ νὰ ὑπάρξῃ ὁ,τιδήποτε πρᾶγμα. Ὅπως ὅταν ἀρθῇ ἡ ἑνότης αἴρονται τὰ πάντα, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον αἱρομένης τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, αἴρεται ἡ ὕπαρξις ἁπάντων τῶν ὄντων. Ὁ Θεός, προσθέτει ἐν τέλει, πρέπει νὰ ἀνυμνῆται καὶ ὡς Εἷς καὶ ὡς Τριάς. Ὡς πρὸς τὴν τελειότητα τοῦ Θεοῦ γράφει τὰ ἀκόλουθα: «Τέλειον μὲν οὖν ἐστιν οὐ μόνον ὡς αὐτοτελές, καὶ καθ' ἑαυτὸ ὑφ' ἑαυτοῦ μονοειδῶς ἀφοριζόμενον... ἀλλ' ὡς ὑπερτελὲς κατὰ τὸ πάντων ὑπερέχον. Καὶ πᾶσαν μὲν ἀπειρίαν ὁρίζον, παντὸς δὲ πέρατος ὑπερηπλωμένον καὶ ὑπὸ οὐδενὸς χωρούμενον ἢ καταλαμβανόμενον» (Τὸ τέλειον δὲν πρέπει νὰ ἐννοηθῇ αὐτοτελές, οὐδὲ νὰ καθορισθῇ δι' ὁρισμοῦ ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται ὁμοιομόρφως εἰς αὐτό. Ἀλλὰ πρέπει νὰ νοηθῇ ὡς ὑπερβαῖνον τὴν τελειότητα, ἐπειδὴ ἔχει ὑπεροχὴν ἐν συγκρίσει πρὸς πάντα. Καθορίζει πᾶσαν ἀπειρότητα, ἔχει ἁπλωθῆ πέραν παντὸς πέρατος, καὶ δὲν χωρεῖ εἰς οὐδὲν πρᾶγμα, οὔτε καταλαμβάνεται ὑπὸ οὐδενός). Ἐν σχέσει μὲ τὴν ἔννοιαν ὑπὸ τὴν ὁποίαν θεωροῦμεν τὸν Θεὸν ὡς «Ἕν» γράφει τὰ ἀκόλουθα: «Ἕν δὲ ὅτι πάντα ἑνιαίως ἐστὶ κατὰ μιᾶς ἑνότητος ὑπεροχήν, καὶ πάντων ἐστὶ τοῦ ἑνὸς ἀνεκφοιτήτως αἴτιον· οὐδὲν γάρ ἐστι τῶν ὄντων ἀμέτοχον τοῦ ἑνός, ἀλλ' ὥσπερ ἅπας ἀριθμὸς μονάδος μετέχει, καὶ μία δυὰς καὶ δεκάς λέγεται καὶ ἥμισυ ἕν, καὶ τρίτον καὶ δέκατον ἕν, οὕτω πάντα καὶ πάντων μόριον τοῦ ἑνὸς μετέχει, καὶ τῷ εἶναι τὸ ἓν πάντα ἐστὶ τὰ ὄντα» (Ἕν λέγεται ὁ Θεός, διότι καθ' ἑνιαῖον τρόπον εἶναι τὰ πάντα, καὶ ὑπερέχει ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς μοναδικῆς ἑνότητος, καὶ διότι χωρὶς νὰ ἐξέρχεται ἀπὸ τὴν ἑνότητά του, ἀποτελεῖ τὸ αἴτιον τοῦ νὰ εἶναι ὁ,τιδήποτε πρᾶγμα ἕν. Διότι κανὲν πρᾶγμα δὲν εἶναι ἀμέτοχον τοῦ ἑνός, ἀλλὰ ὅπως κάθε ἀριθμὸς ἔχει ὡς μέρος του τὴν μονάδα, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον λέγομεν διὰ κάτι ὅτι ἀποτελεῖ «μίαν» δυάδα, «μίαν» δεκάδα, «ἕν» δέκατον τρίτον καὶ «ἕν» δεύτερον. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁποιοσδήποτε ἀριθμὸς καὶ ὁποιονδήποτε κλασματικὸν μέρος αὐτοῦ ἔχει μετοχὴν εἰς τὸ «ἕν». Καὶ κάθε ὂν εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον εἶναι, ἐπειδὴ πρωτίστως ἀποτελεῖ μοναδικὴν ἑνότητα). Ὁ Θεὸς εἶναι τὸ μοναδικὸν τῶν πάντων αἴτιον, καὶ δὲν εἶναι μονὰς ἢ τριὰς ἀπὸ ἐκείνας τὰς ὁποίας ἀντιλαμβάνεται ὁ ἀνθρώπινος νοῦς: «Τὸ δὲ ὑπερούσιον ἕν καὶ τὸ ὂν ἕν καὶ πάντα ἀριθμὸν ὁρίζει καὶ αὐτό ἐστι, καὶ ἑνὸς καὶ ἀριθμοῦ καὶ παντὸς ὄντος ἀρχὴ καὶ αἰτία καὶ ἀριθμὸς καὶ τάξις. Διὸ καὶ μονὰς ὑμνουμένη καὶ τριὰς ἡ ὑπὲρ πάντα Θεότης, οὐκ ἔστιν οὐδὲ μονὰς οὐδὲ τριὰς ἡ πρὸς ἡμῶν, ἢ ἄλλου τινὸς τῶν ὄντων διεγνωσμένη... οὐδὲ ὄνομα αὐτῆς ἐστιν, οὐδὲ λόγος, ἀλλ' ἐν ἀθάτοις ἐξήρηται» (Τὸ δὲ ὑπὲρ τὴν οὐσίαν ἕν, τὸ ὁποῖον εἶναι καθαυτὸ ἕν, καὶ εἶναι τὸ αὐτὸ καὶ τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ ἀριθμοῦ καὶ παντὸς ὑπάρχοντος πράγματος καὶ ἀρχὴ καὶ αἰτία καὶ ἀριθμὸς καὶ τάξις. Διὰ τοῦτο, ἂν καὶ ὑμνεῖται ὡς μονὰς καὶ ὡς τριάς, ἡ ὑπεράνω ὅλων κειμένη Θεότης, δὲν εἶναι οὔτε ἡ μονὰς οὔτε ἡ τριὰς τὴν ὁποίαν ἡμεῖς ἢ ἄλλο τι εἶδος ὄντων δύναται νὰ κατανοήσῃ. Οὐδὲ ὑπάρχει δι' αὐτὴν κάποιο ὄνομα, οὔτε ὑπάρχει δι' αὐτὴν ἔκφρασις. ἀλλ' εἰς ἀπάντητον τόπον ἔχει ἀποτεθῆ). Κατὰ τὸν Διονύσιον καὶ αὐτὸς ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ «ἀγαθοῦ», τὸν ὁποῖον ἀπέδιδεν ὁ Πλάτων εἰς τὴν θεότητα εἶναι ἀνεπαρκής: «Καὶ οὐδὲ αὐτὸ τὸ τῆς ἀγαθότητος, ὡς ἐφαρμόζοντες αὐτῇ, προσφέρομεν, ἀλλὰ πόθῳ τοῦ ἐννοεῖν τι καὶ λέγειν περὶ τῆς ἀρρήτου φύσεως ἐκείνης, τὸ τῶν ὀνομάτων σεπτότατον αὐτῇ πρώτως ἀφιεροῦμεν» (Καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομα τῆς ἀγαθότητος δὲν τὸ προσφέρομεν εἰς τὴν Θεότητα, διότι ἔχομεν τὴν ἰδέαν ὅτι προσαρμόζεται πρὸς αὐτήν, ἀλλὰ ἐπειδὴ κινούμεθα ἀπὸ τὸν πόθον νὰ ἐννοήσωμεν καὶ νὰ εἴπωμεν κάτι περὶ τῆς ἀνεκφράστου ἐκείνης φύσεως, τὸ ἀξιοσεβαστότερον ἐξ ὅλων τῶν ὀνομάτων κατ' ἀπόλυτον προτεραιότητα τὸ ἀφιερώνομεν εἰς ἐκείνην). Οἱ χαρακτηρισμοὶ τῆς θείας φύσεως μένουν πάντοτε ἀρνητικοί: «Διὸ καὶ αὐτοὶ τὴν διὰ τῶν ἀποφάσεων ὁδὸν προτετιμήκασιν, ὡς ἐξιστῶσαν τὴν ψυχὴν τῶν ἑαυτῆ συμφύλων, καὶ διὰ πασῶν τῶν θείων νοήσεων ὁδεύουσαν, ἐπ' ἐσχάτων δὲ τῶν ὅλων αὐτῷ συνάπτουσαν, καθ' ὅσον καὶ ἡμῖν θεμιτὸν ἐκείνῳ συνάπτεσθαι δυνατόν» (Διὰ τοῦτο καὶ οἱ θεολόγοι ἔχουν προτιμήσει τὴν διὰ τῶν ἀποφατικῶν ἀρνήσεων πρὸς τὰ ἄνω ὁδόν, ἐπειδὴ ἐκτοπίζει τὴν ψυχὴν ἀπὸ τὰ ὁμόφυλά της ὄντα, καὶ τὴν κάμνει νὰ προχωρῇ μέσα ἀπὸ καθαρὰς θείας νοήσεις, εἰς τὸ ἔσχατον δὲ ἄκρον τῆς ὅλης περιοχῆς τῶν ὄντων τὴν φέρει εἰς ἑπαφήν, ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατὸν ἡμεῖς νὰ λάβωμεν μίαν τοιαύτην ἐπαφὴν μὲ τὸν Θεόν). Εἶναι φανερὸν ὅτι εὑρισκόμεθα ἐνώπιον μιᾶς ἐξ ὁλοκλήρου ἀποφατικῆς διαλεκτικῆς θεολογίας, τῆς ὁποίας ἡ ἐπίδρασις διὰ μέσου τῶν Γερμανῶν μυστικιστῶν τοῦ Μεσαίωνος ἀσκεῖ ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἑγέλου.

Τὰ συγγράμματα τοῦ Διονυσίου δὲν ἀποτελοῦν μόνον ἔκθεσιν διαλεκτικῶν ἀποφατικῶν στοχασμῶν. Θερμαίνονται ἀπὸ ζῶσαν θρησκευτικὴν πίστιν καὶ ἔντονον συναισθηματικότητα. Ὁ συγγραφεύς των ἔχει βαθύτατα θρησκευτικὰ διώματα καὶ δημιουργεῖ ἀληθινὴν συγκίνησιν. Εἰς αὐτὴν ὀφείλεται ἡ εὐρυτάτη των ἐπίδρασις. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς εἶναι λίαν ἀξιοπρόσεκτον τὸ τέταρτον κεφάλαιον τοῦ «Περὶ θείων ὀνομάτων» συγγράμματος, εἰς τὸ ὁποῖον γίνεται ἀνάπτυξις «Περὶ ἀγαθοῦ, φωτός, καλοῦ ἔρωτος, ἐκστάσεως, ζήλου· καὶ ὅτι τὸ κακὸν οὔτε ὄν, οὔτε ἐξ ὄντος, οὔτε ἐν τοῖς οὖσι». Εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ κεφαλαίου χρησιμοποιεῖ τὴν γνωστὴν πλατωνικὴν παρομοίωσιν παραλληλίζων τὸ ἀγαθὸν πρὸς τὸν ἥλιον: «Καὶ γὰρ ὥσπερ ὁ καθ' ἡμᾶς ἥλιος, οὐ λογιζόμενος ἢ προαιρούμενος, ἀλλ' αὐτῷ τῷ εἶναι φωτίζει πάντα τὰ μετέχειν τοῦ φωτὸς αὐτοῦ κατὰ τὸν οἰκεῖον δυνάμενα λόγον· οὕτω δὴ καὶ τἀγαθὸν (ὑπὲρ ἥλιον, ὡς ὑπὲρ ἀμυδρὰν εἰκόνα τὸ ἑδρηνιένως ἀρχέτυπον αὐτῇ τῇ ὑπάρξει) πᾶσιν τοῖς οὖσιν ἀναλόγως ἐφίησιν ἐπὶ τῆς ὅλης ἀγαθότητος ἀκτῖνας. Διὰ ταύτας ὑπέστησαν αἱ νοηταὶ καὶ νοεραὶ πᾶσαι καὶ οὐσίαι καὶ δυνάμεις καὶ ἐνέργειαι» (Ὅπως ὁ ἰδικός μας ἥλιος χωρὶς νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ ὑπολογισμὸν καὶ προαίρεσιν, ἀλλ' ἕνεκα τῆς οὐσίας του φωτίζει πάντα ὅσα δύνανται νὰ μετέχουν κατὰ τὸ ἀναλογοῦν εἰς αὐτὰ μέρος εἰς τὸ φῶς του, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τὸ ἀγαθὸν (τὸ ὁποῖον ὑπερέχει τοῦ ἡλίου, ὅπως ἀκριβῶς ὑπερέχει τὸ ὑψηλὸν ἀρχέτυπον λόγῳ τῆς πραγματικῆς του ὑπάρξεως ἀπὸ τὴν ἀμυδρὰν εἰκόνα), εἰς ὅλα τὰ ὄντα ἀναλόγως τῆς πρὸς μετοχὴν εἰς τὸ φῶς ἱκανότητός των, ρίπτει τὰς ἀκτῖνας τῆς συνολικῆς του ἀγαθότητος. Διὰ τῶν ἀκτίνων τούτων ἔλαβον ὑπόστασιν πᾶσαι αἱ νοηταὶ καὶ νοεραὶ οὐσίαι καὶ αἱ δυνάμεις καὶ αἱ ἐνέργειαι). Τὸ ἀγαθὸν εἶναι αἰτία τῆς ὑπάρξεως τῶν οὐρανῶν καὶ τῆς κινήσεως τῶν ἀστέρων. Ἐκ τοῦ ἀγαθοῦ προέρχεται τὸ φῶς: «Ἐκ τἀγαθοῦ γὰρ τὸ φῶς, καὶ εἰκὼν τῆς ἀγαθότητος». Τὸ ἀγαθὸν «φωτίζει τὰ δυνάμενα πάντα, καὶ δημιουργεῖ καὶ ζωοῖ καὶ συνέχει καὶ τελεσιουργεῖ, καὶ μέτρον ἐστὶ τῶν ὄντων, καὶ αἰών, καὶ ἀριθμός, καὶ τάξις καὶ περιοχὴ καὶ αἰτία καὶ τέλος... Φῶς οὖν νοητὸν λέγεται τὸ ὑπὲρ πᾶν φῶς ἀγαθόν, ὡς ἀκτὶς πηγαία... τὰς νοερὰς ἀνανεάζουσα δυνάμεις». Ἀλλὰ τὸ ἀγαθὸν ἀνυμνεῖται προσέτι καὶ ὡς ὡραῖον: «Τοῦτο τἀγαθὸν ὑμνεῖται πρὸς τῶν ἱερῶν θεολόγων καὶ ὡς καλὸν καὶ ὡς κάλλος καὶ ὡς ἀγάπη καὶ ὅσαι ἄλλαι εὐπρεπεῖς εἶσι τῆς καλλοποιοῦ καὶ κεχαριτωμένης ὡραιότητος θεωνυμίαι». (Τοῦτο τὸ ἀγαθὸν ἀνυμνεῖται ὑπὸ τῶν ἱερῶν θεολόγων καὶ ὡς ὡραῖον καὶ ὡς κάλλος καὶ ὡς ἀγάπη καὶ μὲ ὅλας τὰς θείας ὀνομασίας, ὅσαι εἶναι εὐπρεπεῖς καὶ ἀποδίδονται εἰς τὴν ὡραιότητα, ἥτις δημιουργεῖ τὸ κάλλος καὶ εἶναι γεμάτη ἀπὸ χάριν). Τὸ καλὸν νοεῖται ὑπὸ τοῦ Διονυσίου κατὰ τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον περιγράφει ὁ Πλάτων εἰς τὸ «Συμπόσιόν» του. «Καλὸν δὲ ὡς πάγκαλον ἅμα καὶ ὑπέρκαλον, καὶ ἀεὶ ὄν, κατὰ τὰ αὐτὰ καὶ ὡσαύτως καλόν, καὶ οὔτε γιγνόμενον, οὔτε ἀπολλύμενον, οὔτε αὐξανόμενον οὔτε φθίνον, οὐδὲ τῇ μὲν καλὸν τῇ δὲ αἰσχρόν, οὐδὲ τότε μέν, τότε δὲ οὔ» (Τὸ δὲ καλὸν πρέπει νὰ νοηθῇ συγχρόνως ὡς ἐγκλεῖον πᾶσαν ὡραιότητα καὶ κείμενον ὑπεράνω πάσης καλλονῆς, καὶ ὡς αἰωνίως ὑπάρχον, καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον χωρὶς καμμίαν ἀπολύτως διαφορὰν καλόν, χωρὶς οὔτε νὰ ὑπόκειται εἰς γένεσιν οὔτε εἰς φθοράν, οὔτε εἰς αὔξησιν οὔτε εἰς ἐλάττωσιν, οὔτε ἀπὸ αὐτὴν μὲν τὴν ἄποψιν καλόν, ἀπὸ ἐκείνην δὲ ὄχι, οὔτε ἄλλοτε μὲν καλὸν καὶ ἄλλοτε ὄχι). Τὸ ὡς καλὸν νοούμενον ἀγαθόν, ἀποτελεῖ τὸ ποιητικὸν αἴτιον τῆς δημιουργίας τοῦ σύμπαντος. Ὅπως δὲ ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Λ βιβλίον τῶν «Μετὰ τὰ φυσικὰ» λέγει ὅτι ὁ Θεὸς ὡς «κινοῦν ἀκίνητον» προκαλεῖ τὴν κίνησιν διὰ τοῦ ἔρωτος· «κινεῖ δ' ὡς ἐρώμενον». ὁμοίως καὶ ὁ Διονύσιος θεωρεῖ τὸ θεῖον ὂν ὡς προκαλοῦν τὴν κίνησιν διὰ τοῦ ἔρωτος: «Καὶ ἀρχὴ πάντων τὸ καλὸν ὡς ποιητικὸν αἴτιον, καὶ κινοῦν τὰ ὅλα καὶ συνέχον τῷ τῆς οἰκείας καλλονῆς ἔρωτι· καὶ πέρας πάντων καὶ ἀγαπητὸν ὡς τελικὸν αἴτιον· τοῦ γὰρ καλοῦ ἕνεκα πάντα γίγνεται καὶ παραδειγματικὸν ὅτι κατ' αὐτὸ πάντα ἀφορίζεται» (Καὶ ἀρχὴ πάντων εἶναι τὸ καλόν, ἐνεργοῦν ὡς ποιητικὸν αἴτιον, καὶ κινεῖ τὸ σύμπαν καὶ τὸ συνέχει διὰ τοῦ ἔρωτος τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὴν ἰδικήν του καλλονήν. Καὶ εἶναι πέρας τῶν πάντων καὶ στόχος τῆς ἀγάπης, ἐνεργοῦν ὡς τελικὸν αἴτιον· διότι ὅλα γίνονται, ἐπειδὴ ἐπιδιώκεται τὸ καλόν, καὶ ἐνεργεῖ καὶ ὡς παραδειγματικὸν (δηλαδὴ περιέχον τὴν ὑποδειγματικὴν μορφήν) αἴτιον. διότι πάντα καθορίζονται ὡς πρὸς τὴν μορφὴν των ἔχοντα αὐτὸ ὡς πρότυπον). Ἡ χρῆσις τῶν ὅρων «τελικόν». «ποιητικόν». «παραδειγματικόν» αἴτιον καταδεικνύει ὅτι ὁ συγγραφεὺς γνωρίζει νὰ χειρίζεται καλῶς καὶ τὴν περὶ τεσσάρων αἰτίων θεωρίαν τοῦ Ἀριστοτέλους. Τὸ καλὸν προσθέτει εἶναι καὶ ἀντικείμενον ἔρωτος καὶ ἀγάπης, δημιουργεῖ τὴν μεταξὺ τῶν ὄντων ἐπικοινωνίαν. γίνεται δὲ ἀφορμὴ καὶ τῆς προνοίας τῶν ἀνωτέρων ὄντων σχετικῶς μὲ τὰ κατώτερα: «Πάντα οὖν ἐστι τὸ καλὸν καὶ ἀγαθόν, ἐφετὸν καὶ ἐραστόν, καὶ ἀγαπητόν· καὶ δι' αὐτὸ καὶ αὐτοῦ ἕνεκα, καὶ τὰ ἧττω τῶν κρειττω ἐπιστρεπτικῶς ἐρῶσι, καὶ κοινωνικῶς τὰ ὁμόστοιχα τῶν ὁμοτανῶν, καὶ τὰ κρείττω τῶν ἥττόνων προνοητικῶς καὶ αὐτὰ ἑαυτῶν ἕκαστα συνεκτικῶς» (Εἰς ὅλα λοιπὸν τὰ ὄντα τὸ καλὸν εἶναι καὶ ἀγαθόν, καὶ ἀντικείμενον ἐφέσεως καὶ ἔρωτος καὶ ἀγάπης. Καὶ δι' αὐτὸ (τὸ καλὸν) καὶ ἕνεκ- αὐτοί καὶ τὰ κατώτερος τάξεως ὄντα ἔχουν ἔρωτα πρὸς τὰ ἀνωτέρας τάξεως ὄντα κ-ὶ ἐπιστρέφουν πρὸς αὐτά. καὶ τὰ εἰς -ἑ αὐτὸ ἐπίπεδον τῆς ἀξίας ὄντα ἐκδηλώνουν πρὸς τὰ ὄντα τῆς ἰδικῆς των τάξεως κοινωνικὸν ἔρωτα, καὶ τὰ ἀνωτέρας τάξεως ὄντα ἔχουν ἔρωτα πρὸς τὰ κατώτερά των ἐκδηλωνόμενον διὰ τῆς προνοίας, καὶ ἕκαστον ἐκ τῶν ὄντων ἔχει ἔρωτα πρὸς τὸν ἑαυτόν του ἐκδηλωνόμενον διὰ τῆς φροντίδος διὰ τὴν συ-

νοχὴν καὶ τὴν διαφύλαξιν τοῦ ἑαυτοῦ των). Ὁ ἴδιος δὲ ὁ Θεὸς περιγράφεται ὡς κατεχόμενος ὑπὸ ἔρωτος πρὸς τὰ πάντα: «Καὶ αὐτὸς ὁ πάντων αἴτιος δι' ἀγαθότητος ὑποβολὴν πάντων ἐρᾷ, πάντα ποιεῖ, πάντα τελειοῖ, πάντα συνέχει, πάντα ἐπιστρέφει, καὶ ἔστι καὶ ὁ θεῖος ἔρως ἀγαθὸς ἀγαθοῦ διὰ τὸ ἀγαθόν. Αὐτὸς γὰρ ὁ ἀγαθοεργὸς τῶν ὄντων ἔρως, ἐν τἀγαθῷ καθ' ὑπερβολὴν προϋπάρχων, οὐκ εἴασεν αὐτὸν ἄγονον ἐν ἑαυτῷ μένειν, ἐκίνησε δὲ αὐτὸν εἰς τὸ πρακτικεύεσθαι κατὰ τὴν ἁπάντων γεννητικὴν ὑπερβολήν» (Καὶ αὐτός, ὅστις εἶναι αἴτιος τῶν πάντων, λόγῳ τῆς ἀγαθότητός του, ἤτις ὑπερβαίνει πᾶν μέτρον, ἔχει ἔρωτα πρὸς τὰ πάντα, τὰ πάντα δημιουργεῖ, τὰ πάντα ἀποτελειώνει καὶ συγκρατεῖ τὰ πάντα τὰ κάμνει νὰ ἐπιστρέφουν πρὸς τὸν ἑαυτόν του. Καὶ ὁ θεῖος ἔρως εἶναι ἀγαθός, ἀναφέρεται εἰς ἀγαθόν, ἕνεκα τοῦ ἀγαθοῦ. Διότι αὐτὸς ὁ ἀγαθὸς τῶν ὄντων ἔρως, ἐπειδὴ προϋπάρχει μέσα εἰς τὸ ἀγαθόν, δὲν ἄφησε τὸν αἴτιον τῶν πάντων νὰ μένῃ χωρὶς δημιουργικότητα μέσα εἰς τὸν ἑαυτόν του, τὸν παρεκίνησε δὲ νὰ ἐκδηλώσῃ πρακτικὴν ἐνέργειαν συμφώνως πρὸς τὴν ὑπερβαίνουσαν πᾶν ὅριον δημιουργικὴν τῶν πάντων δύναμίν του). Αἱ σκέψεις αὗται ἀποτελοῦν τὸ τέρμα μακρᾶς ἱστορικῆς ἀνελίξεως, ἥτις ἀρχίζουσα μὲ τὸν Ἔρωτα τοῦ Ἡσιόδου καὶ τοῦ Παρμενίδου καὶ ὑψουμένη εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ πλατωνικοῦ ἀγαθοῦ, εὑρίσκει τρόπον νὰ ἐκχριστιανισθῇ καὶ νὰ θεωρηθῇ χαρακτηριστικὸν τῆς θείας οὐσίας.

Ὁ συγγραφεὺς γνωρίζει ὅτι ἡ χρησιμοποίησις τῆς ἐννοίας τοῦ ἔρωτος ἠδύνατο νὰ σκανδαλίσῃ τοὺς πιστούς. Διὰ τοῦτο εἰς τὸ ἑνδέκατον κεφάλαιον προσάγει χωρὶς ἐκ τῆς Γραφῆς (Παροιμιῶν 4,6) εἰς τὸ ὁποῖον χρησιμοποιεῖται ἡ λέξις ἔρως. «Ἀκουέτωσαν οἱ τὴν ἔρωτος ἐπωνυμίαν διαβάλλοντες. Ἐράσθητι αὐτῆς, φησιν, καὶ τηρήσει σε· περιχαράκωσον αὐτὴν καὶ ὑψώσει σε· τίμησον αὐτὴν ἵνα σὲ περιλάβῃ». (Ἂς ἀκούσουν ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι διαβάλλουν τὸ ὄνομα ἔρως τί λέγει ἡ Γραφή: Γίνου ἐραστὴς αὐτῆς καὶ θὰ σὲ φυλάξῃ. Περιχαράκωσέ την καὶ θὰ σὲ ἀνυψώσῃ· τίμησέ την διὰ νὰ σὲ ἐναγκαλισθῇ). Ἀναφέρει ρητῶς ὅτι πολλοὶ ἐκ τῶν μελετητῶν τῆς Γραφῆς ἐθεώρησαν τὴν λέξιν ἔρως ὡς ἐκφράζουσαν ὑψηλότερα νοήματα ἀπὸ τὴν λέξιν ἀγάπη: «Καίτοι ἔδοξέ τισι τῶν καθ' ἡμᾶς ἱερολόγων καὶ θειότερον εἶναι τὸ τοῦ ἔρωτος ὄνομα τοῦ τῆς ἀγάπης. Γράφει δὲ καὶ ὁ θεῖος Ἰγνάτιος: Ὁ ἐμὸς ἔρως ἐσταύρωται. Καὶ ἐν ταῖς προεισαγωγαῖς τῶν λογίων εὑρήσεις τινὰ λέγοντα περὶ τῆς θείας Σοφίας: Ἐραστὴς ἐγενόμην τοῦ κάλλους αὐτῆς. Ὥστε τοῦτο, δὴ τὸ τοῦ ἔρωτος ὄνομα μὴ φοβηθῶμεν, μηδέ τις ἡμᾶς θορυβείτω λόγος περὶ τούτου δεδιττόμενος». (Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι εἰς μερικοὺς ἐκ τῶν συγχρόνων μας ἐρευνητῶν τῆς Γραφῆς ἐφάνη ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ ἔρωτος εἶναι θεϊκώτερον ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς ἀγάπης. Γράφει δὲ καὶ ὁ θεῖος Ἰγνάτιος: Ὁ ἰδικός μου ἔρως ἔχει σταυρωθῆ. Καὶ εἰς τὰ συγγράμματα ἄτινα ἀποτελοῦν προεισαγωγὴν εἰς τὰς Γραφὰς θὰ εὕρῃς συγγραφέα τινὰ (Σοφία Σολομῶντος, 8, 2) νὰ λέγῃ: Ἐγενόμην ἐραστὴς τοῦ κάλλους αὐτῆς. Ὥστε ἂς μὴ φοβηθῶμεν τὴν ὀνομασίαν ταύτην τοῦ ἔρωτος, καὶ κανεὶς λόγος ἂς μὴ μᾶς συνταράσσῃ ἐκφοβίζων ἡμᾶς διὰ τῆς λέξεως ταύτης). Εἰς τὸ δέκατον τρίτον κεφάλαιον ἐξετάζει τὸν ἔρωτα ἐν σχέσει μὲ τὴν ἔκστασιν. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἀποκτᾷ ὁ συγγραφεὺς ἐκπληκτικὴν σαφήνειαν διατυπώσεως, προερχομένην ἐκ πλουσίας ἐσωτερικῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας. Σπανίως εἰς τὴν παγκόσμιον θρησκευτικὴν φιλολογίαν δύναταί τις νὰ συναντήσῃ σελίδας τόσον πλήρεις ἀπὸ νόημα συγχρόνως καὶ ἀπὸ συναίσθημα: «Ἔστι δὲ καὶ ἐκστατικὸς ὁ θεῖος ἔρως, οὐκ ἐῶν ἑαυτῶν εἶναι τοὺς ἐραστὰς ἀλλὰ τῶν ἐρωμένων...Διὸ καὶ Παῦλος ὁ μέγας, ἐν κατοχῇ τοῦ θείου γεγονὼς ἔρωτος καὶ τῆς ἐκστατικῆς αὐτοῦ δυνάμεως μετειληφώς, ἐνθέῳ στόματι: Ζῶ ἐγώ, φησίν, οὐκέτι ζῇ δ' ἐν ἐμοὶ Χριστός. Ὡς ἀληθῶς ἐραστὴς καὶ ἐξεστηκὼς, ὡς αὐτὸς φησι, τῷ Θεῷ καὶ οὐ τὴν ἑαυτοῦ ζῶν, ἀλλὰ τὴν τοῦ ἐραστοῦ ζωὴν ὡς σφόδρα ἀγαπητήν» (Εἶναι δὲ καὶ ἐκστατικὸς ὁ θεῖος ἔρως, διότι δὲν ἐπιτρέπει εἰς τοὺς ἐραστὰς νὰ ἀνήκουν εἰς τὸν ἑαυτόν των· ἀλλὰ τοὺς κάμνει νὰ ἀνήκουν εἰς ἐκείνους τοὺς ὁποίους ἔχουν ἐρωτευθῆ. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Παῦλος ὁ μέγας ('Απόστολος) κατακυριευθεὶς ἀπὸ τὸν θεῖον ἔρωτα, καὶ ἔχων καταστῆ μέτοχος τῆς ἐκστατικῆς του δυνάμεως, μὲ γεμάτον ἀπὸ θείαν ἔμπνευσιν στόμα: Δὲν ζῶ πλέον ἐγώ, λέγει, ἀλλὰ μέσα εἰς τὸν ἑαυτόν μου ζῇ ὁ Θεός. Ἀληθινὸς ἐραστὴς περιπεσὼν εἰς ἔκστασιν, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ ἴδιος ζῇ διὰ τὸν Θεόν, καὶ δὲν ζῇ τὴν ἰδικήν του ζωήν, ἀλλὰ τὴν ζωὴν τοῦ ἐραστοῦ, διότι εἶναι ὑπερβολικὰ ἀγαπητή). Προχωρῶν εἰς τολμηροτέραν σκέψιν ὁ Διονύσιος ἀνευρίσκει ἐν τῷ Θεῷ μίαν τοιαύτην ἐρωτικὴν κίνησιν, ἥτις τὸν φέρει πρὸς τὸν κόσμον: «Τολμητέον δὲ καὶ τοῦτο ὑπὲρ ἀληθείας εἰπεῖν, ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ πάντων αἴτιος, τῷ καλῷ καὶ ἀγαθῷ τῶν πάντων ἔρωτι δι' ὑπερβολὴν τῆς ἐρωτικῆς ἀγαθότητος, ἔξω ἑαυτοῦ γίνεται, ταῖς εἰς τὰ ὄντα πάντα προνοίαις, καὶ οἷον ἀγονοίαις τῆς καὶ ἀγαπήσει καὶ ἔρωτι θέλγεται. Καὶ ἐκ τοῦ ὑπὲρ πάντα καὶ πάντων ἐξῃρημένου πρὸς τὸ ἐν πᾶσι κατάγεται κατ' ἐκστατικὴν ὑπεροὐσιον δύναμιν ἀνεκφοίτητον ἑαυτοῦ. Διὸ καὶ ζηλωτὴν αὐτὸν οἱ τὰ θεῖα δεινοὶ προσαγορεύουσιν». (Πρέπει δὲ νὰ τολμήσωμεν νὰ εἴπωμεν διὰ λογαριασμὸν τῆς ἀληθείας καὶ τοῦτο. Ὅτι δηλαδὴ καὶ αὐτὸς ὅστις εἶναι αἴτιος τῶν πάντων, ἕνεκα τοῦ καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ πρὸς πάντα τὰ ὄντα ἔρωτος, ἕνεκα ἀκαταμετρήτου ἐρωτικῆς ἀγαθότητος· γίνεται ἔξω ἑαυτοῦ, διὰ τῆς προνοίας τὴν ὁποίαν ἐκδηλώνει δι' ὅλα τὰ ὄντα, καὶ κατά τινα τρόπον εὑρίσκει θέλγητρον εἰς τὴν ἀγαθότητα, τὴν ἀγάπησιν καὶ τὸν ἔρωτα. Καὶ ἐκ τῆς ἀνυψωμένης ὑπὲρ πάντα καὶ χωριστῆς ἐξ ὅλων περιοχῆς, κατέρχεται εἰς τὴν εἰς ὅλα παρουσίαν, συμφώνως πρὸς τὴν ὑπεροὐσιον ἐκστατικήν του δύναμιν χωρὶς νὰ ἐγκαταλείπῃ τὸν ἑαυτόν του). Ἡ πρόνοια καὶ ἡ ἐν τῷ κόσμῳ παρουσία τοῦ Θεοῦ ἑρμηνεύεται εἰς τὸ παρὸν χωρίον ὡς προερχομένη ἐξ ἐκστάσεως προκαλουμένης ἐν τῇ θείᾳ οὐσίᾳ διὰ τῆς ἀγαθότητος. Ἀναγνωρίζεται δὲ ὅτι ὁ Θεὸς ἔχει ζωντανὸν προσωπικὸν καὶ συναισθηματικὸν βίον. Ἕνεκα τούτου ἐλέγχεται ὡς ἀσύστατος ἡ ἐπίκρισις τὴν ὁποίαν ἐξέφερε συχνάκις ὁ Ρῶσσος φιλόσοφος Ν. Μπερντιάεφ κατὰ τῆς θεολογικῆς φιλοσοφίας τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, λέγων ὅτι τὴν θείαν προσωπικότητα τὴν ἐθεώρει ὡς ἀπαθῆ καὶ ἑστερημένην προαιωπικοῦ βίου. Ἀξιοπαρατήρητον προσέτι τυγχάνει ὅτι ἡ ἔκστασις παρὰ τῷ Διονυσίῳ τῷ Ἀρεοπαγίτῃ δὲν σημαίνει ἁπλῶς μηδενισμὸν τῆς προσωπικότητος, ἀλλὰ μεταβίβασίν της εἰς ἄλλην. Εἰς τὴν καρδίαν τοῦ Παύλου ζῇ ὁ Θεὸς καὶ γενικῶς εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἐρῶντος μεταφέρεται ἡ ζωὴ τοῦ ἐρωμένου. Ἡ ἔκστασις τοιουτοτρόπως νοουμένη ἔχει τὴν σημασίαν βαθυτάτης θρησκευτικῆς συναισθήσεως. Ὁ θρησκευτικὸς της χαρακτὴρ τὴν διαστέλλει ἀπὸ τὴν ἔκστασιν τῶν Νεοπλατωνικῶν. Ἡ χριστιανικὴ ἔκστασις προϋποθέτει τὴν ἐνέργειαν τῆς χάριτος καὶ εἶναι μυστήριον θρησκευτικόν. Ἡ ἔκστασις τοῦ νεοπλατωνικοῦ καὶ μὴ θρησκευτικοῦ μυστικισμοῦ εἶναι ἐνέργεια ἐπιτελουμένη διὰ τῶν δυνάμεων τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς.

Μετὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς περὶ θείου ἔρωτος καὶ τοῦ ἀγαθοῦ διδασκαλίας ἐπακολουθεῖ ἔρευνα περὶ τῆς φύσεως τοῦ κακοῦ. Εἰς τὴν 19ην παράγραφον γράφει: «Τὸ μὲν οὖν ἀγαθὸν ἔσται καὶ τοῦ ἁπλῶς ὄντος καὶ τοῦ μὴ ὄντος πολλῷ πρότερον ὑπεριδρυμένον. Τὸ δὲ κακὸν οὔτε ἐν τοῖς οὖσι οὔτε ἐν τοῖς μὴ οὖσιν, ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ τοῦ μὴ ὄντος μᾶλλον ἀπέχον τ' ἀγαθοῦ ἀλλότριον καὶ ἀνουσιώτερον». (Τὸ μὲν ἀγαθὸν θὰ εἶναι τοποθετημένον εἰς περιοχὴν ὑψηλοτέραν καὶ ἔχουσαν ἀπόλυτον προτεραιότητα ἐν συγκρίσει μὲ τὸ εἰς κοινὴν ἔννοιαν λαμβανόμενον ὄν καὶ μὴ ὄν. Τὸ δὲ κακὸν δὲν ὑπάρχει οὔτε εἰς τὰ ὄντα οὔτε εἰς τὰ μὴ ὄντα, ἀλλ' ἀπέχει ἀκόμη περισσότερον ἀπὸ τὸ μὴ ὄν, εἶναι δὲ ἐξ ὁλοκλήρου ξένον πρὸς τὸ ἀγαθὸν καὶ ἑστερημένον οὐσίας). Τὸ κακὸν δὲν ὑπάρχει οὔτε εἰς τοὺς δαίμονας, οὔτε εἰς τὸ σῶμα, οὔτε εἰς τὴν ὕλην. Ἐφ' ὅσον ἡ ὕλη στερεῖται πάσης ποιότητος, πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθῇ εἰς αὐτὴν ὡς ποιότης τὸ κακόν; «Πῶς δὲ γεννᾷ καὶ τρέφει τὴν φύσιν ἡ ὕλη κακὴ οὖσα; Τὸ γὰρ κακὸν ἢ κακόν, οὐδενός ἐστι γεννητικὸν ἢ θρεπτικὸν ἢ ὅλως ποιητικὸν ἢ σωστικόν». (Κατὰ ποῖον δὲ τρόπον γεννᾷ καὶ τρέφει τὴν φύσιν ἡ ὕλη· ἂν ὑποθέσωμεν ὅτι εἶναι κακή; Διότι τὸ κακὸν ὡς κακόν, δὲν δύναται οὔτε νὰ γεννήσῃ οὔτε νὰ θρέψῃ οὔτε ἐν γένει νὰ παραγάγῃ ἢ νὰ διασώσῃ τίποτε). Βλέπομεν ἐνταῦθα πόσον ἐσφαλμένη εἶναι ἡ δοξασία ἡ ὑπὸ πολλῶν νεωτέρων ὑποστηριζομένη, ὅτι δῆθεν διὰ τὴν ἑλληνικὴν χριστιανικὴν φιλοσοφίαν ἡ ὕλη ἀποτελεῖ τὸ στοιχεῖον τοῦ κακοῦ. Τοὐναντίον, οἱ χριστιανοὶ φιλόσοφοι, θεωροῦντες τὴν ὕλην ὡς δημιουργηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, κατ' οὐδένα τρόπον ἠδύναντο νὰ τὴν χαρακτηρίσουν ὡς ἀποτελοῦσαν ταυτότητα μὲ τὸ κακόν. Ποῦ λοιπὸν εὑρίσκεται ἡ πηγὴ τοῦ κακοῦ; Εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο ὁ Διονύσιος δίδει τὴν κατωτέρω ἀπάντησιν: «Συνελόντι δὲ φάναι, τὸ ἀγαθὸν ἐκ τῆς μιᾶς καὶ τῆς ὅλης αἰτίας· τὸ δὲ κακὸν ἐκ πολλῶν καὶ μερικῶν ἐλλείψεων. Οἶδεν ὁ Θεὸς τὸ κακὸν ἢ ἀγαθόν, καὶ παρ' αὐτῷ αἱ αἰτίαι τῶν κακῶν δυνάμεις εἰσὶ ἀγαθοποιοί» (Διὰ νὰ ἐκφρασθῶμεν περιληπτικῶς τὸ ἀγαθὸν ἔχει τὴν ὑπόστασίν του ἐκ τῆς μιᾶς καὶ ἀκεραίας αἰτίας. Τὸ δὲ κακὸν παράγεται ἐκ πολλῶν καὶ μερικῶν ἐλλείψεων. Γνωρίζει ὁ Θεὸς τὸ κακὸν ἢ ἀγαθὸν καὶ δι' αὐτὸν αἱ αἰτίαι τῶν κακῶν εἶναι δυνάμεις ἀγαθοποιοί). Διασαφηνίζων δὲ περισσότερον ὁ συγγραφεὺς τὴν σκέψιν του προσθέτει μετὰ μακρὰς ἀναζητήσεις: «Λείπεται ἄρα, τὸ κακὸν ἀσθένεια καὶ ἔλλειψις τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι...οὐ μὴν τὰ ποιητικὰ τῶν κακῶν λόγοι καὶ δυνάμεις, ἀλλ' ἀδυναμία καὶ ἀσθένεια· καὶ μῖξις τῶν ἀνομοίων ἀσύμμετρος». (Μετὰ τὴν συζήτησιν μένει λοιπὸν ὡς μοναδικὴ λύσις· ὅτι τὸ κακὸν εἶναι ἀσθένεια καὶ ἔλλειψις τοῦ ἀγαθοῦ. Τὰ αἴτια τὰ δημιουργοῦντα τὸ κακὸν δὲν εἶναι οὔτε λογικαὶ ἔννοιαι οὔτε δυνάμεις, ἀλλ' ἀδυναμία καὶ ἀσθένεια καὶ ἀσύμμετρος ἀνάμιξις τῶν ἀνομοίων). Διὰ τοῦτο τὸ κακὸν δὲν ἔχει οὐσιαστικὴν ὕπαρξιν, ἀλλὰ ὑπάρχει «κατὰ συμβεβηκὸς» ὅπως ἔλεγεν ὁ Ἀριστοτέλης: «Τῷ κακῷ τὸ εἶναι θετέον κατὰ συμβεβηκός, καὶ δι' ἄλλο καὶ οὐκ ἐξ ἀρχῆς οἰκείας.... Οὐκ ἄρα ὂν τὸ κακόν, οὐδ' ἐν τοῖς οὖσι τὸ κακόν· καὶ τὸ γίνεσθαι τὸ κακόν, οὐ κατὰ δύναμιν ἀλλὰ δι' ἀσθένειαν. Καὶ τοῖς δαίμοσι, ὃ μὲν εἰσι, καὶ ἐκ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἀγαθόν. Τὸ δὲ κακὸν αὐτοῖς ἐκ τῆς τῶν οἰκείων ἀγαθῶν ἀποπτώσεως καὶ ἀλλοίωσις ἡ περὶ τὴν ταὐτότητα καὶ τὴν ἕξιν ἀσθένεια τῆς προσηκούσης αὐτοῖς ἀγγελοποιεποῦς τελειότητος» (Εἰς τὸ κακὸν πρέπει νὰ ἀποδοθῇ μία κατὰ συμβεβηκὸς ὕπαρξις, ἥτις ὀφείλεται εἰς τὴν ἐνέργειαν ἄλλου ὄντος καὶ δὲν προέρχεται ἀπὸ ἀνεξάρτητον ἀρχήν. Δὲν δύναται λοιπὸν τὸ κακὸν νὰ θεωρηθῇ ὡς ὄν, οὔτε νὰ θεωρηθῇ ὅτι ὑπάρχει μέσα εἰς τὰ ὄντα. Καὶ ἡ γένεσις τοῦ κακοῦ δὲν ὀφείλεται εἰς δύναμίν τινα ἀλλὰ εἰς ἀσθένειαν. Καὶ εἰς τοὺς δαίμονας τὸ ὅτι ἔχουν ὕπαρξιν προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀγαθὸν καὶ εἶναι ἀγαθόν. Τὸ δὲ εἰς αὐτοὺς ὑπάρχον κακὸν ἐπήγασεν ἐκ τοῦ ὅτι ἐξέπεσαν ἐκ τῶν δι' αὐτοὺς προωρισμένων ἀγαθῶν καὶ ἡ ἀλλοίωσις τὴν ὁποίαν ὑπέστησαν προῆλθεν ἐκ τῆς ἀδυναμίας των νὰ κρατήσουν τὴν ταυτότητα καὶ τὴν κατάστασιν τῆς ἀγγελικῆς τελειότητος ἥτις ἁρμοζεν εἰς αὐτούς). Ὁ συγγραφεὺς διαπνέεται ἀπὸ μίαν ἠθικὴν αἰσιοδοξίαν ὅπως καὶ ὁ Λάϊμπνιτς, διότι λέγει: «Πάντων καὶ τῶν κακῶν ἀρχὴ καὶ τέλος ἔστι τὸ ἀγαθόν. Τοῦ γὰρ ἀγαθοῦ ἕνεκα πάντα καὶ ὅσα ἀγαθὰ καὶ ὅσα ἐναντία. Καὶ γὰρ καὶ ταῦτα πράττομεν τὸ ἀγαθὸν ποθοῦντες. (Οὐδεὶς γὰρ εἰς τὸ κακὸν ἀποβλέπον ποιεῖ ἢ ποιεῖ).

Δι' ὃ οὔτε ὑπόστασιν ἔχει τὸ κακόν, ἀλλὰ παρυπόστασιν, τοῦ ἀγαθοῦ ἕνεκα καὶ οὐχ ἑαυτοῦ γινόμενον». ("Ολων καὶ τῶν κακῶν ἀρχὴ καὶ τέλος θὰ εἶναι τὸ ἀγαθόν. Διότι ἕνεκα τοῦ ἀγαθοῦ πράττονται πάντα καὶ ὅσα εἶναι ἀγαθὰ καὶ ὅσα εἶναι κακά. Διότι καὶ ταῦτα τὰ πράττομεν, ἐπειδὴ ποθοῦμεν τὸ ἀγαθόν. Διότι οὐδεὶς πράττει ὅσα πράττει ἀποβλέπων εἰς τὸ κακόν. Διὰ τοῦτο δὲν ἔχει ὑπόστασιν τὸ κακόν, ἀλλὰ μίαν νόθον ὑπόστασιν καὶ γίνεται ὄχι χάριν τοῦ ἑαυτοῦ του ἀλλὰ χάριν τοῦ ἀγαθοῦ). Τὸ ἀγαθόν, λέγει ὁ Διονύσιος, ἐκτείνεται ὑπεράνω καὶ ὄντων καὶ οὐκ ὄντων, ἀκολουθεῖ ἔπειτα τὸ ὄν, ἡ ζωὴ καὶ ἡ σοφία : «Καὶ γὰρ ἡ τ' ἀγαθοῦ θεωνυμία καὶ εἰς τὰ ὄντα καὶ εἰς τὰ οὐκ ὄντα ἐκτείνεται, καὶ ὑπὲρ τὰ ὄντα καὶ ὑπὲρ τὰ οὐκ ὄντα ἐστί. Ἡ δὲ τοῦ ὄντος εἰς πάντα τὰ ὄντα ἐκτείνεται καὶ ὑπὲρ τὰ ὄντα ἐστίν. Ἡ δὲ τῆς ζωῆς εἰς πάντα τὰ ζῶντα ἐκτείνεται καὶ ὑπὲρ τὰ ζῶντα ἐστίν. Ἡ δὲ τῆς σοφίας εἰς πάντα τὰ νοερὰ καὶ λογικὰ καὶ αἰσθητικὰ ἐκτείνεται, καὶ ὑπὲρ πάντα ταῦτα ἐστί». Εἰς τὸ θεολογικόν του σύστημα δίδει ὁ Διονύσιος θέσιν καὶ εἰς τὰς πλατωνικὰς ἰδέας καλῶν ταύτας προορισμούς καὶ ἐκλαμβάνων αὐτὰς ὡς ὑποδειγματικὰ πρότυπα δημιουργηθέντα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ: «Παραδείγματα δὲ φαμεν τοὺς ἐν Θεῷ τῶν ὄντων οὐσιοποιοὺς καὶ ἑνιαίως προϋφεστῶτας λόγους, οὓς ἡ θεολογία προορισμοὺς καλεῖ, καὶ θεῖα καὶ ἀγαθὰ θελήματα τῶν ὄντων ἀφοριστικὰ καὶ ποιητικά, καθ' οὓς ὁ ὑπερούσιος τὰ ὄντα πάντα καὶ προώρισε καὶ παρήγαγε». (Λέγομεν δὲ ὅτι εἶναι παραδειγματικὰ πρότυπα οἱ ἐν τῷ Θεῷ λόγοι οἵτινες δίδουν τὴν οὐσίαν εἰς τὰ ὄντα, ἔχοντες μοναδικὴν πρὸ τῶν ὄντων ὑπόστασιν, τοὺς ὁποίους λόγους ἡ θεολογία ὀνομάζει προορισμοὺς καὶ θεῖα καὶ ἀγαθὰ θελήματα. Οὗτοι οἱ λόγοι δημιουργοῦν καὶ διαμορφώνουν τὰ ὅρια τῶν ὄντων, συμφώνως δὲ μὲ αὐτοὺς ὁ ὑπερούσιος προκαθώρισε καὶ ἐδημιούργησε πάντα τὰ ὄντα). Παρ' ὅλην ὅμως τὴν πλησίασίν του πρὸς τὰς νεοπλατωνικὰς δοξασίας ὁ Διονύσιος, γνωρίζει νὰ κρατῆται ἐντὸς τῶν δογμάτων τῆς χριστιανικῆς 'Ορθοδοξίας. Δὲν δέχεται τὴν δι' ἀπορροῶν ἐκ τοῦ θείου παραγωγὴν τοῦ κόσμου, ἀλλ' ὁμιλεῖ πάντοτε περὶ δημιουργίας. Οὐδέποτε ἀποστερεῖ τὸν Θεὸν ἀπὸ τὰ συναισθηματικὰ διώματα, τὰ ὁποῖα ἀποδίδει εἰς αὐτὸν ἡ 'Αγία Γραφή. 'Η θεώρησίς του δὲ ὡς πρὸς τὸ ἀγαθὸν δὲν εἶναι μονομερῶς ἠθική, ἀλλὰ ὀντολογική. Πάντοτε δὲ φροντίζει νὰ βεβαιώνῃ τὰς διατυπουμένας σκέψεις του διὰ ρήσεων τῆς Γραφῆς.

Τὰ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Διονυσίου τοῦ 'Αρεοπαγίτου συγγράμματα ἤσκησαν μεγάλην ἐπίδρασιν καὶ εἰς τὴν 'Ανατολὴν καὶ εἰς τὴν Δύσιν. Κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα ἐσχολίασε ταῦτα ὁ Μάξιμος ὁ 'Ομολογητής, κατὰ δὲ τὸν 13ον ἡρμήνευσεν αὐτὰ διὰ παραφράσεως ὁ Γεώργιος Παχυμέρης. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου αἰῶνος ὁ Σέργιος ὁ ἐκ Μεσοποταμίας τὰ μετέφρασεν εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν Σύρων. Κατὰ τὸ 827 ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ ὁ Β' ἔπεμψε χειρόγραφον περιέχον τὰ ἐν λόγῳ συγγράμματα εἰς τὸν Λουδοβίκον τὸν Εὐσεβῆ, ὅστις διέταξε τὴν μετάφρασίν των. Κατὰ τὸ 850 μετεφράσθη ὑπὸ τοῦ 'Ιωάννου Σκώττου 'Εριγένη, ἔγραψαν δὲ ἀρκετοὶ ἐκ τῶν δυτικῶν θεολόγων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ 'Αλβέρτος ὁ Μέγας καὶ ὁ Θωμᾶς ὁ 'Ακυϊνάτης, σχόλια εἰς αὐτά. 'Επέδρασαν μεγάλως οὐ μόνον ἐπὶ τῶν ρεπόντων πρὸς τὴν νεοπλατωνικὴν φιλοσοφίαν, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν ἀριστοτελιζόντων σχολαστικῶν. 'Ο Θωμᾶς 'Ακυινάτης πλειστάκις ἀναφέρει χωρία ἐξ αὐτῶν εἰς τὰ θεολογικά του συγγράμματα. Μεγάλως ἐπηρεάσθη ἐξ αὐτῶν καὶ ὁ γερμανικὸς μυστικισμός, καθὼς καὶ ὁ Λούθηρος. Διὰ μέσου τοῦ γερμανικοῦ μυστικισμοῦ φθάνει ἡ ἐπίδρασίς των καὶ μέχρι τῆς ρωμαντικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Παρ' ἡμῖν τὰ συγγράμματα ταῦτα παραμένουν ἄγνωστα. Οὐδεμία ἔκδοσις αὐτῶν ἐγένετο ἢ ἄλλη τις ἐργασία. Καὶ ὅμως θὰ ἠδύναντο νὰ χρησιμεύσουν ὡς πηγὴ ἰσχυρᾶς θρησκευτικῆς ἐμπνεύσεως.

Τὸ Πανδιδακτήριον τοῦ Θεοδοσίου Β'

Κατὰ τὸ 425 ἱδρύθη ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου τοῦ Β' Πανεπιστήμιον, εἰς τὸ ὁποῖον ἐδίδασκον 31 καθηγηταί. 'Εκ τούτων 10 ἐδίδασκον ἑλληνικά, ἕτεροι δὲ 10 λατινικὰ γράμματα, 3 τὴν λατινικὴν ρητορικήν, 6 ἐκαλοῦντο ρήτορες καὶ σοφισταὶ καὶ 1 ἐδίδασκε τὴν φιλοσοφίαν,, δύο δὲ τὸ δίκαιον. 'Ο μικρὸς ἀριθμὸς τῶν διδασκάλων τῆς φιλοσοφίας ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι τὰ κυρίως φιλοσοφικὰ μαθήματα εἶχον συγχωνευθῆ εἰς τὴν Δογματικήν. 'Η ἔλλειψις διδασκάλων τῆς θεολογίας δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήττῃ διότι ἡ διδασκαλία της ἦτο ὑπόθεσις τοῦ κλήρου καὶ τῆς 'Εκκλησίας.

Οἱ 6ος, 7ος καὶ 8ος αἰῶνες τῆς σταθερᾶς διατυπώσεως τῶν δογμάτων.

Οἱ τρεῖς αἰῶνες, τοὺς ὁποίους θὰ ἐξετάσωμεν, δὲν ἐμφανίζουν τὴν δημιουργικότητα τῶν προηγουμένων δύο. Κυριαρχεῖ κατ' αὐτοὺς συντηρητικὴ καὶ συγκεντρωτικὴ τάσις ἐπιδιώκουσα νὰ ἐπιτύχῃ τὸν σταθερὸν καθορισμὸν τῶν δογματικῶν ἀληθειῶν. Τοῦτο ὀφείλεται καὶ εἰς τὰς πολιτικὰς περιπετείας διὰ μέσου τῶν ὁποίων διῆρχετο τὸ ἀνατολικὸν ἑλληνικὸν κράτος. Κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 6ου αἰῶνος ἐφάνη ὅτι ἀπέκτησεν ἡ 'Ελληνικὴ Αὐτοκρατορία διὰ τοῦ 'Ιουστινιανοῦ ἀπὸ ἐξωτερικῆς ἀπόψεως ἀσφάλειαν καὶ ἀπὸ ἐσωτερικῆς παγίαν μορφὴν ὀργανώσεως. 'Η ἐπιστήμη τῶν μαθηματικῶν καὶ τῆς μηχανικῆς διὰ τοῦ 'Ισιδώρου, ὅστις περισυνέλεξε καὶ ἐξέδωκε τὰ ἔργα τοῦ 'Αρχιμήδους, καὶ διὰ τοῦ 'Ανθεμίου, εἶχε φθάσει εἰς ἀξιόλογον ἀνάπτυξιν. 'Επιστημονικὸν ἔργον μεγάλης ἀξίας ὑπῆρξε καὶ ἡ γενομένη τότε κωδικοποίησις τοῦ Δικαίου. 'Αξιόλογον ἐπιστημονικὴν ἐργασίαν παρουσίασε καὶ ὁ μαθητὴς τοῦ 'Ισιδώρου καὶ σχολιαστὴς τῶν ἔργων τοῦ 'Αρχιμήδους Εὐτόκιος ὁ 'Ασκαλωνίτης καὶ ὁ γεωγράφος καὶ γραμματικὸς Στέφανος Βυζάντιος, καθὼς καὶ ὁ ἱστορικὸς Προκόπιος. Οὐδὲ πρέπει νὰ παρασιωπηθῇ ἡ ὑπομνηματιστικὴ ἐργασία εἰς τὰ ἀριστοτελικὰ συγγράμματα γενομένη ὑπὸ τοῦ Σιμπλικίου καὶ τοῦ Φιλοπόνου. 'Επίσης κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα τάσσεται καὶ ἡ σύνταξις τῶν ἔργων τοῦ 'Ιωάννου τοῦ Στοβαίου. 'Η παρατηρηθεῖσα εἰς τὸν κύκλον τῶν ἐπιστημῶν δραστηριότης δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ μὴ ἔχῃ τὸν ἀντίκτυπόν της καὶ ἐπὶ τῶν θεολογικῶν καὶ φιλοσοφικῶν ἐρευνῶν. Διὰ τοῦτο βλέπομεν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου αἰῶνος νὰ καταβάλλωνται ἀπὸ τοὺς τρεῖς Γαζαίους, τὸν Λεόντιον, τὸν Βυζάντιον καὶ τὸν 'Ιωάννην τὸν Φιλόπονον, προσπάθειαι διὰ νὰ στερεωθοῦν τὰ δόγματα ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ μεθοδολογικοῦ ἐξοπλισμοῦ τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν ἀφομοιωσίμων πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν πλατωνικῶν ἀντιλήψεων. 'Η ἐπίγνωσις τῆς ἀνάγκης τοῦ καθορισμοῦ τοῦ δογματικοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως κατέστη περισσότερον ἔντονος κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα, ὁπότε ὁ χριστιανικὸς 'Ελληνισμὸς ἤρχισε νὰ παλαίῃ κατὰ τῶν βαρβάρων. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰῶνος ἠναγκάσθη ὁ χριστιανικὸς 'Ελληνισμὸς νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Σλαύων κατὰ τὸν 7ον δὲ ἀντεμετώπισε τοὺς Πέρσας κατ' ἀρχὰς καὶ κατόπιν τοὺς "Αραβας. 'Επειδὴ φορέα τῆς ὑποστάσεως τοῦ κράτους ἀπετέλει ἡ χριστιανικὴ πίστις, κατενοήθη ὅτι αὕτη ἔπρεπε νὰ ἐμφανίζεται ἑνιαία καὶ σταθεροποιημένη. Κατὰ τὸν 8ον αἰῶνα αἱ ἔριδες τῆς εἰκονομαχίας ἔκαμαν περισσότερον αἰσθητὴν τὴν ἀνάγκην νὰ καθορισθῇ τὸ ὀρθόδοξον δόγμα. 'Η κίνησις τῶν Εἰκονομάχων ἦτο μεγάλη ἐπίθεσις τοῦ ἀνατολικοῦ πνεύματος ἐναντίον τῶν ἑλληνικῶν ἀνθρωπιστικῶν τάσεων. Οἱ "Ισαυροι ἐτέλουν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀνειδώλιλων θρησκειῶν τῆς 'Ανατολῆς, αἵτινες ἀπὸ τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς δὲν ἠδύναντο νὰ κατανοήσουν τὰς ἀνθρωπομορφικὰς τάσεις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Κατὰ τὸν 5ον π.Χ. αἰῶνα οἱ εἰς τὴν 'Ελλάδα Πέρσαι εὕρισκον ἀκατανόητον πῶς οἱ, ἐπὶ 'σοφίᾳ θαυμαζόμενοι "Ελληνες ἀπεικόνιζον δι' εἰδώλων τοὺς θεούς των. 'Η νεωτέρα ἔρευνα διεπίστωσεν ὅτι τὰ πρῶτα κατὰ τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων μέτρα ἐλήφθησαν ὑπὸ τοῦ καλίφου 'Ιεζίδ, ὅστις κατὰ τὸ 723 διέταξε τὴν καταστροφὴν τῶν εἰς τὰς χριστιανικὰς ἐκκλησίας καὶ οἰκίας εὑρισκομένων εἰκόνων. Τότε ἀρκετοὶ ἐπίσκοποι τῆς Μικρᾶς 'Ασίας ἀπηγόρευσαν τὴν προσκύνησιν τῶν εἰκόνων, δύο δ' ἐξ αὐτῶν, ὁ Νακωλείας Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Κλαυδιουπόλεως Θωμᾶς, ἐλθόντες εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἠθέλησαν νὰ προσηλυτίσουν τὸν πατριάρχην Γερμανόν, ἄνευ ἐπιτυχίας. Οὐδεμία ὑπάρχει εἴδησις, μαρτυροῦσα ὅτι οἱ ἐν λόγῳ ἐπίσκοποι ἐπηρέασαν τὸν Λέοντα τὸν Γ'. Πάντως, κατὰ τὸ 726 ἐξέδωκεν οὗτος διάταγμα κατὰ τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων. 'Αλλὰ κατὰ τὰς εἰδήσεις, τὰς ὁποίας παρέχει τὸ χρονικὸν τοῦ Νικηφόρου, ὁ κατὰ τῶν εἰκονολατρῶν διωγμὸς ἤρχισε κατόπιν τῆς σημειωθείσης κατὰ τὸ 726 ἡφαιστειώδους ἐκρήξεως μεταξὺ τῶν νήσων Θήρας καὶ Θηρασίας. Αὕτη ἡρμηνεύθη ὡς ἐκδήλωσις τῆς θείας ὀργῆς κατὰ τῆς βεβήλου λατρείας τῶν εἰκόνων. Εἶναι φανερὸν ὅτι τὸ κίνητρον, τὸ ὁποῖον ὑπεκίνησε τὴν εἰκονομαχίαν ἦτο ἔντονος θρησκευτικὸς φανατισμός, ἔλκων τὴν προέλευσίν του ἀπὸ τὴν 'Ανατολήν. Παρὰ ταῦτα τὸ κίνημα τῶν εἰκονομάχων εἶναι πολύπλευρον. Ἐμφανίζει τοὺς διώκτας τῶν εἰκόνων ὡς ὑποστηρικτὰς τῆς κρατικῆς ἑνώσεως, ὡς ἐπιδιώκοντας τὴν στρατιωτικὴν καὶ διοικητικὴν διοργάνωσιν τῆς αὐτοκρατορίας. 'Εκτὸς τῆς θρησκευτικῆς του ἐμφανίσεως παρουσιάζεται καὶ ὡς κίνημα τεῖνον πρὸς τὴν λογικοκρατίαν καὶ εὐνοοῦν τὴν ἀνάπτυξιν τῆς τεχνικῆς. Τὰ φωτεινὰ ταῦτα σημεῖα του τὰ ἐξῆρε μὲ θέρμην ὁ ἱστορικὸς τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους Κ. Παπαρρηγόπουλος. Οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ εἰκονομαχία ἐνεφάνιζε καὶ μίαν τοιαύτην θετικὴν πλευράν. 'Η κλίσις πρὸς καλλιέργειαν τῆς τεχνικῆς εἶχε κληρονομηθῆ ἀπὸ τοὺς ἀνατολικοὺς λαούς, κληροδοτηθεῖσα ἀπὸ τὴν παράδοσιν τῶν Περσῶν καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. "Οθεν πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν μας ὅτι τὸ κίνημα τῶν εἰκονομάχων δὲν εἶναι ἐπιδεκτικὸν ἑνὸς γενικοῦ καὶ ἑνιαίου χαρακτηρισμοῦ. Πάντως ὅμως ἦτο κάτι, τὸ ὁποῖον ἀντετίθετο πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἀνθρωπιστικὴν παράδοσιν, κάτι τὸ ὁποῖον εἶχε τὴν ρίζαν του εἰς τὴν 'Ανατολήν. 'Η πλαστικὴ φαντασία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἀπεστρέφετο τὸν διάχυτον μεταφυσικὸν συμβολισμὸν τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου. 'Η δυναστεία τῶν 'Ισαύρων, ἔχουσα ὑποστῆ τὴν ἐπίδρασιν ἐκείνην, δὲν ἠδυνήθη νὰ προσανατολισθῇ μὲ τὴν νοοτροπίαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. 'Αποτελοῦν δὲ τεραστίαν ἀντιϊστορικὴν παρεξήγησιν τὰ ὑπὸ τοῦ Σπέγγλερ λεγόμενα, ὅστις ὑποστηρίζει ὅτι ἡ βυζαντινὴ λογοτεχνία κατὰ τὸ 650 ἐσβέσθη καὶ ἡ συνέχειά της πρέπει νὰ ζητηθῇ εἰς τοὺς "Αραβας. 'Η ἀλήθεια εἶναι ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ὑπερενίκησε τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ἔντονον κοίσιν, ἀπειλοῦσαν νὰ ἀλλοιώσῃ τὴν πνευματικήν του οὐσίαν. Διὰ τὴν ἐπιτυχῆ διεξαγωγὴν τῆς πάλης ταύτης ἐχρειάσθη νὰ σταθεροποιηθῇ τὸ δόγμα, καὶ εἰς τὴν διάχυτον εἰς ὅλας τὰς συνειδήσεις ἐπιθυμίαν ἀνταποκρινόμενος ὁ 'Ιωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἔφερεν εἰς πέρας τὸ ἔργον τῆς δογματικῆς σταθεροποιήσεως. 'Η διὰ τοῦ Δαμασκηνοῦ ἐπιτελεσθεῖσα σταθεροποίησις εἶχεν ὡς προδρόμους της τὸν

Ἰωάννην τὸν Φιλόπονον, τὸν Λέοντα τὸν Βυζάντιον καὶ τὸν Μάξιμον τὸν Ὁμολογητήν. Παραλλήλως πρὸς τοὺς ἐπιστημονικῶς φιλοσοφοῦντας θεολόγους σημειοῦται καὶ ἡ μοναστικὴ ἀσκητικὴ κίνησις, τῆς ὁποίας κυριώτεροι ἐκπρόσωποι τυγχάνουν ὁ Ἰωάννης Μόσχος καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ τῆς Κλίμακος.

Οἱ τρεῖς Γαζαῖοι

Εἰς τὴν πόλιν τῆς Παλαιστίνης Γάζαν ἀνεπτύχθησαν κατὰ τὸν πέμπτον καὶ ἕκτον αἰῶνα αἱ ρητορικαὶ καὶ φιλοσοφικαὶ σπουδαὶ μὲ καταφανῆ κλίσιν πρὸς τὸν Πλατωνισμόν. Ἡ κίνησις αὕτη ἐκπροσωπεῖται ὑπὸ τῶν τριῶν Γαζαίων, ἤτοι τοῦ Προκοπίου, τοῦ Αἰνείου καὶ τοῦ Ζαχαρίου. (Βλέπε πραγματείαν Δημ. Ρούσσου «Τρεῖς Γαζαῖοι» Κ)λις 1893). Ὁ Προκόπιος ἔζησε κατὰ τὸ ἀπὸ 465—528 χρονικὸν διάστημα. Κατ' ἀρχὰς ἤσκησε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ρητοροδιδασκάλου μετὰ μεγάλης ἐπιτυχίας εἰς τὴν ἐν τῇ πατρίδι του ρητορικὴν σχολήν. Ὡς θρησκευτικὸς συγγραφεὺς ἐπεδόθη εἰς τὸν σχολιασμὸν τῶν βιβλίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Αἱ ὀρθολογιστικαὶ τάσεις εἶναι παρ' αὐτῷ ἀρκετὰ ἔντονοι. Δὲν παραδέχεται ὅτι ἡ θεία ἔμπνευσις συνεπάγεται τὸν ἐξαφανισμὸν τῆς προσωπικότητος τοῦ ὑπ' αὐτῆς ἐμπνεομένου. Διεσώθησαν 140 ἐπιστολαί του, αἱ ὁποῖαι ἐμφανίζουν αὐτὸν ζῶντα ἐντὸς τῶν ἀναμνήσεων τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. Κατεπολέμησε τὸ δόγμα τῆς αἰωνιότητος τοῦ κόσμου ὡς ἀντιβαῖνον πρὸς τὰς περὶ δημιουργίας χριστιανικὰς διδασκαλίας. Εἶναι αἰσθητὴ εἰς τὰς σκέψεις του ἡ μεγάλη μεταβολὴ ἡ ἀναφερομένη εἰς τὰς περὶ τοῦ χρόνου ἀντιλήψεις. Ὁ χρόνος παύει νὰ θεωρῆται κινούμενος κατὰ κυκλικὰς περιόδους καὶ ἐκλαμβάνεται ὡς ἀκολουθῶν εὐθύγραμμον πορείαν, συμφώνως πρὸς τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Ὁ δεύτερος ἐκ τῶν Γαζαίων εἶναι ὁ Αἰνείας. Οὗτος διετέλεσε συνάδελφος ἐν τῇ ρητορικῇ σχολῇ μὲ τὸν Προκόπιον. Ἐγεννήθη κατὰ τὸ 450 καὶ ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Νεοπλατωνικοῦ εἰδωλολάτρου φιλοσόφου Ἱεροκλέους. Κατὰ τὸ 534 συνέγραψε διάλογον ὑπὸ τὸν τίτλον «Θεόφραστος», ἐν τῷ ὁποίῳ κατεπολέμει τὰς περὶ προϋπάρξεως τῆς ψυχῆς καὶ αἰωνιότητος τοῦ κόσμου ἀντιλήψεις τῶν Νεοπλατωνικῶν. Δὲν δέχεται προϋπαρξιν τῶν ψυχῶν, ἀλλὰ πιστεύει ὅτι δημιουργοῦνται ἐν χρόνῳ ὅπως καὶ ὁ κόσμος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Αἱ ψυχαὶ εἶναι ἐλεύθεραι καὶ ἀθάνατοι. Ὁ αἰσθητὸς κόσμος προώρισται νὰ διαλυθῇ, μὲ τὴν διάλυσίν του δὲ θὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ μεταλλαγή του εἰς νέαν ἀθάνατον κτίσιν. Ὅπως θὰ μεταλλαγῇ ὁ πρόσκαιρος κόσμος εἰς αἰώνιον κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τὸ ἀνθρώπινον σῶμα θὰ ἀποφθαρτισθῇ. Κατὰ τὴν διαπραγμάτευσιν τοῦ θέματος τοῦ διαλόγου χρησιμοποιεῖ πλατωνικὰς ἀντιλήψεις, τὰς ὁποίας ἀντλεῖ ἀπὸ τοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους «Πολιτείαν», «Φαῖδωνα», «Φαῖδρον», «Γοργίαν», «Πρωταγόραν» καὶ «Τίμαιον». Εἰς πολλὰ σημεῖα ἀντιγράφει τὸν Πλωτῖνον κατὰ λέξιν. Ἀλλ' ἐπίσης ἀκολουθεῖ τὰς περὶ ὕλης καὶ μορφῆς ἀντιλήψεις τοῦ Ἀριστοτέλους. Δέχεται ὅτι οὐδαμοῦ δύναται νὰ ὑπάρξῃ ὕλη ἄνευ μορφῆς, ἤτις ἀποτελεῖ τὸ ἀθάνατον αὐτῆς μέρος. Ἐπειδὴ καὶ εἰς τὴν ἀποτελοῦσαν τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου ὕλην ἀντιστοιχεῖ μία ὡρισμένη μορφή, αὕτη θὰ ἀποτελέσῃ τὴν βάσιν διὰ νὰ ἀποφθαρτισθῇ καὶ τοῦτο κατὰ τὴν συντέλειαν τοῦ αἰῶνος. Ἡ ὕλη ἄρα τείνει διὰ τοῦ ἀνθρώπου εἰς μίαν πνευματοποίησιν καὶ ἀθανασίαν. Διὰ τοῦτο ὁ ἄνθρωπος ἀξίζει νὰ θεωρηθῇ ὡς τὸ κέντρον καὶ τὸ τελικὸν τέρμα πρὸς τὸ ὁποῖον κινεῖται ἡ φύσις.

Ὁ τρίτος ἐκ τῶν Γαζαίων εἶναι ὁ Ζαχαρίας, ὁ γενόμενος ἐπίσκοπος Μυτιλήνης. Ὑπῆρξεν ἀδελφὸς τοῦ Προκοπίου, ἐγεννήθη περὶ τὸ 500 καὶ ἀπέθανε τὸ 554. Ἤσκησε τὸ δικηγορικὸν ἐπάγγελμα ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ διὰ τοῦτο καλεῖται καὶ «σχολαστικὸς ῥήτωρ». Τὸ σύγγραμμά του «Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία» περιεσώθη εἰς τὴν συριακὴν γλῶσσαν. Λίαν ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ φιλοσοφικῆς ἀπόψεως εἶναι ἡ συγγραφή του «Διάλεξις ὅτι οὐ συναΐδιος τῷ Θεῷ ὁ κόσμος». Εἰς τὸν διάλογον τοῦτον καταπολεμοῦνται αἱ περὶ αἰωνιότητος τοῦ κόσμου δοξασίαι τὰς ὁποίας ἐπρέσβευεν ὁ ἐθνικὸς φιλόσοφος Ἀμμώνιος ὁ Ἑρμείου. Ἂν δεχθῶμεν, ἔλεγεν ὁ Ἀμμώνιος, ὅτι ὁ κόσμος ἐδημιουργήθη ἐν χρόνῳ, ὁ χρόνος τῆς δημιουργίας του προϋποθέτει τὴν ὕπαρξιν ἑνὸς ἄλλου χρόνου καὶ ἐκεῖνος ἑνὸς ἄλλου καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς ἐπ' ἄπειρον. Ὁ Ζαχαρίας, ἀντιμετωπίζων τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο, λέγει ὅτι ὁ κόσμος δὲν δημιουργεῖται ἐν τῷ χρόνῳ, ἀλλ' ἐν τῇ αἰωνιότητι. Καὶ ὁ χρόνος ἐπίσης ἔλκει τὴν γένεσίν του ἐκ τῆς αἰωνιότητος. Μόνον ἡ ἰδέα, ἤτοι τὸ νοητικὸν πρότυπον τοῦ κόσμου, ὑπάρχει αἰωνίως ἐν τῷ Θεῷ. Ὁ κόσμος ἄρα, ἐφ' ὅσον εἶναι δημιούργημα δημιουργηθὲν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, δὲν δύναται νὰ εἶναι αἰώνιος. Διότι ὁ Θεὸς δημιουργεῖ τὸν κόσμον μόνον ὅταν τοῦτο εἶναι πρὸς τὸ ἀγαθὸν τοῦ δημιουργουμένου. Ὅπως ὁ ἰατρὸς εἶναι ἰατρός, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἀσκῇ τὴν ἰατρικήν του ἐπιστήμην, κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον καὶ ὁ Θεὸς εἶναι δημιουργὸς καὶ ὅταν δὲν ἀσκῇ τὴν δημιουργικὴν ἐνέργειαν. Εἶναι φανερὸν ὅτι οἱ συλλογισμοὶ τοῦ Ζαχαρίου ἐκκινοῦν ἐκ τῆς βασικῆς ἀρχῆς ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ζῶσα καὶ βουλομένη προσωπικότης, δημιουργὸς πάσης τῆς οὐσίας. Αἱ πηγαὶ ἐκ τῶν ὁποίων ἀντλεῖ ὁ Ζαχαρίας τὰ ἐπιχειρήματά του εἶναι ὁ Πλάτων, οἱ Νεοπλατωνικοὶ καὶ ἐκ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ὁ Βασίλειος καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης. Καὶ οἱ τρεῖς Γαζαῖοι κινοῦνται ἐπὶ τῆς αὐτῆς γραμμῆς. Τὸ κύριον αὐτῶν θέμα εἶναι νὰ καταρρίψουν τὴν περὶ αἰωνιότητος τοῦ κόσμου καὶ τὴν περὶ προϋπάρξεως τῆς ψυχῆς εἰδωλολατρικὴν διδασκαλίαν. Ἐπιδιώκουν οὕτω νὰ ἀναμορφώσουν τὰ διδάγματα τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων συμφώνως πρὸς τὰς δογματικὰς ἀληθείας τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐφ' ὅσον δὲ ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴν δοξασίαν περὶ τῆς αἰωνιότητος τοῦ κόσμου, συντελοῦν νὰ διαδοθῇ ἡ νέα περὶ τοῦ χρόνου χριστιανικὴ ἀντίληψις, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ χρόνος δὲν εἶναι κυκλικός, ἀλλ' εὐθύγραμμος, βαδίζων πρὸς ἓν καθωρισμένον τέρμα. Τὸ τέρμα τοῦτο εἶναι ἡ αἰωνιότης. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀποκτᾷ ἡ χρονικὴ ἐξέλιξις καὶ τὰ ἐν αὐτῇ συμβαίνοντα σπουδαιότητα, διότι φανερώνουν τὴν διαδρομὴν τοῦ φθαρτοῦ κόσμου κατὰ τὴν πορείαν του πρὸς τὴν αἰωνιότητα. Ἡ ἀντίληψις αὕτη γίνεται αἰτία νὰ καταστῇ περισσότερον αἰσθητὴ ἡ ἔννοια τῆς ἱστορικότητος καὶ τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος. Ἐκ τῆς στροφῆς ταύτης ἐξηγεῖται ἡ παρουσιαζομένη κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τάσις πρὸς συγγραφὴν ἱστοριῶν καὶ χρονογραφιῶν, ἤτις ἐξακολουθεῖ νὰ διατηρῆται ἕκτοτε καθ' ὅλην τὴν περίοδον τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ λίαν ἔντονος.

Ἰωάννης Φιλόπονος ἢ Γραμματικός. Ἔζησε κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 6ου αἰῶνος. Ὑπῆρξε κατ' ἀρχὰς μαθητὴς τοῦ Ἀμμωνίου τοῦ Ἑρμείου ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κατόπιν δὲ προσῆλθεν εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Ἠσχολήθη, καθ' ὃν χρόνον δὲν εἶχεν ἀποδεχθῇ τὴν νέαν θρησκείαν, μὲ τὸν σχολιασμὸν ἀρκετῶν ἀριστοτελικῶν ἔργων. Ἔγραψε σχόλια εἰς τὰς «Κατηγορίας», «Ἀναλυτικὰ πρότερα», «Ἀναλυτικὰ ὕστερα», «Φυσικὴν ἀκρόασιν», «Μετεωρολογικά», τὸ «Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς», «Περὶ ψυχῆς», καὶ «Μετὰ τὰ φυσικὰ» τοῦ Ἀριστοτέλους. Τὰ ἐπ' ὀνόματί του φερόμενα εἰς τὸ «Περὶ γενέσεως ζώων» σχόλια ἔχουν γραφῇ πολὺ ἀργότερον ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Ἐφεσίου. Ἔχει προσέτι γράψει ὁ Φιλόπονος καὶ σχόλια εἰς τὴν «Εἰσαγωγὴν» τοῦ Πορφυρίου. Γενόμενος χριστιανός, προσεπάθησε νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὸ δογματικὸν χριστιανικὸν σύστημα, ἐκ τῆς ἀριστοτελικῆς ἰδίᾳ φιλοσοφίας, τὰ στοιχεῖα ἅτινα δὲν συνεκρούοντο πρὸς τοῦτο. Ἀκολουθῶν τοὺς Γαζαίους ἠσχολήθη μὲ τὴν ἀνασκευὴν τῶν περὶ αἰωνιότητος τοῦ κόσμου δοξασιῶν, τὰς ὁποίας εἶχεν ὑποστηρίξει κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα ὁ νεοπλατωνικὸς Πρόκλος. Τὴν πολεμικὴν του ταύτην τὴν διετύπωσεν εἰς δύο βιβλία. Εἰς τὸ ἓν πραγματεύεται τὸ περὶ αἰωνιότητος τοῦ κόσμου πρόβλημα καὶ ἐπιγράφεται «Κατὰ τῶν Πρόκλου, περὶ ἀϊδιότητος κόσμου ἐπιχειρημάτων», εἰς δὲ τὸ δεύτερον, ὅπερ ἐπιγράφεται «Τῶν εἰς τὴν Μωϋσέως κοσμογονίαν ἐξηγητικῶν λόγοι», ἐξετάζει εἰδικώτερον τὰ εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ κόσμου ἀναφερόμενα ζητήματα, σχολιάζων τὸ κεφάλαιον τῆς «Γενέσεως» καὶ ὁδηγούμενος ἀπὸ τὰς σχετικὰς «Ὁμιλίας εἰς τὴν Ἑξαήμερον» τοῦ Βασιλείου. Ἔγραψε προσέτι ὑπὸ τὸν τίτλον «Διαιτητὴς ἢ περὶ ἑνώσεως», ἐκ τοῦ ὁποίου μᾶς διέσωσεν ἀποσπάσματα μόνον ὁ Δαμασκηνός. Εἰς τὸ σύγγραμμά του τοῦτο ἐξετάζων τὸ χριστολογικὸν πρόβλημα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς περὶ οὐσίας διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλους, ὁ Φιλόπονος ἀπεδέχετο τὴν ἄποψιν τῶν μονοφυσιτῶν. Ἐπίσης ἐφαρμόζων τὴν αὐτὴν ἀριστοτελικὴν διδασκαλίαν καὶ ἐπὶ τοῦ δόγματος τῆς Τριάδος κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἐν τῷ Θεῷ ὑπάρχουν «τρεῖς μερικαὶ οὐσίαι». Εἶναι ἄξιον προσοχῆς, ὅπως ἔχει ἤδη σημειωθῇ εἰς τὸν δεύτερον τόμον τῆς Ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ὑμπερδεγκ Γκαίγιερ (ἔκδοσις 1928 μέρος δεύτερον σελ. 123) ὅτι ἡ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον χρησιμοποίησις τῆς ἀριστοτελικῆς διαλεκτικῆς ἐπὶ τῶν αὐτῶν δογμάτων, ἡ γενομένη κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς μεσαιωνικῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας ὑπὸ τοῦ Ροσελὶν ντὲ Κομπιὲν ὡδήγησαν εἰς συμπεράσματα παρόμοια πρὸς ἐκεῖνα εἰς τὰ ὁποῖα εἶχε καταλήξει ὁ Φιλόπονος. Ἐπίσης ἀπωλέσθη καὶ τὸ «Περὶ ἀναστάσεως» ἔργον του, εἰς τὸ ὁποῖον διετύπωνε τὴν δοξασίαν ὅτι τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου τὸ ὁποῖον μέλλει νὰ ἀποφθαρτισθῇ κατὰ τὴν συντέλειαν τοῦ αἰῶνος δὲν θὰ εἶναι τὸ αὐτὸ μὲ τὸ σῶμα τῆς ἐπιγείου ζωῆς. Διὰ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὁ κόσμος εἶναι φθαρτὸς χρησιμοποιεῖ τὰς περὶ δυναμικοῦ καὶ κατ' ἐντελέχειαν ἀπείρου ἀριστοτελικὰς θεωρίας. Ἂν ὁ κόσμος ὑποτεθῇ ὡς αἰώνιος, θὰ ἀποτελῇ συγκεκριμένην ἐμφάνισιν τοῦ κατ' ἐντελέχειαν ἀπείρου, περὶ τοῦ ὁποίου γνωρίζομεν ὅτι δὲν εἶναι προσιτὸν εἰς ἀρίθμησιν. Κατ' ἀντίθεσιν ὅμως πρὸς τὸ ἐντελεχειακὸν ἄπειρον ὁ αἰσθητὸς κόσμος εἶναι ἐπιδεκτικὸς ἀριθμήσεως. Ἐκτὸς τούτου οὐδεμία ὀντολογικὴ ἀνάγκη ὑφίσταται ἐπιβάλλουσα ἵνα ὑπάρχῃ ἐν τῇ αἰωνιότητι ὁ κόσμος καὶ ἡ δημιουργία Ὁ Θεὸς ὡς ὂν «αὐτάρκες» δύναται νὰ ὑπάρχῃ ἀνεξαρτήτως τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κτίσεως. Ὁ κόσμος ἄρα καὶ ἡ ψυχὴ ἔλαβον ὑπόστασιν ἐν χρόνῳ. Πρὸ τῆς ὑπάρξεως τοῦ κόσμου ὑπάρχουν μόνον εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ τὰ πρότυπα τῶν μελλόντων νὰ δημιουργηθοῦν πραγμάτων, «αἱ ἰδέαι» ὅπως ἔλεγεν ὁ Πλάτων. Ἐπὶ τῇ βάσει τούτων δημιουργοῦνται ἐν χρόνῳ τὰ ὄντα. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ χρόνος ἔχει ἀρχὴν δημιουργούμενος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Εἰς τὸ περὶ κατασκευῆς τοῦ κόσμου σύγγραμμά του «Τῶν εἰς τὴν Μωϋσέως κοσμογονίαν ἐξηγητικῶν» σχολιάζει κυρίως τὰ εἰς τὸ σχετικὸν κεφάλαιον τῆς «Γενέσεως» ἐκτιθέμενα. Θαυμάζει τὴν σοφίαν τοῦ Μωϋσέως καὶ συμμερίζεται τὴν ἀντίληψιν ὅτι ὁ Πλάτων ἦτο γνώστης τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Οὐ μόνον δὲ ὁ Πλάτων, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι σοφοί, λέγει ὁ Φιλόπονος, ὅπως ὁ Ἵππαρχος καὶ ὁ Πτολεμαῖος, ἐγνώριζον τὰ βιβλία τῶν Ἑβραίων καὶ ἤντλησαν ἀπ' αὐτὰ πολλὰς γνώσεις. Ἀντιτίθεται πρὸς τὴν δοξασίαν τῶν Μανιχαίων ὅτι τὸ κακὸν ἔχει αὐθυπόστατον ὕπαρξιν. Εἶναι κατὰ τὸν Φιλόπονον, στέρησις τοῦ ἀγαθοῦ, προκύπτει δὲ ἐκ τῆς

κακῆς χρησιμοποιήσεως τῆς εἰς τὸν ἄνθρωπον παρασχεθείσης ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐλευθερίας. Ὅπως ἐλέχθη ἀνωτέρω ὁ Φιλόπονος περιέπεσεν εἰς τὴν αἵρεσιν τοῦ μονοφυσιτισμοῦ καὶ τοῦ τριθεϊσμοῦ, διότι στηριζόμενος ἐπὶ τῶν διδασκαλιῶν τοῦ Ἀριστοτέλους ἐταύτιζε τὴν ἔννοιαν τῆς ὑποστάσεως μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς οὐσίας. Ἐφ' ὅσον ὁ Χριστὸς θεωρεῖται ὡς ἐνιαία ὑπόστασις, πρέπει, ἔλεγεν, ὁ Φιλόπονος, νὰ ἴδωμεν εἰς αὐτὸν μίαν φύσιν. Ἐφ' ὅσον δὲ ἐν τῷ Τριαδικῷ θεῷ διέστελλε τρεῖς ὑποστάσεις, ἔφθανεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἑκάστη τῶν τριῶν οὐσιῶν προϋποθέτει καὶ χωριστὴν οὐσίαν. Ἄρα τὰ τρία πρόσωπα πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς τρία κεχωρισμένα ὄντα, τὰ ὁποῖα ἔχουν ὡς κοινὸν γνώρισμα τὴν θείαν οὐσίαν, ὡς «κοινὸν λόγον» ἐκφράζοντα τὸ οὐσιῶδες των γνώρισμα.

Σημαντικὴ ὑπῆρξε καὶ ἡ εἰς τὴν περιοχὴν τῶν ἐπιστημῶν συμβολὴ τοῦ Φιλοπόνου. Ἔγραψε σχόλια εἰς τὴν «Ἀριθμητικὴν» τοῦ Νικομάχου τοῦ Γερασηνοῦ. Ἠσχολήθη δὲ καὶ μὲ ἀστρονομικὰς καὶ φυσικὰς μελέτας. Λίαν γόνιμος ἀπεδείχθη ἡ ὑπ' αὐτοῦ διατυπωθεῖσα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀριστοτελικῶν συγγραμμάτων θεωρία περὶ ὁρμῆς («impetus»). Ὁ Ἀριστοτέλης εἶχεν ὑποστηρίξει ὅτι ὅταν ἐκσφενδονίσωμεν διὰ τῆς χειρός μας ἕνα λίθον, οὗτος ἐξακολουθεῖ νὰ κινῆται, καίτοι δὲν ἐφάπτεται τῆς χειρός μας, διότι ἡ χεὶρ μας μετέδωκε δύναμιν εἰς τὸν ἀέρα, διὰ τοῦ ὁποίου κινεῖται ὁ λίθος καὶ ἡ δύναμις αὕτη ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπιδρᾷ ἐπ' αὐτοῦ. Ὁ Φιλόπονος διδάσκει ὅτι κατὰ τὴν ἐκσφενδόνισιν μεταδίδεται ὡθητικὴ δύναμις ἐπὶ τοῦ λίθου. Τὴν ἀντίληψιν ταύτην ἠκολούθησαν κατόπιν ὁ Ἄραψ Ἀμποῦ Ἰσὰκ ἀλ Βιτρουσὶ (Alpetragius) ζῶοις ἄπασι τὰς ἀπὸ ψυχῆς κινήσεις ἐνυπαρχούσας αὐτοῖς, ὁ κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα ζήσας φραγκισκανὸς Πέτρος Ὀλίβι καὶ ὁ Ἄγγλος ἐπίσης μοναχὸς καὶ ἐκ τῶν κυρίων ἀντιπροσώπων τῆς ὀνοματοκρατίας (nominalismus) Γουλιέλμος Ὄκκαμ (1300—1349). Ἀλλ' ἐκεῖνος ὅστις διέδωκεν αὐτὴν ὑπῆρξεν ὁ γνωστὸς Ἰωάννης Μπουριντὰν (1300—1358) ὁ διατελέσας καὶ πρύτανις τοῦ πανεπιστημίου τῶν Παρισίων. Ὁ Μπουριντὰν εἰς τὰ σχόλια τὰ ὁποῖα ἔγραψεν ἑρμηνεύων τὰ «Φυσικὰ» τοῦ Ἀριστοτέλους ὁμιλεῖ περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Φιλοπόνου διατυπωθείσης ὑποθέσεως τῆς ἀναφερομένης εἰς τὴν «impetus» καὶ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ταύτην ἀπεδέχοντο πλεῖστοι ἐπιστήμονες τῆς ἐποχῆς του. Διὰ τῆς ἐν λόγῳ ὑποθέσεως καθίσταται περιττὴ ἡ ὑπόθεσις ὅτι τὰς οὐρανίους σφαίρας κινοῦν τὰ νοητικὰ κινοῦντα ἀκίνητα ἄτινα ἐδέχετο ὁ Ἀριστοτέλης. Ὁ Φιλόπονος πρῶτος ὑπεστήριξεν ὅτι τὰ οὐράνια σώματα δὲν κινοῦνται ὑπὸ ὠθήσεως προερχομένης ἀπὸ νοητικὰ ὄντα ἢ ἀπὸ ἀγγέλους, ἀλλὰ ὑπὸ τῆς κινητικῆς δυνάμεως ἣν ἔθεσε μέσα εἰς αὐτὰ ὁ Θεός: «Εἰπάτωσαν δὲ ἡμῖν ἐκ ποίας ἐδιδάχθησαν θεοπνεύστου γραφῆς ὅτι σελήνην καὶ ἥλιον καὶ τῶν ἀστέρων ἕκαστον ἄγγελοι κινοῦσιν; Ἆρ' οὐκ ἠδύνατο σελήνη καὶ ἡλίῳ καὶ τοῖς λοιποῖς ἄστροις ὁ δημιουργήσας αὐτοὺς Θεὸς κινητικὴν ἐνθεῖναι δύναμιν, ὡς τοῖς βαρέσι τε καὶ κούφοις τὰς ροπάς, ὡς τοῖς ζώοις ἅπασι τὰς ἀπὸ ψυχῆς κινήσεις ἐνυπαρχούσας αὐτοῖς, ἵνα μὴ βίᾳ ταῦτα ἄγγελοι κινῶσιν; Πᾶν γὰρ τὸ μὴ φύσει κινούμενον βίαιον καὶ παρὰ φύσιν ἔχει τὴν κίνησιν καὶ φθορᾶς αἰτίαν. Πῶς οὖν διαρκοῦσι τοσαῦτα καὶ τηλικαῦτα σώματα ἐπὶ τοσοῦτον διαΐως ἑλκόμενα;» (Τῶν εἰς Μωϋσ. κλπ. σελ. 28) (Ἂς μᾶς εἴπουν ἀπὸ ποίαν θεόπνευστον γραφὴν ἐδιδάχθησαν ὅτι κινοῦν οἱ ἄγγελοι τὴν σελήνην καὶ τὸν ἥλιον καὶ ἕκαστον ἀστέρα. Δὲν ἠδύνατο ὁ δημιουργήσας αὐτὰ Θεὸς νὰ βάλῃ μέσα εἰς αὐτὰ κινητικὴν δύναμιν, ὅπως εἰς τὰ βαρέα τὴν πρὸς τὰ κάτω κίνησιν, εἰς τὰ ζῶα ὅλας τὰς κινήσεις τὰς προερχομένας ἐκ τῆς ψυχῆς ἤτις ἐνυπάρχει μέσα εἰς αὐτά, διὰ νὰ μὴ τὰ κινοῦν διὰ τῆς βίας οἱ ἄγγελοι; Διότι πᾶν τὸ κινούμενον βιαίως φθείρεται ὑπὸ τῆς μὴ φυσικῆς κινήσεως. Πῶς λοιπὸν ἀντέχουν τόσον μεγάλα σώματα ὑφιστάμενα ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον βιαίαν κίνησιν;). Πολλοὶ ἐκ τῶν ἱστορικῶν τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης δέχονται ὅτι ἡ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Φιλοπόνου διασαφήνισις τῆς ἐννοίας τῆς κινήσεως εἶναι περισσότερον σημαντικὴ ἀπὸ τῆς ἀνακαλύψεως τοῦ Κοπερνίκου, τοῦ Γαλιλαίου, ἐφ' ὅσον διὰ ταύτης ἐπεδλήθη ἡ ἀντίληψις ὅτι αἱ κινήσεις τῶν οὐρανίων σωμάτων εἶναι φυσικαὶ καὶ κατωρθώθη νὰ παρασχεθῇ ὁλοκληρωμένη θεωρία περὶ τῆς κινήσεώς των. Συνεπῶς δυνάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι ὁ Φιλόπονος στηριζόμενος ἐπὶ ἀριστοτελικοῦ ἐδάφους ἔδωκε τὴν πρώτην ἀφορμὴν νὰ ἀνακαινισθῇ ἡ περὶ κινήσεως καὶ δυνάμεως φυσικὴ ἀντίληψις, καὶ νὰ οἰκοδομηθῇ τὸ σύστημα τῆς οὐρανίου μηχανικῆς. Ἀλλὰ καταλαμβάνεται κανεὶς ὑπὸ μεγαλυτέρου θαυμασμοῦ λαμβάνων ὑπ' ὄψιν τὴν συμβολήν του διὰ τὰς φιλολογικὰς σπουδάς. Συνέταξεν ἐπιτομὰς τῶν ἔργων τοῦ Διονυσίου τοῦ Θρακός, τοῦ Ἡρωδιανοῦ καὶ τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Δυσκόλου, αἵτινες ἐχρησιμοποιοῦντο ὄχι μόνον εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολὴν ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Ἑσπερίαν μέχρι τοῦ 18ου αἰῶνος. Τὰ ἔργα του μετεφράσθησαν εἰς τὴν συριακὴν καὶ ἀραβικὴν γλῶσσαν καὶ παρέσχον τὰς πρώτας ἀφορμὰς διὰ νὰ ἀναπτυχθῇ ἡ ἀραβικὴ διανόησις. Ὁ φιλόσοφος τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας Θωμᾶς Ἀκουινάτης κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα χρησιμοποιεῖ εὐρύτατα τὰ ἔργα του καὶ ἰδίως εἰς τὰ σχόλιά του εἰς τὸ «Περὶ ψυχῆς» ἀριστοτελικὸν ἔργον, διὰ νὰ ἀποκρούσῃ τὴν περὶ ψυχῆς διδασκαλίαν τοῦ Ἄραβος φιλοσόφου Ἀβερρόη. Συνεχίζων ὁ Φιλόπονος τὴν παράδοσιν τοῦ διδασκάλου του Ἀμμωνίου ἀνέδειξεν ἀξιολόγους μαθητὰς τὸν ἐξ Ἀλεξανδρείας Στέφανον, καὶ τοὺς ἀριστοτελικοὺς σχολιαστὰς Δαβὶδ καὶ Ἠλίαν. Συνήθως χαρακτηρίζεται ὁ Φιλόπονος ὡς ἀριστοτελιστὴς καὶ λέγεται περὶ αὐτοῦ ὅτι ἐθεμελίωσε τὸν βυζαντιακὸν ἀριστοτελισμόν. Ἀλλ' ὁ χαρακτηρισμὸς οὗτος ἔχει σχετικὴν μόνον ἀξίαν, διότι εἰς τὸ σύστημά του περιέλαβεν ἀρκετὰ στοιχεῖα ἐκ τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι χρησιμοποιεῖ ὡς ὄργανον ἀποδείξεως τὴν ἀριστοτελικὴν λογικὴν μέθοδον. Ἀλλ' ἡ χρησιμοποίησίς της εἶναι κάτι τὸ ὁποῖον δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀποφύγῃ. Ὁ Πλάτων δὲν μᾶς παρέδωκε, ἂν ἐξαιρέσωμεν τὴν διαιρετικὴν καὶ τὴν ἐξ ὑποθέσεως μέθοδον, μορφὰς μεθοδικῆς ἐρεύνης τόσον καθωρισμένας καὶ εὐκόλως μεταχειρίστους ὅσον εἶναι ἡ συλλογικὴ μέθοδος τοῦ Ἀριστοτέλους. Οὐ μόνον ὁ Φιλόπονος ἀλλὰ καὶ οἱ προγενέστεροι καὶ οἱ μεταγενέστεροί του χριστιανοὶ φιλόσοφοι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ μὴ χρησιμοποιήσουν τὰς μεθόδους τῆς ἀριστοτελικῆς λογικῆς. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἦσαν ἀριστοτελικοί. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ζητήματος οἱ χαρακτηρίζοντες τὸν Φιλόπονον ὡς ἐξ ὁλοκλήρου ἀριστοτελικὸν παραβλέπουν ὅτι εἰς τὸ πρόβλημα τῆς αἰωνιότητος τοῦ κόσμου διαφωνεῖ πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη.

Λεόντιος ὁ Βυζάντιος (475 - 543). Τὰ κατὰ τὸν βίον του παρεδόθησαν συγκεχυμένα, διότι ἀναφέρονται καὶ δύο ἄλλοι Λεόντιοι. Εἷς Λεόντιος ὠριγενιστὴς μοναχὸς τῆς ἐν Παλαιστίνῃ Νέας Λαύρας καὶ εἷς ἕτερος Σκύθης ἐκ Μοισίας μοναχὸς ζῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει εἰς τὸ περιβάλλον τοῦ στρατηγοῦ Βιταλιανοῦ (βλέπε Β. Στεφανίδου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία σελ. 306). Κατὰ τὸν Β. Στεφανίδην (αὐτόθι) ἀκολουθοῦνται τὴν γνώμην τοῦ Ἐδ. Σβάρτς ὁ ἀτρασχολῶν ἡμᾶς Λεόντιος πρέπει νὰ ὀνομασθῇ «ἑρημίτης», ὅπως τὸν ἀναγράφουν καὶ τὰ χειρόγραφα. Λεόντιος Βυζάντιος δὲ πρέπει νὰ ὀνομάζεται ὁ ὠριγενιστὴς μοναχός. Προηγουμένως ὁ Φ. Λούφς, ὅστις ἐπανειλημμένως ἠσχολήθη μὲ τὸν Λεόντιον δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ διαλύσῃ τὴν ἐν λόγῳ σύγχυσιν. Ἐπίσης σφοδραὶ ἀντιρρήσεις ἠγέρθησαν καὶ ὡς πρὸς τὴν γνησιότητα τῶν ἐπ' ὀνόματί του φερομένων συγγραμμάτων. Γενικῶς ἀναγνωρίζεται ὡς γνήσιον τὸ σύγγραμμα· «Λόγοι τρεῖς κατὰ Νεστοριανῶν καὶ Εὐτυχιανῶν». Ἐπίσης θεωροῦνται γνήσιαι καὶ αἱ «Ἐπιλύσεις» δι' ὧν ἀνασκεάζονται αἱ δοξασίαι τοῦ μονοφυσίτου Σεβήρου καὶ τὰ «Τριάκοντα κεφάλαια κατὰ Σεβήρου». Σπουδαῖον περιεχόμενον εἶναι καὶ τὸ ἐπ' ὀνόματί του φερόμενον ὑπὸ τὸν τίτλον «Πρὸς τοὺς προσφέροντας ἡμῖν τινα τῶν Ἀπολιναρίου ψευδῶς ἐπιγεγραμμένα εἰς ὄνομα τῶν ἁγίων Πατέρων». Εἰς τοῦτο ἀποδεικνύεται ὅτι οἱ ὀπαδοὶ τοῦ αἱρετικοῦ Ἀπολιναρίου ἔθετον εἰς κυκλοφορίαν ἔργα πλήρη ἀπὸ τὰς κακοδοξίας των, ἀποδίδοντες ταῦτα εἰς τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον τὸν Γρηγόριον τὸν θαυματουργὸν καὶ ἄλλους πατέρας. Ὁ Λούφς ἐθεώρησε τὸ ἔργον τοῦτο ὡς νόθον, ἀλλ' ἡ νεωτέρα ἔρευνα ἀπέδειξε τὴν γνησιότητά του (βλέπε Β. Στεφανίδην αὐτόθι, σελ. 307).

Ὡς πρὸς τὰς λεπτομερείας τῆς ζωῆς του ἐπικρατεῖ ἀορισία, διότι συγχέονται πρὸς τὰ ἐπεισόδια τῆς ζωῆς τῶν δύο ἄλλων ὁμωνύμων του. Ἐκ τῆς μελέτης τῶν ἔργων του συνάγεται ὅτι ἔχει ἐπηρεασθῇ ἀπὸ τοὺς προηγηθέντας Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, ἤτοι τὸν Βασίλειον, τὸν Γρηγόριον Ναζιανζηνὸν καὶ τὸν Κύριλλον τῆς Ἀλεξανδρείας. Ἀναφέρει δὲ σύχνάκις καὶ χωρία ἐκ τῶν συγγραμμάτων τῶν παραδεδομένων ἐπ' ὀνόματι τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου. Ἐκ τῆς εἰδωλολατρικῆς φιλοσοφίας ἔχει μελετήσει ἐπισταμένως τὴν Εἰσαγωγὴν τοῦ Πορφυρίου, εἴτε εἰς τὴν ἀρχικήν, εἴτε εἰς ἄλλην περισσότερον ἀναλελυμένην ἔκδοσιν τὴν ὁποίαν πιθανὸς θὰ εἶχε κάμει κάποιος ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Πορφυρίου. Γνωρίζει προσέτι καλῶς καὶ τὸ «Περὶ Κατηγοριῶν» σύγγραμμα τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἀπὸ φιλοσοφικῆς ἀπόψεως λίαν ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ εἰς τὴν διευκρίνησιν τῶν λογικῶν - ὀντολογικῶν ἐννοιῶν ἀναφερόμεναι προσπάθειαί του. Εἰς τὴν διευκρίνησιν προχωρεῖ, ἐπειδὴ θέλει νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ὀρθόδοξον ἔκδοχὴν ὡς πρὸς τὸ Χριστολογικὸν πρόβλημα καὶ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸν Τριαδικὸν Θεόν. Ἰδίως ἀσχολεῖται μὲ τὴν διευκρίνησιν τῶν σχέσεων, αἵτινες ὑπάρχουν μεταξὺ τῶν ὅρων φύσις ἢ οὐσία ἀφ' ἑνὸς καὶ ὑπόστασις ἢ πρόσωπον ἀφ' ἑτέρου. Τὸ πρόβλημα τοῦτο, ὡς εἴδομεν εἰς τὰ προηγούμενα εἶχε ζωηρῶς ἀπασχολήσει τὸν Βασίλειον καὶ τὸν Γρηγόριον Νύσσης. Ὁ Λεόντιος θέτει τὸ λογικὸν - ὀντολογικὸν τοῦτο πρόβλημα ἐξ ἀρχῆς, ἀνατρέχων εἰς τὴν «Εἰσαγωγὴν» τοῦ Πορφυρίου. Εἰς τὸ σύγγραμμα τοῦτο ὡς θεμελιώδεις ἔννοιαι θεωροῦνται τὸ «γένος», «εἶδος», «διαφορά», «ἴδιον» καὶ «συμβεβηκός». Διὰ τὸν Λεόντιον μεγάλην ἀξίαν εἶχε νὰ σαφηνισθῇ ἡ ἔννοια τοῦ «συμβεβηκότος». Καθορίζει δὲ ταύτην λέγων ὅτι συμβεβηκὸς εἶναι: «Ὃ ἐν ἑτέρῳ ἔχει τὸ εἶναι καὶ οὐκ ἐν ἑαυτῷ θεωρεῖται... ἀλλ' ἢ ἀεὶ περὶ τὴν οὐσίαν θεωρεῖται» (Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἔχει τὸ εἶναί του μέσα εἰς ἕν ἄλλο καὶ δὲν δύναται νὰ συλληφθῇ ὑπὸ τῆς νοήσεως ὑπάρχον ἀνεξαρτήτως μέσα εἰς τὸ ἑαυτόν του, ἀλλὰ νοεῖται ὡς περιβάλλον τὴν οὐσίαν). Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ συμβεβηκός, οὐσία ἢ φύσις εἶναι «πρᾶγμα ὑφεστὼς» (πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὑπάρχει χωρὶς ἡ ὕπαρξίς του νὰ ἔχῃ ἀνάγκην νὰ στηριχθῇ εἰς τὴν ὕπαρξιν ἑνὸς ἄλλου πράγματος). Ἀλλὰ προσέτι οἱ ὅροι οὐσία καὶ φύσις σημαίνουν καὶ κάτι ἄλλο: Δύνανται νὰ δηλώσουν τὸ κοινὸν καὶ περιεκτικὸν εἶδος πολλῶν ὁμοειδῶν ἀτόμων. Οὕτω π.χ.: λέγομεν ἄνθρωπος ἐννοοῦντες περιληπτικῶς ὅλους τοὺς μερικῶς ὑπάρχοντας ἀνθρώπους. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν χρῆσιν ταύτην χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος «ὑπόστασις» πρὸς δήλωσιν ἑνὸς συγκεκριμένου ἀτόμου. Ὁ συγκεκριμένος ἄνθρωπος Πέτρος ἢ Παῦλος χαρακτηρίζεται ὡς ὑπόστασις. Πότε ἔλαβε τὴν σημασίαν ταύτην ὁ ὅρος οὗτος δὲν γνωρίζομεν. Εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην χρησιμοποιεῖται ἅπαξ ὑπὸ τοῦ Παύλου (εἰς τὴν πρὸς

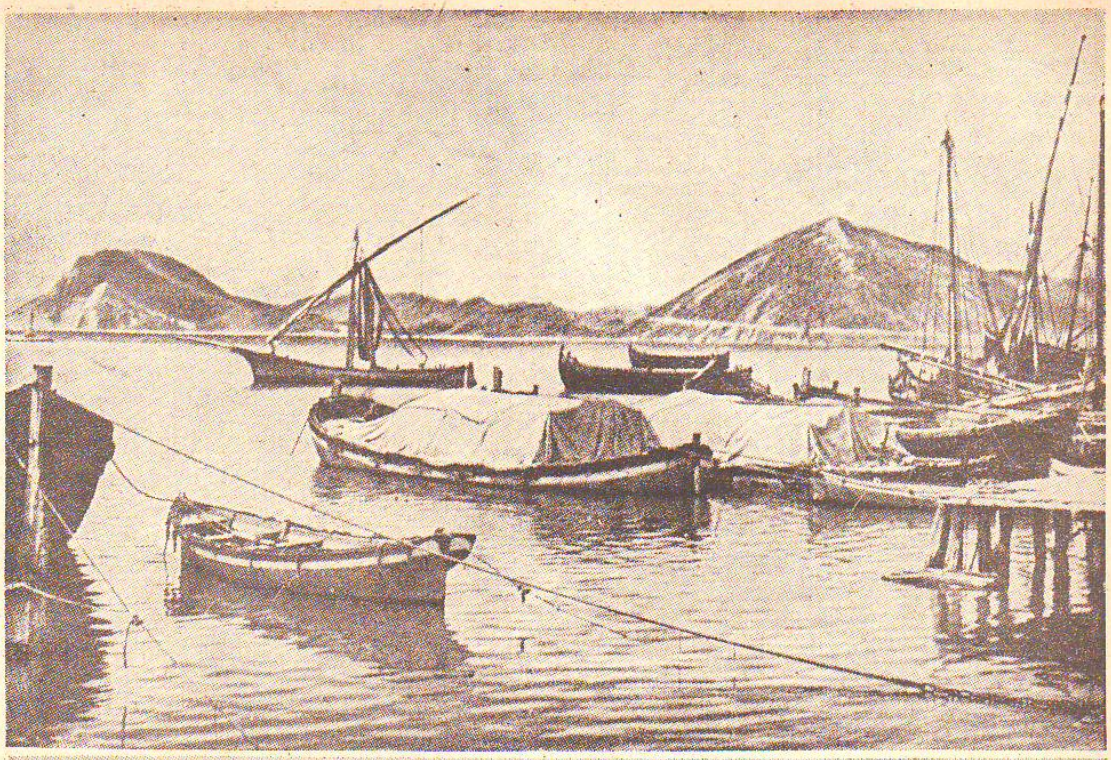

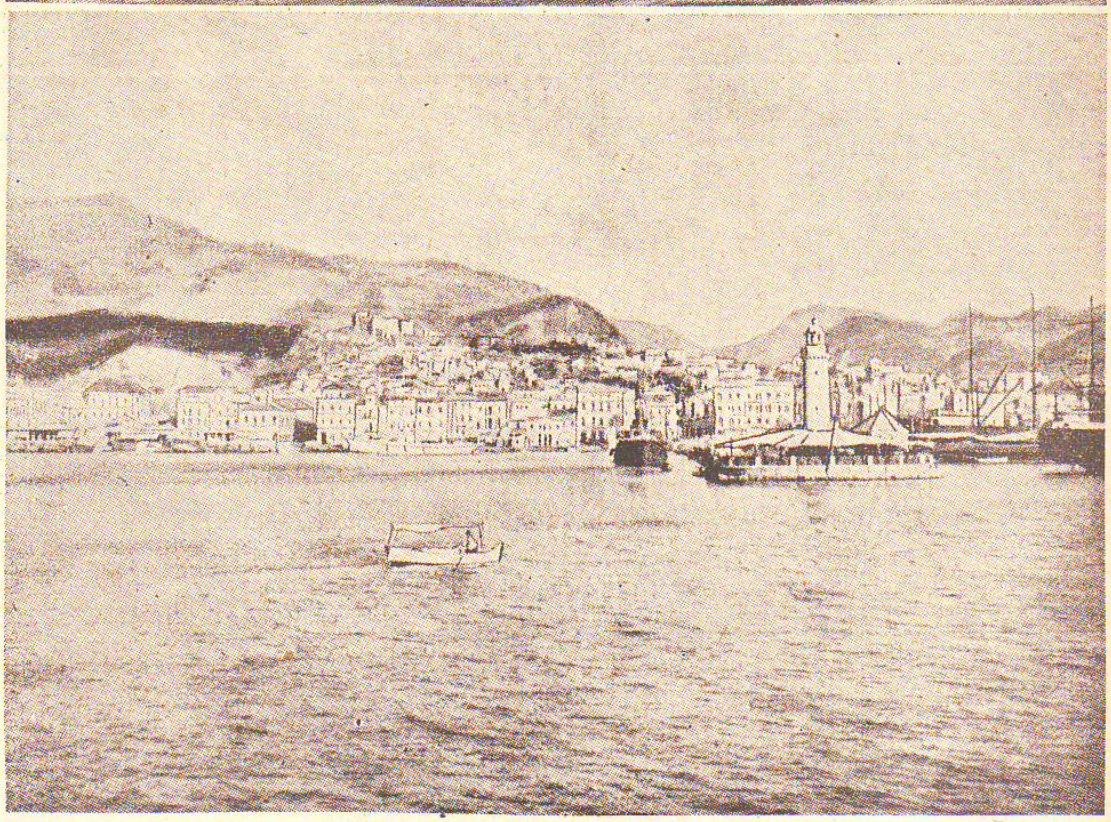

Πελοπόννησος. Ἄνω: Τμῆμα τοῦ λιμένος Πατρῶν, ἐπὶ τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου. Ἡ εἴσοδος τοῦ κόλπου, ὀλίγον βορειοανατολικώτερον, ἔχει πλάτος μὴ ὑπερβαῖνον τὸ ἓν μίλλιον καὶ ἓν τέταρτον. Μεγάλη τὰ ὀφέλη τῶν ἐμπορικῶν πλοίων, ποὺ χάρις εἰς τὸν Κορινθιακόν, συντομεύουν τὰ δρομολόγιά των καὶ ἀποφεύγουν τὴν τρικυμιώδη θάλασσαν τοῦ Κάβο Ματαπᾶ (Ταινάρου). Κάτω: Ἡ πόλις τῶν Πατρῶν καὶ ὁ λιμήν της, εἷς τῶν ἐμπορικωτέρων τῆς Πελοποννήσου.

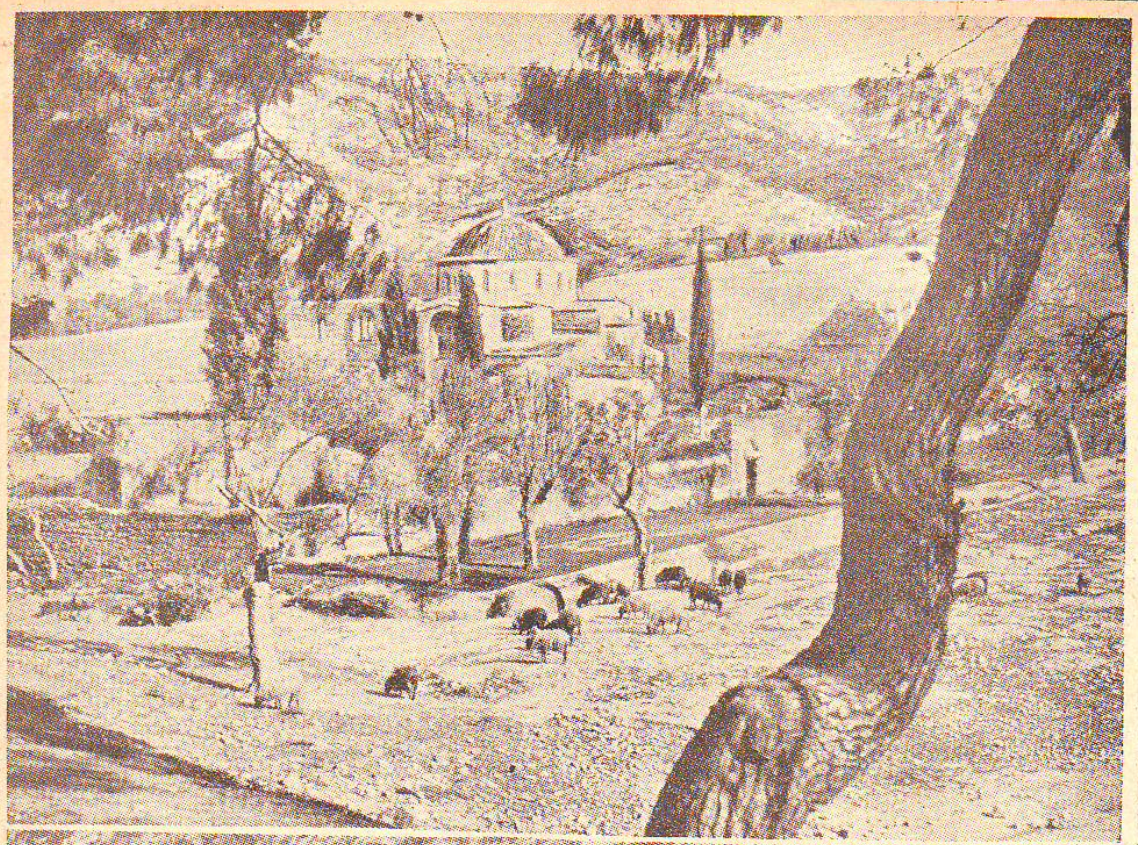

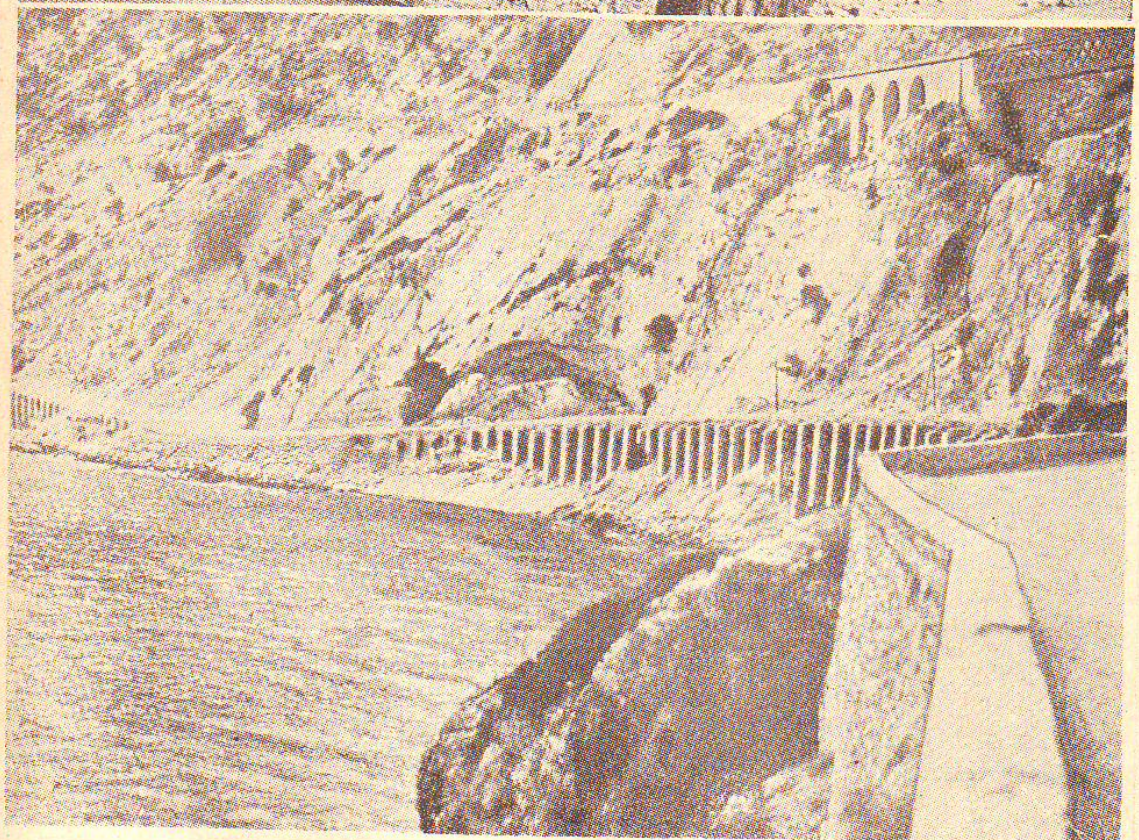

Ἀττική: Ἄνω: Ἡ μονὴ Δαφνίου ἐπὶ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Ἐλευσῖνος. Κάτω: Ἡ Κακὴ Σκάλα (αἱ Σκυρωνίδες Πέτραι τῆς ἀρχαιότητος) εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Μεγαρίδος. Ἡ ἀμαξιτὴ ὁδὸς ποὺ προχωρεῖ κατὰ μῆκος τῶν ἀκτῶν τοῦ Σαρωνικοῦ καὶ εἰς πολλὰ σημεῖα σχεδὸν δίπλα εἰς τὴν θάλασσαν, καὶ ἡ ὑπερκειμένη σι δηροδρομικὴ γραμμὴ τῶν ΣΠΑΠ ἐξυπηρετοῦν ἀρτίως τὴν συγκοινωνίαν Ἀθηνῶν - Πελοποννήσου.

Ἑβραίους 1 3) ἔνθα ὀνομάζεται ὁ Χριστὸς ἐν σχέσει μὲ τὸν Θεὸν «χαρακτὴρ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ». Ὁ Λεόντιος θεωρεῖ τὴν ὑπόστασιν ὡς ὅρον δηλοῦντα τὸ ἀτομικῶς ὑπάρχον συγκεκριμένον ὄν: «Ἡ μὲν γὰρ φύσις τὸν τοῦ εἶναι λόγον ἐπιδέχεται ἡ δὲ ὑπόστασις καὶ τὸν τοῦ καθ' ἑαυτὸν εἶναι» (Ἡ μὲν φύσις ἐπιδέχεται τὸν ὁρισμὸν τῆς οὐσίας, ἡ δὲ ὑπόστασις ὁρίζεται ὡς καθ' ἑαυτὴν ὑπάρχουσα οὐσία). Ὡς συνωνύμους δὲ ὅρους πρὸς τὴν οὐσίαν χρησιμοποιεῖ ὁ Λεόντιος τοὺς ὅρους «πρόσωπον», «ἄτομον», «ὑποκείμενον». Σχετίζων δὲ τὴν ὑπόστασιν μὲ τὰ συμβεβηκότα, λέγει ὅτι ἡ ὑπόστασις εἶναι «ἄθροισμα» συμβεβηκότων τὰ ὁποῖα δὲν δύνανται νὰ ἀποδοθοῦν εἰς ἄλλο ὑποκείμενον, ἀλλὰ μόνον εἰς ἐκεῖνο εἰς τὸ ὁποῖον προσιδιάζουν. Ἐκ τῆς διαπιστώσεως ταύτης προκύπτει ὅτι πᾶσα ὑπόστασις εἶναι φύσις καὶ οὐσία, δὲν εἶναι ὅμως καὶ πᾶσα οὐσία ὑπόστασις. Διότι ὑπόστασις εἶναι οὐσία μαζὶ μὲ τὰ συμβεβηκότα της. Αἱ ὁμοειδεῖς ὑποστάσεις δὲν διαφέρουν κατὰ τὴν οὐσίαν ἀλλὰ μόνον κατὰ τὰ συμβεβηκότα. Ὅθεν δυνάμεθα νὰ ὑποστηρίξωμεν συμπεραίνει ὁ Λεόντιος, ἀντικρούοντες τοὺς αἱρετικοὺς ὅτι αἱ τρεῖς ἐν τῇ Ἁγίᾳ Τριάδι ὑποστάσεις ἔχουν τὴν αὐτὴν φύσιν καὶ οὐσίαν. Ἐπίσης ἐκ τῆς τεθείσης ἀρχῆς προκύπτει τὸ συμπέρασμα ὅτι αἱ φύσεις τοῦ Χριστοῦ ἀποτελοῦν μίαν ὑπόστασιν. Διότι, λέγει ὁ Λεόντιος, ὑπάρχουν φύσεις, αἱ ὁποῖαι δὲν εἶναι ὑποστάσεις, ἀλλ' ἔχουν ὕπαρξιν μέσα εἰς μίαν ὑπόστασιν. Αἱ τοιαῦται φύσεις καλοῦνται «ἐνυπόστατοι». Οὕτω ἡ σωματικὴ καὶ ἡ ψυχικὴ φύσις συνδέονται μέσα εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ὑπόστασιν. Ὁμοίως δὲ καὶ ἡ ἀνθρωπίνη φύσις τοῦ Χριστοῦ ἔχει ὡς χῶρον διὰ νὰ καταστῇ ἐνυπόστατος τὴν ὑπόστασιν τοῦ Λόγου. Ὑπάρχουν λοιπὸν ὑποστάσεις αἵτινες ἑνοῦνται διὰ τῆς αὐτῆς οὐσίας καὶ εἶναι ὁμοούσιοι, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συμβαίνει ἐν τῇ Ἁγίᾳ Τριάδι. Ἐπίσης ὑπάρχει ὑποστασιακὴ ἑνότης δύο φύσεων διαφόρων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συμβαίνει εἰς τὸν Χριστόν. Μὲ τὸν συλλογιστικὸν τοῦτον τρόπον χειριζόμενος τὰς παραδεδομένας ἀριστοτελικὰς ἐννοίας ἀνασκευάζει ὁ Λεόντιος τὸν Φιλόπονον, ὅστις διέσπα τὴν Ἁγίαν Τριάδα εἰς τρεῖς μερικὰς οὐσίας καὶ ἐδόξαζεν ὅτι ἐν τῷ Χριστῷ ὑπάρχει μία μόνον φύσις.

Μεγάλη ἀμφισβήτησις ἠγέρθη, ἂν ὁ Λεόντιος πρέπει νὰ θεωρηθῇ πλατωνικὸς ἢ ἀριστοτελικός. Τὸ τιθέμενον κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐρώτημα οὐδὲν ἔχει νόημα. Διότι ὁ Λεόντιος καθὼς καὶ οἱ προγενέστεροί του χρησιμοποιοῦν στοιχεῖα καὶ ἐκ τῆς πλατωνικῆς καὶ ἐκ τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας. Καὶ αὐτοὶ οἱ παλαιότεροι Νεοπλατωνικοὶ εἶναι ἀπό τινος ἀπόψεως ἀριστοτελικοί, ἐφ' ὅσον χρησιμοποιῦν ὡς ἀποδεικτικὸν καὶ μεθοδολογικὸν ὄργανον τὴν ἀριστοτελικὴν συλλογιστικὴν καὶ διαλεκτικήν. Ὁμιλοῦντες περὶ τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας Ἀμμωνίου τοῦ Σακκᾶ εἴχομεν τὴν εὐκαιρίαν νὰ ὑπογραμμίσωμεν, ὅτι δι' αὐτοῦ εἶχεν ἐπέλθει ἐναρμονισμὸς τῶν ἀριστοτελικῶν καὶ πλατωνικῶν στοιχείων. Ἡ χριστιανικὴ φιλοσοφία χρησιμοποιεῖ οὐ μόνον ἀπὸ τὰς δύο ταύτας σχολὰς δοξασίας ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς Στωϊκοὺς καὶ ἀπὸ τοὺς Ἐπικουρείους πᾶν ὅ,τι ἦτο ἀφομοιώσιμον πρὸς τὰ δόγματα. Οὕτω π.χ. ἡ ἔννοια τῆς «πίστεως» ὡς βουλητικῆς πράξεως, πλησιάζει πρὸς τὰς περὶ συγκαταθέσεως διδασκαλίας τῶν Στωϊκῶν. Εἰς τὸν Νεμέσιον εἶναι αἰσθητὴ ἡ παρουσία δοξασιῶν εἰλημμένων ἐκ τῶν Ἐπικουρείων. Προκειμένου δὲ περὶ τῆς ἀκαταληψίας τῆς θείας οὐσίας ἡ χριστιανικὴ φιλοσοφία ἀντλεῖ ὅπλα ἀπὸ τοὺς Σκεπτικούς. Εἰς τὸν μοναχικὸν βίον δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τὴν ἐπιβίωσιν πολλῶν στοιχείων ἐκ τοῦ Κυνισμοῦ καὶ τοῦ Στωϊκισμοῦ. Ὁ Λεόντιος χρησιμοποιεῖ ὄχι μόνον τὴν ἀριστοτελικὴν διδασκαλίαν περὶ κατηγοριῶν, ἀλλ' ἀναφέρεται καὶ εἰς τὰ μυστικιστικὰ συγγράμματα τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου. Τὴν ψυχὴν ὁρίζει πλησιάζων πρὸς τὴν πλατωνικὴν ἀντίληψιν ὡς «οὐσίαν ἀσώματον αὐτοκίνητον». Ἀλλὰ εἰς τὸν ὁρισμὸν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος ἀκολουθεῖ τὸν Ἀριστοτέλη ὁρίζων τοῦτο ὡς «φυσικὸν ὀργανικὸν δυνάμει ζωὴν ἔχον». Εἶναι φανερὸν ὅτι τὸν διακρίνει μεγάλη ἱκανότης εἰς τὴν θεωρητικὴν σκέψιν. Ὁ ἴδιος λέγει διὰ τὸν ἑαυτόν του, ὅτι πᾶν ὅ,τι ἀναπτύσσει προέρχεται ἐκ τῶν παλαιοτέρων, καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν ἑαυτόν του. Τοῦτο ἀποτελεῖ ἔνδειξιν τῆς ἀντικειμενικότητος τῆς σκέψεώς του. Ἔχει τὴν συνείδησιν ὅτι καὶ ἡ ἰδική του δημιουργικὴ συμβολὴ ἀποτελεῖ τὸ ἀναγκαῖον ἐπακολούθημα, τὸ ὁποῖον ἀπέρρευσεν ἀπὸ τὰς παγκοίνως ἀναγνωρισθείσας δογματικὰς ἀληθείας τῆς Ὀρθοδόξου πίστεως, ὅπως εἶχον σταθεροποιηθῆ διὰ τῶν συνόδων καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.

Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής.

Μὲ τὸν Μάξιμον τὸν Ὁμολογητὴν (580 - 662) εἰσερχόμεθα εἰς τὸν ἕβδομον αἰῶνα, ὅστις ὑπῆρξεν ἐποχὴ κρίσεως διὰ τὴν Ἑλληνικὴν Αὐτοκρατορίαν. Εἶχεν αὕτη νὰ διεξαγάγῃ σκληροὺς ἀγῶνας κατὰ τῶν Σλαύων, οἵτινες ἤρχισαν νὰ ἐπιτίθενται κατὰ τὰ τέλη τοῦ ἕκτου αἰῶνος. Ἀλλὰ κατὰ τὸν ἕβδομον αἰῶνα ἐμφανίζονται δύο νέοι ἐχθροί: οἱ Πέρσαι καὶ ὁ ἐξ Ἀραβίας ὁρμηθεὶς Ἰσλαμισμός. Ἀλλὰ παρ' ὅλας τὰς ἐξαιρετικὰς περιπετείας δὲν παραμελεῖται ἡ ἀσχολία περὶ τὰ πνευματικά. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἡράκλειος ἐφρόντισε διὰ τὴν ἀναδιοργάνωσιν τοῦ ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Β΄ ἱδρυθέντος Πανδιδακτηρίου. Ὠνόμασε τοῦτο «Οἰκουμενικὴν Σχολὴν» καὶ ἐκάλεσεν εἰς αὐτὸ ὡς διδάσκαλον τῆς φιλοσοφίας τὸν ἐξ Ἀλεξανδρείας Στέφανον. Πλησίον τοῦ Ἡρακλείου εὑρίσκομεν καὶ τὸν Μάξιμον τὸν Ὁμολογητήν, ὡς «ὑπογραφέα τῶν βασιλικῶν ὑπομνημάτων» καὶ «πρωτοασικρίτην». Κατάλιπὼν τὸ ἀξίωμα τοῦτο ἐγένετο μοναχὸς καὶ ἡγούμενος εἰς τὸ ἀπέναντι τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν τῇ μικρασιατικῇ ἀκτῇ κείμενον μοναστήριον τῆς Χρυσοπόλεως. Λαβὼν ἐνεργὸν μέρος εἰς τὸν κατὰ τῶν Μονοθελητῶν ἀγῶνα ἠναγκάσθη νὰ καταφύγῃ εἰς Ρώμην κατὰ τὸ 646 πλησίον τοῦ πάπα-Μαρτίνου τοῦ Α΄. Συλληφθεὶς κατὰ διαταγὴν τοῦ Μονοθελήτου αὐτοκράτορος Κώνσταντος τοῦ Β΄ (642 - 668) ἦχθη εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ κατεδικάσθη εἰς ἐξορίαν. Ἐπαναφερθεὶς ἐκ τῆς ἐξορίας ὑπέστη σκληροτάτας κακώσεις ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἕνεκα τῶν ὁποίων ἀπέθανεν εἰς τὴν παρὰ τὴν Κασπίαν θάλασσαν Ἀλανίαν, ὅπου εἶχεν ἐξορισθῆ. Διὰ τοῦτο ἡ Ἐκκλησία ἀνεγνώρισε τοῦτον ὡς ὁμολογητήν.

Παρὰ τὰς περιπετείας καὶ τὰς διώξεις, κατέλιπε πολλὰ συγγράμματα. Τὰ σπουδαιότερα ἐκ τούτων εἶναι τὰ ἀκόλουθα: Ἡ «Μυσταγωγία», ἥτοι συμβολικὴ ἑρμηνεία τῶν λατρευτικῶν πράξεων. Τὰ Σχόλια εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου καὶ εἰς τοὺς λόγους τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Τὰ σχόλια ταῦτα ἠσκησαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ Ἰωάννου Σκώτου Ἐριγένη καὶ ἐπὶ τῶν Ῥώσων θεολόγων καὶ μυστικιστῶν. Ἔγραψε καὶ πραγματείαν «Περὶ ψυχῆς» καὶ ἐγχειρίδια θεολογικὰ καὶ πολεμικὰ κατὰ τοῦ μονοφυσιτισμοῦ καὶ μονοθελητισμοῦ.

Εἰς τὸ Χριστολογικὸν πρόβλημα ἀκολουθεῖ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Λεοντίου. Ἡ πολεμική του δὲ στάσις ἔναντι τοῦ μονοθελητισμοῦ τὸν ὡδήγησεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὴν βούλησιν καὶ τὴν ψυχὴν ἐν γένει προβλήματος. Τὴν ψυχὴν ἐκλαμβάνει ὡς οὐσίαν δυναμένην νὰ δεχθῇ ἐν ἑαυτῇ τὰ ἐναντία, ὅπως π.χ. τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν κακίαν, χωρὶς νὰ χάσῃ τὴν ταυτότητα μὲ τὸν ἑαυτόν της. Εἶναι προφανὲς ὅτι εἰς τὴν ἀντίληψίν του ταύτην καθοδηγεῖται ὁ Μάξιμος ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴν δοξασίαν, ἥτις λέγει: «Οὐδὲν τῶν ἐναντίων ἐστὶν οὐσία». Ἀφ' ἑτέρου πλησιάζει πρὸς τὰς πλατωνικὰς ἀντιλήψεις, θεωρῶν τὴν ψυχὴν ὡς «αὐτοκίνητον» καὶ διὰ τοῦτο «ἀθάνατον». Ἐπαναλαμβάνει προσέτι καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ἐν τῇ «Πολιτείᾳ» διατυπουμένην ἀπόδειξιν περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς. Αἱ κακίαι, λέγει, ὅσον ἰσχυραὶ καὶ ἂν εἶναι, δὲν δύνανται νὰ ἐπιφέρουν τὸν θάνατον τῆς ψυχῆς. Ἀπορρίπτει δὲ τὴν περὶ προϋπάρξεως τῆς ψυχῆς ἀντίληψιν. Ὡς πρὸς τὸ γνωσιολογικὸν πρόβλημα πλησιάζει τοὺς Στωϊκούς, διότι δέχεται ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ ὑπὸ τῆς νοήσεως κατανόησις καὶ κατάληψις τῶν ἀντικειμένων εἰς τὴν ἀληθινήν των οὐσίαν. Ἐπειδὴ δὲ κάμνει διάκρισιν μεταξὺ νοῦ καὶ ψυχῆς, διαστέλλει τὰς ἀληθείας ἐκείνας τὰς ὁποίας μᾶς παρέχει ἡ νόησις (νοητικὴ ἐποπτεία) ἀπὸ τὰς διὰ τοῦ λόγου ἀποκτωμένας. Ὑπεράνω δηλαδὴ ἀπὸ τὴν λογικὴν σκέψιν ὑπάρχει μία νοητικὴ ἐποπτεία, ἥτις μᾶς ἀνάγει εἰς τὴν θεώρησιν τοῦ ὑπεραισθητοῦ. Δὲν χρειάζεται μεγάλη ἀνάπτυξις διὰ νὰ καταστῇ φανερὸν ὅτι ὁ Μάξιμος ἔχει ὑπ' ὄψιν του τὴν νοητικὴν ἐνέργειαν, τὸν «νοῦν» τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅστις νοεῖ τὰ ἀσύνθετα, τὰ ἀδιαίρετα καὶ τὰ πρῶτα ὄχι συλλογιστικῶς, ἀλλὰ διὰ «θίξεως» καὶ «ἐπαφῆς». Ὁ Μάξιμος δίδει θρησκευτικὸν χρωματισμὸν εἰς τὴν ἀντίληψιν ταύτην. Λέγει δὲ ὅτι διὰ νὰ φθάσωμεν εἰς τὸ χάρισμα τῆς τοιαύτης ἐποπτείας πρέπει νὰ προπαρασκευασθῶμεν διὰ τῆς ἀσκήσεως τῆς προσευχῆς καὶ τῆς ἀγάπης. Αὕτη μᾶς ὑψώνει ἀπὸ τὴν ψιλὴν γνῶσιν εἰς τὴν ἀληθινὴν ὕπαρξιν, διότι μᾶς φέρει εἰς ἐπικοινωνίαν μὲ τὴν πηγὴν τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς οὐσίας, τὸν Θεόν. Εἰς τὰς ἀντιλήψεις του ταύτας ἐπηρεάζεται ὑπὸ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου. Ὡς πρὸς τὸ ἀνθρωπολογικὸν πρόβλημα εἶναι ἐμφανὴς ἡ ἐπ' αὐτοῦ ἐπίδρασις τοῦ Γρηγορίου Νύσσης. Ὁ ἄνθρωπος, λέγει, ἐπλάσθη κατ' εἰκόνα Θεοῦ, ἀλλ' ἡ προπατορικὴ ἁμαρτία ἐχώρισε τὸν ἄνθρωπον καὶ δι' αὐτοῦ ὁλόκληρον τὴν φύσιν, ἀπὸ τὸν Θεόν. Χρέος τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ κινηθῇ πρὸς τὸν Θεὸν διὰ νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴ «ἀρχαίαν φύσιν» του. Ἀκολουθῶν τὸν Γρηγόριον Νύσσης προτρέπει τοὺς πιστοὺς νὰ στρέψουν τὸ βλέμμα πρὸς τὸν ἐσωτερικὸν ἄνθρωπον καὶ νὰ προσπαθήσουν νὰ ἴδουν μέσα εἰς τὴν κεκαθαρμένην διὰ τῆς ἀρετῆς ψυχὴν τὸ πρωταρχικὸν αὐτῆς εἶδος, ὅπερ εἶναι εἰκὼν τοῦ Θεοῦ. Ἀπαιτεῖ συνεπῶς διὰ τὴν ὕψωσιν τοῦ ἀνθρώπου τὴν ἀπόκτησιν ἀρετῆς. Τὸ αἴτημα τοῦτο τὸν προφυλάσσει ἀπὸ τὴν ἐκτροπὴν εἰς τὸν ὁλοκληρωτικὸν ἡσυχασμόν. Ἀλλὰ καὶ ἡ στροφὴ πρὸς τὰ ἔνδον καὶ ἡ διὰ τῆς ἀρετῆς κάθαρσις θὰ ἦτο ἀνεπαρκὴς διὰ τὴν ἐπιδιωκομένην ἀποκατάστασιν, ἄνευ τῆς μεσιτείας τοῦ Χριστοῦ. Διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Χριστοῦ παρέχεται ἡ βάσις διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν ἀρχαίαν φύσιν καὶ διὰ τὴν «θέωσιν». Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἄνθρωπος τυγχάνει «μικρόκοσμος» ἡ ἀποκατάστασίς του ἐπηρεάζει καὶ τὴν λοιπὴν φύσιν, ἐπερχομένης οὕτω μιᾶς παγκοσμίου θεώσεως καὶ ἀποκαταστάσεως.

Δογματικαὶ ἐπιτομαὶ καὶ ἀνθολογίαι.

Διὰ τῆς ἐργασίας τῶν τριῶν Γαζαίων, τοῦ Λεοντίου καὶ τοῦ Μαξίμου, ἐπήλθε διασαφήνισις τῶν δογμάτων, οὕτως ὥστε κατέστη δυνατὸν νὰ γίνουν ἐπιτομαὶ καὶ μικρότεραι περιλήψεις. Εἰς τὴν ἐργασίαν αὐτὴν ἠσχολήθη ὁ σύγχρονος τοῦ Μαξίμου Ἀναστάσιος ὁ Σιναΐτης, ὅστις ἀπέθανε κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ὀγδόου αἰῶνος. Ἔργον του εἶναι ὁ «Ὁδηγός», διὰ τοῦ ὁποίου ἀνασκευάζονται αἱ δοξασίαι τῶν μονοφυσιτῶν, ὄχι μόνον διὰ τῶν κειμένων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἀλλὰ καὶ διὰ λογικῶν ἐπιχειρημάτων, διὰ «λογικῶν παραστάσεων», ὅπως λέγει ὁ Σιναΐτης. Ἐκφράζει δὲ τὴν ἀντίληψιν ὅτι ἡ διὰ λογικῶν ἐπειχειρημάτων καταπολέμησις τῶν αἱρέσεων τυγχάνει ἀποτελεσματικώτερον μέσον, δεδομένου ὅτου ἐπὶ εἶναι δυνατὸν τὰ κείμενα τῆς Γραφῆς νὰ νοθευθοῦν: «Τὰ μὲν γὰρ ῥήματα τῶν γραφῶν ἴσως ὑπονοθεύονται. Ὅθεν ὁ δυνάμενος

διὰ πραγματικῶν ἀποδείξεων μᾶλλον ὀπλιζέσθω πρὸς τοὺς ἐναντίους». Εἰς τὸν Ἀναστάσιον ἀποδίδεται καὶ τὸ ἔργον «Ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις περὶ διαφόρων κεφαλαίων καὶ διαφόρων προσώπων», ἀποτελούμενον ἐξ 154 ἐρωταποκρίσεων. Ὡς πρὸς τὸ ἔργον τοῦτο ὑποστηρίζεται ἡ γνώμη ὅτι ἐγράφη μὲν ὁ πυρὴν του ὑπὸ τοῦ Ἀναστασίου, ἀλλὰ βραδύτερον συνεσωρεύθη νέον ὑλικόν. Εἰς τὸν Ἀναστάσιον ἀποδίδει ὁ Ντίκαμπ καὶ τὴν ἀνθολογίαν τὴν ἀναφερομένην εἰς δογματικὰ προβλήματα τὴν ἐκδοθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ ἐν Μονάχῳ κατὰ τὸ 1907 ὑπὸ τὸν τίτλον «Διδασκαλία τῶν πατέρων περὶ τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Λόγου». Ὁ Στίνγκλμάϋρ ὅμως ἀποδίδει τὸ τὸ ἔργον τοῦτο εἰς τὸν μαθητὴν τοῦ Μαξίμου Ἀναστάσιον, ὅστις ἦτο «ἀποκρισάριος» τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐν Ρώμῃ. Τὰ ἐν λόγῳ ἀνθολογικὰ συγγράμματα ἀποτελοῦν τὴν μετάβασιν ἀπὸ τὴν περίοδον τῆς ἐρεύνης εἰς τὴν περίοδον τῆς συστηματοποιήσεως, εἰς τὴν ὁποίαν διεκρίθη ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός.

Ἰωάννης Δαμασκηνός. Ὁ μέγας ἐρευνητὴς τῆς ἱστορίας καὶ φιλολογίας τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ Κρουμπάχερ κατατάσσει τὸν βον αἰῶνα εἰς τὴν σκοτεινὴν ἐποχὴν τῆς αὐτοκρατορίας, καθ' ἣν λόγῳ τῶν ἀναστατώσεων τῶν προκληθεισῶν κυρίως ὑπὸ τῆς εἰκονομαχίας κατέπεσεν ἡ στάθμη τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς παιδείας. Ἡ κατάπτωσις αὕτη ἀπεδόθη ὑπό τινων συγγραφέων εἰς τὸ ὅτι Λέων ὁ Γ' ἔκαυσε τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει λειτουργοῦσαν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Β' Ἀνωτάτην Σχολὴν (Πανδιδακτήριον ἢ Οἰκουμενικὴν Σχολὴν) καὶ τὴν ἐκ τριάκοντα χιλιάδων τόμων βιβλιοθήκην της. Ὁ χρονογράφος Γεώργιος Μοναχὸς ἀναφέρων τὸ γεγονὸς τοῦτο γράφει : «Ἔκτοτε ἡ τῶν ἐπιστημῶν γνῶσις ἐν Ρωμανίᾳ ἐσπάνισεν». Τινὲς τῶν ἱστορικῶν δὲν δέχονται ὅτι ἐκάησαν ἡ Οἰκουμενικὴ Σχολὴ καὶ ἡ βιβλιοθήκη της. Ἤδη κατὰ τὸ βραχὺ διάστημα, κατὰ τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐπικρατήσει ἀντὶ τοῦ Ζήνωνος κατὰ τὸ 475 — 476 ὁ Βασιλίσκος, εἶχε καῆ ἡ ὑπὸ τοῦ Ἰουλιανοῦ τὸ πρῶτον ἱδρυθεῖσα δημοσία βιβλιοθήκη ἀποτελουμένη ἐξ 120.000 τόμων. Θεωρεῖται πιθανὸν ὅτι ὁ Λέων θὰ ἔκλεισεν ἁπλῶς τὴν Σχολήν, διότι εὑρίσκετο εἰς χεῖρας τῶν ἀντιπάλων του εἰκονολατρῶν. Ὁπωσδήποτε ἡ μεγάλη ἐκείνη ἀναταραχὴ δὲν ἐπέφερε μόνον στασιμότητα εἰς τὴν ἔρευναν, ἀλλ' ἠπείλει νὰ διακόψῃ καὶ τὴν παράδοσιν τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. Ἦτο λοιπὸν ἀνάγκη νὰ δοθῇ εἰς τὸ κοινὸν περιληπτικὴ ἀλλὰ ἐξηκριβωμένη ἔκθεσις τῶν δογμάτων τῆς πίστεως, ἥτις νὰ εἶναι σαφὴς καὶ προσιτὴ εἰς τὴν κατανόησιν ἀνθρώπων στερουμένων εὐρυτέρας παιδείας. Τὴν ἀνάγκην ταύτην κατενόησεν ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς καὶ κατώρθωσε διὰ τῶν συγγραμμάτων του νὰ τὴν θεραπεύσῃ. Γράφων ὑπὸ τὴν πίεσιν τοῦ αἰτήματος τούτου ἔδωκεν ὑποδειγματικὴν ἔκθεσιν τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως, τὸ δὲ ἔργον του ἐπηρέασεν ὄχι μόνον τὴν Ἀνατολικὴν ἀλλὰ καὶ τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν.

Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς ἐγεννήθη ἐν Δαμασκῷ πιθανῶς κατὰ τὸ 675. Ὁ πατήρ του εἶχε κληρονομικὸν πλησίον τῶν Σαρακηνῶν ἀξίωμα, ἀνήκων εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἐποπτείας τῶν φόρων, «πραγμάτων ἐπίτροπος». Ἴσως λόγῳ τοῦ ἀξιώματος τοῦ πατρός του ὠνομάσθη διὰ τοῦ ἀραβικοῦ ὀνόματος Μανσούρ, τὸ ὁποῖον ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Ε' διέστρεψεν εἰς Μανζέρ, λέξιν δηλοῦσαν ἐν τῇ ἀραβικῇ τὸν νόθον. Διετέλεσε καὶ αὐτὸς εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν Ἀράβων λαβὼν τὸ ἀξίωμα τοῦ «πρωτοσυμβούλου». Ἀλλὰ βαρυνθεὶς τὰ ἐγκόσμια, διένειμε τὰ ὑπάρχοντά του εἰς τοὺς πένητας καὶ ἦλθε μετὰ τοῦ θετοῦ ἀδελφοῦ του Κοσμᾶ τοῦ Μαϊουμᾶ εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Σάββα πλησίον τῶν Ἱεροσολύμων. Ἐκεῖ ὁ Ἰωάννης ἐχειροτονήθη πρεσβύτερος. Ὁ ἀδελφός του Κοσμᾶς ἐγένετο κατόπιν ἐπίσκοπος τῆς ἐν Φοινίκῃ πόλεως Μαϊουμᾶ, ἀνεδείχθη δὲ εἷς ἐκ τῶν ὑπεροχωτέρων ὑμνωδῶν τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Ἰωάννης ὑπῆρξεν ὡς συγγραφεὺς λίαν γόνιμος. Τὸ σπουδαιότερον δογματικόν του ἔργον εἶναι «Πηγὴ τῆς γνώσεως», διαιρούμενον εἰς τρία μέρη. Τὸ πρῶτον μέρος «Κεφάλαια φιλοσοφικά» ἀποτελεῖ φιλοσοφικὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὴν δογματικὴν καὶ περιέχει 68 κεφάλαια. Τὸ δεύτερον μέρος «Περὶ αἱρέσεων» περιέχει ἐπισκόπησιν 134 αἱρέσεων, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων τῶν Ἰουδαϊκῶν αἱρέσεων καὶ τῶν θρησκευτικῶν δοξασιῶν τῶν Ἰσμαηλιτῶν καὶ Ἀγαρηνῶν. Τὸ τρίτον μέρος εἶναι ἡ «Ἔκδοσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως». Ἐκ τῶν πολεμικῶν του ἔργων ἀξιοσημείωτον τυγχάνει τὸ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Λόγοι τρεῖς ὑπὲρ τῶν ἁγίων εἰκόνων». Ἐγράφη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 726—729. Ἐπίσης ἀξία προσοχῆς διὰ τὰς πρωτοτύπους ἀντιλήψεις της εἶναι καὶ ἡ «Κατὰ Μανιχαίων» διάλεξις. Συνέγραψε προσέτι καὶ συλλογὴν ἐκ παραλλήλων χωρίων τῆς Γραφῆς ἀναφερομένην εἰς διάφορα θέματα «Τὰ ἱερὰ παράλληλα». Ῥητορικὰ ἔργα του εἶναι αἱ «Ὁμιλίαι» του, ἑρμηνευτικὰ δὲ αἱ «Ἐκλογαὶ εἰς τὰς 14 Ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου». Λίαν ἀξιοπρόσεκτον τυγχάνει καὶ τὸ ἔργον του «Περὶ δρακόντων καὶ στρυγγῶν», τὸ καταπολεμοῦν τὰς δεισιδαιμονίας. Ἐκ τούτου ἐσώθησαν μικρὰ ἀποσπάσματα. Ἀλλὰ περὶ τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου ὑπάρχει ἡ ὑποψία ὅτι τυγχάνει νόθον. Ὁ Δαμασκηνὸς διεκρίθη καὶ ὡς ὑμνωδός.

Ἀπὸ φιλοσοφικῆς ἀπόψεως τὸ κυριώτερον ἔργον του εἶναι τὸ ἐπιγραφόμενον «Πηγὴ τῆς γνώσεως». Πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Δαμασκηνὸς εἶναι πρωτίστως θεολόγος καὶ ὅτι θεωρεῖ τὴν φιλοσοφίαν ὡς μάθησιν ἐξυπηρετοῦσαν τὴν θεολογίαν. Εἰς τὸ τμῆμα τοῦ μνημονευθέντος ἔργου, ὅπερ ἐπιγράφεται «Διαλεκτική», ἐκφράζεται σαφῶς ἡ ὑπηρετικὴ θέσις τῆς φιλοσοφίας. «Πᾶς γὰρ τεχνίτης δεῖται καί τινων πρὸς τὴν τῶν ἀποτελουμένων κατασκευήν. Πρέπει δὲ καὶ τῷ βασιλίδι ἅβραις τισὶν ὑπηρετεῖσθαι» (Πᾶς τεχνίτης ἔχει ἀνάγκην ὑπηρετῶν διὰ νὰ κατασκευάσῃ τὰ κατασκευασματά του. Καὶ εἶναι πρέπον ἡ βασίλισσα νὰ ὑπηρετῆται ὑπό τινων θεραπαινίδων). Λέγων βασίλισσαν ὁ Δαμασκηνὸς ἐννοεῖ τὴν Θεολογίαν. Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου ἐπήγασεν ἡ τόσον διαδεδομένη εἰς τὴν Δυτικὴν μεσαιωνικὴν φιλοσοφίαν ἀντίληψις ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι θεραπαινὶς τῆς θεολογίας «ancillae theologiae». Τὸ πρῶτον τμῆμα τῆς «Πηγῆς τῆς γνώσεως» εἶναι ἡ διαλεκτική. Ἐν αὐτῇ παρέχονται ὁρισμοὶ καθοριζόντες τί εἶναι γνῶσις, φιλοσοφία καὶ ὅ.. Ὡς πρὸς τὴν γνῶσιν γράφει ὁ Δαμασκηνός: «Οὐδὲν τῆς γνώσεως ἐστι τιμιώτερον· ἡ γὰρ γνῶσις φῶς ἐστι ψυχῆς λογικῆς· τὸ ἔμπαλιν ἡ ἄγνοια σκότος». (Τίποτε δὲν εἶναι πολυτιμότερον ἀπὸ τὴν γνῶσιν. Διότι ἡ γνῶσις εἶναι φῶς τῆς λογικῆς ψυχῆς. Ἀπεναντίας ἡ ἄγνοια εἶναι σκότος τῆς ψυχῆς). Ἡ φιλοσοφία ὁρίζεται ὡς «γνῶσις τῶν ὄντων ἢ ὄντα ἐστί, τουτέστι γνῶσις τῆς τῶν ὄντων φύσεως» (Γνῶσις τῶν ὄντων ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ὅτι εἶναι ὄντα, δηλαδὴ γνῶσις τῆς φύσεως, ἤτοι οὐσίας τῶν ὄντων). Μετὰ τοὺς πρώτους γενικωτάτους ὁρισμοὺς ἐπακολουθεῖ διατύπωσις ὁρισμῶν ἀναφερομένων εἰς τὰ λογικὰ - ὀντολογικὰ προβλήματα τῶν «πέντε φωνῶν» τοῦ Πορφυρίου καὶ τῶν ἀριστοτελικῶν κατηγοριῶν. Μετὰ προσοχῆς γίνεται διασαφήνισις τῶν ἐννοιῶν τῆς οὐσίας συμβεβηκότος καὶ ὑποστάσεως. «Οὐσία ἐστὶ πρᾶγμα αὐθύπαρκτον καὶ μὴ δεόμενον ἑτέρου πρὸς ὕπαρξιν. Συμβεβηκὸς δέ ἐστι τὸ μὴ δυνάμενον ἐν ἑαυτῷ εἶναι, ἀλλ' ἐν ἑτέρῳ ἔχον τὴν ὕπαρξιν. Οὐσία τοίνυν ἐστὶ Θεὸς καὶ πᾶν κτίσμα. Εἰ καὶ Θεὸς οὐσία ἐστὶν ὑπερούσιος» (Ἑλλ. Πατρ. 94.537) (Οὐσία εἶναι πρᾶγμα αὐθύπαρκτον, τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει ἀνάγκην κανενὸς ἄλλου διὰ νὰ ὑπάρξῃ. Συμβεβηκὸς δὲ εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει μέσα εἰς τὸν ἑαυτόν του τὴν βάσιν τῆς ὑπάρξεώς του, ἀλλὰ μέσα εἰς ἄλλο. Οὐσία λοιπὸν εἶναι ὁ Θεὸς καὶ πᾶν κτίσμα. Ἀλλὰ προσθέτει ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι οὐσία ὑπερουσία ὑπὲρ τὴν οὐσίαν). Εἰς τὸν 29ον κεφάλαιον γίνεται λόγος περὶ ὑποστάσεως ἐνυποστάτου καὶ ἀνυποστάτου. Ἐν σχέσει μὲ τὴν ὑπόστασιν δίδονται οἱ ἀκόλουθοι ὁρισμοί: «Τὸ τῆς ὑποστάσεως ὄνομα... ἁπλῶς μὲν λεγόμενον σημαίνει τὴν ἁπλῶς οὐσίαν. Ἡ δὲ καθ' ἑαυτὴν ὑπόστασις τὸ ἄτομον σημαίνει καὶ τὸ ἀφοριστικὸν πρόσωπον» (Ἡ λέξις ὑπόστασις λαμβανομένη εἰς γενικὴν σημασίαν, σημαίνει γενικῶς τὴν οὐσίαν. Εἰς μερικὴν σημασίαν λαμβανομένη ἡ λέξις ὑπόστασις, σημαίνει τὸ ἄτομον καὶ τὸ ὡρισμένον πρόσωπον). Ἐπίσης καὶ ὁ ὅρος ἐνυπόστατον ἔχει πολλαπλᾶς σημασίας. Ἀφ' ἑνὸς μὲν σημαίνει γενικῶς τὸ ὂν καὶ ἀποδίδεται καὶ εἰς τὴν οὐσίαν καὶ εἰς τὸ συμβεβηκός. Σημαίνει ἐπίσης καὶ τὴν καθ' ἑαυτὴν οὐσίαν, ἤτοι τὸ ἄτομον. Μία τρίτη καὶ σπουδαιοτέρα σημασία τοῦ ἐνυποστάτου, ἥτις ἔχει δογματικὴν σπουδαιότητα καὶ ἐλήφθη ἀπὸ τὸν Λεόντιον, εἶναι ἡ ἀκόλουθος: «Ἐνυπόστατόν ἐστι τὸ καθ' ἑαυτὸ μὴ ὑφιστάμενον ἀλλ' ἐν ταῖς ὑποστάσεσι θεωρούμενον· ὥσπερ τὸ εἶδος ἤγουν ἡ φύσις ἀνθρώπου ἐν ἰδίᾳ ὑποστάσει οὐ θεωρεῖται, ἀλλ' ἐν Πέτρῳ καὶ Παύλῳ» (Τὸ μὴ ἔχον καθ' ἑαυτὸ ὑπόστασιν ἀλλ' ἐμφανιζόμενον ὡς ὑπάρχον μέσα εἰς τὰς ὑποστάσεις. Τὸ εἶδος καὶ ἡ φύσις τῶν ἀνθρώπων δὲν ἐμφανίζεται μέσα εἰς χωριστὴν ὑπόστασιν, ἀλλὰ μέσα εἰς τὰς ὑποστάσεις τοῦ ἀτομικοῦ ἀνθρώπου Πέτρου καὶ Παύλου). Τὸ οὕτω νοούμενον ἐνυπόστατον εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους καλουμένη δευτέρα οὐσία. Ἄλλη σημασία τοῦ ἐνυποστάτου εἶναι ἐκείνη, κατὰ τὴν ὁποίαν σημαίνει «τὸ σὺν ἄλλῳ διαφόρῳ κατὰ τὴν οὐσίαν εἰς ὅλον τινὸς γένεσιν συντιθέμενον καὶ μίαν ἀποτελοῦν ὑπόστασιν σύνθετον». Εἰς τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου π.χ. ἔχομεν τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα, συναπαρτιζούσας σύνθετον ὑπόστασιν. Τελευταία σημασία τοῦ ἐνυποστάτου εἶναι ἐκείνη, διὰ τῆς ὁποίας δηλοῦται «ἡ ὑφ' ἑτέρας ὑποστάσεως προσληφθεῖσα φύσις καὶ ἐν ἑαυτῇ ἐσχηκυῖαν τὴν ὕπαρξιν». Οὕτω ἐν τῷ Χριστῷ δὲν ἔχομεν μίαν φύσιν, ὅπως ἔλεγον οἱ μονοφυσῖται, ἀλλὰ δύο, τὴν ἀνθρωπίνην καὶ τὴν θείαν. Αἱ διακρίσεις αὗται, ὅσον καὶ ἂν φαίνωνται λεπτολόγοι, εἶχον διὰ τὸ ἀρθόδοξον δόγμα μεγάλην σπουδαιότητα. Διότι ἡ παραδοχὴ δύο φύσεων ἐν τῷ Χριστῷ ἀσφαλίζει τὴν ἱστορικὴν ἐκδοχὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ Χριστὸς θεωρεῖται ὑπὸ τῶν Ὀρθοδόξων καὶ τέλειος ἄνθρωπος, ὑποστὰς πράγματι τὸ μαρτύριον. Διὰ τοῦ μονοφυσιτισμοῦ κατελύετο ἡ ἱστορικὴ βάσις τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ἔπαυε δὲ αὕτη νὰ εἶναι βούσκευμα καὶ μετεβάλλετο εἰς ἁπλοῦν φιλοσόφημα. Διαφωνῶν προσέτι ὁ Δαμασκηνὸς πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τῶν Ἐθνικῶν, ἀκολουθεῖ τὴν ὁρολογίαν τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας οἵτινες δὲν διαστέλλουν τὴν οὐσίαν ἀπὸ τὴν φύσιν. Οἱ ἐθνικοὶ φιλόσοφοι ἐκάλουν, λέγει ὁ Δαμασκηνός, τὴν ὕπαρξιν γενικῶς οὐσίαν. Τὰ μερικὰ συγκεκριμένα αἰσθητὰ ἐκάλουν ὑπόστασιν, τὰ δὲ περιλαμβάνοντα ταύτας τὰς μερικὰς ὑποστάσεις ἕσχατα εἴδη ἐκάλουν φύσιν. Ὁ ὡρισμένος π.χ. ἄνθρωπος εἶναι ὑπόστασις, τὸ εἶδος (ἡ ἔννοια ὅπως λέγομεν ἡμεῖς σήμερον) τοῦ ἀνθρώπου, ἡ περιλαμβάνουσα τοὺς μερικοὺς ἀνθρώπους, ἤτο ἡ φύσις. Συνεπῶς φύσιν ἐκάλουν οἱ παλαιοὶ οὐσίαν εἰδοποιηθεῖσαν ὑπὸ τῶν εἰδοποιῶν διαφορῶν» (οὐσίαν μαζὶ μὲ τὴν εἰδοποιὸν διαφοράν). Οἱ Ἅγιοι Πατέρες, κατὰ τὸν Δαμασκηνόν, «παρεράσαντες τὰς πολλὰς ἐρεσχελίας τὸ εἰδικώτατον εἶδος οὐσίαν καὶ φύσιν καὶ μορφὴν ἐκάλεσαν» ἀφήσαντες τὰς πολλὰς φλυαρίας ὠνόμασαν τὸ εἰδικώτατον εἶδος οὐσίαν καὶ φύσιν καὶ μορφήν). Ἐξισώνεται οὕτω τὸ «εἶναι» καὶ τὸ «πεφυκέναι», ἡ φύσις καὶ ἡ οὐσία. Κατόπιν τούτων ἡ ὑπόστασις θεωρεῖται «οὐσία μετὰ συμβεβηκότων», δυναμένη νὰ ὑπάρξῃ αὐτοτελῶς. Ταύτην θεωρεῖ ὁ

ἄνθρωπος ἀμέσως διὰ τῆς πραγματικῆς αἰσθήσεως «αἰσθήσει ἤγουν ἐνεργείᾳ». Ἡ ὑπόστασις λεγεται και ἄτομον καὶ πρόσωπον. «Χρὴ δὲ γινώσκειν ὅτι οἱ Ἅγιοι Πατέρες ὑπόστασιν καὶ πρόσωπον καὶ ἄτομον τὸ αὐτὸ ἐκάλεσαν. Τὸ καθ' ἑαυτὸ ἰδιοσυστάτως ἐξ οὐσίας καὶ συμβεβηκότων ὑφιστάμενον καὶ ἀριθμῷ διαφέρον» (τὸ ἔχον ἰδικήν του σύστασιν καὶ συγκροτούμενον ἐξ οὐσίας καὶ συμβεβηκότων, καὶ ἀποτελοῦν ἀριθμητικὴν ἑνότητα). Προκειμένου περὶ τῶν κτισμάτων (δημιουργημάτων) ἀμέσως καὶ ἐνεργείᾳ προσιτὴ εἶναι ἡ ὑπόστασις. Προκειμένου ὅμως περὶ τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, ἀμέσως προσιτὴ εἶναι ἡ οὐσία. Τὰ πρόσωπα ἐκδηλοῦνται διὰ τῶν ἐνεργημάτων αὐτῶν.

Διὰ τοῦ ἀνωτέρω περιγραφέντος διαλεκτικοῦ ἐξοπλισμοῦ καθορίζονται τὰ ὀντολογικὰ καὶ λογικὰ πλαίσια, ἐντὸς τῶν ὁποίων θὰ νοηθοῦν τὰ ἰδιώματα τοῦ Θεοῦ καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ὄντων. Περαιτέρω γίνεται λόγος περὶ τῶν ἀριστοτελικῶν κατηγοριῶν καὶ παρέχονται οἱ κατηγορικοὶ προσδιορισμοὶ διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἀντιλαμβανώμεθα, θὰ κρίνωμεν καὶ θὰ ἐπαληθεύωμεν ἀποδεικτικῶς τὴν πραγματικότητα. Αἱ μεθοδολογικαὶ μορφαὶ τῆς νοήσεως εἶναι ἡ διαιρετική, ἡ ὁριστική, ἡ ἀναλυτικὴ καὶ ἡ ἀποδεικτική.

Ἡ Διαλεκτικὴ τοῦ Δαμασκηνοῦ ἐξεταζομένη ἐν τῷ συνόλῳ της δύναται νὰ μᾶς ἀγάγῃ εἰς ἀξιοσημειώτους σκέψεις. Δι' αὐτῆς ἐπιδιώκεται νὰ δοθῇ ἓν «ὄργανον», ἓν σύστημα τυπικῶν μορφῶν τῆς νοήσεως, διὰ τοῦ ὁποίου θὰ προχωρήσωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ Θεοῦ, τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν συμπίπτει μὲ τὴν καθαρὰν λογικήν, διότι περιέχει στοιχεῖα ὀντολογικῆς θεωρήσεως. Εἶναι ὁμοία κάπως πρὸς τὴν λεγομένην ὑπὸ τῶν νεωτέρων φιλοσόφων «ἀντικειμενολογίαν», μᾶς δίδει τοὺς γενικοὺς τύπους ὑπὸ τοὺς ὁποίους θὰ δυνηθῶμεν νὰ θεωρήσωμεν τὰ ὄντα γενικῶς. Ἀποτελεῖ συνεπῶς προπαρασκευὴν διὰ τὴν καθαυτὸ ὀντολογικὴν ἔρευναν. Μᾶς ὑπενθυμίζει τὸ πρῶτον τοῦτο τμῆμα τῆς «Πηγῆς τῆς γνώσεως», τὴν «κριτικὴν τοῦ καθαροῦ λόγου» τοῦ Καντίου ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ὅτι καὶ αὗτη ἐσχεδιάσθη ὡς «εἰσαγωγὴ εἰς πᾶσαν μέλλουσαν μεταφυσικήν». Ὁ Κάντιος ἔμεινεν εἰς τὸ κριτικὸν μέρος διότι ὁ Σκεπτικισμὸς ἦτο δι' αὐτὸν οὐχὶ ἁπλῆ φιλοσοφικὴ αἵρεσις, ἀλλὰ γόνιμος μεθοδικὴ μορφὴ τῆς φιλοσοφίας. Ὁ Δαμασκηνὸς δὲν παρεῖδε τὸν Σκεπτικισμόν, ἀλλὰ τὸν ἐξετίμησεν ὡς μίαν ἐκ τῶν φιλοσοφικῶν αἱρέσεων. Εἶναι ἄξιον προσοχῆς ὅτι εἰς τὸ σύγγραμμα «Περὶ δρακόντων καὶ στρυγγῶν», ἂν τοῦτο εἶναι γνήσιον, ἐμφανίζει ἰσχυρὰν κριτικὴν σκέψιν ἔναντι τῶν δεισιδαιμονιῶν καὶ τῶν προλήψεων τῆς ἀστρολογίας. Ἀλλ' ἡ πίστις του πρὸς τὸν Χριστὸν εἶναι τόσον ἰσχυρὰ ὥστε εὑρίσκει εἰς αὐτὴν τὴν ἀρχικὴν πηγὴν τῆς γνώσεως. Τὸ ὀξὺ κριτικόν του πνεῦμα καὶ ἡ ἀναμφισβήτητος ἱκανότης του πρὸς λεπτολόγον διευκρίνησιν τῶν ἐννοιῶν ἀφιερώνεται κυρίως εἰς τὴν καταπολέμησιν τῶν αἱρέσεων, ἥτις ἀποτελεῖ τὸ δεύτερον μέρος τῆς «Πηγῆς τῆς γνώσεως».

Τὸ τρίτον μέρος ἐπιγράφεται «Ἔκδοσις τῆς ὀρθοδόξου πίστεως», περιέχει δὲ εἰς σαφῶς καὶ ἀκριβολογικῶς διατυπουμένας προτάσεις, πᾶν ὅ,τι πρέπει νὰ πιστεύῃ ὁ ὀρθόδοξος χριστιανός. Τὸ πρῶτον βιβλίον ἐκ 15 κεφαλαίων ἀποτελεῖ τὴν μεταφυσικὴν θεολογίαν, διότι τὸ θέμα ἐν αὐτῷ εἶναι ἡ ὕπαρξις τοῦ Θεοῦ, τὸ ἀκατάληπτον αὐτοῦ, ἡ Ἁγία Τριὰς καὶ τὰ ἰδιώματα τῆς θείας φύσεως. Εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον ἀναπτύσσεται ὅτι «ἀκατάληπτον τὸ θεῖον καὶ ὅτι οὐ δεῖ περιεργάζεσθαι τὰ μὴ παραδεδομένα ἡμῖν ὑπὸ τῶν ἁγίων Προφητῶν καὶ Ἀποστόλων καὶ Εὐαγγελιστῶν» (τὸ θεῖον ὑπερβαίνει τὴν δύναμιν τῆς κατανοήσεώς μας καὶ ἡ περιέργειά μας δὲν πρέπει νὰ ἀπασχολῆται μὲ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα δὲν μᾶς παρέδωκαν οἱ ἅγιοι Προφῆται καὶ Ἀπόστολοι καὶ Εὐαγγελισταί). Ἀλλὰ καίτοι ὁ Θεὸς τυγχάνει ἀκατάληπτος, δὲν μένει ὅλως ἄγνωστος εἰς τὸν ἄνθρωπον, ἀλλ' ἀποκαλύπτεται εἰς αὐτόν. Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῆς ἀποκαλύψεώς του, ἥτις γίνεται πολυειδῶς, δυνάμεθα νὰ ἀποδείξωμεν τὴν ὕπαρξίν του. Ἡ πρώτη ἀπόδειξις δύναται νὰ στηριχθῇ ἐπὶ τῆς παρατηρήσεως τῆς φύσεως. Παρατηροῦντες τὰ φυσικὰ καὶ τὰ νοητικὰ ὄντα διαπιστώνομεν ὅτι ὑπόκεινται «εἰς γένεσιν καὶ φθοράν, αὔξησιν καὶ μείωσιν, κατὰ ποιότητα, μεταβολὴν καὶ τοπικὴν κίνησιν». Ἐκ τούτου συμπεραίνεται ὅτι εἶναι «τρεπτά», δηλαδὴ ὑπόκεινται εἰς ἀλλοίωσιν. Ἀλλὰ πᾶν ὅ,τι εἶναι «τρεπτόν» δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ὕπαρξιν ὀφειλομένην εἰς τὸν ἑαυτόν του, ἀλλὰ ἡ ἀρχὴ τῆς ὑπάρξεώς του ἔχει τὴν πηγήν της εἰς κάποιαν ἀλλοίωσιν. Τὸ «εἶναι» τῶν τοιούτων ὄντων «ἀπὸ τροπῆς ἤρξατο». Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς ὄντα δημιουργημένα «κτιστὰ» καὶ προϋποθέτουν τὴν ὕπαρξιν μιᾶς πρώτης ἀδημιουργήτου δημιουργικῆς ἀρχῆς: «Κτιστὰ δὲ ὄντα πάντως ὑπό τινος ἐδημιουργήθησαν· δεῖ δὲ τὸν δημιουργὸν ἄκτιστον εἶναι· εἰ γὰρ κακεῖνος ἐκτίσθη, πάντως ὑπό τινος ἐκτίσθη ἕως ἂν ἔλθωμεν εἴς τι ἄκτιστον. Ἄκτιστος οὖν ὁ δημιουργὸς πάντως, καὶ ἄτρεπτός ἐστιν» (Ἐφ' ὅσον τὰ ὄντα εἶναι δημιουργήματα, ἐδημιουργήθησαν ἀπὸ κάποιον. Πρέπει δὲ ὁ δημιουργὸς νὰ εἶναι ἀδημιούργητος. Διότι ἐὰν καὶ ἐκεῖνος εἶναι δημιούργημα, ὁπωσδήποτε θὰ ἐδημιουργήθη ἀπὸ κάποιον ἄλλον δημιουργὸν καὶ ἐκεῖνος ἀπὸ ἄλλον καὶ οὕτω καθεξῆς, ἕως ὅτου φθάσωμεν εἰς κάτι τὸ ἀδημιούργητον. Ἐφ' ὅσον δὲ ὁ δημιουργὸς εἶναι ἀδημιούργητος, εἶναι καὶ ἀναλλοίωτος). Τυγχάνει ὅλως καταφανὲς ὅτι ὁ Δαμασκηνὸς χρησιμοποιεῖ ἐνταῦθα ἀπόδειξιν ὁμοίαν πρὸς ἐκείνην τὴν ὁποίαν ἐχρησιμοποίησε καὶ ὁ Ἀριστοτέλης διὰ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ ἐν τῷ κόσμῳ παρατηρουμένη κίνησις ὀφείλει τὴν πηγήν της εἰς ἓν κινοῦν ἀκίνητον, καὶ ὅτι ἡ ἐν τῷ κόσμῳ δύναμις ἔχει τὴν πηγήν της εἰς μίαν πρώτην πηγὴν ἐνεργείας. Ἐκτὸς τοῦ ἀποδεικτικοῦ τούτου ἐπιχειρήματος χρησιμοποιεῖ ὁ Δαμασκηνὸς καὶ τὴν τελολογικὴν ἀπόδειξιν: «Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ τῆς κτίσεως συνοχὴ καὶ συντήρησις καὶ κυβέρνησις διδάσκει ἡμᾶς ὅτι ἔστι Θεός, ὁ τόδε τὸ πᾶν συστησάμενος καὶ συνέχων». Τρίτη ἀπόδειξις εἶναι κατὰ τὸν Δαμασκηνὸν ἡ μαρτυρία τῆς συνειδήσεως: «Ἡ γνῶσις τοῦ εἶναι Θεὸν ὑπ' αὐτοῦ φυσικῶς ἡμῖν ἐγκατέσπαρται» (Ἡ γνῶσις ὅτι ὑπάρχει Θεὸς ἔχει σπαρῆ κατὰ φυσικὸν τρόπον εἰς τὰς καρδίας μας). Τετάρτη δὲ καὶ ἀδιάψευστος μαρτυρία εἶναι ἡ διὰ τοῦ νόμου, τῶν Προφητῶν καὶ τοῦ Χριστοῦ γενομένη ἀποκάλυψις.

Μετὰ τὴν ἀπόδειξιν τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ἀποδεικνύει ὁ Δαμασκηνὸς ὅτι τὸ θεῖον εἶναι ἀκατάληπτον. Ἀκολουθεῖ ὡς πρὸς τοῦτο τὸν Γρηγόριον Νύσσης καὶ τὸν Βασίλειον. «Ὁ Θεὸς δὲν δύναται ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν του νὰ καταστῇ ἀντικείμενον καθορισμοῦ, διότι δὲν δύναται νὰ περικλεισθῇ ἐντὸς ὁρίων. Οὔτε δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἄϋλον σῶμα. «Εἰ δὲ καί τινες φασὶν ἄϋλον σῶμα· ὡς τὸ παρὰ τοῖς τῶν Ἑλλήνων σοφοῖς πέμπτον σῶμα λεγόμενον· ὅπερ ἀδύνατον· κινούμενον ἔσται πάντως, ὥσπερ ὁ οὐρανός. Τοῦτο γὰρ πέμπτον σῶμά ἐστι φασί. Τίς οὖν ὁ τοῦτο κινῶν; πᾶν γὰρ κινούμενον ὑφ' ἑτέρου κινεῖται κἀκεῖνο τίς; καὶ τοῦτο ἐπ' ἄπειρον ἕως ἂν καταντήσωμεν εἴς τι ἀκίνητον. Τὸ γὰρ πρῶτον κινοῦν, ἀκίνητον· ὅπερ ἐστὶ τὸ θεῖον». (Ἐὰν δέ τινες λέγουν ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἄϋλον σῶμα, ὅπως τὸ λεγόμενον ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων σοφῶν πέμπτον σῶμα, καὶ τοῦτο εἶναι ἀδύνατον. Διότι τὸ πέμπτον σῶμα προκαλεῖ κίνησιν εὑρισκόμενον πάντως εἰς κίνησιν, ὅπως καὶ ὁ οὐρανός. Διότι αὐτὸ λέγουν ὅτι εἶναι τὸ πέμπτον σῶμα. Ποῖος ὅμως δίδει εἰς αὐτὸ κίνησιν; Διότι πᾶν τὸ κινούμενον τίθεται εἰς κίνησιν ἀπὸ κάποιο ἄλλο. Ἀλλὰ ποῖος δίδει κίνησιν εἰς αὐτὸ τὸ ἄλλο; Καὶ αὐτὴ ἡ ἐξάρτησις θὰ προχωρῇ ἐπ' ἄπειρον, ἕως ὅτου φθάσωμεν εἰς κάτι τὸ ἀκίνητον. Διότι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δίδει τὴν πρώτην κινητικὴν ὥθησιν εἶναι ἀκίνητον. Τοῦτο δὲ εἶναι τὸ θεῖον). Ὁ Δαμασκηνὸς ἔχει ἐνταῦθα ὑπ' ὄψιν του τὴν περὶ τοῦ πέμπτου σώματος (δηλαδὴ τοῦ αἰθέρος) θεωρίαν τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὁ Σταγιρίτης ἐδόξαζεν ὅτι πέραν τῆς σελήνης ὁ κόσμος ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἄφθαρτον οὐσίαν, τὴν ὁποίαν κινοῦν νοητικὰ ὄντα. Ὁ Δαμασκηνός, χρησιμοποιῶν τὴν περὶ πρώτου κινοῦντος ἀκινήτου ἀριστοτελικὴν θεωρίαν συνάγει τὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ τὸ θεῖον καὶ ἄϋλον τοῦτο πέμπτον σῶμα εἶναι ὕλη ὑπαγομένη εἰς κίνησιν. Πᾶσαι αἱ ἀπόπειραι ἄρα τὰς ὁποίας κάμνει ἡ σκέψις τοῦ ἀνθρώπου διὰ νὰ ἀνακαλύψῃ τὰ θετικὰ γνωρίσματα τῆς θεότητος ναυαγοῦν. Τὰ χαρακτηριστικὰ «ἀγέννητον, ἄναρχον, ἀναλλοίωτον, ἄφθαρτον», εἶναι ἀποφατικοὶ χαρακτηρισμοὶ καὶ λέγουν τί δὲν εἶναι Θεός. Καταλήγομεν οὕτω εἰς τὸ ἀκόλουθον συμπέρασμα: «Ἐπὶ Θεοῦ τί ἐστιν εἰπεῖν ἀδύνατον, κατ' οὐσίαν. Οἰκειότερον δὲ μᾶλλον ἐκ τῆς πάντων ἀφαιρέσεως ποιεῖσθαι τὸν λόγον. Οὐδὲν γὰρ τῶν ὄντων ἐστίν. Οὐχ ὡς μὴ ὤν, εἰ γὰρ τῶν ὄντων αἱ γνώσεις, τὸ ὑπὲρ γνῶσιν καὶ ὑπὲρ οὐσίαν πάντως ἔσται· καὶ τἀνάπαλιν, τὸ ὑπὲρ οὐσίαν καὶ ὑπὲρ γνῶσιν ἔσται. Ἄπειρον οὖν τὸ θεῖον καὶ ἀκατάληπτον. Καὶ τοῦτο μόνον αὐτοῦ καταληπτόν, ἡ ἀπειρία καὶ ἡ ἀκαταληψία. Ὅσα δὲ λέγομεν περὶ Θεοῦ καταφατικῶς οὐ τὴν φύσιν ἀλλὰ τὰ περὶ τὴν φύσιν δηλοῖ». (Προκειμένου περὶ Θεοῦ νὰ εἴπωμεν τί εἶναι καθορίζοντες τὴν οὐσίαν του εἶναι ἀδύνατον. Εἶναι δὲ περισσότερον πρέπον νὰ ὁμιλῶμεν χρησιμοποιοῦντες ἐξ ὁλοκλήρου ἀποφατικὰς ἐκφράσεις. Διότι δὲν εἶναι ὁ Θεὸς ἓν ἐκ τῶν συνηθισμένων ἀντικειμενικῶν ὄντων. Δὲν λέγομεν τοῦτο, ἐπειδὴ κατατάσσομεν τὸν Θεὸν εἰς τὴν τάξιν τῶν μὴ ὄντων, διότι ἂν αἱ γνώσεις ἀναφέρωνται εἰς τὰ ὄντα, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἵσταται ὑπεράνω τῆς γνώσεως ἵσταται καὶ ὑπεράνω τῆς οὐσίας. Καὶ ἐξ ἀντιθέτου, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἵσταται ὑπεράνω τῆς οὐσίας εἶναι καὶ ὑπὲρ τὴν γνῶσιν. Ὥστε τὸ θεῖον εἶναι ἄπειρον καὶ ἀκατάληπτον. Καὶ αὐτὸ μόνον τυγχάνει ἐξ αὐτοῦ καταληπτόν, ἡ ἀπειρία καὶ ἡ ἀκαταληψία. Ὅσα δὲ χαρακτηριστικὰ ἐκφωνοῦνται προκειμένου περὶ τοῦ Θεοῦ, φανερώνουν ὄχι τὴν φύσιν του, ἀλλὰ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα εἶναι γύρω ἀπὸ αὐτήν). Ἐκ τοῦ ἐρμηνευθέντος χωρίου προκύπτει ὅτι ὁ Δαμασκηνὸς συμβαδίζει μὲ τὸν Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην, δεχόμενος τὸν ἀποφατικὸν χαρακτῆρα τῆς θεολογίας. Μαζὶ μὲ τοὺς ἱεράρχας τῆς Καππαδοκίας δέχεται ὅτι δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν μόνον «τὰ περὶ τὴν φύσιν τοῦ Θεοῦ», τὰ ἰδιώματα δηλαδὴ καὶ ἐνεργείας τῆς οὐσίας του. Ὁ Θεὸς νοεῖται ὑπ' αὐτοῦ ὡς ὑπὲρ τὴν γνῶσιν καὶ τὴν οὐσίαν ὑπάρχουσα ὑπερβατικὴ ἀρχή. Εἰς τὸ τέλος τῆς ἑρμηνευθείσης περικοπῆς δίδει ὁ Δαμασκηνὸς σωκρατικὴν ἔκφρασιν εἰς τὴν σκέψιν του ὁμιλῶν περὶ «καταληπτοῦ τῆς ἀκαταληψίας», ὅπως ἔκαμνε λόγον ὁ Σωκράτης περὶ γνώσεως τῆς ἀγνοίας.

Ἐξετάζων καταφατικῶς ὁ Δαμασκηνὸς τὰ ἰδιώματα τοῦ Θεοῦ ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι εἷς. Ἂν ὑπῆρχον πολλοὶ θεοί, λέγει, θὰ διεκρίνοντο ἀπ' ἀλλήλων διὰ διαφορῶν, εἴτε κατὰ δύναμιν, εἴτε κατὰ σοφίαν, εἴτε κατὰ τόπον. Ἡ ὕπαρξις διαφορῶν σημαίνει ἀπόστασιν καὶ ὑστέρησιν ἀπὸ τῆς τελειότητος. Ἐκτὸς αὐτοῦ ἡ διαφορὰ σημαίνει ἐναντίωσιν, αὕτη δὲ θὰ διετάρασσε τὴν συνοχὴν τοῦ σύμπαντος. Ἂν δεχθῶμεν ὅτι τὸ σύμπαν κυβερνᾶται μερικῶς ὑπὸ πολλῶν θεῶν, πάλιν θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχῃ ὑπεράνω αὐτῶν ἄλλος Θεός, ὅστις θὰ ἀποκαθιστᾷ τὴν τάξιν. Δὲν εἶναι ἄρα δυνατὸν νὰ ὑπάρχουν πολλοὶ θεοί. Περαιτέρω δὲ ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ Θεὸς ἔχει «λόγον ἐνυπόστατον» ὅστις εἶναι τὸ δεύτερον πρόσωπον τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ὁ ἀνθρώπινος λόγος εἶναι ἀνυ-

πόστατος, μένει ψιλὴ σκέψις ἄνευ ὑποστάσεως, ἐπειδὴ ἡ ἡμετέρα φύσις ὑπόκειται εἰς τὸν θάνατον. Ὁ θεῖος ὅμως λόγος εἶναι «ἐνυπόστατος», τέλειος καὶ ζῶν. Ὅπως δὲ ὁ Θεὸς ἔχει λόγον κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἔχει καὶ πνεῦμα, ὅπερ εἶναι «δύναμις οὐσιώδης ἐκ τοῦ Πατρὸς προερχομένη καὶ ἐν τῷ Λόγῳ ἀναπαυομένη, «ζῶσα, προαιρετική, αὐτοκίνητος, ἐνεργός, πάντοτε τὸ ἀγαθὸν θέλουσα». Τὸ Πνεῦμα ἔχει οὐ μόνον βούλησιν ἀλλὰ καὶ δύναμιν, ἥτις ἐκ παραλλήλου τὴν συντρέχει «πρὸς πᾶσαν πρόθεσιν σύνδρομον ἔχουσα τῇ βουλήσει τὴν δύναμιν». Ὁ Δαμασκηνὸς θεωρεῖ τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν συγκεντροῦσαν τὰ πλεονεκτήματα τῆς ἑλληνικῆς καὶ ἰουδαϊκῆς θρησκείας καὶ ἀποφεύγουσαν τὴν μονομέρειάν των: «Οὕτω διὰ μὲν τῆς κατὰ φύσιν ἑνότητος ἡ πολύθεος τῶν Ἑλλήνων ἐξαφανίζεται πλάνη. Διὰ δὲ τῆς τοῦ Λόγου παραδοχῆς καὶ τοῦ Πνεύματος, τῶν Ἰουδαίων καθαιρεῖται τὸ δόγμα. Ἑκατέρας τε αἱρέσεως παραμένει τὸ χρήσιμον. Ἐκ μὲν τῆς ἰουδαϊκῆς ὑπολήψεως ἡ τῆς φύσεως ἑνότης. Ἐκ δὲ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἡ κατὰ τὰς ὑποστάσεις διάκρισις μόνη». (Τοιουτοτρόπως διὰ μὲν τῆς κατ' οὐσίαν ἑνότητος τοῦ θείου ἐξαφανίζεται ἡ εἰδωλολατρικὴ πλάνη τῶν Ἑλλήνων. Διὰ δὲ τῆς παραδοχῆς τοῦ Λόγου καὶ τοῦ Πνεύματος καταλύεται τὸ ἰουδαϊκὸν δόγμα. Ἐξ ἑκάστης δὲ ἐκ τῶν δύο αἱρέσεων διατηρεῖται τὸ χρήσιμον στοιχεῖον. Ἐκ μὲν τῆς ἰουδαϊκῆς ἀντιλήψεως διατηρεῖται ἡ ἑνότης τῆς θείας οὐσίας. Ἐκ δὲ τοῦ Ἑλληνισμοῦ μόνον ἡ ὡς πρὸς τὰς ὑποστάσεις (τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος) διάκρισις). Εἶναι λίαν ἀξιοπρόσεκτον ὅτι ὁ Δαμασκηνὸς ἐκδέχεται τὸν Χριστιανισμὸν ὡς ἀνωτέρου βαθμοῦ θρησκείαν συγκεντροῦσαν τὰ πλεονεκτήματα καὶ ἀπορρίπτουσαν τὰ μειονεκτήματα τῶν παλαιοτέρων.

Μετὰ μεγάλης ἀκριβολογίας προβαίνει ὁ Δαμασκηνὸς ἔπειτα εἰς τὴν ἔκθεσιν τῆς εἰς τὸν Τριαδικὸν Θεὸν ἀναφερομένης πίστεως. Χρησιμοποιεῖ πάσας τὰς προσωνυμίας τὰς εὑρισκομένας εἰς τὴν Γραφὴν διὰ νὰ διασαφηνίσῃ τὰ διανοήματά του, διαφορίζει δὲ τὴν χρῆσιν τῶν ὀντολογικῶν χαρακτηρισμῶν προκειμένου περὶ τῆς Τριαδικῆς Θεότητος. Προκειμένου λέγει περὶ τῶν αἰσθητῶν ἀντικειμένων ἀμέσως προσιτὴ εἶναι ἡ ὑπόστασις, ἡ δὲ οὐσία συλλαμβάνεται δι' ἀφαιρετικῆς νοήσεως. Βλέπομεν π.χ. τὸν Πέτρον καὶ Παῦλον ὡς δεδομένας καὶ συγκεκριμένας ὑπάρξεις. Ἔχοντες τούτους ὑπ' ὄψιν φθάνομεν εἰς τὴν σύλληψιν τῆς κοινῆς αὐτῶν οὐσίας: «Ἐπὶ μὲν οὖν τῶν πάντων κτισμάτων ἡ μὲν τῶν ὑποστάσεων διαίρεσις, πράγματι θεωρεῖται. Πράγματι γὰρ ὁ Πέτρος τοῦ Παύλου κεχωρισμένος θεωρεῖται». Δηλαδὴ ἀμέσως λαμβάνομεν γνῶσιν τῆς ὑποστάσεως τῶν ἀτομικῶν δημιουργημένων ὄντων: «Ἡ δὲ κοινότης καὶ ἡ συνάφεια, καὶ τὸ ἕν, λόγῳ καὶ ἐπινοίᾳ θεωρεῖται. Νοοῦμεν γὰρ τῷ νῷ, ὅτι ὁ Πέτρος καὶ ὁ Παῦλος κοινὴν μίαν φύσιν ἔχουσιν». (Ἡ δὲ κοινὴ οὐσία, ἥτις συνδέει εἰς ἓν οὐσιαστικὸν εἶδος τὰ ἄτομα, θεωρεῖται διὰ τοῦ λογισμοῦ καὶ τῆς νοήσεως. Διότι διὰ τῆς σκέψεως νοοῦμεν, ὅτι ὁ Πέτρος καὶ ὁ Παῦλος ἔχουν μίαν καὶ κοινὴν φύσιν, εἶναι δηλαδὴ ἄνθρωποι μὲ χαρακτηριστικὰ τὴν θνητότητα καὶ λογικότητα). Ἀντιθέτως ὅμως ἔχουν τὰ πράγματα ἐπὶ τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ: «Ἐπὶ δὲ τῆς Ἁγίας, καὶ Ὑπερουσίου, καὶ πάντων ἐπέκεινα, καὶ ἀλήπτου Τριάδος, τὸ ἀνάπαλιν. Ἐκεῖ γὰρ τὸ μὲν κοινὸν καὶ ἕν, πράγματι θεωρεῖται, διά τε τὸ συναΐδιον καὶ τὸ ταὐτὸν τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἐνεργείας καὶ τοῦ θελήματος ἐπινοίᾳ δὲ τὸ διῃρημένον». (Προκειμένου δὲ περὶ τῆς Ἁγίας καὶ Ὑπερουσίας καὶ ἀνωτέρας πάντων ἀκαταλήπτου Τριάδος συμβαίνει τὸ ἀντίθετον. Διότι ἐκεῖ τὸ κοινὸν καὶ τὸ ἕν εἶναι προσιτὸν κατ' ἐμπράγματον τρόπον, λόγῳ τῆς συναϊδιότητος καὶ ταυτότητος τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἐνεργείας καὶ τοῦ θελήματος, αἱ δὲ ὑποστάσεις συλλαμβάνονται διὰ τῆς νοήσεως). Ὁ Δαμασκηνὸς διακρίνει τὸ καθαρὸν καὶ ὑπερβατικὸν «εἶναι» ἀπὸ τὰ «ὄντα». Δι' ἕκαστον ἐκ τῶν συγκεκριμένων ὄντων ἐμφανίζεται τὸ εἶναι ὡς κάτι τὸ ὁποῖον ἵσταται πέραν τῆς ὑποστάσεώς του. Δι' αὐτὸ ἐρωτῶμεν περὶ τῆς οὐσίας αὐτῶν, διότι δὲν εἶναι ἀμέσως προσιτή. Ὁ Θεὸς ὅμως εἶναι τὸ ἀμέσως ἐν τῇ θρησκευτικῇ διώσει ἀναγγελλόμενον «εἶναι», ὅπερ ἵσταται ὑπεράνω πάσης μερικῆς ὑπάρξεως. Ἡ μετατροπὴ τῆς ὀντολογικῆς θεωρήσεως τοῦ Δαμασκηνοῦ ὀφείλεται εἰς τὴν ἀλλαγὴν τῆς ὀντολογικῆς περιοχῆς. Ἡ προτεραιότης τῆς ὑπαρκτικῆς θεωρήσεως ἰσχύει μόνον διὰ τὰ δημιουργήματα. Διὰ τὴν ἀναζήτησιν τῆς θείας οὐσίας προτεραιότητα ἔχει ἡ ὀντολογικὴ θεώρησις τῆς οὐσίας. Ἐν τῷ Θεῷ συμπίπτει ὕπαρξις καὶ οὐσία. Τὸ κυριώτερον ἐξ ὅλων τῶν ὀνομάτων ἅτινα ἀποδίδονται εἰς τὸν Θεὸν εἶναι κατὰ τὸν Δαμασκηνὸν ἡ ὀνομασία ἣν ἀπέδωκεν εἰς τὸν ἑαυτόν του ὁμιλῶν πρὸς τὸν Μωϋσῆν: «Δοκεῖ μὲν οὖν κυριώτερον πάντων τῶν ἐπὶ Θεοῦ λεγομένων ὀνομάτων εἶναι ὁ ὤν. Καθὼς αὐτὸς χρηματίζων τῷ Μωϋσεῖ ἐπὶ τοῦ Ὄρους φησίν. Εἶπον τοῖς Υἱοῖς Ἰσραήλ, ὁ ὢν ἀπέσταλκέ με. Ὅλον γὰρ ἐν ἑαυτῷ συλλαβὼν ἔχει τὸ εἶναι· οἷόν τι πέλαγος οὐσίας ἄπειρον, καὶ ἀόριστον. Ὡς δὲ ὁ Ἅγιος Διονύσιος φησίν, ὁ ἀγαθός. Οὐ γάρ ἐστίν ἐπὶ Θεοῦ εἰπεῖν πρῶτον τὸ εἶναι καὶ εἶτα τὸ ἀγαθόν». (Φαίνεται βεβαίως ὅτι τὸ ὄνομα τὸ ὁποῖον ἔχει τὴν μεγαλυτέραν ἐξ ὅλων κυριολεξίαν ἐξ ὅλων τῶν λεγομένων προκειμένου περὶ Θεοῦ, εἶναι ἡ ἐπωνυμία ὁ ὤν Ἀκριβῶς ὅπως ὁ ἴδιος ὁμιλῶν πρὸς τὸν Μωϋσῆν ἐπὶ τοῦ Ὄρους λέγει: Εἶπον εἰς τοὺς υἱοὺς τοῦ Ἰσραήλ, ὁ ὢν μὲ ἔχει ἀποστείλει. Διότι ὅλον ἀθροιστικῶς ἔχει συμπεριλάβει μέσα εἰς τὸν ἑαυτόν του τὸ εἶναι. Καὶ εἶναι ὡσὰν ἓν ἄνευ πέρατος καὶ ὁρίων πέλαγος οὐσίας. Ὅπως δὲ λέγει ὁ Ἅγιος Διονύσιος ἡ μᾶλλον κυριολεκτοῦσα περὶ Θεοῦ ὀνομασία εἶναι ἡ προσωνυμία ὁ ἀγαθός. Διότι δὲν εἶναι δυνατὸν προκειμένου περὶ τοῦ Θεοῦ νὰ εἴπῃ πρῶτον τὸ εἶναι καὶ ἔπειτα ὁ ἀγαθός). Ὁ Δαμασκηνὸς συνδυάζει τὰς δύο ὀνομασίας πρὸς τελείαν δήλωσιν τοῦ Θεοῦ τὸ εἶναι ὅπως νοεῖ τοῦτο ἡ Παλαιὰ Διαθήκη καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ τὸ ἀγαθὸν ὅπως τὸ νοεῖ ὁ Πλάτων. Ἡ θεώρησίς του εἶναι καὶ περιγραφικὴ ὀντολογικὴ κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ὑπερβατικὴ ἀξιολογικὴ κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ Πλάτωνος. Δὲν διασπᾶται τὸ ὂν ἀπὸ τοῦ ἀγαθοῦ ἀλλὰ τίθενται ὡς συνυπάρχοντα. Ὡς πρὸς τὴν ἑνωτικὴν θεώρησιν τοῦ ὄντος καὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἀκολουθεῖ ὁ Δαμασκηνὸς τὴν πλατωνικὴν ἀντίληψιν. Ἕνεκα τούτου ἡ ἠθικὴ ἀξιολογικὴ θεώρησις συγχωνεύεται παρ' αὐτῷ μὲ τὴν ὀντολογικήν.

Μετὰ τὸ θεολογικὸν τμῆμα ἐπακολουθεῖ τὸ δεύτερον βιβλίον, εἰς τὸ ὁποῖον γίνεται λόγος περὶ τῶν δημιουργημάτων τὰ ὁποῖα ἔπλασεν ὁ Θεὸς ἐκ τοῦ μηδενός. Παρέχεται ἐν ἀρχῇ συνοπτικὴ φυσικὴ κοσμολογία καὶ ἐπακολουθεῖ μετ' αὐτὴν ἡ χριστιανικὴ ἀνθρωπολογία (κεφάλ. 29—47). Στηριζόμενος ὁ Δαμασκηνὸς κυρίως ἐπὶ τοῦ Νεμεσίου, μᾶς καθοδηγεῖ ἐν συνόψει πῶς πρέπει νὰ βλέπωμεν τὸν ἄνθρωπον ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν χριστιανικῶν ἀντιλήψεων. Εἰς τὸ περὶ φόβου κεφάλαιον κάμνει λόγον καὶ περὶ τῆς «ἀγωνίας». Θεωρῶν ταύτην ὡς τὸν ἕκτον βαθμὸν τοῦ φόβου, τὴν ὁρίζει κατὰ τὸν ἀκόλουθον τρόπον: «Ἀγωνία δὲ φόβος διαπτώσεως, ἤγουν ἀποτυχίας. Φοβούμενοι γὰρ ἀποτυχεῖν τῆς πράξεως ἀγωνιῶμεν». Ὅπως εἴδομεν ἀνωτέρω, τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς ὁρισμὸν εἶχε χρησιμοποιήσει καὶ ὁ Νεμέσιος εἰς τὸ ἀνθρωπολογικόν του σύγγραμμα «Περὶ φύσεως ἀνθρώπου». Εἶναι λίαν ἐνδιαφέροντα ἀπὸ ἀνθρωπολογικῆς ἀπόψεως τὰ ἐν τῷ τρίτῳ βιβλίῳ κεφάλαια «Περὶ τῶν φυσικῶν καὶ ἀδιαβλήτων παθῶν» καὶ «Περὶ δειλίας». Ἡ δειλία ὁρίζεται κατὰ τὸν ἀκόλουθον τρόπον: «Ἔστι γὰρ δειλία φυσική, μὴ θελούσης τῆς ψυχῆς διαιρεθῆναι τοῦ σώματος, διὰ τὴν ἐξ ἀρχῆς ὑπὸ τοῦ δημιουργοῦ ἐντεθεῖσαν αὐτῷ φυσικὴν συμπάθειάν τε καὶ οἰκειότητα. δι' ἣν φυσικῶς φοβεῖται καὶ ἀγωνιᾷ καὶ παραιτεῖται τὸν θάνατον» (Ὑπάρχει φυσικὴ δειλία, ὅταν δὲν θέλῃ ἡ ψυχὴ νὰ ξεχωρίσῃ ἀπὸ τὸ σῶμα, λόγῳ τῆς ἐξ ἀρχῆς τοποθετηθείσης μέσα εἰς αὐτὴν συμπαθείας πρὸς τὸ σῶμα καὶ οἰκειότητος, ἧς ἕνεκα κατὰ φυσικὸν λόγον φοβεῖται καὶ ἀγωνιᾷ καὶ παρακαλεῖ νὰ ἀποφύγῃ τὸν θάνατον). Ὑπάρχει καὶ ἕτερον εἶδος μὴ φυσικῆς δειλίας «ἡ ἐκ προδοσίας λογισμῶν καὶ ἀπιστίας, καὶ τοῦ ἀγνοεῖν τὴν τοῦ θανάτου ὥραν. Ὡς ὅτε νυκτὸς δειλιῶμεν ψόφου τινὸς γενομένου, ἥτις παρὰ φύσιν ἐστίν» (ἡ δειλία ἡ προερχομένη ὅταν προδώσωμεν τοὺς λογισμούς μας καὶ τὴν πίστιν μας, ἡ προερχομένη ἐκ τῆς ἀγνοίας τῆς ἀναφερομένης εἰς τὴν ὥραν τοῦ θανάτου. Περὶ τῆς δειλίας ταύτης πρόκειται ὅταν δειλιῶμεν ἐν καιρῷ νυκτὸς κατόπιν ἀκουσθέντος κρότου. Αὐτὴ ἡ δειλία εἶναι παρὰ φύσιν). Τὸ πρῶτον εἶδος τῆς δειλίας δὲν ἐμπλέκει τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν ἁμαρτίαν: «Αὕτη ἡ δειλία καὶ ὁ φόβος καὶ ἡ ἀγωνία τῶν φυσικῶν ἐστι καὶ ἀδιαβλήτων παθῶν, καὶ μὴ ὑποκειμένων ἁμαρτίᾳ». Εἰς αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ἀγωνίας ὑπέπεσε καὶ ὁ Χριστὸς ὅταν εἶπε: «Νῦν ἡ ψυχή μου τετάρακται». Τὰ ἀδιάβλητα πάθη εἶναι, κατὰ τὸν Δαμασκηνόν, «ὅσα ἐκ τῆς ἐπὶ παραβάσει κατακρίσεως. εἰς τὸν ἀνθρώπινον εἰσῆλθε βίον, οἷον πεῖνα, δίψα, κόπος, πόνος, τὸ δάκρυον, ἡ φθορά, ἡ τοῦ θανάτου παραίτησις, ἡ δειλία, ἡ ἀγωνία, ἐξ ἧς οἱ ἱδρῶτες, οἱ θρόμβοι τοῦ αἵματος, ἡ διὰ τὸ ἀσθενὲς τῆς φύσεως ὑπὸ τῶν ἀγγέλων βοήθεια». Πρόκειται περὶ τῶν ἀτελειῶν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τὰς ὁποίας συνεπέφερε τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα. Καὶ ὁ Χριστός, ὅπως λέγει εἰς τὸ χωρίον τοῦτο τὰς πλήρεις συγκινήσεως καὶ περιπαθείας ὁ Δαμασκηνός, ὑπέστη εἰς τὸν κῆπον Γεθσημανῆ τὴν τοιαύτην ἀγωνίαν. Τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας δεικνύει τὴν ἀπέραντον πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην ὕπαρξιν στοργὴν καὶ συμπάθειαν καὶ τὸ βάθος τῆς κατανοήσεως, τῆς συναισθηματικῆς ζωῆς. Εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ 19ου αἰῶνος ὁ Δανὸς θεολόγος Κίρκεγκάαρντ ἐν τῇ προσπαθείᾳ του νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸν πρωτarχικὸν Χριστιανισμόν, ἀνενέωσε τὰς ἀνθρωπολογικὰς ἀναζητήσεις καὶ ἐγένετο αἴτιος νὰ δημιουργηθῇ κατὰ τὸν 20ὸν αἰῶνα ἡ ὑπαρξιακὴ φιλοσοφία τοῦ Γιάσπερς καὶ ἡ ἐπὶ ἀνθρωπολογικῆς βάσεως ἱδρυθεῖσα «θεμελιώδης ὀντολογία» τοῦ Χάϊντεγγερ. Ἀλλ' αἱ νέαι αὗται ἀνθρωπολογικαὶ ἀναζητήσεις ἀπομακρυνθεῖσαι τῆς χριστιανικῆς βάσεως ἐξετράπησαν εἰς καταστροφικὸν μηδενισμόν. Ἔμεινεν εἰς αὐτὰς τὸ ἀρνητικὸν στοιχεῖον τοῦ «μὴ ὄντος», ἀφοῦ ἡ πίστις τοὺς ἀπεμάκρυνεν ἀπὸ τὴν ὑπερβατικὴν ἀρχὴν τοῦ ὄντος καὶ τοῦ ἀγαθοῦ. Ἡ ὑπαρξιακὴ ἀνθρωπολογία ἀγνοεῖ τὴν περὶ «οἰκειώσεως» διδασκαλίαν τοῦ Δαμασκηνοῦ καθ' ἣν «ὁ Κύριος τὴν τε φύσιν ἡμῶν καὶ τὰ φυσικὰ πάντα ἀνέλαβε, φύσει καὶ ἀληθείᾳ γενόμενος ἄνθρωπος».

Εἰς τὰς ἀνθρωπολογικὰς του ἀντιλήψεις φαίνεται ἐπηρεαζόμενος ὁ Δαμασκηνὸς ἀπὸ τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον, τὸν Νεμέσιον, τὸν Γρηγόριον Νύσσης καὶ τὸν Ἰωάννην τὸν συγγραφέα τῆς Κλίμακος. Ἡ ἀνθρωπολογικὴ καὶ σωτηριολογικὴ ἄποψις καθιστᾷ περιττὴν τὴν ἀσχολίαν μὲ διατύπωσιν πρακτικῶν βιοτικῶν ἠθικῶν κανόνων. Ἡ διατύπωσις τοιούτων κανόνων ἀπαντᾶται εἰς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν, ἥτις ἐπηρεαζομένη ἀπὸ τὰς ἀντιλήψεις τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου ἀντιλαμβάνεται τὰς μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ Θεοῦ σχέσεις ἀπὸ τῆς ἀπόψεως μόνον τῆς νομολογικῆς «δικαιώσεως». Ἡ εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν γενομένη ἀποδεκτὴ ἄποψις εἶναι ἡ τῆς «θεώσεως», ἡ τάσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν, ἐν τῇ συναισθήσει ὅμως ὅτι οὐδέποτε εἶναι δυνατὸς εἰς κατ' οὐσίαν ταυτισμός. Οἱ τὰ ἀγαθὰ πράξαντες ἄνθρωποι κατὰ τὸν Δαμασκηνόν, μετὰ τὴν συντέλειαν τοῦ αἰῶνος, ὅταν θὰ ἀπαφθαρτισθῇ τὸ σῶμα, ἐπι-

τυγχανομένης τῆς «εἰς τὴν ἀρχαίαν μακαριότητα ἐπανόδου» θὰ ἐκλάμψουν ὡς ὁ ἥλιος εἰς ζωὴν αἰώνιον μαζὶ μὲ τὸν Χριστὸν «ὁρῶντες αὐτὸν ἀεὶ καὶ ὁρώμενοι, καὶ ἄληκτον τὴν ἀπ' αὐτοῦ εὐφροσύνην καρπούμενοι».

Εἰς τὸ τρίτον βιβλίον τῆς «Ἐκδόσεως» παρέχει ὁ Δαμασκηνὸς τὴν Χριστολογικήν του διδασκαλίαν τὴν ἀφορῶσαν τὴν ἐνανθρώπησιν καὶ τὴν ἐπὶ τῆς γῆς δρᾶσιν τοῦ Χριστοῦ. Εἰς τὸ τέταρτον τὴν διδασκαλίαν περὶ τῆς Ἀναστάσεως καὶ περὶ τοῦ τρόπου τῆς προσκυνήσεως τοῦ Χριστοῦ. Τὸ ὅλον σύγγραμμα τερματίζεται μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ζητήματος τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὴν προσκύνησιν τῶν εἰκόνων καὶ τὸ θεόπνευστον τῆς Γραφῆς. Ἐπακολουθεῖ ἔπειτα ὑ λύσις ἀποριῶν περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ κακοῦ καὶ εἰς τὰ δύο τελευταῖα κεφάλαια (104 καὶ 105) γίνεται λόγος περὶ τῆς κατὰ τὴν συντελείαν τοῦ αἰῶνος ἀναστάσεως τῶν σωμάτων καὶ περὶ τῶν ἐν πίστει ἀποθανόντων. Ὁλόκληρον τὸ περιεχόμενον τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἐκτίθεται εἰς τὰ τέσσαρα βιβλία μὲ λογικὴν ἀκολουθίαν καὶ περιεκτικότητα ἀπαράμιλλον. Ἐπιλύονται ἅπαντα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν πίστιν προβλήματα. Ἐξαίρεται ἡ ἐλευθερία καὶ αὐτεξουσιότης τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ πρόγνωσις τοῦ Θεοῦ λέγει ὁ Δαμασκηνός, δὲν περιορίζει τὴν ἀνθρωπίνην ἐλευθερίαν. Ὁ Θεός, καίτοι προγινώσκει ὅτι εἶναι δυνατὸν ὁ ἄνθρωπος ἐξ ἰδίας προαιρέσεως νὰ ἐκτραπῇ εἰς τὸ κακόν, ὅμως τὸν δημιουργεῖ. «Εἰ δὲ μέλλοντας ἔσεσθαι διὰ τὴν τοῦ Θεοῦ ἀγαθότητα, τὸ κακοὺς ἐξ οἰκείας προαιρέσεως μέλλειν ἔσεσθαι ἐκώλυεν αὐτοὺς γενέσθαι, τὸ κακὸν ἑνίκα ἂν τὴν τοῦ Θεοῦ ἀγαθότητα. Ποιεῖ τοιγαροῦν ὁ Θεὸς ἀγαθὰ ἅπαντα ἃ ποιεῖ ἕκαστος δὲ ἐξ οἰκείας προαιρέσεως, καλός τε καὶ κακὸς γίνεται». Ἐκδ. Θρ.. Πίσ. Δ. 99. (Ἐὰν δὲ ἐκείνους οἵτινες ἔμελλον νὰ ἔλθουν εἰς τὴν ὕπαρξιν ἕνεκα τῆς ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ τοὺς ἠμπόδιζε νὰ ἔλθουν εἰς τὴν ὕπαρξιν τὸ ὅτι ἔμελλον νὰ γίνουν κακοί, θὰ ἑνίκα τὸ κακὸν τὴν ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ. Ὅλα λοιπὸν ὅσα ὁ Θεὸς δημιουργεῖ τὰ δημιουργεῖ ἀγαθά. Ἕκαστος δὲ κατόπιν ἰδικῆς του ἐκλογῆς γίνεται καλὸς καὶ κακός). Τὸ κακὸν κατὰ τὸν Δαμασκηνὸν δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ὡς ἰδιαιτέρα ὀντολογικὴ ἀρχή, ὅπως ἐπίστευον οἱ Μανιχαῖοι. Εἶναι μόνον στέρησις τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἐκτροπὴ ἐκ τῆς κατὰ φύσιν καταστάσεως. «Κακία γὰρ οὐκ οὐσία τίς ἐστιν, οὐδὲ οὐσίας ἰδίωμα, ἀλλὰ συμβεβηκός, ἤτοι ἐκ τοῦ κατὰ φύσιν ἑκουσίως παρατροπή, ὅπερ ἐστὶν ἁμαρτία. Πόθεν οὖν ἡ ἁμαρτία ; Τῆς αὐτεξουσίου γνώμης τοῦ διαβόλου εὕρημα» (αὐτόθι κεφ. 97). (Ἡ κακία δὲν εἶναι οὐσία, οὔτε ἰδίωμα τῆς οὐσίας, ἀλλὰ συμβεβηκός, ἤτοι ἐκτροπὴ ἐκ τῆς φυσικῆς καταστάσεως, δηλαδὴ ἁμαρτία. Πόθεν λοιπὸν πηγάζει ἡ ἁμαρτία ; Εἶναι εὕρημα τῆς αὐτεξουσίου γνώμης τοῦ διαβόλου). Καὶ αὐτὸς ὁ δαίμων ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ὅτι ἦλθεν εἰς τὴν ὕπαρξιν διατηρεῖ σχέσιν τινὰ πρὸς τὴν ἀγαθότητα : «Καὶ καθὸ μὲν γέγονεν οὐ κακὸς ἀλλ' ἀγαθός». Συστατικὸν τῆς κακίας του εἶναι ὅτι «ἑκουσίως τῆς κατὰ φύσιν ἀρετῆς ἀπεφοίτησε καὶ ἐν τῷ ζόφῳ τῆς κακίας γέγονε». (Μὲ τὴν θέλησίν του ἀπεμακρύνθη ἀπὸ τὴν ἀρετήν, διὰ τὴν ὁποίαν τὸν προώριζεν ἡ δημιουργία κα περιέπεσεν εἰς τὸ σκότος τῆς κακίας).

Ἐκ τῆς ὅλης ὀντολογικῆς συνθέσεως τὴν ὁποίαν παρουσιάζει, ὁ Δαμασκηνὸς ἀπηχεῖ εἰς τόνος ἀπεράντου αἰσιοδοξίας. Ὁ Θεός, λέγει, μᾶς ἔφερεν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι λόγῳ τῆς ἀγαθότητός του. Δι' αὐτὸ πρέπει νὰ ὀνομάζεται ἥλιος, φῶς, ζωή, ἀγαθότης καὶ ὄν. «Τὸ γὰρ ἀγαθὸν ὕπαρξις καὶ ὑπάρξεως αἴτιον, τὸ δὲ κακὸν ἀγαθοῦ, ἤτοι ὑπάρξεως στέρησις». Πάλιν παρατηροῦμεν ἐνταῦθα πλησίασιν τοῦ Δαμασκηνοῦ πρὸς τὴν παρὰ Πλάτωνι ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ ὡς πηγῆς πάσης ὑπάρξεως. Ἡ αὐτὴ αἰσιοδοξία εἶναι αἰσθητὴ καὶ εἰς τὸ περὶ Ἀναστάσεως κεφάλαιον. Ὅπως ὁ Κάντιος εἶπεν ὅτι ὁ πρακτικὸς λόγος μᾶς ἐπιβάλλει νὰ δεχθῶμεν τὴν ὕπαρξιν νοητοῦ τοῦ κόσμου εἰς τὸν ὁποῖον θὰ πραγματοποιηθοῦν τὰ αἰτήματα τῆς ἠθικῆς πράξεως, οὕτω καὶ ὁ Δαμασκηνὸς λέγει ὅτι, ἂν δὲν ὑπάρχῃ Ἀνάστασις, δὲν ὑπάρχει οὔτε Θεὸς οὔτε κοσμικὴ τάξις: «Εἰ οὐκ ἔστιν Ἀνάστασις, οὐδὲ Θεὸς ἐστιν, οὐδὲ πρόνοια, αὐτομάτως δὲ πάντα ἄγονταί τε καὶ φέρονται. Ἰδοὺ γὰρ ὁρῶμεν πλείστους δικαίους μέν, πενομένους καὶ ἀδικουμένους... ἁμαρτωλοὺς δὲ καὶ ἀδίκους ἐν πλούτῳ εὐθηνοῦντας. Καὶ τίς ἂν τοῦτο διακρισίας ἢ σοφῆς προνοίας ἔργον εὖ φρονῶν ὑπολάβοι ; Ἔσται οὖν, ἔσται Ἀνάστασις. Δίκαιος γὰρ ὁ Θεός». (Ἐὰν δὲν ὑπάρχῃ Ἀνάστασις, δὲν ὑπάρχει οὔτε Θεὸς οὔτε Πρόνοια καὶ ὅλα ἄγονται καὶ φέρονται αὐτομάτως. Διότι βλέπομεν πλείστους δίκαιοι νὰ πένωνται καὶ νὰ ἀδικοῦνται, πλείστους δὲ ἁμαρτωλοὶ καὶ ἄδικοι νὰ ζοῦν μέσα εἰς τὸν πλοῦτον καὶ ἀφθονίαν ἀγαθῶν. Καὶ ποῖος, ὀρθῶς σκεπτόμενος, θὰ ἐθεώρει τοῦτο ὡς ἔργον δικαιοσύνης καὶ σοφῆς προνοίας ; Θὰ ὑπάρξῃ λοιπὸν Ἀνάστασις. Διότι ὁ Θεὸς εἶναι δίκαιος). Ἡ δικαιοσύνη καὶ εἰς τὸν Δαμασκηνὸν ὅπως καὶ εἰς τὸν Γιλάτωνα χρησιμεύει ὡς αἴτημα τὸ ὁποῖον μᾶς καθοδηγεῖ εἰς τὸ νὰ κατανοήσωμεν τὴν ὀντολογικὴν ὑφὴν τοῦ σύμπαντος.

Μὲ τὸν Δαμασκηνὸν ἐξεφράσθη κατὰ τρόπον ἀπολύτως ἀκριβολογικὸν τὸ πνεῦμα τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδοξίας. Τονίζεται ἰδίως δι' αὐτοῦ ἡ διδασκαλία τῆς Ἐνανθρωπήσεως : «Διὸ οὐκ ἄνθρωπον ἀποθεωθέντα λέγομεν, ἀλλὰ Θεὸν ἐνανθρωπήσαντα». Ἐναντίον τῆς εἰκονομαχίας, ἥτις ἐνεπνέετο ἀπὸ μονοφυσιτικὰς ἀντιλήψεις, ἀντιτάσσει ὁ Δαμασκηνὸς τὴν θεανθρωπικὴν καὶ καθαρῶς θρησκευτικὴν πλευρὰν τῆς Χριστιανικῆς πίστεως, ὅπως τὴν διεκήρυξαν τὰ Εὐαγγέλια καὶ τὴν καθώρισεν ὁ Παῦλος καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας προεξάρχοντος τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου. Διὰ τοῦτο δικαίως ἐθεωρήθη ὁ Δαμασκηνὸς ὡς ἀντιπροσωπευτικὴ μορφὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδοξίας. Ἔχει καὶ ὁ ἴδιος τὴν συνείδησιν ὅτι ἀντιπροσωπεύει τὸ πνεῦμα τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ διὰ τοῦτο γράφει εἰς τὴν Διαλεκτικήν του: «Ἐρῶ τοιγαροῦν ἐμὸν οὐδέν» (Δὲν θὰ εἴπω τίποτε τὸ ὁποῖον νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἑαυτόν μου). Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ὁ ἴδιος συναισθάνεται τὸν ἑαυτόν του ὡς ἐστερημένον πρωτοτυπίας καὶ δημιουργικότητος. Ἑρμηνεύει τὴν συνείδησιν τῆς ἀντικειμενικότητος τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐκτιθεμένων δογμάτων. Διὰ νὰ μεταχειρισθῶμεν μίαν ἔκφρασιν τοῦ Ἐγέλου, τὸ ὑποκειμενικὸν πνεῦμα τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδοξίας διὰ τοῦ Δαμασκηνοῦ ἔλαβε τελείαν μορφὴν καὶ μετετράπη εἰς ἀντικειμενικόν.

Ὑπὸ πολλῶν ἐρευνητῶν ἐθεωρήθη ὁ Δαμασκηνὸς ὡς ὁ εἰσηγητὴς τοῦ ἀριστοτελικοῦ πνεύματος εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν. Ἡ διαπίστωσις αὕτη εἶναι ἀληθὴς ἀπὸ ἀπόψεως ἐξωτερικῆς καὶ μεθοδολογικῆς. Πράγματι ἐφιλοδόξησε νὰ δώσῃ εἰς τὴν ἔκφρασιν τῶν σκέψεών του τὴν αὐστηρὰν καὶ ἀκριβολογικὴν συστηματικότητα, ὅπως τὴν εὑρίσκει διατυπωμένην εἰς τὰ ἀριστοτελικὰ ἐπιστημονικὰ συγγράμματα. Εἰς τὰ ψυχολογικὰ προβλήματα ἐπηρεάζεται ὑπὸ τῶν ἀριστοτελικῶν δοξασιῶν. Ἀλλ' ἐξ ἴσου αἰσθητὴ εἶναι ἡ ἐπίδρασις τῆς Στωϊκῆς ψυχολογίας, ἥτις εἶχεν εἰσδύσει εἰς τὴν μοναχικὴν φιλολογίαν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν «Κλίμακα» τοῦ Ἰωάννου. Ἀπὸ ἐσωτερικῆς πραγματικῆς ἀπόψεως λίαν αἰσθητὴ εἶναι ἡ ἐπίδρασις τοῦ Πλάτωνος ἰδία διὰ τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου. Εἰς τὴν «Ἔκδοσιν τῆς Ὀρθοδόξου πίστεως» (βιβλ. Α, κεφ. 8ον) δυνάμεθα νὰ διαπιστώσωμεν ὅτι εἶναι καὶ ὁ Δαμασκηνὸς ὁπαδὸς τῆς μεταφυσικῆς τοῦ φωτισμοῦ καὶ τῆς ἐλλάμψεως : «Ὥσπερ ἐκ τοῦ ἡλίου μέν ἥ τε ἀκτίς· καὶ ἡ ἔλλαμψις· αὐτὸς γάρ ἐστιν ἡ πηγὴ τῆς ἀκτῖνος καὶ τῆς ἐλλάμψεως». Διὰ δὲ τῆς ἀκτῖνος ἡ ἔλλαμψις ἡμῖν μεταδίδοται. Καὶ αὕτη ἐστὶν ἡ φωτίζουσα ἡμᾶς καὶ ἡ μετεχομένη ὑφ' ἡμῶν». Εἶναι φανερὰ ἐνταῦθα καὶ ἡ χρῆσις πλατωνικῶν ὅρων, ἐφ' ὅσον γίνεται χρῆσις τῆς ἐκφράσεως «μετοχὴ», ἥτις σημαίνει, κατὰ τοὺς Πλατωνικούς, τὴν ἀναφορὰν τοῦ αἰσθητοῦ εἰς τὰς αἰωνίους ἰδέας. Ἀλλὰ παρ' ὅλας τὰς ἐπιδράσεις ταύτας ὁ Δαμασκηνὸς ἵσταται ἐπὶ ἰδιαιτέρου ἐδάφους, καὶ κινεῖται μὲ πλήρη ἐλευθερίαν χειριζόμενος τὰ ἐκ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας στοιχεῖα συμφώνως πρὸς τὰς βασικὰς ἀρχὰς τῆς χριστιανικῆς δογματικῆς. Ἡ πίστις παραμένει καὶ εἰς αὐτόν, ὅπως καὶ εἰς τὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα, ἡ ὑψίστη αὐθεντία προκειμένου περὶ τῶν «πνευματικῶν πραγμάτων». Ἡ πίστις ὁρίζεται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν Στωϊκῶν ἀντιλήψεων ὡς «ἀπολυπραγμόνητος συγκατάθεσις» (συγκατάθεσις ἄνευ πολυπραγμοσύνης, ἤτοι περιττῶν ἐρευνητικῶν ἀναζητήσεων). «Μωρία γὰρ ἐστὶ τοῖς μὴ πίστει δεχομένοις, καὶ τὸ ἀγαθὸν καὶ παντοδύναμον τοῦ Θεοῦ λογιζομένοις, ἀλλ' ἀνθρωπίνοις καὶ φυσικοῖς λογισμοῖς ἐξερευνῶσι τὰ θεῖα». Ὡς πρὸς τὴν οὐσιαστικὴν γνῶσιν τῶν θείων δέχεται ὁ Δαμασκηνὸς τὴν «ἀκαταληψίαν» μαζὶ μὲ τοὺς Ἱεράρχας τῆς Καππαδοκίας. Ἡ προσπάθεια νὰ διαρρήξωμεν τὸν πέπλον τῆς ἀκαταληψίας ταύτης χαρακτηρίζεται ὑπ' αὐτοῦ ὡς ἐνέργεια προερχομένη ἐκ τοῦ ψυχικοῦ καὶ οὐχὶ ἐκ τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου: «Ψυχικὴ γὰρ ἐστιν ἡ γνῶσις αὕτη καὶ δαιμονιώδης». Διὰ μέσου τῆς ἀνορθολογικῆς περιοχῆς μᾶς ὁδηγεῖ, κατὰ τὸν Δαμασκηνόν, μόνον ἡ πίστις: «Πίστει νοοῦμεν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι τὰ πάντα τῇ τοῦ Θεοῦ δυνάμει παρῆχθαι. Πάντα τά τε θεῖα καὶ τὰ ἀνθρώπινα πίστει κατορθοῦμεν» (Πῶς παρήχθησαν τὰ πάντα ἐκ τοῦ μὴ ὄντος διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ Θεοῦ νοοῦμεν διὰ τῆς πίστεως. Εἰς πάσας τὰς σχέσεις μας μὲ τὸν Θεὸν καὶ τοὺς ἀνθρώπους φθάνομεν εἰς καλὸν ἀποτέλεσμα διὰ τῆς πίστεως) (Ἐκδ. Ὀρ. Πίστ., βιβλ. Δ, κεφ. 89). Ἡ πίστις λοιπὸν εἶναι πηγὴ κατανοήσεως συνάμα καὶ πρακτικῆς ἐνεργείας.

Ἡ ἐπίδρασις ἣν ἔσχεν ὁ Δαμασκηνὸς ἐπὶ τῆς Ἀνατολῆς ὑπῆρξε τεραστία. Ἀνεγνωρίσθη ὡς ὁ αὐθεντικὸς ἑρμηνευτὴς τῶν δογμάτων. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Δύσιν ἡ ἐπιρροή του ὑπῆρξε λίαν ἔντονος. Τὸ τρίτον μέρος τῆς «Πηγῆς τῆς γνώσεως» μετεφράσθη εἰς τὴν λατινικὴν κατὰ τὸ 1145—1153, κατ' ἐντολὴν τοῦ πάπα Εὐγενίου τοῦ Γ' ὑπὸ τοῦ Βουργουνδίου τῆς Πίσης. Ὁ Πέτρος Λομβαρδὸς πρῶτος ἐχρησιμοποίησε τὴν μετάφρασιν ταύτην. Κατόπιν ἐμελετήθη ὑπὸ τοῦ Ἀλβέρτου τοῦ Μεγάλου καὶ τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκυινίτη. Ἐπηρέασε δὲ ἐν γένει ὁλόκληρον τὴν θεολογικὴν κίνησιν τῆς Δύσεως καὶ συνέβαλεν εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς Χριστιανικῆς Μεταφυσικῆς φιλοσοφίας.

Μοναχικὸς ἀσκητισμός. Ἡ ἀπάθεια τῆς ψυχῆς καὶ ἡ θέωσις.

Σπουδαῖον στοιχεῖον ἀσκήσαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως, ὑπῆρξε καὶ ὁ μοναχικὸς βίος. Ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων ἀνεπτύχθη ἡ μοναχικὴ ζωὴ καὶ ἐδημιούργησεν ἰδίαν νοοτροπίαν. Ὁ χριστιανικὸς μοναχισμὸς εἰς πολλὰ σημεῖα δύναται νὰ παραβληθῇ μὲ τὴν στωϊκὴν καὶ κυνικὴν φιλοσοφίαν. Πολλαὶ δὲ ἀντιλήψεις τῶν Στωϊκῶν καὶ Κυνικῶν ἐγένοντο ἀποδεκταὶ ἀπὸ τοὺς μοναχούς. Οὕτω εἰς ἀποσπάσματα τῶν συγγραμμάτων τοῦ ἐκ Πόντου καταγομένου Εὐάγριου, καὶ διὰ τοῦτο Ποντικοῦ ἐπικαλουμένου, δράσαντος κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 5ου αἰῶνος, χαρακτηρίζεται ἡ ἀπάθεια μετὰ τῆς γνώσεως τῶν ὄντων ὡς συστατικὸν τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν : «Βασιλεία οὐρανῶν ἐστὶν ἀπάθεια ψυχῆς μετὰ γνώσεως τῶν ὄντων ἀληθοῦς» (Ἑλλην. Πατρολ. 40, 1221). Ἡ τελείωσις τοῦ μοναχοῦ γίνεται κατὰ τὸν Εὐάγριον διὰ τῆς πρακτικῆς (ἠθικῆς ζωῆς) ἀφ' ἑνὸς καὶ διὰ τῆς γνώσεως ἀφ' ἑτέρου. Τὸ τέρμα τῆς πρακτικῆς εἶναι ἡ ἀγάπη, τῆς δὲ γνώσεως ἡ θεολο-

γία. Ἀρχαὶ δὲ ἑκατέρων πίστις καὶ φυσικὴ θεωρία». Διὰ τοῦτο ὁ Χριστιανισμὸς ὁρίζεται ὡς «δόγμα τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐκ πρακτικῆς καὶ φυσικῆς καὶ θεολογικῆς συνεστώς». Ὁ μοναχὸς ὡς ἔνδειξιν πιστοποιοῦσαν ὅτι ἔφθασεν εἰς τὴν ἀπάθειαν ἔχει τὸ ὅτι ἀρχίζει ὁ νοῦς του νὰ βλέπῃ τὸ ἰδικόν του φῶς: «Ἀπαθείας τεκμήριον, νοῦς ἁρξάμενος τὸ οἰκεῖον φέγγος ὁρᾶν» (Ἑλλ. Πατρολ. 40, 1232). Εἰς τὸ χωρίον τοῦτο ἔχομεν μίαν τῶν ἀρχαιοτέρων μαρτυριῶν περὶ τῆς ἐπὶ τοῦ νοῦ ὁράσεως ἐσωτερικοῦ φωτός. Ἡ γνῶσις, μᾶς λέγει ἐπίσης ὁ Εὐάγριος, ἀναπράζει τὴν ψυχὴν ἀπὸ τὰ αἰσθητά: «Νοῦς σὺν Θεῷ πρακτικὴν κατορθώσας καὶ προσπελάσας τῇ γνώσει, ὀλίγον ἢ οὐδόλως τοῦ ἀλόγου τῆς ψυχῆς ἐπαισθάνεται, τῆς γνώσεως αὐτὸν ἁρπαζούσης μετάρσιον καὶ χωριζούσης τῶν αἰσθητῶν» (αὐτόθι) (Ὁ νοῦς μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ ἀφοῦ ἐπιτύχῃ εἰς τὴν ἠθικὴν πρακτικὴν ζωὴν καὶ ἀφοῦ πλησιάσῃ εἰς τὴν γνῶσιν, μικρὰν ἢ οὐδεμίαν ἔχει αἴσθησιν τοῦ ἀλόγου τμήματος τῆς ψυχῆς, διότι ἡ γνῶσις τὸν ἀνυψώνει εἰς τὰ οὐράνια καὶ τὸν χωρίζει ἀπὸ τὰ αἰσθητά). Διὰ τῆς πρακτικῆς ἀσκήσεως καὶ τῆς θεωρητικῆς γνώσεως κατορθοῦται ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα. Ὁ χωρισμὸς τοῦ σώματος ἀπὸ τῆς ψυχῆς εἶναι, λέγει ὁ Εὐάγριος, ἔργον τὸ ὁποῖον ἐναπόκειται εἰς τὸν Θεόν. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀρετὴ δύναται, διὰ τῆς μελέτης τοῦ θανάτου νὰ πραγματοποιήσῃ τὸν χωρισμὸν τῆς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ σώματος: «Σῶμα μὲν χωρίσαι ψυχῆς μόνον τοῦ συνδήσαντος. Ψυχὴν δὲ ἀπὸ σώματος καὶ τοῦ ἐφιεμένου τῆς ἀρετῆς. Τὴν ἀναχώρησιν, μελέτην θανάτου καὶ φυγὴν τοῦ σώματος οἱ Πατέρες ἡμῶν ὀνομάζουσιν» (Ὁ χωρισμὸς τοῦ σώματος ἀπὸ τῆς ψυχῆς εἶναι ἔργον τοῦ πραγματοποιήσαντος τὸν δεσμὸν Θεοῦ. Ὁ χωρισμὸς ὅμως τῆς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ σώματος εἶναι ἔργον ἐκείνου ὅστις ποθεῖ τὴν ἀρετήν. Τὴν ἀναχώρησιν ἀπὸ τὸν κοσμικὸν βίον οἱ Πατέρες τὴν ὀνομάζουν μελέτην θανάτου καὶ ἀπελευθέρωσιν ἀπὸ τὸ σῶμα). (αὐτόθι 1228). Ὁ Πλάτων εἰς τὸν «Φαίδωνα» εἶχεν ὁμιλήσει περὶ τῆς φιλοσοφίας ὡς μελέτης θανάτου, δι' ἧς ἡ ψυχὴ ἀποκαθαίρεται ἀπὸ τὴν ἐπαφὴν μὲ τὰ αἰσθητά. Δὲν εἶχεν ὅμως ἀποφανθῇ ἂν ἦτο δυνατὸς εἰς τοιοῦτος χωρισμὸς ἐν ὅσῳ ὁ ἄνθρωπος ζῇ. Ὁ Εὐάγριος προχωρῶν περισσότερον βεβαιοῖ ὅτι εἶναι δυνατὸς ὁ τοιοῦτος ἐξαρπασμὸς τῆς ψυχῆς καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐπιγείου ζωῆς. Ὡς συνάγεται ἐκ χωρίου του, ὅπερ παραθέτει ὁ Β. Στεφανίδης εἰς τὴν «Ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν» του (σελ. 392) ἐκ τῆς ἐκδόσεως τῶν προγνωστικῶν προβλημάτων τοῦ Εὐαγρίου (Centurien), ὑπὸ τοῦ μυστικιστοῦ τούτου διατελοῦντος προφανῶς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς στωϊκῆς «περὶ τῆς δι' ὅλων κράσεως» θεωρίας, γίνεται ἀποδεκτὴ ὡς τέρμα τῆς ὑψώσεως τῆς ψυχῆς ἡ συνένωσις μὲ τὸν Θεόν. «Ὡς δι' ἀναβαθμῶν δι' ἀρετῶν αὐτὴν (τὴν ψυχὴν) πρὸς τελείαν τοῦ Θεοῦ σύμμιξιν ἀναβιβάζουσιν». Ὁμοίως δὲ ἐκλαμβάνει ὡς σύμμιξιν μὲ τὸ θεῖον τὴν θέωσιν καὶ ὁ Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος, ὅπως ἐσημειώθη εἰς τὰ προηγούμενα. Παρομοίας δὲ ἀντιλήψεις ἐξέφερε καὶ ὁ κατὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνος ζήσας Διάδοχος ὁ Ἐπίσκοπος τῆς ἐν τῇ Ἠπείρῳ πόλεως Φωτίκης κειμένης ὅπου εἶναι σήμερον ἐκτισμένη ἡ κώμη τῆς Βελλᾶς.

Εἰς τὴν μοναχικὴν φιλολογίαν ἀνήκει καὶ ἡ «Λαυσαϊκὴ ἱστορία» τοῦ περὶ τὸ 400 ἐπισκόπου τῆς ἐν Βιθυνίᾳ Ἑλενοπόλεως Παλλαδίου. Ἀλλ' ἡ συγγραφὴ αὕτη στερεῖται φιλοσοφικοῦ ἐνδιαφέροντος, διότι διηγεῖται ἀνέκδοτα τοῦ βίου τῶν μοναχῶν. Λαϊκὸν χαρακτῆρα ἔχει καὶ ὁ «Λειμὼν» τοῦ Ἰωάννου Μόσχου ἢ Εὐκρατᾶ, γεννηθέντος ἐν Δαμασκῷ περὶ τὸ 545.

Ἰωάννης ὁ Κλίμακος

Μὲ τὴν συστηματοποίησιν τῆς μοναχικῆς ἀσκήσεως ἠσχολήθη ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἀσκητικοῦ ἔργου τοῦ φέροντος τὸν τίτλον «Κλῖμαξ» Ἰωάννης, ἐρημίτης κατ' ἀρχὰς καὶ κατόπιν μοναχὸς ἐν Σινᾷ (525-605). Τὸ βιβλίον τοῦτο, ὅπερ ὀνομάζεται οὕτω εἰς ἀνάμνησιν τῆς κλίμακος, ἣν εἶδε κατὰ τὸν ὕπνον του ὁ Ἰακώβ, ἐγράφη κατὰ παράκλησιν τοῦ φίλου του Ἰωάννου τῆς μονῆς Ραϊθοῦ. Ἀποτελεῖται ἐκ 30 κεφαλαίων τὰ ὁποῖα συμβολίζουν τὰ 30 ἔτη τῆς πρὸ τοῦ δημοσίου κηρύγματος ζωῆς τοῦ Χριστοῦ (βλέπε κείμενον ἐν 88 τόμῳ Ἑλλ. Πατρολογίας). Γίνεται δὲ εἰς αὐτὸ λόγος περὶ τῆς ἀσκήσεως τῶν ἀρετῶν διὰ τῶν ὁποίων φθάνει ὁ μοναχὸς εἰς τὴν ἀρετὴν τῆς ἀπαθείας. Ἐκτὸς τῆς «Κλίμακος» ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου καὶ ὁ «Λόγος πρὸς τὸν ποιμένα», εἰς τὸν ὁποῖον καθορίζονται τὰ καθήκοντα τοῦ διδασκάλου καὶ τοῦ ἡγουμένου. Ἡ «Κλῖμαξ» διαιρεῖται εἰς δύο μέρη. Τὸ πρῶτον περιλαμβάνει τὰ 23 πρῶτα κεφάλαια, γίνεται δὲ εἰς τοῦτο λόγος περὶ τῶν προϋποθέσεων τοῦ μοναχικοῦ βίου, περὶ τῶν ἀρετῶν καὶ τῶν ἁμαρτημάτων ἀπὸ τὰ ὁποῖα πρέπει ὁ μοναχὸς νὰ προφυλάσσεται. Εἰς δὲ τὰ 7 τελευταῖα (23—30) περιγράφονται αἱ ἀρεταὶ αἱ ἀνυψοῦσαι τὴν ψυχὴν εἰς τελείωσιν. Καίτοι τὸ σύγγραμμα ἐξωτερικῶς ἐμφανίζεται ὡς σύνολον παραγγελμάτων, εἶναι κατὰ βάθος περιγραφὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ πνευματικοῦ βίου. Πολύτιμοι εἶναι οἱ ὁρισμοὶ τῶν ἀρετῶν καὶ κακιῶν. Φαίνεται ὅτι ἀντλεῖ ἐμμέσως ἀπὸ παλαιὰς στωϊκὰς καὶ κυνικὰς πηγάς, εἰς τὰς ὁποίας περιεγράφοντο ἀπὸ ψυχολογικῆς ἀπόψεως αἱ κακίαι. θεωρούμεναι ὡς πάθη τῆς ψυχῆς καὶ αἱ ἀρεταὶ ὡς στάδια τελειώσεως ὁδηγούσης πρὸς τὴν ἀπάθειαν. Εἶναι λίαν ἐνδεικτικὸν διὰ τὴν προέλευσιν τοῦ ψυχολογικοῦ ὑλικοῦ τοῦ περιεχομένου εἰς τὴν «Κλίμακα» ὅτι εἰς τὴν προτελευταίαν (29) βαθμίδα τάσσεται ἡ ἀοεπὴ τῆς ἀπαθείας. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ κεφαλαίου τούτου εἶναι «Περὶ τοῦ ἐπιγείου οὐρανοῦ τῆς θεομιμήτου ἀπαθείας καὶ τελειότητος καὶ ἀναστάσεως ψυχῆς πρὸ τῆς κοινῆς ἀναστάσεως». Εἶναι φανερὸν ὅτι ἡ «ἀπάθεια» θεωρεῖται ὡς κατάστασις ἀπεικονίζουσα καὶ μιμουμένη τὴν κατάστασιν καὶ τελειότητα τοῦ θείου. Διὰ ταύτης δὲ κατορθώνει νὰ προαπολαύσῃ τὴν ἀφθαρσίαν καὶ τὴν ἀνάστασιν ἡ ψυχὴ καὶ κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐπιγείου ζωῆς.

Ἐὰν ἐμβαθύνωμεν εἰς τὸ οὐσιαστικὸν τῆς «Κλίμακος» περιεχόμενον θὰ διαπιστώσωμεν ὅτι ὁ ἐπιδιωκόμενος πρακτικὸς σκοπὸς εἶναι ἡ ἐξύψωσις τῆς ψυχῆς. Ἐπιδιώκεται νὰ ἀποσπασθῇ ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἀπὸ τὰς κοσμικὰς μερίμνας διὰ νὰ κατορθώσῃ διὰ τῆς ἀσκήσεως νὰ μεταβάλῃ κατά τινα τρόπον τὴν φύσιν της. Ἐπιζητεῖται νὰ καθαρθῇ ἡ ψυχὴ ἐκ τῶν «παθῶν», ἅτινα εἶναι δείκτης φθαρτότητος. Συνεπῶς τὸ ἐπιδιωκόμενον τέλος εἶναι νὰ σημειωθῇ μία μεταβολὴ εἰς τὴν ψυχήν, νὰ ὑψωθῇ ἀπὸ τὴν κατάστασιν τῆς παθητικότητος πρὸς τὴν ἀπάθειαν. Τυγχάνει ἀφ' ἑαυτοῦ φανερὸν ὅτι, ἂν ἠθέλαμεν νὰ χαρακτηρίσωμεν τὴν τοιαύτην ἐπιδίωξιν τοῦ μοναχικοῦ βίου χρησιμοποιοῦντες ὁνομασίας ἐκ τῆς συγχρόνου μας φιλοσοφίας, θὰ ἐλέγομεν ὅτι αὐτὴ ἀποτελεῖ μίαν παραλλαγὴν τῆς λεγομένης ὑπαρξιακῆς φιλοσοφίας. Εἰς τὸν σύγχρονον ὑπαρξισμὸν ἡ κυριωτέρα ἐπιδίωξις εἶναι νὰ ὑψωθῇ ἡ ὕπαρξις ἀπὸ τὴν κατάστασιν τῆς καταπτώσεώς της εἰς τὴν «αὐθεντικὴν» της κατάστασιν. Οἱ ὑπαρξιακοὶ φιλόσοφοι ὁμιλοῦν περὶ μιᾶς πτώσεως εἰς τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ τεθῇ τέρμα διὰ μιᾶς ἀποφασιστικῆς ἀπομακρύνσεως. Ὁ Γερμανὸς φιλόσοφος Χάϊντεγγερ διδάσκει ὅτι ἡ ὕπαρξις ἐρχομένη εἰς τὸν κόσμον ἐμπλέκεται εἰς τὴν μέριμναν καὶ ἀφομοιώνεται μὲ τὸ ὑπερπροσωπικὸν κοινωνικὸν σύνολον, τὸ «Man», γαλλιστὶ «On». Διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν «αὐθεντικὴν» ὑπαρξιακήν της κατάστασιν πρέπει νὰ ἀποκοπῇ ἀπὸ τὸ κοινωνικὸν σύνολον, νὰ ἀποβάλῃ τὴν μέριμναν, νὰ κατανοήσῃ ὅτι εἶναι ὕπαρξις «προωρισμένη πρὸς θάνατον» καὶ νὰ τολμήσῃ μετὰ θάρρους νὰ σκέπτεται τὴν θνητότητά της. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ὁ Ἰωάννης εἰς τὴν «Κλίμακά» του ὡς πρώτην καὶ θεμελιώδη προϋπόθεσιν καὶ βαθμῖδα τῆς ὅλης ἀναβάσεως θεωρεῖ τὴν «ἀποταγὴν βίου», τὸ νὰ ἀποκοπῇ κανεὶς ἀπὸ τὸ κοινωνικὸν κοσμικὸν σύνολον ἐντὸς τοῦ ὁποίου ζῇ. Γνωρίζει ὅτι μία τοιαύτη ἀποταγὴ στοιχίζει μεγάλην λύπην, διὰ τοῦτο εἰς τὴν δευτέραν βαθμῖδα τάσσει τὴν «ἀπροσπάθειαν καὶ ἀλυπίαν». Ὁ λαβὼν τὴν ἀπόφασιν νὰ μονάσῃ θὰ ἐγκαταλείψῃ πᾶσαν προσπάθειαν, ἥτις τὸν συνδέει μὲ τὸν κόσμον, θὰ καταπνίξῃ ἀποκτῶν τὴν ἀλυπίαν, πᾶσαν λύπην. Ἥτις προξενεῖται εἰς αὐτὸν ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψιν πάσης προσπαθείας. Ἡ ἀποταγὴ καὶ ἡ ἀπροσπάθεια ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν «ξενιτείαν», τὸ νὰ αἰσθάνεται δηλαδὴ ὁ μοναχὸς ἑαυτὸν ξένον καὶ νὰ ἐπιδιώκῃ νὰ εἶναι ξένος. Ὅθεν ἡ τρίτη βαθμὶς εἶναι ἡ ξενιτεία, ἡ «Οὐνχάϊμλιχκάϊτ», ὅπως θὰ ἔλεγεν ὁ Χάϊντεγγερ. Ὁρίζεται δὲ ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου ὡς «κατάλειψις ἀνεπίστροφος πάντων τῶν ἐν τῇ πατρίδι πρὸς τὸν τῆς εὐσεβείας σκοπὸν ἡμῖν ἀντιπραττόντων» (τὸ νὰ ἐγκαταλείψωμεν χωρὶς νὰ στρέψωμεν τὸ βλέμμα μας πρὸς τὰ ὀπίσω, πάντα ὅσα ἐν τῇ πατρίδι μας μᾶς φέρουν ἐμπόδιον νὰ ἐπιτύχωμεν τὴν εὐσέβειαν). Ὁ Ἰωάννης διὰ ἐκφράσεων γεμάτων ἀπὸ συναίσθημα ἐξυμνεῖ τὴν ξενιτείαν λέγων ὅτι αὐτὴ εἶναι «ἄγνωστος σοφία, ἀδημοσίευτος σύνεσις, ἀπόκρυφος βίος, ἀθεώρητος λογισμός, εὐτελείας ὄρεξις, στενοχωρίας ἐπιθυμία, πόθου θείου ὑπόθεσις (δηλαδὴ θεμέλιον), ἔρωτος πλῆθος, κενοδοξίας ἄρνησις, σιωπῆς βυθός». Ἅπαντες οὗτοι οἱ χαρακτηρισμοὶ μαρτυροῦν περὶ τῆς παρουσίας ἐντόνου ἐσωτερικῆς συναισθηματικῆς ζωῆς. Ἀλλὰ δὲν παραμελεῖ νὰ ὑπογραμμίσῃ καὶ τὸν βασανιστικὸν χαρακτῆρα τῆς ξενιτείας: «Πέφυκέ πως καὶ οὗτος ὁ λογισμὸς ἐν προοιμίοις τοῖς ἐρασταῖς τοῦ Κυρίου ἀεινάως καὶ ἐπιτεταμένως διενοχλεῖν ὡς ἐν θείῳ πυρί» (Διότι εἶναι καμωμένος ὁ λογισμὸς αὐτὸς ἐν εἴδει προοιμίου νὰ φέρῃ ἀδιάκοπον καὶ ἔντονον ἐνόχλησιν εἰς τοὺς ἐραστὰς τοῦ Κυρίου, ὡσὰν νὰ εἶναι μέσα εἰς θεῖον πῦρ). Τετάρτην βαθμῖδα θεωρεῖ ἔπειτα τὴν «μακαρίαν καὶ ἀείμνηστον ὑπακοήν», εἰς δὲ τὴν πέμπτην βαθμῖδα ὁμιλεῖ «Περὶ μετανοίας μεμεριμνημένης καὶ ἐναργοῦς. ἐν ᾗ καὶ βίος τῶν ἁγίων καταδίκων· καὶ περὶ τῆς φυλακῆς». Ἡ μετάνοια κάμνει ὥστε μὲ ἐνάργειαν νὰ λαμβάνῃ ὑπόστασιν εἰς τὴν ψυχὴν ἡ κεκαθαρμένη μέριμνα, καὶ καθιστᾶ αἰσθητὸν εἰς τὸν πιστὸν ὅτι ἔχει περιέλθει εἰς κατάστασιν καταδίκης καὶ καλεῖ αὐτὸν εἰς προφύλαξιν. Πρόκειται, διὰ νὰ χρησιμοποιήσωμεν τὴν φραστικὴν χρῆσιν τοῦ νεωτέρου ὑπαρξισμοῦ περὶ τῆς μερίμνης (Sorge) καὶ τῆς συναισθήσεως τοῦ πεπερασμένου χαρακτῆρος τῆς πρὸς θάνατον προωρισμένης ὑποστάσεως, λίαν ἀξιοπρόσεκτος τυγχάνει ὁ ὁρισμὸς τὸν ὁποῖον δίδει ὁ Ἰωάννης εἰς τὴν μετάνοιαν: «Μετάνοια, ἐστὶ αὐτοματόκριτος λογισμὸς καὶ ἀμέριμνος αὐτομέριμνα» (Μετάνοια εἶναι λογισμὸς ὅστις αὐτομάτως ἐπιλαμβάνεται τῆς κατακρίσεως, καὶ μέριμνα ἥτις ἀπευθυνομένη γνησίως εἰς τὴν ὕπαρξιν τὴν ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὴν μέριμναν). Παριστάμεθα ἐνταῦθα πρὸ μιᾶς διαλεκτικῆς ἀντιστροφῆς τῆς μερίμνης. Ἐπιλαμβανομένη ἡ μέριμνα τῆς κατακρίσεως τοῦ ἑαυτοῦ της, ἀπαλλάσσει τὴν ὑπόστασιν ἀπὸ τὴν ἐξάρτησίν της ἀπὸ τὴν κοσμικὴν μέριμναν καὶ τὴν ἀπελευθερώνει. Τὴν ἐπισυμβαίνουσαν κατόπιν τῆς αὐτομερίμνης ἀπελευθέρωσιν ἐξαίρει ἐν σχόλιον εἰς τὸν ἀνωτέρω περὶ μερίμνης ὁρισμόν: «Ὁ αὐτόμεριμνος καὶ αὐτοκατάκριτος γίνεται· ἐπεὶ οὖν διὰ τὸ αὐτομέριμνος αὐτοκατάκριτος γίνεται, ἀμέριμνος εἰς ἅπαν χρηματίζει τῶν τοῦ κόσμου πραγμάτων».

Ὁ περὶ μετανοίας καὶ μερίμνης ἀναλογισμὸς ὁδηγεῖ τὸν Ἰωάννην εἰς τὴν ἕκτην βαθμίδα νὰ ὁμιλήσῃ «Περὶ μνήμης θανάτου». Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο καθίσταται φανερώτερα ἡ συγγένεια τῶν ἐν τῇ «Κλίμακι» ἐκτιθεμένων πρὸς τὰ θέματα τῆς συγχρόνου ὑπαρξιακῆς φιλοσοφίας. Ἡ μελέτη τοῦ θανάτου θεωρεῖται καὶ ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου ὡς ἀπαραίτητος προϋπόθεσις διὰ τὴν τελείωσιν τῆς ψυχῆς: «Ὡς πασῶν τροφῶν ἄρτος ἀναγκαιότερος οὕτω πασῶν ἐργασιῶν ἡ τοῦ θανάτου ἔννοια γενοῦ φροντίδων ἀπώθησιν καὶ νοὸς φυλακήν» (Ὅπως ἀπὸ ὅλας τὰς τροφὰς ὁ ἄρτος εἶναι ἀναγκαιότερος, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἐξ ὅλων τῶν ἐνασχολήσεων μόνον ἡ περὶ θανάτου σκέψις δημιουργεῖ ἀπελευθέρωσιν ἀπὸ τὰς φροντίδας καὶ προφύλαξιν τοῦ νοῦ).

Λίαν ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ διασαφηνίσεις αἱ καθορίζουσαι τὸ νόημα τοῦ περὶ θανάτου ἀναλογισμοῦ: «Μνήμη θανάτου ἐστὶ καθημερινὸς θάνατος, μνήμη δὲ ἐξόδου κάθωρος στεναγμός» (Ἐνθύμησις τοῦ θανάτου εἶναι καθημερινὸς θάνατος, ἐνθύμησις δὲ τοῦ τέλους τῆς ζωῆς εἶναι στεναγμὸς γινόμενος κάθε ὥραν). Ἡ μνήμη τοῦ θανάτου ἄγει καὶ εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς δειλίας ἐν ἀντιπαραβολῇ μὲ τὸν τρόμον. «Δειλία μὲν θανάτου ἐστὶν ἰδίωμα φύσεως ἐκ παρακοῆς προσγενόμενον, τρόμος δὲ θανάτου ἐστὶν ἀμετανοήτων πταισμάτων τεκμήριον. Δειλιᾷ Χριστὸς θάνατον, οὐ τρέμει, ἵνα τῶν δύο φύσεων τὰ ἰδιώματα σαφῶς ἐμφανίσῃ» (Ἡ δειλία εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἀποκτηθὲν κατόπιν τῆς (προπατορικῆς) παρακοῆς, τρόμος δὲ θανάτου εἶναι ἀπόδειξις τῆς ὑπάρξεως πταισμάτων μὴ ἐξαγνισθέντων διὰ τῆς μετανοίας. Δειλιᾷ ὁ Χριστὸς ἐνώπιον τοῦ θανάτου, δὲν καταλαμβάνεται ὑπὸ τρόμου, διὰ νὰ καταστήσῃ φανερὰν τὴν παρ' αὐτῷ παρουσίαν τῶν δύο φύσεων). Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου ἐξάγεται ὅτι ἡ δειλία θεωρεῖται ὡς ὀντολογικὸν χαρακτηριστικὸν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Τὴν ἀντίληψιν ταύτην συναντῶμεν, ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω, καὶ εἰς τὸν Δαμασκηνόν, ὅστις εἶναι νεώτερος τοῦ συγγραφέως τῆς «Κλίμακος». Εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι ἀμφότεροι ἔχουν ὑπ' ὄψιν των τὴν διδασκαλίαν τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου. Τὴν μνήμην τοῦ θανάτου τὴν περιγράφει ὁ Ἰωάννης τῆς «Κλίμακος» εἰς μίαν γενικευμένην μορφήν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀναφέρεται αὕτη ὄχι μόνον εἰς τὴν ἀτομικὴν ὕπαρξιν, ἀλλὰ καὶ εἰς ὁλόκληρον τὴν δημιουργίαν: «Τοῦτο ἀληθὲς τεκμήριον τῶν ἐν αἰσθήσει καρδίας μνημονευόντων τοῦ θανάτου, ἡ πρὸς πᾶσαν τὴν κτίσιν ἐκούσιος ἀπροσπάθεια καὶ τοῦ ἰδίου θελήματος ἐγκατάλειψις. Δόκιμος μὲν ὁ τοῦτον καθ' ἡμέραν πάντως προσδεχόμενος· ἄγιος δὲ ὁ τούτῳ καθ' ὥραν ἐφιέμενος» (Τοῦτο δὲ εἶναι ἀπόδειξις ἀληθής, ἥτις κάμνει φανεροὺς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τὸ βάθος τῆς καρδίας των ἐνθυμοῦνται τὸν θάνατον. Τὸ ὅτι δηλαδὴ δὲν τοὺς ἐπηρεάζει καθόλου ὁλόκληρος ἡ δημιουργία καὶ τὸ ὅτι ἐγκαταλείπουν πάντα πόθον τὸν ὁποῖον γεννᾷ ἡ ἰδική των θέλησις. Εἶναι δόκιμος ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ὁπωσδήποτε ἀναμένει τὸν θάνατον ἀνὰ πᾶσαν ἡμέραν. Ἀλλ' ἄγιος εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος τὸν ποθεῖ ἀνὰ πᾶσαν ὥραν). Καὶ ἡ ἀγωνία, ὅπως τὴν περιγράφει εἰς τὸ σύγγραμμά του «Τί εἶναι μεταφυσική», ὁ Γερμανὸς ὑπαρξιστὴς Χάϊντεγγερ, λαβὼν ἀφορμὴν ἀπὸ τὸν Δανὸν θεολόγον Κίρκεγκάαρντ, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ κατάστασις κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἄνθρωπος λύεται ἀπὸ κάθε δεσμὸν πρὸς οἱονδήποτε πρᾶγμα. Αἱ ὁμοιότητες αὗται ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ σύγχρονος ὑπαρξισμὸς μελετᾷ τὰ αὐτὰ ἀνθρωπολογικὰ φαινόμενα, τὰ ὁποῖα εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ ὁ μοναχικὸς ἀσκητισμός. Ἡ διαφορὰ ἐγκειται εἰς τὸ ὅτι ἡ γενικὴ τοποθέτησις τοῦ συγχρόνου ὑπαρξισμοῦ εἶναι ἐξωθρησκευτικὴ καὶ ἀπολύτως ἐγωλογική. Ὁ μοναχικὸς ἀσκητικὸς ὑπαρξισμὸς ἔχει σταθερὸν σημεῖον πρὸς τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται τὴν πίστιν εἰς τὸν τριαδικὸν Θεόν. Αὐτὴ ἡ ἀναφορὰ τὸν προφυλάσσει ἀπὸ τὸν μηδενισμὸν καὶ τὸν βοηθεῖ διὰ νὰ περάσῃ ἀπὸ τὰς καταστάσεις τῆς ἀπελπισίας καὶ τοῦ πένθους εἰς τὴν ἐλπίδα καὶ τὴν χαράν.

Πράγματι εἰς τὴν ἑβδόμην βαθμίδα τὸ θέμα εἶναι «Περὶ χαροποιοῦ πένθους». Ὁρίζεται δὲ τὸ πένθος ὡς «κατὰ Θεὸν σκυθρωπότης ψυχῆς, ἐνωδύνου καρδίας διάθεσις, ἀεὶ τὸ διῳκύμενον ἐμμανῶς ζητοῦσα». Ἀλλὰ ἡ πενθοῦσα ψυχὴ κατορθώνει νὰ ὑπερνικήσῃ τὴν σκυθρωπότητα καὶ νὰ ὑψωθῇ εἰς τὴν χαρὰν τῆς παρηγορίας. Ἐμπνεόμενος ὁ συγγραφεὺς τῆς «Κλίμακος» ἀπὸ τοὺς μακαρισμοὺς «Μακάριοι οἱ πενθοῦντες ὅτι αὐτοὶ παρακληθήσονται» καὶ «Μακάριοι οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ ὅτι αὐτοὶ τὸν Θεὸν ὄψονται», περιγράφει τὴν μετάβασιν ἀπὸ τὸ σκότος τοῦ πένθους εἰς τὸ φῶς τῆς παρηγορίας καὶ τῆς χαρᾶς. «Ἄβυσσος μὲν πένθους παράκλησιν ἐθεάσατο, καθαρότης δὲ καρδίας ἐδέξατο ἔλλαμψιν. Ἔλλαμψίς ἐστιν ἄρρητος ἐνέργεια, νοουμένη ἀγνώστως καὶ ὁρωμένη ἀοράτως. Παράκλησίς ἐστιν ἐνωδύνου ψυχῆς ἀνάψυξις, νηπίου δίκην ἐν ἑαυτῇ κλαυθμηριζομένης ἅμα καὶ φαιδρῶς μειδιώσης» (Ἡ σκοτεινὴ ἄβυσσος τοῦ πένθους εἶδε τὸ θέαμα τῆς παρηγορίας, ἡ δὲ καθαρότης τῆς καρδίας ἐδέχθη τὴν ἔλλαμψιν. Ἔλλαμψις εἶναι ἀνέκφραστος ἐνέργεια, νοουμένη κατὰ τρόπον ὑπερβαίνοντα τὴν γνῶσιν, καὶ ὁρωμένη διὰ τρόπου ὑπερβαίνοντος τὴν ὅρασιν. Παρηγορία εἶναι ἡ ἀνακούφισις καὶ ἀνανέωσις ψυχῆς εὑρισκομένης εἰς ὀδύνην, ψυχῆς δηλαδὴ ἥτις ὡσὰν νήπιον κλαυθμηρίζει μέσα εἰς τὸν ἑαυτόν της καὶ ψυχρῶς μειδιᾷ μὲ φαιδρότητα). Τὸ χωρίον τοῦτο εἶναι λίαν ἀξιοπρόσεκτον διότι ὁμιλεῖ περὶ «ἐλλάμψεως», πραγματοποιουμένης κατὰ τρόπον ὅστις ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς αἰσθησιακῆς ὁράσεως καὶ τῆς γνωστικῆς ἐνεργείας τῆς νοήσεως. Ἐπὶ τοιούτων χωρίων ἀργότερον στηριζόμενος ὁ Συμεὼν ὁ Νέος, θεολόγος, θὰ φθάσῃ εἰς τὴν βεβαιότητα περὶ τῆς ὁράσεως τοῦ θείου φωτός. Εἰς τὸ κείμενον ὅμως τοῦτο τῆς «Κλίμακος» δὲν γίνεται λόγος περὶ μιᾶς τοιαύτης ὁράσεως, εἰς τὴν ὁποίαν μετέχουν καὶ αἱ πνευματοποιηθεῖσαι αἰσθήσεις. Ἡ «θεωρία» μένει ὅλως ἀκαθόριστος ὡς κάτι τὸ ὑπὲρ τὴν αἴσθησιν καὶ νόησιν.

Εἰς τὴν ὀγδόην βαθμίδα γίνεται λόγος περὶ ἀργησίας καὶ πραότητος, εἰς τὴν ἐνάτην περὶ μνησικακίας καὶ εἰς τὴν δεκάτην περὶ καταλαλιᾶς. Ἀξία προσοχῆς εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τοῦ θέματος «Περὶ πολυλογίας καὶ σιωπῆς», τοῦ ἀναπτυσσομένου εἰς τὴν ἑνδεκάτην βαθμίδα. Ἡ σιωπὴ εἶναι «μήτηρ προσευχῆς, αἰχμαλωσίας ἀνάκλησις, δακρύων φίλη, θανάτου μνήμης ἐργάτης... θεωρημάτων δημιουργός, λελησθυΐα ἀνάβασις» (μήτηρ προσευχῆς, ἀπελευθέρωσις ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσίαν, φίλη δακρύων, ἐργάτης τῆς ἐνθυμήσεως τοῦ θανάτου, δημιουργὸς ὁραμάτων, κρυφὴ πρὸς τὰ ἄνω ἀνάβασις). Ἐξ ἀντιθέτου ἡ πολυλογία εἶναι «κενοδοξίας καθέδρα, ἀγνωσίας τεκμήριον.... κατανύξεως διάλυσις, ἀκηδίας κλήτωρ, ὕπνου πρόδρομος, συννοίας σκορπισμός, φυλακῆς ἀφανισμός» (ἕδρα τῆς κενοδοξίας, ἀπόδειξις ἐλλείψεως κατανοήσεως, διάλυσις κατανύξεως, πρόξενος ἀκηδίας ,πρόδρομος τοῦ ὕπνου τῆς ψυχῆς, διασκορπισμὸς τῆς συγκεντρώσεως τῆς ψυχῆς εἰς τὸν ἑαυτόν τη, ἀφανισμὸς τῆς προφυλάξεως τῆς ψυχῆς).

Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ καὶ ὅτι ἡ σύγχρονος ὑπαρξιακὴ φιλοσοφία ὑμνεῖ τὴν σιωπὴν καὶ κατακρίνει τὴν φλυαρίαν θεωροῦσα ταύτην ὡς κατάπτωσιν τοῦ λόγου. Εἰς τὴν δωδεκάτην βαθμίδα γίνεται λόγος «Περὶ ψεύδους», εἰς δὲ τὴν δεκάτην τρίτην «Περὶ ἀκηδίας», ἥτις ὁρίζεται ὡς «ἔκλυσις τοῦ νοῦ, ὀλιγωρία ἀσκήσεως, κοσμικῶν μακαρίστρια. Θεοῦ διαβλήτωρ». Ἐπακολουθεῖ εἶτα ἀνάπτυξις περὶ γαστριμαργίας καὶ εἰς τὴν δεκάτην πέμπτην βαθμίδα γίνεται λόγος περὶ «ἀγνείας καὶ σωφροσύνης». Ἁγνεία εἶναι «ἀσωμάτου φύσεως οἰκείωσις... φύσεως ὑπὲρ φύσιν, ὑπερφυὴς ἄρνησις. Ἁγνός ἐστιν ὁ ἔρωτι ἔρωτα διακρουσάμενος καὶ πῦρ πυρὶ ἄϋλῳ ἀποσβέσας... Σωφροσύνη ἐστὶ ἡ καθολικὴ ἀπασῶν τῶν ἀρετῶν ἐπωνυμία». (Ἁγνεία εἶναι τὸ νὰ κάμωμεν ἰδικήν μας τὴν ἀσώματον φύσιν καὶ τὸ νὰ ἀρνηθῶμεν κατὰ ὑπερφυσικὸν καὶ ἀκατανόητον τρόπον τὴν φύσιν. Ἁγνὸς εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἐξηπάτησε διὰ τοῦ ἔρωτος τὸν ἔρωτα καὶ κατέσβεσε τὸ πῦρ δι' ἄϋλου πυρός. Σωφροσύνη εἶναι ἡ γενικὴ ὀνομασία ἡ ἀποδιδομένη εἰς ὅλας τὰς ἀρετάς).

Κατὰ σειρὰν ἔπειτα ἐπακολουθεῖ ἡ διερεύνησις ἡ ἐξετάζουσα τὴν φιλαργυρίαν, ἔπειτα τὴν ἀκτημοσύνην. Διὰ τῆς ἀναβάσεως εἰς τὴν δεκάτην ὀγδόην [illegible] φθάνομεν εἰς τὴν «ἀναισθησίαν» ἤτοι τὴν «νέκρωσιν τῆς ψυχῆς καὶ τὸν θάνατον τοῦ νοὸς πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ σώματος». Διὰ τῶν ἐκφράσεων τούτων νοεῖται ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς ψυχῆς ἀπὸ τῶν σωματικῶν παθημάτων. Ὁ θάνατος ἐκλαμβάνεται, ὅπως καὶ εἰς τὸν «Φαίδωνα» τοῦ Πλάτωνος, ὡς ἀπελευθέρωσις ἀπὸ τοῦ σώματος τῆς ψυχῆς, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ ἀποκτᾷ τὴν πρωταρχικήν της καθαρότητα. Γίνεται ἔπειτα λόγος περὶ προσευχῆς, περὶ ἀγρυπνίας σωματικῆς καὶ εἰς τὴν εἰκοστὴν πρώτην βαθμίδα «Περὶ τῆς ἀνάνδρου δειλίας». Εἶναι φανερὰ κατὰ τὴν συζήτησιν τοῦ ψυχικοῦ τούτου παθήματος ἡ ἐξάρτησις ἀπὸ τὰς περὶ ἀνδρείας ἀντιλήψεις τῆς ἑλληνικῆς εἰδωλολατρικῆς ἀρετῆς. Ὡς ἀπαραίτητος διὰ τὴν τελείωσιν τῆς ψυχῆς τοῦ μοναχοῦ ἀρετὴ θεωρεῖται καὶ ἡ ἀνδρεία. Ἡ δειλία ὡς ἀντιφατικῶς ἀντίθετος πρὸς τὴν ἀνδρείαν ψυχικὴ πάθησις θεωρεῖται κακία καὶ σιγματίζεται: «Δειλία ἐστὶ νηπιῶδες ἦθος ἐν γηραλέᾳ κενοδόξῳ ψυχῇ. Ἔκτροπὴ πίστεως ἐπὶ προσδοκίᾳ ἀδοκήτων» (Δειλία εἶναι ψυχικὴ διάθεσις νηπίου τοποθετημένη μέσα εἰς γηρασμένην κενόδοξον ψυχήν. Παρέκτροπὴ ἐκ τῆς πίστεως, δημιουργουμένη λόγῳ προσδοκίας ἀπροσδοκήτων περιστατικῶν). Ὡς ὑψίστη ἀποκορύφωσις τῆς κακίας χαρακτηρίζονται εἰς τὴν 22αν καὶ 23ην βαθμίδα ἡ «πολύμορφος κενοδοξία» καὶ ἡ «ἀκέφαλος ὑπερηφάνεια», ἥτις εἶναι «Θεοῦ ἄρνησις, δαιμόνων εὕρημα, ἐξουθένωσις ἀνθρώπων».

Ἀπὸ τῆς 24ης βαθμῖδος ἀρχίζει ἡ περιγραφὴ τῶν ἀρετῶν. Γίνεται λόγος περὶ «πραότητος, ἁπλότητος καὶ ἀκακίας», ἔπειτα περὶ «τῆς τῶν παθῶν ἀπωλείας, τῆς ταπεινοφροσύνης». Χρησιμοποιεῖται καὶ πάλιν ἡ ἔννοια τῆς μεριμνης καὶ τῆς μετανοίας: «Μετάνοια μεμεριμνημένη μέντοι καὶ πένθος ἀφηγνισμένον πάσης κηλῖδος καὶ ἡ πανόσιος εἰσαγομένη ταπείνωσις» (Μετάνοια συνοδευομένη ἀπὸ ἔντονον καὶ διαρκῆ μέριμναν καὶ πένθος ἐξηγνισμένον ἀπὸ πᾶσαν κηλῖδα). Εἰς τὴν 26ην βαθμῖδα τὸ θέμα εἶναι «Περὶ διακρίσεως λογισμῶν καὶ παθῶν καὶ ἀρετῶν», εἰς δὲ τὴν 27ην «Περὶ τῆς ἱερᾶς σώματος καὶ ψυχῆς ἡσυχίας». Εἰς τὴν 28ην ἐμφανίζεται ἡ εἰς μακαριότητα ὁδηγοῦσα ἡμᾶς ἀρετὴ ὡς μήτηρ τῶν ἀρετῶν. Εἰς τὴν προτελευταίαν βαθμῖδα γίνεται λόγος περὶ τῆς «ἀπαθείας», ἥτις χαρακτηρίζεται ὡς «προοίμιον τῆς κοινῆς ἀναστάσεως καὶ ἀφθαρσίας τῶν φθαρτῶν». Τελευταία δὲ βαθμῖδα τῆς Κλίμακος ἀποτελεῖ «ὁ σύνδεσμος τῆς ἀναρέτου τριάδος ἐν ἀρεταῖς». Πρόκειται περὶ τῶν τριῶν ἀρετῶν: «τῆς πίστεως, τῆς ἐλπίδος καὶ τῆς ἀγάπης».

Ἐκ τῆς γενομένης συντόμου ἐκθέσεως τοῦ περιεχομένου τῆς Κλίμακος συνάγεται ὅτι διατελεῖ αὕτη ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς Στωϊκῆς καὶ Κυνικῆς φιλοσοφίας. Εἰς τὸ τμῆμα ἐκεῖνο εἰς τὸ ὁποῖον γίνεται λόγος περὶ «μνήμης θανάτου» ὑπάρχει ὑπαινιγμὸς ἀναφερόμενος εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ἐν τῷ «Φαίδωνι» διδόμενον ὁρισμὸν τῆς φιλοσοφίας ὡς μελέτης θανάτου: «Καὶ θαῦμα ὄντως πῶς καὶ Ἕλληνές τι τοιοῦτον ἐφθέγξαντο, ἐπεὶ καὶ φιλοσοφίαν τοῦτο εἶναι ὁρίζονται μελέτην θανάτου» (Καὶ εἶναι ἄξιον θαυμασμοῦ πραγματικῶς, ὅτι καὶ οἱ Ἕλληνες εἶπον ἕνα τοιοῦτον λόγον, διότι ὁρίζουν ὅτι

ἡ φιλοσοφία εἶναι μελέτη θανάτου). Σημεῖα ἐπιδράσεως ἀποκλειστικῶς νεοπλατωνικῆς δὲν διακρίνονται. Διότι γίνεται μὲν λόγος περὶ «ἐλλάμψεως», ἀλλ' ἡ τοιαύτη ἔλλαμψις σχετίζεται μὲ τὰς ὑποσχέσεις αἱ ὁποῖαι δίδονται εἰς τοὺς «Μακαρισμοὺς» τοῦ Εὐαγγελίου. Οἱ μοναχοὶ ἐξηγοῦντες κατὰ τὸ γραμματικὸν νόημα τὸ κείμενον τοῦ Εὐαγγελίου τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸν μακαρισμόν: «Μακάριοι οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ ὅτι αὐτοὶ τὸν Θεὸν ὄψονται», καταλήγουν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι, ἂν δι' ἐμπράκτου ἀσκήσεως ἐπιτύχουν τὴν ψυχικὴν καθαρότητα, θὰ ἀξιωθοῦν νὰ ἴδουν τὸ ὅραμα τοῦ Θεοῦ. Ὁ Ἰωάννης, ὁ συγγραφεὺς τῆς Κλίμακος, ὁμιλῶν περὶ «ἐλλάμψεως» ἔχει ὑπ' ὄψιν τὸ χωρίον τοῦτο τῶν Μακαρισμῶν. Οἱ ἱστορικοὶ τῆς ἑλληνικῆς ἀσκητικῆς παραβλέπουν συνήθως τὴν ἐπίδρασιν τὴν ὁποίαν ἀσκεῖ ἡ γραμματικὴ ἑρμηνεία τῶν κειμένων τῆς Γραφῆς ὡς πρὸς τὴν γένεσιν τοῦ μοναχικοῦ δυστικισμοῦ καὶ καταλήγουν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι οὗτος ἕλκει τὴν καταγωγήν του ἐκ τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ. Τὸ περὶ «ἐλλάμψεως» χωρίον τῆς Κλίμακος, τὸ ὁποῖον παρεθέσαμεν ἀνωτέρω, καταδεικνύει ὅτι ἡ ἀπωτέρα πηγὴ τῶν περὶ φωτισμοῦ μυστηριακῶν ἀντιλήψεων εἶναι ἡ κατὰ γράμμα ἑρμηνεία χωρίων τῆς Γραφῆς. (Βλέπε Β. Σταφανίδου Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, σελ. 392 κ.ἑ). Καὶ ἡ χρῆσις τῆς λέξεως «ἔκστασις» εἰς τὴν Κλίμακα, εἰς σημασίαν ἥτις δὲν συμπίπτει μὲ τὴν παρὰ τοῖς Νεοπλατωνικοῖς χρῆσιν, ἀλλὰ σημαίνει φθορὰν καὶ ἐξάλλαγήν, εἶναι εἰσέτι εἷς ἐπὶ πλέον λόγος ὁ ὁποῖος ἐνισχύει τὴν σκέψιν ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τῆς νεοπλατωνικῆς ἐπιδράσεως.

Τὸ περιεχόμενον τῆς Κλίμακος κρινόμενον ἀπὸ φιλοσοφικῆς ἀπόψεως μᾶς ὑπενθυμίζει τὰς τάσεις τῆς ὑπαρξιακῆς φιλοσοφίας, ὅπως ἐθεμελιώθη αὕτη κατὰ τὴν νεωτέραν ἐποχὴν ἀπὸ τὸν Κίρκεγκααρντ κατ' ἀρχάς, καὶ ἀπὸ τὸν Χάϊντεγγερ καὶ Γιάσπερς βραδύτερον. Ἡ μοναχικὴ ἄσκησις ὡς πρακτικὸν της τέρμα θέτει τὴν τελείωσιν τῆς ψυχῆς νοουμένης ὡς αὐτοτελοῦς ὑποστάσεως. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ οἱ σύγχρονοι ὑπαρξισταὶ θέτουν ὡς τέρμα τῶν ἐπιδιώξεών των νὰ προωθήσουν τὴν ἐγωλογικῶς νοουμένην ὑπόστασιν εἰς τὸν αὐθεντικὸν καὶ γνήσιον αὐθεντικὸν τρόπον. Κεντρικὴν θέσιν κατέχει καὶ εἰς τὴν μοναχικὴν ἀσκητικὴν καὶ εἰς τὴν ὑπαρξιακὴν ἡ μελέτη τοῦ φαινομένου τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀγωνίας. Ἡ διαφορὰ ἔγκειται εἰς τὴν ἀρνητικὴν καὶ μηδενιστικὴν κατεύθυνσιν τῶν ὑπαρξιακῶν ἀναζητήσεων. Ἀποκόπτονται αὐτοὶ ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴν πίστιν, καὶ ἐμπλέκονται εἰς τὰ δίκτυα τῆς ἀπελπισίας. Ὁ Γάλλος ὑπαρξιστὴς Γκαμπριὲλ Μαρσὲλ ἐπιχειρεῖ τελευταίως ἀνασύνδεσιν μὲ τὴν θρησκευτικὴν πίστιν προσπαθῶν νὰ κατανικήσῃ τὸν ὑπαρξιακὸν ἀπελπισμὸν διὰ τῆς ἐλπίδος. Οἱ συνοπτικοὶ οὗτοι συσχετισμοὶ ἀρκοῦν νὰ καταδείξουν πόσον πλούσιον περιεχόμενον ἐγκλείεται εἰς τὴν μυστικὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, τὴν μηδεμιᾶς προσοχῆς ἀξιωθεῖσαν ἐκ μέρους τῶν συγχρόνων μας Ἑλλήνων στοχαστῶν, οἵτινες μέσα εἰς αὐτὴν θὰ ἠδύναντο νὰ μελετήσουν τὰ ἀντλογικὰ ὑπαρξιακὰ φαινόμενα εἰς μορφὴν περισσότερον γνησίαν, ἀπὸ ἐκείνην ὑπὸ τὴν ὁποίαν τὰ παουσιάζει ὁ σύγχρονος γερμανικὸς καὶ γαλλικὸς ἀθεϊστικὸς ὑπαρξισμός. Κατὰ τὴν μεσαιωνικὴν περίοδον ἡ Κλίμαξ εἶχεν εὐρύτατον ἀναγνωστικὸν κοινόν. Μετεφράσθη δὲ εἰς τὴν λατινικήν, τὴν συριακὴν καὶ εἰς τὰς σλαυϊκὰς γλώσσας.

Ἠλίας ὁ Ἔκδικος. Εἰς τὴν ὁμάδα τῶν ἀσκητικῶν μυστικιστῶν κατατάσσεται καὶ ὁ Ἠλίας ὁ Ἔκδικος, τὸν ὁποῖον ἄλλοι μὲν τάσσουν εἰς τὸν ὄγδοον αἰῶνα, ἄλλοι δὲ θεωροῦν ὡς σύγχρονον τοῦ Συμεῶνος τοῦ Νέου Θεολόγου ἀκμάσαντος κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα. Πάντως πρέπει νὰ διαστείλωμεν τοῦτον ἀπὸ τὸν Ἠλίαν τῆς Κρήτης, τὸν σχολιαστὴν τῶν λόγων τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Τοῦ Ἐκδίκου ἐσώθησαν δύο πραγματεῖαι αἵτινες ἔχουν καταχωρισθῆ εἰς τὸν 129 τόμον τῆς «Ἑλληνικῆς Πατρολογίας», ἀποτελοῦνται δὲ ἐξ ἠριθμημένων αὐτοτελοῦς νοήματος περιόδων αἱ ὁποῖαι καλοῦνται «κεφάλαια». Ἡ μία φέρει τὴν ἐπιγραφὴν «Ἀνθολόγιον γνωμικὸν φιλοσόφων σπουδαίων, σπουδασθέν καὶ πονηθὲν Ἠλίᾳ ἐλαχίστῳ Πρεσβυτέρῳ καὶ Ἐκδίκῳ». Εἰς τὸν τίτλον ἔχει προσαρτηθῆ ἰαμβικὸν δίστιχον: «Πηγὴν νάουσαν ἠθικῶν δρόσον λόγων, ἐνταῦθ' ἐφεύροις εἰ μετέλθῃς γνησίως». (Δύνασαι νὰ εὕρῃς εἰς τὸ βιβλίον αὐτὸ πηγὴν ἐξ ἧς πηγάζει δρόσος ἠθικῶν λόγων, ἐὰν ἐρευνήσῃς μὲ γνησίαν μέθοδον ἐρεύνης). Ἡ ἑτέρα πραγματεία φέρει τὸν τίτλον: «Τοῦ αὐτοῦ γνωστικά». Μετὰ δὲ τὸν τίτλον προστίθενται οἱ ἀκόλουθοι ἰαμβικοὶ στίχοι: «Φωτίζεται νοῦς γνωστικῆς θεωρίας, πρὸς ὕψος ἀρθείς, τοῖσδ' ἐπεντυχὼν λόγοις. Σκοτίζεται δ' αὖ ἐγκυλισθεὶς εἰς πάθη». (Ὁ νοῦς φωτίζεται διὰ τῆς γνωστικῆς θεωρίας καὶ ὑψώνεται εἰς ὕψος, ἐὰν συνδιατρίψῃ μὲ αὐτοὺς τοὺς λόγους. Ἐξ ἀντιθέτου σκοτίζεται ἂν κυλισθῇ εἰς τὰ πάθη). Αἱ ἔμμετροι ἐπιγραφαὶ καθορίζουν καὶ τὸ θέμα ἑκατέρας τῶν πραγματειῶν εἰς τὴν μίαν πρόκειται περὶ ἠθικῆς ἠσκήσεως, εἰς δὲ τὴν δευτέραν περὶ τοῦ μυστηριακοῦ φωτισμοῦ. Αἱ πληροφορίαι τὰς ὁποίας μᾶς δίδει ἡ «Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν Νηπτικῶν» ὡς πρὸς τὸν βίον τοῦ Ἠλίου εἶναι πενιχρόταται, ἀρκούμεναι μόνον νὰ τὸν διαστείλουν ἀπὸ τὸν Ἠλίαν τῆς Κρήτης, τοῦ ὁποίου ἡ ζωὴ τίθεται κατὰ τὸν 9ον ἢ 10ον αἰῶνα. Ἀλλὰ τυγχάνουν λίαν ἀξιοσημείωτοι αἱ κρίσεις περὶ τοῦ ἔργου του: «Ὅσον γε μὴν ἐκ τῶν παρόντων αὐτοῦ κεφαλαίων, ὡς ἔκ τινων ἀποτελεσμάτων τὸν ποιητὴν ἐπιγνῶναι, ἀνὴρ ἦν εἴ τις καὶ ἄλλος σοφίας εἰς ἄκρον ἐληλακώς, τῆς τε θύραθεν καὶ πολλῷ μᾶλλον τῆς καθ' ἡμᾶς τε καὶ κρείττονος». (Καθ' ὅσον ὅμως δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν αὐτὸν ἐκ τῶν παρόντων κεφαλαίων, ὅπως γνωρίζομεν ἕνα ποιητὴν ἀπὸ τὰ ἔργα του, εἶχε φθάσει περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλον εἰς τὴν κορυφὴν τῆς σοφίας καὶ τῆς ἐξωεκκλησιαστικῆς καὶ πολὺ περισσότερον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἤτις εἶναι καὶ ἀνωτέρα). Πράγματι εἰς τὰ κεφάλαια ἔχει συγκεντρώσει δι' ἐπιλογῆς ἐξ ἀρχαίων φιλοσοφικῶν συγγραμμάτων πολλὰς ἀξιοπροσέκτους γνώμας. Εἰς ἓν τῶν γνωστικῶν κεφαλαίων (οβ΄) γίνεται χρῆσις τοῦ ἀριστοτελικοῦ ὅρου «ὑπέκκαυμα» τῆς ζώσης ἐκείνης ἤτις ἀμέσως ἐφάπτεται πρὸς τὸ οὐράνιον πέμπτον σῶμα, κειμένη εἰς τὰ ἔσχατα ὅρια τῆς περιβαλλούσης τὴν γῆν σφαίρας τῶν μεταβλητῶν ὄντων: «Ἐν ὕλῃ μὲν δεσμευθεῖσα ψυχὴ φλὸξ φωτοφόρος καθίσταται. Ἐξ ὕλης δὲ λυθεῖσα ψυχὴ θεοφόρος εὑρίσκεται, κἀκείνη αἱρεσθαι πέφυκε ἄχρι τοῦ ὑπεκκαύματος, αὖτη δὲ μέχρι τοῦ κατὰ τὸν θεῖον ἔρωτα συμπεράσματος». Ἑλλ. Πατρ. 127, 1164. (Ψυχὴ δεσμευθεῖσα μέσα εἰς τὴν ὕλην γίνεται φλὸξ φωτοφόρος. Ψυχὴ δὲ ἥτις ἀπεδεσμεύθη ἀπὸ τὴν ὕλην γίνεται θεοφόρος. Καὶ ἡ μὲν τῇ ὕλῃ δεσμευθεῖσα ψυχὴ δύναται νὰ ὑψοῦται μόνον μέχρι τοῦ ὑπεκκαύματος (ἤτοι τοῦ ὁρίου τοῦ χωρίζοντος τὰ φθαρτὰ ἀπὸ τὰ ἄφθαρτα). ἡ δὲ ἄλλη μέχρι τῆς τελειώσεως ἣν συνεπιφέρει ὁ θεῖος ἔρως). Εἶναι προφανὲς ὅτι εἰς τὴν περικοπὴν αὐτὴν διατέμνεται τὸ σύμπαν, εἰς «περίγεια» καὶ «αἰθέρια». Ἡ τοιαύτη διατομὴ εὑρίσκεται εἰς τὸν Στωϊκὸν Ποσειδώνιον καὶ εἰς τοὺς νεοπλατωνικούς. Ἐκ τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας προέρχεται καὶ ἡ διάκρισις ἣν κάμνει ὁ Ἔκδικος μεταξὺ νοῦ, λόγου καὶ αἰσθήσεως: «Ἄλλο ὁ νοῦς τοῦ πράγματος, καὶ ἄλλο ὁ λόγος αὐτοῦ, καὶ ἕτερον τὸ ὑπὸ τὴν αἴσθησιν ἀναγόμενον καὶ τὸ μέν ἐστιν οὐσία, τὸ δὲ συμβεβηκὸς, τὸ δὲ ἡ τοῦ ὑποκειμένου διαφορά», Ἑλλ. Πατρ. 90, 1141. (Ἄλλο πρᾶγμα εἶναι ἡ νοητικὴ ἀντίληψις ἑνὸς πράγματος, ἄλλο ὁ εἰς αὐτὸ ἀναφερόμενος λόγος, καὶ ἄλλο ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται εἰς τὴν αἴσθησιν. Τὸ πρῶτον εἶναι οὐσία, τὸ δεύτερον συμβεβηκός, τὸ δὲ τρίτον ἡ διαφορὰ ἣν παρουσιάζει ἡ ὕλη). Εὑρισκόμεθα ἐνταῦθα πρὸ τῆς διακρίσεως τὴν ὁποίαν κάμνει ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνων τὸν νοῦν, ἀπὸ τὸν λόγον καὶ ἀπὸ τὴν αἴσθησιν. Ἡ τριμερὴς αὕτη διάκρισις εἶναι φανερὰ καὶ εἰς ἄλλα κεφάλαια τοῦ Ἠλίᾳ. Εἰς τὸ 52 γνωστικὸν κεφάλαιον γράφει: «Τῆς λογικῆς ψυχῆς αὐλὴ μὲν ἡ αἴσθησις, ναὸς δὲ ἡ διάνοια, ἀρχιερεὺς δὲ ὁ νοῦς». Ἐπίσης τὴν αὐτὴν διαίρεσιν ἔχει ὑπ' ὄψιν του ὅταν γράφῃ: «Ἀναγκαῖον εἰδέναι τὸν γνωστικόν, πότε μὲν ὁ νοῦς αὐτοῦ εἰς τὴν χώραν τῶν νοημάτων ἐστί, πότε δὲ εἰς τὴν τῶν λογισμῶν καὶ πότε εἰς τὴν κατ' αἴσθησιν». Ἑλλ. Πατρ. 1118. (Πρέπει νὰ γνωρίζῃ ὁ κάτοχος πνευματικῆς γνώσεως ποτε ὁ νοῦς του εἶναι εἰς τὴν περιοχὴν τῶν νοημάτων, πότε εἰς τὴν περιοχὴν τῶν λογισμῶν, καὶ πότε εἰς τὴν περιοχὴν τῆς αἰσθήσεως). Εἶναι φανερὸν ὅτι ὁ Ἠλίας διακρίνει ὅπως καὶ ὁ Ἀριστοτέλης τρια εἴδη γνώσεως, τὴν νοητικὴν ἐποπτείαν, τὴν διανοητικὴν διεξοδικὴν γνῶσιν τὴν καταρτιζομένην διὰ τῆς συλλογιστικῆς σκέψεως (διάνοιαν κατὰ Πλάτωνα) καὶ τὴν κατ' αἴσθησιν ἀντίληψιν. Ἀντλεῖ οὐ μόνον ἐκ τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων, ἀλλὰ προσέτι καὶ ἐκ τῶν Πατέρων. Εἰς ἓν τῶν κεφαλαίων του παραβάλλει τὴν ψυχὴν μὲ πόλιν καὶ τὰ αἰσθητήρια μὲ πύλας τῆς πόλεως: «Ἀνάγκη μὲν τὰ αἰσθητήρια ὡς πύλαι ἀνοίγειν πόλεως, ἀνάγκη δὲ μὴ συγχωρεῖν ἐν τῇ ἀνοίξει τῶν ἀναγκαίων, συνεισέρχεσθαι ἐδὴ τὰ τοὺς πολέμους θέλοντα καὶ μάχης αἴτια καθιστάμενα». Ἑλλ. Πατρολ. 1173. (Εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀνοίγωμεν τὰ αἰσθητήρια, ὅπως εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀνοίγωμεν τὰς πύλας τῆς πόλεως, ἐπίσης ὅμως εἶναι ἀνάγκη κατὰ τὸ ἀναγκαστικὸν τοῦτο ἄνοιγμα νὰ μὴ ἐπιτρέπωμεν νὰ εἰσέρχωνται μαζὶ ὁμάδες ἀτόμων ἅτινα ἀγαποῦν τοὺς πολέμους καὶ γίνονται αἴτια μάχης). Παοομοίαν παρομοίωσιν παραβάλλουσαν τὰ αἰσθητήρια πρὸς πύλας πόλεως εὑρίσκομεν καὶ εἰς τὸ 10ον κεφάλαιον τοῦ «Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου» συγγράμματος τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, Ἑλλ. Πατρολ. 44,152.

Ἡ κεντρικὴ ἰδέα τοῦ Ἠλίᾳ εἶναι ὅτι ὁ ἐκ τῆς οὐρανίου περιοχῆς καταγόμενος νοῦς ἔχει ἐκπέσει καὶ δὲν θὰ εὕρῃ τὴν μακαριότητά του, ἂν δὲν ἀνυψωθῇ διὰ τῆς ταπεινοφροσύνης· τῆς ἀσκήσεως καὶ τῆς θεωρίας πάλιν εἰς τὸν οὐρανόν. Ἡ πλήρης ἀνδρείας ψυχὴ εἶναι ὡσὰν γυνὴ ἥτις φωτίζεται ἀπὸ δύο λύχνους, ὁ εἷς εἶναι ὁ λύχνος τῆς ἀσκήσεως, ὁ δὲ ἄλλος ὁ τῆς θεωρίας: «Ἀνδρεία ψυχὴ ὡς γυνὴ παρ' ὅλον τὸν βίον ὡς δύο λύχνους τὸν πρακτικόν τε καὶ θεωρητικὸν καιομένη», (Εἶναι ὡσὰν γυναῖκα ἥτις εἰς ὅλον της τὸν βίον κρατεῖ ἀναμμένους τὸν λύχνον τῆς θεωρίας καὶ τὸν λύχνον τῆς πράξεως). Ἡ ψυχὴ ὑφίσταται τὴν προσβολὴν τῶν βελῶν τοῦ θείου ἔρωτος καὶ οὐδέποτε δύναται νὰ ἡσυχάσῃ. «Ἡ ἐμφαγοῦσα μὲν ἔλαφος ὄφεως ἰόν, τοῦ σβέσαι πρὸς ὕδάτων τρέχει πηγὰς ψυχὴ δὲ ἡ βέλεσι θείοις τρωθεῖσα ἄπαυστον ἕλκει τὸν πρὸς τὸν τρωθέντα ἔρωτα» (23 γνωστ. κεφ.) (Ἡ ἔλαφος ἥτις τρώγει δηλητήριον ὄφεως· τρέχει πρὸς τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων διὰ νὰ τὸ κατασβέσῃ. Ἡ δὲ ψυχὴ ἥτις ἐπληγώθη ὑπὸ τῶν θείων βελῶν, ἀκατάπαυστον σύρει μεθ' ἑαυτῆς τὸν ἔρωτα πρὸς ἐκεῖνον ὅστις τὴν ἐπλήγωσεν». Ὁ ἄνθρωπος λέγει ὁ Ἠλίας, εἶναι εἰς κόσμος ὁλόκληρος ἐν τῷ ἀσθητῷ κόσμῳ, ἐν δὲ τῷ νοητῷ κόσμος εἶναι ὁ λογισμός. «Ἐν μὲν τῷ ὁρωμένῳ ὡς ἄλλος τις ὁρᾶται κόσμος ὁ ἄνθρωπος· ἐν δὲ τῷ νοουμένῳ ὁ λογισμός. Οὐρανοῦ μὲν γὰρ καὶ γῆς καὶ τῶν ἐν μέσῳ οὗτος ἐκείνῳ καταγγελεύς· νοῦ δὲ καὶ αἰσθήσεως ὑποφήτης τυγχάνει ὁ λογισμός, ὧν ἄνευ ἀμφότεροι κόσμοι ἐκκεκώφωντο ἄν» (Μέσα εἰς τὸν ὁρατὸν κόσμον δεικνύεται ὁ ἄνθρωπος ὡσὰν ἕνας ξεχωριστὸς κόσμος· μέσα δὲ εἰς τὸν νοητὸν ὡς τοιοῦτος κόσμος δεικνύεται ὁ λογισμός. Διότι ὁ λογισμὸς εἶναι ἐκεῖνος ὅστις καθιστᾶ γνωστοὺς εἰς τὸν ἄνθρωπον τὸν οὐρανὸν τὴν γῆν καὶ τὰ μεταξὺ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς. Εἶναι δὲ ὁ λογισμὸς ὁ διαγγελεὺς τοῦ νοῦ καὶ τῆς αἰσθήσεως. Χωρὶς δὲ αὐτὸν καὶ οἱ δύο κόσμοι καὶ ὁ

Ἄποψις τῆς Καστοριᾶς, ἀντικατοπτριζομένης εἰς τὰ ὕδατα τῆς μαγευτικῆς λίμνης της.

νοητὸς καὶ ὁ αἰσθητὸς, θὰ ἦσαν κωφοὶ ('Ελλ. Πατρ. 127, 1169). 'Η τελικὴ ἐπιδίωξις δὲν εἶναι νὰ ἴδῃ ὁ πιστὸς τὸν Θεὸν εἰσερχόμενος εἰς τὸ ὑπὲρ γνῶσιν σκότος ἀλλὰ νὰ γνωσθῇ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, νὰ λάβῃ τοῦτον ὑπὸ σημείωσιν τρόπον τινὰ ὁ Θεός: «Πάντας μὲν ὁρᾷ ὁ Θεός, ὁρῶσι δὲ τὸν Θεὸν οἱ θεωροῦντες μηδέν... Μακάριος δὲ ὁ πιστεύων ὅτι βλέπεται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ». (Πάντας μὲν τοὺς βλέπει ὁ Θεός, βλέπουν δὲ τὸν Θεὸν οἱ μηδενίζοντες (διὰ τῆς ὑπερβατικῆς θεωρίας) πᾶσαν θεώρησιν. Εἶναι δὲ μακάριος ἐκεῖνος ὅστις πιστεύει ὅτι τὸν βλέπει ὁ Θεός).

'Εκ τῶν παρατεθέντων χωρίων ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ ἀνατολικὸς μυστικισμὸς οὐδέποτε εἶχε χάσει τὴν ἐπαφήν του μὲ τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν. Κινεῖται μέσα εἰς τὸν κόσμον της καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀφομοιώσῃ πολλὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖά της. 'Η πρόθεσίς του εἶναι νὰ φέρῃ εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν τὴν ἀνθρωπίνην προσωπικότητα μὲ τὸν Θεὸν ὄχι μόνον μετὰ θάνατον, ἀλλὰ καὶ διαρκούσης τῆς προσκαίρου ἐπιγείου ζωῆς. Εἰς τὰ ἑπόμενα συνέχειαν τῶν μυστικιστικῶν τάσεων θὰ εὕρωμεν εἰς τὸν Συμεὼνα τὸν Νέον Θεολόγον.

Η ΕΛΛΗΝΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ
(9ος — 15ος αἰῶνες).

Κατόπιν τῆς μεγάλης ἀναστατώσεως τὴν ὁποίαν ἐξήγειρεν ἡ Εἰκονομαχία, κατώρθωσε καὶ πάλιν ἡ 'Ελληνικὴ Αὐτοκρατορία νὰ εὕρῃ κατὰ τὰ μέσα τοῦ 9ου αἰῶνος τὴν συνοχήν της. 'Από τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀρχίζει νέα κατεύθυνσις τῆς πνευματικῆς δραστηριότητος. 'Η προσοχὴ στρέφεται πρὸς τὰ παλαιὰ ἑλληνικὰ συγγράμματα καὶ διὰ τὸν πολιτισμένον κόσμον τῆς Εὐρώπης ἡ πρώτη 'Αναγέννησις ἀρχίζει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Παύουν πλέον νὰ ἀπασχολοῦν τὴν ἑλληνικὴν 'Ανατολὴν τὰ δογματικὰ προβλήματα καὶ ἀρχίζει ἡ ἐνασχόλησις μὲ τὴν παιδείαν καὶ τὰς ἐπιστήμας. Μεταξὺ τῶν κυριωτέρων ὁδηγῶν τῆς νέας ταύτης στροφῆς σημαντικὴν θέσιν κατέχει ὁ Φώτιος. Συγχρόνως καθίσταται περισσότερον συνειδητὴ καὶ εἰς τοὺς ξένους λαοὺς ἡ ἑλληνικότης τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους. 'Από τῶν μέσων τοῦ 9ου αἰῶνος εἰς τὰ ἐπίσημα χρονικὰ τῆς Δυτικῆς 'Εκκλησίας οἱ αὐτοκράτορες τῆς ἑλληνικῆς 'Ανατολῆς δὲν ὀνομάζονται πλέον «Ρωμαῖοι» ἀλλὰ "Ελληνες. Εἰς ἐπιστολὴν δὲ τοῦ πάπα Νικολάου τοῦ Α΄ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ τὸν Γ΄ ἐξεδήλωνεν ὁ πάπας τὴν ἀπορίαν του πῶς οἱ "Ελληνες τῆς 'Ανατολῆς ἐνῷ ἐθεώρουν τοὺς Ρωμαίους ὡς βαρβάρους, ἐχρησιμοποίουν τὸ ὄνομά των ὡς ἰδικόν των τίτλον (βλ. Β. Στεφανίδου 'Εκκλ. 'Ιστορ. σελ. 323). 'Η συνείδησις τῆς φυλετικῆς διαφορᾶς προεκάλεσεν ἔπειτα καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν σχίσμα.

Τεκμήριον τῆς νέας κατευθύνσεως πρὸς τὴν ὁποίαν ἐτρέπετο τότε τὸ πνεῦμα τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας ἀποτελεῖ καὶ ἡ μέριμνα τῶν αὐτοκρατόρων διὰ τὴν ἀναδιοργάνωσιν τῆς ἀνωτάτης ἐκπαιδεύσεως. 'Επὶ Θεοφίλου (829—842) φαίνεται ὅτι ἤνοιξεν ἐκ νέου ἡ ὑπὸ τοῦ Λέοντος τοῦ 'Ισαύρου κλεισθεῖσα ἀνωτάτη Σχολή. 'Ετίμα διὰ τῆς φιλίας του ὁ Θεόφιλος τοὺς δύο ἐξόχως πεπαιδευμένους ἄνδρας 'Ιωάννην τὸν γραμματικὸν καὶ Λέοντα τὸν μαθηματικόν. Τὸν τελευταῖον τοῦτον ὅστις χαρακτηρίζεται καὶ «μέγας τε καὶ φιλόσοφος» ἐτίμησε διὰ τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου τῆς Θεσσαλονίκης. 'Η συμβολὴ τοῦ Λέοντος διὰ τὴν προώθησιν τῶν μαθηματικῶν σπουδῶν τυγχάνει σημαντικωτάτη. Οὗτος συνεκέντρωσε τὰ μέχρι τῆς ἐποχῆς του σωζόμενα συγγράμματα τοῦ 'Αρχιμήδους εἰς ἕνα τόμον χειρόγραφον, τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσε τὸ στέλεχος ἐκ τοῦ ὁποίου ἀπέρρευσαν πάντα τὰ μετέπειτα ἀπόγραφα. Τὸ ἐν λόγῳ χειρόγραφον μετεκομίσθη κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα εἰς τὴν 'Ιταλίαν καὶ περιῆλθεν εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ πάπα κατὰ τὸ 1266, ἐξηφανίσθη δὲ κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα. Μαθηταὶ τοῦ Λέοντος ὑπῆρξαν ὁ Φώτιος, ὁ γεωμέτρης Θεόδωρος, ὁ ἀστρονόμος Θεοδήγιος καὶ ὁ γραμματικὸς Κομητᾶς. Εἰς τοὺς μαθητάς του κατατάσσεται καὶ ὁ Κωνσταντῖνος ὁ φιλόσοφος, ὁ ὁποῖος ἔπειτα μετωνομάσθη εἰς Κύριλλον καὶ μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του Μεθοδίου ἔφερεν εἰς πέρας τὸν ἐκχριστιανισμὸν τῶν Σλαύων. 'Ο αὐτοκράτωρ Θεόφιλος διεπνέετο ὑπὸ τόσον μεγάλης πρὸς τὰ γράμματα ἀγάπης ὥστε ἐτίμα διὰ τῆς φιλίας του καὶ τὸν σοφὸν Μεθόδιον, καίτοι εἰκονολάτρην. 'Ολίγα ἔτη μετὰ ταῦτα ὁ ἀδελφὸς τῆς αὐτοκρατείρας Θεοδώρας καῖσαρ Βάρδας ἀνεκαίνισε τὴν ἀνωτάτην ἐκπαίδευσιν διὰ τῆς ἱδρύσεως τῆς Σχολῆς τῆς Μαγναύρας, τῆς ὁποίας ἄρχοντα, ἤτοι «πρύτανιν», διώρισε τὸν ἀνωτέρω μνημονευθέντα Λέοντα, καθηγητὰς δὲ τῆς γεωμετρίας τὸν Θεόδωρον, τῆς ἀστρονομίας τὸν Θεοδήγιον καὶ τῆς «τὰς φωνὰς ἐξελληνιζούσης γραμματικῆς» τὸν Κομητᾶν. Κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα ὁ Ρωμανὸς ὁ Γ΄ ὁ 'Αργυρὸς (1028—1034) κάτοχος ἑλληνικῆς παιδείας ἀνανεώνει τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν ἰδεῶδες τῆς «περὶ τοὺς λόγους σπουδῆς καὶ τῆς περὶ τὰ ὅπλα φροντίδος», ὡς ἀναφέρει ὁ Μ. ὁ Ψελλὸς χρονογράφος (ἐκδ. Σάθα 4,30). 'Επὶ τῆς ἐποχῆς του ὑπῆρχον ὄχι μόνον κατώτερα καὶ μέσα σχολεῖα ἀλλὰ καὶ ἀνώτερα «μειζόνων μαθημάτων» (βλ. Κ. Μπόνη, 'Ιωάννης ὁ Ξιφιλῖνος σελ. 16 κ.ἑ.). Πραγματικὴ δὲ ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων ἐπιτυγχάνεται ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος (1042—1054) ἵδρυσε κατὰ τὸ 1045 τὴν Νομικὴν Σχολήν. Τὸ ὄνομα τῆς Σχολῆς ταύτης ἦτο «Διδασκαλεῖον τῶν νόμων» καὶ «Μουσεῖον τῆς νομοθετικῆς». 'Εκεῖνος ὅστις ἔπεισε τὸν αὐτοκράτορα νὰ προβῇ εἰς τὴν ἵδρυσιν τῆς ἐν λόγῳ σχολῆς ἦτο ὁ 'Ιωάννης ὁ Μαυρόπους, ὅστις διετύπωσε καὶ τὸ ἱδρυτικὸν διάταγμα. "Ητο διαπρεπὴς νομομαθὴς γνωρίζων καὶ τὴν λατινικήν. 'Η ἀγάπη του πρὸς τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Πλούταρχον ἦτο τοσαύτη ὥστε εἷς ἐν ἐκ τῶν ποιημάτων του παρακαλεῖ τὸν Χριστὸν νὰ τοὺς ἐξαιρέσῃ ἀπὸ τὴν θείαν μετὰ θάνατον τιμωρίαν:

Εἴπερ τινὰς βούλοιο τῶν ἀλλοτρίων
τῆς σῆς ἀπειλῆς ἐξελέσθαι, Χριστέ μου,
Πλάτωνα καὶ Πλούταρχον ἐξέλοιό μοι.
"Αμφω γάρ εἰσι καὶ λόγον καὶ τὸν τρόπον
τοῖς σοῖς νόμοις ἔγγιστα προσπεφυκότες.

('Εὰν θὰ ἤθελες Χριστέ μου νὰ ἐξαιρέσῃς μερικοὺς ἐκ τῶν μὴ χριστιανῶν ἀπὸ τὴν ἀπειλήν σου, εὔχομαι νὰ ἐξαιρέσῃς πρὸς χάριν μου τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Πλούταρχον. Διότι καὶ οἱ δύο καὶ κατὰ τὰ συγγράμματα καὶ κατὰ τὸν ἠθικὸν χαρακτῆρα εἶναι πλησιέστατα προσηλωμένοι εἰς τοὺς νόμους Σου).

Εἶναι φανερὰ ἡ προσέγγισις ἥτις ἔχει ἐπέλθει μεταξὺ τοῦ 'Ελληνισμοῦ καὶ τοῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τοὺς αἰῶνας τούτους. 'Ο Μαυρόπους μαζὶ μὲ τὸν Λειχούδην, τὸν Ψελλὸν καὶ τὸν Ξιφιλῖνον, ἡ «εὐγενὴς αὕτη τετρὰς τῶν ἀδελφῶν», ὠργάνωσε τὴν λειτουργίαν τῆς σχολῆς ταύτης ὡς «νομοφύλαξ» καὶ ἐπὶ τοῦ ὀργανισμοῦ τὸν ὁποῖον ἐσχεδίασεν ἐστηρίχθη ἡ λειτουργία τῶν Πανεπιστημίων τῆς Δύσεως. 'Η ἱστορικὴ ἔρευνα ἔδειξεν ὅτι ὁ ὀργανισμὸς τοῦ «Διδασκαλείου τῶν νόμων» ἀπετέλεσε τὸ πρότυπον διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς ἐν Βονωνίᾳ τῆς 'Ιταλίας ἱδρυθείσης Νομικῆς Σχολῆς. 'Εκτὸς τῆς Νομικῆς Σχολῆς ἐλειτούργει ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου καὶ φιλοσοφικὸν τμῆμα διευθυνόμενον ὑπὸ τοῦ «ὑπάτου τῶν φιλοσόφων» Μιχαὴλ Ψελλοῦ. 'Η φιλοσοφικὴ σχολὴ εἶχεν ἱδρυθῇ πρὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς Νομικῆς Σχολῆς, ἐλειτούργει δὲ ἐν τῷ «Τετραδησίῳ», ὅπερ ἔκειτο ἐν τῷ κέντρῳ τῆς πόλεως ἀπέναντι τοῦ οἰκήματος τῆς συγκλήτου. (Βλέπε Κ. Μπόνη αὐτόθι σελ. 45). 'Ο 11ος αἰὼν τυγχάνει ἐποχὴ πλήρους ἀνασυνδέσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους μὲ τὴν παλαιὰν ἑλληνικὴν παιδείαν. 'Αλλὰ καὶ κατὰ τοὺς μετέπειτα αἰῶνας καίτοι ἡ 'Ελληνικὴ Αὐτοκρατορία εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσῃ οὐ μόνον τοὺς βαρβάρους τὴν 'Ανατολὴν ἀλλὰ καὶ τὴν ἐκ μέρους τῆς Λατινικῆς Δύσεως ἐπίθεσιν, οὐδόλως κατέπεσεν ἡ πνευματικὴ δραστηριότης τοῦ ἔθνους. 'Ο ἐν τῷ κράτει τῆς Νικαίας κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα Νικηφόρος Βλεμμύδης διεκήρυξεν ὅτι ἡ παροχὴ παιδείας εἰς τὸν λαὸν ἀποτελεῖ ὑποχρέωσιν διὰ τὸ κράτος. (Βλέπε Διογ. Ξαναλάτου. Τὰ Σχολεῖα στὸ Βυζάντιο, σελ. 16). Κατὰ δὲ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων οἱ λόγιοι ἀναπτύσσουν ἀξιοθαύμαστον πνευματικὴν δραστηριότητα, ἥτις ὑπῆρξεν ἡ βάσις διὰ νὰ ἀναγεννηθῇ καίτοι δουλωθεὶς εἰς τοὺς Τούρκους ὁ 'Ελληνισμός. 'Η μετὰ τὸ 1453 νέα φάσις τῆς ἱστορικῆς ζωῆς τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐστηρίχθη ἐπὶ τῆς πραγματοποιηθείσης στροφῆς τοῦ 'Ελληνισμοῦ πρὸς τὴν παιδευτικὴν καὶ πνευματικὴν του παράδοσιν. Κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα ὁ Πλήθων διαμένων εἰς τὸν Μυστρᾶν αἰσθάνεται ὅτι ζῇ μέσα εἰς περιβάλλον τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ συνέχειαν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς παραδόσεως. 'Η ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος ἀφορμηθεῖσα ἀναγέννησις κατώρθωσε νὰ ἀναζωπυρήσῃ τὴν ἱστορικὴν μνήμην τοῦ 'Ελληνισμοῦ καὶ νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἀνασύνδεσιν. 'Αλλὰ καὶ ἀπὸ γενικωτέρας ἀπόψεως ἡ ἐποχὴ αὕτη τυγχάνει λίαν σημαντική. Κατ' αὐτὴν ὁ ἑλληνικὸς Χριστιανισμὸς ἔφερεν εἰς πέρας τὸν ἐκπολιτισμὸν καὶ ἐκχριστιανισμὸν τῶν εἰς κατάστασιν βαρβαρότητος διατελούντων σλαυϊκῶν λαῶν. "Εθεσε φραγμὸν κατὰ τῆς προχωρήσεως τῶν Τούρκων εἰς τὴν Εὐρώπην. Διέσωσε καὶ ἀνεζωπύρησε τὴν ἑλληνικὴν παιδευτικὴν καὶ ἐπιστημονικὴν παράδοσιν, ἥτις ἀπέβη ἡ βάσις διὰ νὰ ἐμφανισθῇ ἡ 'Ιταλικὴ 'Αναγέννησις. Αἱ σταυροφορίαι μετέφερον εἰς τὴν Εὐρώπην νέον πνεῦμα ἐξ 'Ανατολῶν, τὸ ὁποῖον συνδυασθὲν μὲ τὴν ἐκ Δυσμῶν ἀραδικὴν ἐπίδρασιν ἀπέβη ἡ αἰτία νὰ ἐξέλθῃ ἡ Εὐρώπη ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα.

Τὴν ὅλην ἀπὸ τοῦ 9ου μέχρι 15ου αἰῶνος ἐποχὴν θέλομεν ἐξετάσει ὑποδιαιροῦντες ταύτην εἰς δύο τμήματα. Τὸ ἓν ἐξικνεῖται μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰῶνος, ὁπότε ἐντείνεται ἡ ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου λατινικὴ ἐπίθεσις. Τὸ δεύτερον, περιλαβάνον τὸν 13ον, 14ον καὶ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 15ου αἰῶνος, ἀποτελεῖ τὴν ἀγωνιώδη πάλην τῆς 'Ελληνικῆς Αὐτοκρατορίας. Καίτοι πανταχόθεν πολεμεῖται, ἀναπτύσσει ὑπέρογον ἀγωνιστικὸν πνεῦμα. Δὲν κατορθώνει νὰ κρατηθῇ ἡ αὐτοκρατορία, ἀναγεννᾶται ὅμως ὡς ἐθνικὸν ἑλληνικὸν σύνολον. 'Ιδιαιτέρως θὰ ἀπασχοληθῶμεν μὲ τὸν 12ον αἰῶνα, διότι κατ' αὐτὸν συντελεῖται ἡ λογοτεχνικὴ ἀναγέννησις.

Η ΠΡΩΙΜΟΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ
9ου, 10ου ΚΑΙ 11ου ΑΙΩΝΟΣ

Οἱ πρῶτοι φορεῖς. Μεταξὺ τῶν πρώτων φορέων τῆς 'Αναγεννήσεως πρέπει νὰ ταχθῇ ὁ Λέων ὁ μαθηματικός, περὶ τοῦ ὁποίου ἐγένετο προηγουμένως λόγος. Οὗτος ὑπῆρξεν ὁ ἐμψυχωτὴς τῶν μαθηματικῶν σπουδῶν, συλλέξας τὰ συγγράμματα τοῦ 'Αρχιμήδους καὶ συμπήξας πυρῆνα διδασκάλων ἱκανῶν νὰ διδάξουν τὴν γεωμετρίαν, ἀστρονομίαν καὶ γραμματικήν. 'Η φήμη του ὡς σοφοῦ εἶχεν ὑπερβῇ τὰ ὅρια τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. 'Ο "Αραψ χαλίφης Μαμοὺν εἶχε παρακαλέσει τὸν αὐτοκράτορα Θεόφιλον νὰ ἀποστείλῃ τὸν Λέοντα εἰς αὐτὸν διὰ νὰ τὸν ἴδῃ, ἐδήλου δὲ ὅτι ἦτο ἑτοιμος εἰς ἀντάλλαγμα νὰ δώσῃ πολλὰς τιμὰς καὶ δωρεάς "Οτι ὁ περὶ τὸν Λέοντα κύκλος διεπνέετο ὑπὸ εὐρυτέρων ἀνθρωπιστικῶν ἀντιλήψεων καταφαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι εἰς αὐτὸν ἀνῆκον οἱ ἐκχριστιανίσαντες τοὺς Σλαυϊκοὺς λαοὺς Κύριλλος (πρώην Κωνσταντῖνος ὁ φιλόσοφος) καὶ ὁ ἀδελφός του Μεθόδιος.

'Αλλ' ἐκεῖνος ὅστις ἵσταται ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἑλληνικῆς

Ἀναγεννήσεως εἶναι ὁ **Φώτιος** (820-891). Κατήγετο ἐξ εὐγενοῦς οἰκογενείας καὶ ἀπὸ τῆς πρώτης του νεότητος εἶχεν ἐπιδοθῆ εἰς φιλοσοφικὰς καὶ ἐπιστημονικὰς σπουδάς. Ἦτο πνεῦμα πολυμερὲς μὲ πολυσχιδεῖς κατευθύνσεις. Ὁ Νικήτας ὁ βιογραφήσας τὸν ἐχθρὸν τοῦ Φωτίου καὶ ἀντίζηλον διὰ τὴν κατάληψιν τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου Ἰγνάτιον λέγει περὶ τοῦ Φωτίου τὰ ἀκόλουθα: «Γραμματικῆς μὲν γὰρ καὶ ποιήσεως, ῥητορικῆς τε καὶ φιλοσοφίας, καὶ δὴ καὶ ἰατρικῆς καὶ πάσης ὀλίγου δεῖν ἐπιστήμης τῶν θύραθεν τοσοῦτον αὐτῷ τὸ περιὸν ὡς μὴ μόνον σχεδὸν φάναι τῶν κατὰ τὴν αὐτοῦ γενεὰν πάντων διενεγκεῖν, ἤδη δὲ καὶ πρὸς τοὺς παλαιοὺς αὐτὸν διαμιλλᾶσθαι». (Εἶχε τόσην περιουσίαν γνώσεων, ὥστε ὄχι μόνον νὰ ὑπερέχῃ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τῆς γενεᾶς του, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀμιλλᾶται πρὸς τοὺς ἀρχαίους). Τεκμήριον μαρτυροῦν περὶ τῶν σχετικῶν μὲ τὴν ἀρχαίαν παιδείαν ἐρευνῶν του εἶναι ἡ «Μυριόβιβλος» ἢ «Βιβλιοθήκη» τὴν ὁποίαν ὁ διάσημος βυζαντινολόγος Κρουμπάχερ ἐχαρακτήρισεν, ὡς τὸ σπουδαιότερον φιλολογικὸν ἔργον τοῦ μεσαίωνος. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ εἰδικωτέρας φιλολογικῆς ἀπόψεως τὸ ἔργον τοῦ Φωτίου τυγχάνει ἄξιον μεγάλης ἐκτιμήσεως. Εἰς τὸ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 867—877 γραφὲν βιβλίον του «Ἀμφιλόχια» πραγματεύεται προβλήματα ἑρμηνευτικὰ εἰς τὴν Γένεσιν, τὴν Πεντάτευχον καὶ τοὺς Ψαλμούς, θέματα δογματικὰ καὶ ζητήματα τῆς ἐξωεκκλησιαστικῆς σοφίας, ἤτοι φιλοσοφικά, φυσικά, ἰατρικά, γραμματικὰ καὶ ἱστορικά. Ἀπασχολεῖται ἰδίᾳ μὲ τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὸν καθορισμὸν τοῦ γένους, τοῦ εἴδους καὶ τῶν κατηγοριῶν. Ἐκδηλώνει τὴν πρὸς τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν προτίμησίν του καὶ ἀπορρίπτει τὴν περὶ ἰδεῶν πλατωνικὴν θεωρίαν. «Ἂν παραδεχθῶμεν, λέγει, τὴν προϋπαρξιν τῶν ἰδεῶν, μειώνομεν τὴν δημιουργικὴν παντοδυναμίαν τοῦ Θεοῦ. Εἰς τὸ σύγγραμμά του «Ἀμφιλόχια» θέτει πρὸς συζήτησιν τὸ πρόβλημα τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὰ γένη καὶ εἴδη. «Ἐζήτηται μὲν ἡμῖν πολλάκις ἡ περὶ τῶν γενῶν τε καὶ εἰδῶν ὑπόθεσις καὶ διάκρισις τῶν πάλαι ἀμφισβητημάτων ὡς τοῖς τηνικαῦτα συζητοῦσιν ἔδοξεν οὐδὲν ἄπορον ὑπολιποῦσα προελήλυθεν. Καὶ γὰρ αἱ μὲν κατὰ Πλάτωνα ἰδέαι ἰδιαζούσης ἐπισκέψεως ἔτυχον, ἐπεὶ μηδὲ κατηγορεῖσθαι τῶν ἀτόμων αὗται δύανται. Οὐ γὰρ τοῦτο νῦν ἐρῶ ὡς τὸ προϋφιστάνειν τύπους τῶν πραχθησομένων καὶ ὁμοιώματα τεχνίτου μέν ἐστιν, ἀσθενοῦντος δὲ δημιουργεῖν ἁπλῆ προβολῇ τὸ βουλόμενον, οὔτ' ὡς ἐνταῦθα τὸ ζητεῖν τῶν ὑφισταμένων παραδείγματα ἐπ' ἄπειρον ἐξ ἀνάγκης διαβιβάζει τῶν πλαττομένων τὴν πρόοδον». («Ἐχομεν πολλάκις συζητήσει τὸ περὶ γενῶν καὶ εἰδῶν πρόβλημα καὶ τὸ ξεκαθάρισμα τῶν παρακολουθησάντων τὰς συζητήσεις, ἡ ἐξέτασις ἔχει προχωρήσει χωρὶς νὰ ἀφήσῃ καμμίαν ἀπορίαν. Διότι τώρα δὲν θὰ φέρω ἐκεῖνο τὸ ἐπιχείρημα, ὅτι δηλαδὴ τὸ νὰ δεχώμεθα ὅτι προϋφίστανται ὑποδειγματικὰ πρότυπα καὶ ὅμοιώματα ἐκείνων τὰ ὁποῖα θὰ δημιουργηθοῦν, μᾶς κάμνει νὰ δεχθῶμεν τὴν ὕπαρξιν δημιουργοῦ, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἔχει τὴν δύναμιν διὰ τῆς ἁπλῆς νοητικῆς συλλήψεως νὰ δημιουργῇ πᾶν ὅ,τι θέλει. Οὔτε θὰ χρησιμοποιήσω τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὸ νὰ ζητῶμεν τὴν ὕπαρξιν προϋφισταμένων ὑποδειγματικῶν τύπων — δηλαδὴ τῶν ἰδεῶν — θὰ κάμῃ ὥστε νὰ προχωρῇ ἐπ' ἄπειρον ἡ σειρὰ τῶν ὑποτιθεμένων παραδειγματικῶν προτύπων). Ὁ Φώτιος λέγει ὅτι ἂν παραδεχθῶμεν τὰς ἰδέας ὡς πρότυπα βοηθοῦντα τὸν Θεὸν κατὰ τὴν δημιουργίαν μειώνομεν τὴν δημιουργικότητα τῆς θείας νοήσεως. Ἡ θεία νόησις δὲν ἔχει ἀνάγκην σχεδίων, ἀλλὰ δημιουργεῖ ἀπ' εὐθείας ὅ,τι θέλει. Ἐκτὸς τούτου δανείζεται ὁ Φώτιος ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸ ἀντιρρητικὸν ἐκεῖνο κατὰ τῶν ἰδεῶν ἐπιχείρημα σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖον μεταξὺ τοῦ ἰδεώδους καὶ τοῦ πραγματικοῦ ἀνθρώπου π.χ. χρειάζεται νὰ παρεμβληθῇ εἷς τρίτος ἄνθρωπος καὶ μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ ἰδεώδους καὶ πραγματικοῦ τέταρτος καὶ πέμπτος καὶ οὕτω ἐπ' ἄπειρον. Παρατηρεῖ προσέτι ὁ Φώτιος ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι αἱ ἰδέαι ὡς αἰώνιοι τύποι ἀναλλοιώτως ὑφιστάμενοι εἰς τὸν θεῖον νοῦν, δύνανται νὰ ἀποδοθοῦν ὡς κατηγορήματα εἰς τὰ φθαρτὰ ὄντα. «Οὐδὲ τὰ ἐν τῷ τοῦ Θεοῦ τυπωθέντα διανοίᾳ καὶ στάσιν ἀκίνητόν τε καὶ ἀκλόνητον, εἴπερ ὅλως ἔνεστιν εὐμοιρηκάτα, τῶν ἐν ροῇ τε καὶ ἀπορροῇ διαπαντὸς φερομένων οὐδαμῶς ἂν δύνατο ῥηθῆναι κατηγορούμενα». (Οὔτε οἱ τύποι οἱ εὑρισκόμενοι εἰς τὴν θείαν διάνοιαν οἱ ὁποῖοι ἐὰν δεχθῶμεν τὴν μέσα εἰς τὸν θεῖον νοῦν ἐνύπαρξίν των, ἔχουν μέσα εἰς αὐτὸν μετοχὴν εἰς ἠρεμίαν ἀκίνητον καὶ ἀκλόνητον, θὰ ἠδύναντο νὰ ἀποδοθοῦν ὡς κατηγορούμενα εἰς τὰ διασκῶς εἰς κίνησιν καὶ ροὴν καὶ ἀπορροὴν εὑρισκόμενα ὄντα). Εἶναι φανερὸν ὅτι ὁ Φώτιος ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ἐκδοχὴν ἐκείνην τῆς Ἰδεοκρατίας, ἥτις ἐκλαμβάνει τὰς ἰδέας ὡς τύπους εὑρισκομένους ἐν τῇ διανοίᾳ τοῦ Θεοῦ. Συζητεῖ ἐπίσης καὶ τὸ εἰς τὸν καθορισμὸν τοῦ τρόπου καθ' ὃν ὑπάρχουν τὰ γένη καὶ τὰ εἴδη πρόβλημα. Ὡς πρὸς τὰ γένη, τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰ ἀσώματα ὄντα, λέγει, τὸ ζήτημα εἶναι λελυμένον. Τὰ εἰς ταῦτα ἀναφερόμενα γένη εἶναι ἀσώματα. «Τῶν μὲν οὖν ἀσωμάτων λόγοι ὅσοι γε τὸ ὑποκείμενον διορίζονται δῆλον ὅτι ἀσώματα» (Ἑλλ. Πατρολ. 101, 481). (Τὰ μὲν γένη, ἅτινα ἀναφέρονται εἰς τὰ ἀσώματα, ἐφ' ὅσον καθορίζουν τὴν οὐσίαν των εἶναι ἀσώματα). «Ἡ δὲ πολλὴ φιλονικία περὶ τῶν τριχῇ διαστατῶν ὑποστάσεων καὶ σωμάτων τε ὄντων καὶ καλουμένων, ἁρά γε χρὴ τὰ τούτων γένη καὶ εἴδη σώματα καλεῖν ἢ ὡς κρεῖττω τῆς αἰσθήσεως ταῦτα κατεστηκότα τῆς τῶν ἀσωμάτων λήξεως θετέον;». (Ἀλλ' ἡ μεγάλη φιλονικία ἀναφέρεται εἰς τὰς παρουσιαζούσας τρεῖς διαστάσεις ὑποστάσεις, αἱ ὁποῖαι εἶναι καὶ ὀνομάζονται σώματα. Ἆρά γε τὰ εἰς αὐτὰ ἀναφερόμενα γένη καὶ εἴδη πρέπει νὰ τὰ δεχθῶμεν ὡς σώματα ἢ θεωροῦντες αὐτὰ ὡς ἀνώτερα τῆς αἰσθήσεως νὰ τὰ τοποθετήσωμεν εἰς τὴν μερίδα τῶν ἀσωμάτων;) Εἶναι φανερὸν ὅτι ὁ Φώτιος θέτει ἐνταῦθα τὸ περίφημον πρόβλημα τῆς ὀνοματοκρατίας καὶ πραγματοκρατίας (Nominalismus—Realismus), τὸ ὁποῖον θὰ τεθῇ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰῶνος εἰς τὴν Δύσιν διὰ τοῦ Γουλ. Σαμπὼ (1070—1121) καὶ τοῦ Ροσκελίνου (1050—1123). Ὁ Φώτιος δίδει εἰς τὸ πρόβλημα μέσην λύσιν: «Ἀσώματα μὲν οὐκ ἂν εἴη τὰ γένη τούτων (δηλαδὴ τῶν σωμάτων) οὐδὲ τὰ εἴδη, οὐ μὴν ἀλλ' οὐδέ γε σωμάτων ἦκεν εἰς ὄγκον οὐδὲ τὴν ὕλην ἐν ᾗ τὸ πλήρωμα συνέστηκε τῶν διαστάσεων ὑποβάλλεται· σωματικὰ δὲ πάντως καὶ περὶ σῶμα λεγόμενα. Σῶμα γὰρ ἑρμηνεύουσι καὶ ἀπαγγέλλουσιν ὑποκείμενον». (Τὰ γένη τῶν σωμάτων καὶ τὰ εἴδη δὲν εἶναι ἀσώματα, ἀλλ' ἐν τούτοις δὲν προχωροῦν ὡς πρὸς τὴν σωματικότητα ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νὰ ἐμφανίζουν σωματικὸν ὄγκον, οὔτε ἔχουν ὡς φορεάτων τὴν ὕλην, μέσα εἰς τὴν ὁποίαν ὑπάρχει ἡ πληρότης — τῶν τριῶν — διαστάσεων. Πάντως ὅμως εἶναι σωματικὰ καὶ ἀναφέρονται εἰς σῶμα. Διότι ἐκφράζουν τί εἶναι ἓν σῶμα καὶ πιστοποιοῦν τὴν ὕπαρξιν ὕλης). Ἡ ἔνδειξις ἄνθρωπος π.χ. δὲν εἶναι κάτι κατὰ φύσιν σωματικὸν ἀλλὰ κάτι, τὸ ὁποῖον ἐξαγγέλλει καὶ δηλώνει ὑποκείμενον «σωματικὸν οὐ καθ' αὐτό, ἀλλ' ὡς ἐξαγγελτικὸν καὶ δηλωτικὸν ὑποκειμένου σώματος». Εἶναι φανερὰ εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἡ ἐπαφὴ τοῦ Φωτίου μὲ τὰς δοξασίας τῶν Στωϊκῶν.

Τὴν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν τὴν θεωρεῖ, ἔχων ὑπ' ὄψιν του προφανῶς τὸν «Τίμαιον» τοῦ Πλάτωνος, ὡς πλήρη φανταστικῶν μύθων. Διὰ τοῦτο κλίνει πρὸς τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν. Σχετικῶς μὲ τὰ κατηγορικὰ προσδιοριστικά, τὰ γένη καὶ τὰ εἴδη, πλησιάζει ὡς εἴδομεν, περισσότερον πρὸς τοὺς Στωικούς. Ἠσχολήθη καὶ μὲ τὴν σύνταξιν σχολικῶν βιβλίων διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς διαλεκτικῆς, ὅπως νοεῖται αὐτὴ εἰς τὸ σύγγραμμα «Τοπικὰ» τοῦ Ἀριστοτέλους. Λαμβάνει ὑπ' ὄψιν του κατὰ τὴν διαπραγμάτευσιν τῶν λογικῶν προβλημάτων τὰ συγγράμματα τοῦ Πορφυρίου, τοῦ Ἀμμωνίου καὶ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Διὰ τῆς Βιβλιοθήκης του παρέσχε πολυτίμους πληροφορίας διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας. Ἐξ αὐτῆς ἀντλοῦμεν εἰδήσεις περὶ τῆς Σκεπτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Αἰνησιδήμου καὶ περὶ τοῦ νεοπλατωνικοῦ Ἱεροκλέους. Εἶναι γενικῶς ὁ μέγας πρόδρομος τῆς Ἀναγεννήσεως, ὁ ὁποῖος ἐπιτελεῖ τὴν ἀνασύνδεσίν τοῦ ἑλληνικοῦ γένους μὲ τὴν παλαιὰν παιδείαν.

Μαθητὴς τοῦ Φωτίου ὑπῆρξεν ὁ Ἀρέθας (860—932). Ἐγεννήθη ἐν Πάτραις καὶ ἀπὸ τοῦ 907 διετέλεσεν ἀρχιεπίσκοπος Καισαρείας. Παρέσχεν ἀνεκτιμήτους ὑπηρεσίας διὰ τὴν διατήρησιν τῶν χειρογράφων (βλέπε ὑποδειγματικὸν εἰς τὸ εἶδος του ἔργον Σ. Κουγέα «Ὁ Καισαρείας Ἀρέθας καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ»). Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν διδάσκαλόν του, ἔκλινε πρὸς τὴν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν. Ἔγραψε πραγματείαν περὶ τοῦ προβλήματος τῶν κατηγοριῶν, ἥτις παραμένει εἰσέτι ἀνέκδοτος. Ἐκ τοῦ Ἀρέθα προέρχεται ὁ λαμπρὸς κῶδιξ τοῦ Πλάτωνος, ὁ γνωστὸς ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Clarkianus, ὅστις μετεφέρθη ἐκ τῆς νήσου Πάτμου εἰς τὴν Ἀγγλίαν.

Κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα ἐξακολουθοῦν αἱ φιλολογικαὶ σπουδαὶ εἰς τὴν σχολὴν τῆς Μαγναύρας, τὴν ὁποίαν ἀναδιωργάνωσεν Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος (913—959). Ἀσχολοῦνται μετὰ μεγάλης ἐπιμελείας οἱ λόγιοι εἰς τὴν σύνταξιν ἐγκυκλοπαιδειῶν καὶ ἀπανθισμάτων. Περὶ τὸ 960 φαίνεται ὅτι συναπροτίσθη καὶ τὸ Λεξικὸν τοῦ Σουΐδα, ὅπερ ἀποτελεῖ πολύτιμον βοήθειαν διὰ τὴν ἀρχαιογνωσίαν. Δὲν κατώρθωσεν ἡ ἔρευνα νὰ ἐξακριβώσῃ ἂν εἶναι συλλογικὸν ἔργον «Σοῦδα», ἤτοι μέρος εἰς ὃ συγκεντροῦνται γνώσεις ἢ ἐγράφη ἀπὸ ἕνα συγγραφέα. Εἰς τὸν 10ον αἰῶνα τίθεται καὶ ἡ γένεσις τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνικοῦ ἔπους μὲ βάσιν τὴν προσωπικότητα τοῦ ἥρωος Διγενῆ Ἀκρίτα. Ἡ γραπτὴ παράδοσις τοῦ ἔπους τούτου μᾶς μεταφέρει εἰς τοὺς ἑλληνοαραβικοὺς πολέμους τοὺς γενομένους ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 9ου μέχρι τῶν μέσων τοῦ 10ου αἰῶνος. Τὸ ἔπος τοῦτο καταδεικνύει ὅτι καὶ ὁ λαὸς τῆς αὐτοκρατορίας ζωηρῶς ἐνδιεφέρετο διὰ τὴν κρατικήν της ὑπόστασιν. Λίαν ἐνδεικτικὰ τῶν κρατουσῶν κατὰ τὸν 9ον αἰῶνα πνευματικῶν τάσεων καὶ προτιμήσεων τυγχάνουν ὅσα γράφει ὁ μεγαλοχάρτης Γεώργιος ὁ Ἁμαρτωλὸς ἐν σχέσει μὲ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Πλάτωνα εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ γραφεῖσαν χρονογραφίαν. Ὁ Γεώργιος κηρύσσεται ὑπὲρ τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας καὶ διατυπώνει βαρυτάτας κατὰ τοῦ Ἀριστοτέλους κατηγορίας. «Καὶ γὰρ Ἀριστοτέλης ὁ τάλας ἔτι ζῶν τὴ Πλάτωνι προφανῶς τε καὶ ἀναισχύντως ἀντιπαρετάξατο καὶ τὸν τῆς Ἀκαδημίας ἀνεδέξατο πόλεμον. Καὶ οὔτε τὴν διδασκαλίαν ἐτίμησεν, ἧς φιλοτίμως ἀπῆλαυσεν, οὔτε τοῦ πολυθρυλήτου ἀνδρὸς ἠδέσθη τὸ κλέος, οὔτε τὸ ἐν λόγοις ἔδεισε κράτος ἀλλ' ὑπερηφάνως καὶ ἀπηυθριασμένως ὁ ἐμβρόντιστος πρὸς αὐτὸν ἀντέστη οὐκ ἀμείνοσι ἐκείνου. ἀλλὰ πολλῷ χείροσι χρησάμενος δόγμασι. Καὶ γὰρ δὴ τὴν ψυχὴν ἐκείνου εἰπόντος τριμερῆ ἀθάνατόν τε καὶ θεοειδῆ, αὐτὸς θνητὴν ἔφη καὶ ἐπίκαιρον. Καὶ τὸν θεὸν εἰρηκότος ἐκείνου προμηθεῖσθαι τῶν πάντων, οὔτος τὴν γῆν, ὅσον ἦκεν εἰς λόγους τῆς θείας κηδεμονίας ἐστέρησεν. Τὰ γὰρ δὴ μέχρι σελήνης ἰθύνειν ἔφη τὸν Θεόν, τὰ δέ γε ἄλλα ὑπὸ τὴν εἱμαρμένην τετάχθαι καὶ τύχην καὶ κατὰ τὴν βιαίαν ἀνάγκην ἐφίστασιν ἑκάστων». (Διότι ὁ Ἀριστοτέλης ὁ κακομοιριασμένος ἀκόμη ἐνῶ ἦτο εἰς τὴν ζωὴν ὁ Πλάτων, ἔλαβε θέσιν ἐναντίον του ἀποκάλυπτον καὶ ἀναίσχυντον καὶ ἀνέλαβε τὸν κατὰ τῆς Ἀκαδημίας πόλεμον. Καὶ οὔτε τὴν διδασκαλίαν — τοῦ Πλάτωνος — ἐτίμησε, τὴν ὁποίαν, ὑπὸ φι-

λοδοξίας κινούμενος, ἐκαπτώθη. Οὔτε ἐσεβάσθη τοῦ πολυθρυλήτου ἀνδρὸς τὴν δόξαν, οὔτε ἐφοβήθη τὴν εἰς τοὺς λόγους δύναμιν — τοῦ Πλάτωνος — ἀλλὰ μὲ ὑπερηφάνειαν καὶ χωρὶς νὰ κοκκινίζῃ ἀπὸ ἐντροπὴν ὁ ὑπὸ μανίας κτυπημένος, ἀντέστη ἐναντίον αὐτοῦ, χωρὶς νὰ παρουσιάσῃ δοξασίας καλυτέρας, ἀλλὰ πολὺ χειροτέρας ἀπὸ τὰς δοξασίας ἐκείνου. Διότι ἐνῶ ἐκεῖνος εἶπεν ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι τριμερὴς καὶ ἀθάνατος καὶ θεοειδής, αὐτὸς εἶπεν ὅτι εἶναι θνητὴ καὶ πρόσκαιρος. Καὶ ἐνῶ ἐκεῖνος — ὁ Πλάτων — εἶχεν εἴπει ὅτι ὁ θεὸς προνοεῖ ὅλων, αὐτὸς ὅσον ἐξηρτᾶτο ἀπὸ τὰ λόγια του, ἐστέρησε τὸν γήϊνον κόσμον ἀπὸ τὴν θείαν κηδεμονίαν. Διότι εἶπεν, ὅτι ὁ θεὸς διευθύνει μόνον τὴν μέχρι τῆς σελήνης περιοχήν, τὰ δὲ κάτω ἀπὸ τὴν σελήνην ὄντα, εἶπεν ὅτι ἔχουν τεθῆ ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῆς εἱμαρμένης, καὶ θέτει ἕκαστον ἐξ αὐτῶν κάτω ἀπὸ τὸν ζυγὸν τῆς τύχης, συμφώνως πρὸς τὴν βιαίαν ἀνάγκην). Ἡ σφοδρὰ αὕτη κατὰ τὰ μέσα τοῦ 9ου αἰῶνος κατὰ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐπίθεσις δεικνύει ὅτι ἐκτοτε ὑπῆρχεν ἡ μεταξὺ τῶν πλατωνιστῶν καὶ τῶν ἀριστοτελιστῶν ὀξεῖα ἀντίθεσις. Ἡ χρονογραφία τοῦ Γεωργίου τοῦ Ἁμαρτωλοῦ ἔχει γραφῆ ἐπὶ τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Γ' (842—867), περιέχει δὲ σύνοψιν τῆς ἱστορίας ἀπὸ κτίσεως κόσμου μέχρι τοῦ ἔτους 842. Μεταφρασθεῖσα δὲ ἐνωρὶς εἰς τὴν σλαυικὴν, ἀπετέλεσε μίαν ἐκ τῶν πρώτων πηγῶν, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἤντλουν οἱ σλαυικοὶ λαοὶ τὰς ἱστορικὰς των γνώσεις.

Μιχαὴλ Ψελλὸς (1018—1096). Εἶναι ὁ εὐρυμαθέστερος καὶ ἀξιολογώτερος τῶν λογίων καὶ φιλοσόφων τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος. Κατήγετο ἐκ Νικομηδείας καὶ ἐκ μικρᾶς ἡλικίας παρουσίασεν ἔκτακτα πνευματικὰ χαρίσματα. Ὡς ἔφηβος ἐγνώριζε τὴν Ἰλιάδα» ἀπὸ μνήμης. Ὑπῆρξε δὲ μαθητὴς τοῦ Ἰωάννου τοῦ Μαυρόποδος, ὁ ὁποῖος ἔσχε τὴν πρωτοβουλίαν τῆς ἱδρύσεως τοῦ «Διδασκαλείου τῶν νόμων» καὶ ὅστις κατείχετο ὑπὸ ἐνθουσιασμοῦ διὰ τὴν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν. Πρὶν ἐπιδοθῇ ὁ Ψελλὸς εἰς τὴν φιλοσοφίαν ἐσπούδασε τὴν ρητορικήν, ἔπειτα δὲ ἐπεδόθη εἰς τὴν σπουδὴν τῆς φιλολογίας, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν λοιπῶν ἐπιστημῶν. Δὲν ἦτο ἄμοιρος καὶ θεολογικῶν γνώσεων, διότι ἠσχολήθη μὲ τὴν ἀναίρεσιν τῶν δοξασιῶν τῆς αἱρέσεως τῶν «εὐχιτῶν», οἵτινες ἐδόξαζον παρόμοια πρὸς τοὺς παλαιοτέρους γνωστικούς. Ἐκτὸς τοῦ διδασκάλου του Μαυρόποδος, συνεδέθη ὁ Ψελλὸς διὰ στενῆς φιλίας καὶ μὲ τοὺς λογίους Κωνσταντῖνον Λειχούδην καὶ Ἰωάννην Ξιφιλῖνον καίτοι ὁ τελευταῖος οὗτος ἦτο ἀριστοτελικός. Ὅταν ὁ Ξιφιλῖνος, ἀπολέσας τὴν εὔνοιαν τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου, ἀπῆλθεν εἰς τὸν Ὄλυμπον τῆς ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ Μυσίας, διὰ νὰ μονάσῃ, τὸν ἠκολούθησε καὶ ὁ Ψελλός. Δὲν ἠδυνήθη ὅμως νὰ μείνῃ ἐκεῖ ἐπὶ πολὺ καὶ ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἡ δρᾶσις του εἶναι διπλῆ, διδασκαλικὴ καὶ συγγραφική. Ὡς διδάσκαλος ἐν τῷ φιλοσοφικῷ τμήματι τῆς σχολῆς τοῦ Μονομάχου, ἐδίδασκε σειρὰν μαθημάτων· ὁμοίων πρὸς ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα συνιστᾷ ὁ Πλάτων εἰς τὴν «Πολιτείαν» του. Ἤρχιζε μὲ τὴν διδασκαλίαν τῆς γραμματικῆς, ρητορικῆς καὶ τῆς διαλεκτικῆς. Μετὰ ταῦτα δὲ ἐδίδασκε τὴν ἀριθμητικήν, γεωμετρίαν, μουσικὴν καὶ ἀστρονομίαν. Ὡς ἐπιστέγασμα δὲ τῆς ὅλης μορφώσεως προσετίθετο ἡ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας. Εἰς τὰ μαθήματα τῆς γραμματικῆς περιελαμβάνετο καὶ ἡ διδασκαλία τῆς φιλολογίας, συμφώνως πρὸς τὴν μέθοδον τὴν ὁποίαν εἶχον εἰσαγάγει οἱ μεγάλοι φιλόλογοι τῆς Ἀλεξανδρείας. Διὰ τὴν διδασκαλίαν δὲ τῆς γραμματικῆς ἐχρησιμοποίει τὸν φίλον του Νικήταν, ὁ ἴδιος δὲ ἠσχολεῖτο περισσότερον εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς ρητορικῆς χρησιμοποιῶν τὰ συγγράμματα τοῦ Ἑρμογένους. Μετὰ μεγάλης προσοχῆς ἐδίδασκε τὰς μαθηματικὰς ἐπιστήμας, χρησιμοποιῶν τὰ συγγράμματα τοῦ Νικομάχου τοῦ Γερασηνοῦ, τοῦ Εὐκλείδου, τοῦ Διοφάντου καὶ τοῦ Θέωνος τοῦ Σμυρναίου. Τὴν διδασκαλίαν τῆς φιλοσοφίας ἤρχιζε μὲ τὴν ἀριστοτελικὴν λογικήν, προεχώρει δὲ ἔπειτα εἰς τὴν φυσικήν. Ἀλλὰ εἰς τὸ τέλος, προκειμένου περὶ τῆς διδασκαλίας τῆς μεταφυσικῆς, ἐστηρίζετο εἰς τὸν Πλάτωνα, τὸν Γιαμβλίχον καὶ τὸν Πρόκλον. Δὲν παρημελεῖτο δὲ ὑπ' αὐτοῦ οὐδὲ ἡ διδασκαλία τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας. Κατὰ δὲ τὴν διδασκαλίαν τῶν δοξασιῶν τῶν διαφόρων φιλοσόφων δὲν περιωρίζετο εἰς τοὺς Ἕλληνας, ἀλλ' ἐπεξετείνετο καὶ εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν δοξασιῶν καὶ τῶν ἄλλων λαῶν, Χαλδαίων, Αἰγυπτίων κτλ.

Ὡς συγγραφεὺς ὁ Ψελλὸς ἠσχολήθη μὲ ὅλους τοὺς κλάδους τοὺς ὁποίους ἐδίδασκε. Διεκρίθη προσέτι καὶ ὡς ῥήτωρ καὶ ὡς ἱστοριογράφος. Ἡ συγγραφική του δρᾶσις διήρκεσεν ἐπὶ μίαν τεσσαρακονταετίαν. Ἐπειδὴ δὲ δὲν ἔχουν εἰσέτι ἐκδοθῇ ἅπαντα τὰ συγγράμματά του οὐδὲ ἔχουν ταξιθετηθῇ εἰς ἀσφαλῶς βεβαιουμένην χρονολογικὴν σειράν, δὲν δύναται ἡ ἔρευνα νὰ παρουσιάσῃ ἐξελικτικὴν εἰκόνα τῆς ἀναπτύξεως τῶν δοξασιῶν του. Ὅπως ἐσημειώθη ἀνωτέρω, ἦτο κάτοχος καὶ τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης. Κατεπολέμησε τὴν αἵρεσιν τῶν «εὐχιτῶν» διὰ τῆς πραγματείας του «Περὶ ἐνεργείας δαιμόνων» τὴν ὁποίαν ἔγραψεν μιμούμενος τὸν Πλάτωνα εἰς ὕφος διαλογικόν. Ἡ ἐν λόγῳ πραγματεία του ἀποτελεῖ τὴν μόνην πηγὴν ἥτις μᾶς δίδει πληροφορίας περὶ τῶν δοξασιῶν τῆς ρηθείσης αἱρέσεως. Ὁ διάλογος ἔχει γραφῆ εἰς κομψότατον ὕφος, ἐκ τούτου δὲ μανθάνομεν ὅτι οἱ εὐχῖται παρεδέχοντο ὅτι ὁ Θεὸς ἔχει δύο υἱούς, τὸν Χριστὸν καὶ τὸν Σατανᾶήλ. Θεολογικοῦ περιεχομένου εἶναι μέχρι τοῦ 20οῦ κεφαλαίου ἡ πραγματεία του «Διδασκαλία παντοδαπή». Εἰς τὰ σημειωθέντα κεφάλαια, γίνεται λόγος περὶ οὐσίας, φύσεως, προσώπου, ὑποστάσεως, καὶ ἐνυποστάτου. Ἔγραψε καὶ ποίημα εἰς στίχους πολιτικοὺς, ἀπευθυνόμενον πρὸς τὸν Μιχαὴλ Δούκαν (1071—1078) εἰς τὸ ὁποῖον ἐκτίθεται τὸ δόγμα τῆς Τριάδος καὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως. Θεολογικοῦ περιεχομένου εἶναι καὶ τὰ «θεολογικὰ κεφάλαια» καὶ μικρὰ πραγματεία του ἀναφερομένη εἰς τὴν πρὸς τοὺς Λατίνους ἔριδα. Διεκρίθη προσέτι καὶ ὡς συγγραφεὺς ἑρμηνευτικῶν πραγματειῶν ἀναφερομένων εἰς τὸ «Ἆσμα ἀσμάτων» καὶ εἰς δύσκολα χωρία τῆς Γραφῆς. Κατέλιπε καὶ ἔμμετρον ἑρμηνείαν τῶν 12 Ψαλμῶν. Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ του λόγοι παραμένουν ἀνέκδοτοι ἐκτὸς δύο. Ἐκ τῶν ῥητόρων τῆς ἐκκλησίας ἐθαύμαζε τὸν Γρηγόριον τὸν Θεολόγον. Ἐν γένει παρέμεινεν πιστὸς εἰς τὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας. Καίτοι ἦτο πλατωνικὸς ἀπέκρουε τὰς νεοπλατωνικὰς θεουργίας καὶ τὴν νεοπλατωνικὴν ἔκστασιν. Ἔφθανε δὲ μέχρι τοῦ σημείου νὰ κατακρίνῃ καὶ τὸν Σωκράτη διὰ τὰ ὑπ' αὐτοῦ περὶ τοῦ δαιμονίου λεγόμενα. Ἡ ἀσχολία του ὅμως περὶ τὴν φιλοσοφίαν, τὸν καθίστα ὕποπτον εἰς τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους, ὁ δὲ φίλος του καὶ συνάδελφός του ἐν τῇ σχολῇ, πατριάρχης Ξιφιλῖνος, τὸν κατηγόρησεν ὅτι ἤθελε νὰ ἀνατρέψῃ τὸν Χριστιανισμὸν καὶ νὰ εἰσαγάγῃ τὰς δοξασίας τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Στωϊκοῦ Χρυσίππου. Εἶναι λίαν ἀξιοσημείωτος ἡ ἀπάντησις τὴν ὁποίαν δίδει ὁ Ψελλὸς εἰς τὴν τοιαύτην κατηγορίαν, ἐν ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν Ξιφιλῖνον: «Τῶν παρ' ἐκείνοις δογμάτων ἃ μὲν εὐθὺς παρεώρακα, τινὰ δὲ ὡς πρὸς τὰς ἡμεδαπὰς συνεργὰ ὑποθέσεις εὖ μάλα λαβὼν τοῖς ἱεροῖς λόγοις συνέμιξα, ὥς που δὴ καὶ Γρηγόριος καὶ Βασίλειος οἱ μεγάλοι τῆς Ἐκκλησίας φωστῆρες πεπράχασι... Τὸ γὰρ συλλογίζεσθαι, ἀδελφέ, οὔτε δόγμα ἐστὶ τῆς Ἐκκλησίας ἀλλότριον, οὔτε θέσις τις τῶν κατὰ φιλοσοφίαν παράδοξος, ἀλλ' ἢ μόνον ὄργανον ἀληθείας καὶ ζητουμένου πράγματος εὕρεσις» (Μερικὰ ἐκ τῶν δογμάτων ἐκείνων τῶν φιλοσόφων ἀμέσως τὰ ἔχω ἀπορρίψει, μερικὰ ὅμως ἐπειδὴ συνεργάζονται μὲ τὰς ἰδικάς μας (χριστιανικὰς) θεμελιώδεις προτάσεις μὲ μεγάλην προσοχήν, ἀφοῦ τὰ παρέλαβα, τὰ ἔφερα εἰς ἐπαφὴν μὲ τοὺς ἱεροὺς λόγους, ὅπως ἔκαμαν ὁ Γρηγόριος καὶ ὁ Βασίλειος, οἱ μεγάλοι ἐκεῖνοι φωστῆρες τῆς Ἐκκλησίας... Διότι τὸ νὰ χρησιμοποιῇ κανεὶς τὴν συλλογιστικὴν μέθοδον, οὔτε δόγμα ξένον πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν εἶναι, οὔτε παράδοξος φιλοσοφική τις πρότασις, ἀλλὰ μόνον ὄργανον ἐπαληθεύσεως καὶ εὑρετικὴ μέθοδος διὰ τὴν ἀνακάλυψιν ἐρευνωμένου προβλήματος). Εἶναι λίαν ἀξιοπρόσεκτον τὸ φιλελεύθερον πνεῦμα τὸ ὁποῖον οὐ μόνον κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν, ἀλλὰ σχεδὸν πάντοτε διακρίνει τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν ἐν συγκρίσει πρὸς πάσας τὰς ἄλλας. Αἱ τοιοῦτοι εἴδους προστοιβαὶ ἔμεναν ἄνευ σοβαρῶν ἀποτελεσμάτων, ἐνῷ εἰς τὴν Δύσιν ἀνεβίβαζον ἕνα Μπροῦνο καὶ ἕνα Χοὺς εἰς τὴν πυράν.

Ὡς φιλόσοφος ὁ Ψελλός, καίτοι χρησιμοποιεῖ καὶ διδάσκει τὴν ἀριστοτελικὴν διαλεκτικὴν καὶ λογικὴν δὲν τρεφει ἐκτίμησιν πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη. Ἡ περὶ αὐτοῦ κρίσις του εἶναι ἡ ἀκόλουθος «Οὗτος ἀνθρωπικώτερον τὰ πολλὰ τῶν θεολογικῶν δογμάτων ἥπτετο καὶ ἵνα τἀληθὲς ἐρῶ περὶ τοῦ ἀνδρός, πολὺ τοῦ Πρωτέως ἐμοὶ πέφυκε ποικιλώτερος, μεταβάλλεται γὰρ θᾶττον ἢ λόγος» (Ὁ Ἀριστοτέλης κατὰ τρόπον περισσότερον ἀπὸ ὅσον πρέπει ἀνθρώπινον ἐπελαμβάνετο τῆς ἐξετάσεως τῶν θεολογικῶν δογμάτων, καὶ διὰ νὰ εἴπω τὴν ἀλήθειαν σχετικῶς μὲ τὸν ἄνδρα τοῦτον, μοῦ φαίνεται ὅτι ἔχει φύσιν περισσότερον εὐμετάβλητον ἀπὸ τὴν φύσιν τοῦ Πρωτέως. Διότι μεταβάλλεται γρηγορώτερον ἀπὸ ὅσον θὰ ἠμποροῦσε νὰ παραστήσῃ κανεὶς διὰ τῶν λόγων). Ἐξ ἀντιθέτου τυγχάνει θαυμαστὴς τοῦ Πλάτωνος. «Οὐδεὶς ἂν τῶν πάντων ἀνθρώπων διαμιλλήσαιτο Πλάτωνι ἢ ὁ μέγας ἐν Θεολογίᾳ Γρηγόριος» (Κανεὶς ἐξ ὅλων τῶν ἀνθρώπων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ φανῇ ἐφάμιλλος πρὸς τὸν Πλάτωνα, ἐκτὸς τοῦ μεγάλου ἐν τῇ Θεολογίᾳ Γρηγορίου). Γράφων πρὸς τὸν Ξιφιλῖνον λέγει : «Ἐμὸς ὁ Πλάτων ἀγιώτατε καὶ σοφώτατε, ἐμὸς ὦ γῆ καὶ ἥλιε». Ἀποκαλεῖ δὲ τὸν ἑαυτόν του «πλατωνικόν». Ὅταν δὲ ὁ Ξιφιλῖνος ἔγραψεν ἓν θεολογικοφιλοσοφικὸν ἐγχειρίδιον ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῶν χαλδαϊκῶν ῥητῶν, ὁ Ψελλὸς εἰς ἀντιμετώπισίν του ἐξέδωκεν ἔργον ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἔκδοσις κεφαλαιώδης καὶ σύντομος τῶν παρὰ τοῖς Χαλδαίοις ῥημάτων». Ἔκτοτε ἀναρριπίζεται ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ τῶν ὀπαδῶν τῆς πλατωνικῆς καὶ ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας, διατηρηθεῖσα μέχρι τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Μεγάλαι συζητήσεις ἐγένοντο σχετικῶς μὲ τὴν εἰς τὸν Ψελλὸν ἀποδιδομένην «Σύνοψιν εἰς τὴν Ἀριστοτέλους λογικὴν ἐπιστήμην». Τὸ σύγγραμμα τοῦτο, ἀπαρτιζόμενον ἐκ πέντε βιβλίων, παρέχει ἔκθεσιν τοῦ περιεχομένου τοῦ «Περὶ ἑρμηνείας» ἀριστοτελικοῦ συγγράμματος, τῆς «Εἰσαγωγῆς» τοῦ Πορφυρίου, τῶν «Κατηγοριῶν», «Ἀναλυτικῶν προτέρων» καὶ «Τοπικῶν» τοῦ Ἀριστοτέλους. Εἰς τὸ σύγγραμμα τοῦτο παρέχεται ἡ συμβολικὴ διὰ γραμμάτων παράστασις τῶν λογικῶν κρίσεων ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ ποσοῦ καὶ τοῦ ποιοῦ των. Οὕτω αἱ γενικαὶ καταφατικαὶ προτάσεις συμβολίζονται διὰ τοῦ Α, αἱ γενικαὶ ἀποφατικαὶ διὰ τοῦ Ε, αἱ μερικαὶ καταφατικαὶ διὰ τοῦ Ι καὶ αἱ μερικαὶ ἀποφατικαὶ διὰ τοῦ Ο. Περαιτέρω δὲ διὰ σχηματισμοῦ λέξεων ὧν αἱ συλλαβαὶ περιέχουν τὰ ἐν λόγῳ γράμματα, συμβολίζονται καὶ τρόποι τῶν σχημάτων τῶν συλλογισμῶν τῶν ἀπαρτιζομένων ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ τῶν ρηθεισῶν προτάσεων. Ὡς τοιαῦται βοηθοῦσαι τὴν ἀπομνημόνευσιν τῶν συλλογιστικῶν σχημάτων παρέχονται ἐν τῇ Συνόψει αἱ ἀκόλουθοι : Διὰ τὸ πρῶτον συλλογιστικὸν σχῆμα γράμματα (ΑΑΑ), ἔγραψε (ΕΑΕ), γραφίδι (ΑΙΙ), τεχνικὸς (ΕΙΟ). Διὰ τὸ δεύτερον, ἔγραψε, κάτεχε, μέτριον, ἄχολον. Διὰ τὸ τρίτον, ἅπασι, σθεναρός, ἰσάκις, ἀσπίδι, ὁμαλός, φέριστος. Διὰ τὸ τέταρτον, ἅπασι, πάρεχε, ἰσάκις, ἔπαθλον, σέλινον. Εἰς δήλωσιν δὲ τῶν πέντε συλλογιστικῶν τρόπων τοῦ

Θεοφράστου χρησιμοποιοῦνται αἱ λέξεις γράμμασιν, ἔταξε, χάρισι, παρθένος, ἱερόν. Ἡ ἐν λόγῳ «Σύνοψις» ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Ehinger ἐκ χειρογράφου τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀουξμπουργκ τῆς 14ης ἢ 15ης ἑκατονταετηρίδος, μεταφερθέντος ἔπειτα ἐν Μονάχῳ καὶ ταξιθετηθέντος ὑπ' ἀριθ. 548. Εἰς τὸ χειρόγραφον τοῦτο ῥητῶς ἀνεγράφετο ὅτι τὸ ἔργον ἀνήκει εἰς τὸν Μιχαὴλ Ψελλόν, τὰ γράμματα ὅμως τῆς ἐπιγραφῆς ἔχουν γραφῆ μεταγενεστέρως ἐν συγκρίσει μὲ τὸ κείμενον. Ἀλλ' ἡ αὐτὴ συγγραφὴ φέρεται εἰς χειρόγραφα ἐναποκείμενα ἐν Μιλάνῳ, Ὀξφόρδῃ, Βιέννῃ καὶ Φλωρεντίᾳ, ὡς προερχομένη ἐκ μεταφράσεως τοῦ λατινικοῦ ἔργου «Summulae logicales», τοῦ γραφέντος ὑπὸ τοῦ Πέτρου τοῦ Ἱσπανοῦ (Petrus Hispanus) κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα. Ὡς μεταφραστὴς δὲ εἷς τὰ ἐν λόγῳ χειρόγραφα, ἐκτὸς τοῦ ἐν Μονάχῳ κώδικος, φέρεται ὁ Πατριάρχης Γεώργιος Γεννάδιος. Οὕτω εἷς ἦν ἐκ τῶν χειρογράφων ὁ τίτλος ἔχει ὡς ἑξῆς : «Πέτρου τοῦ Ἱσπανοῦ Λογικὴ συνοπτική, μεθερμηνευθεῖσα εἰς τὴν Ἑλλάδα φωνὴν παρὰ τοῦ σοφοῦ Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου ἐν Βυζαντίῳ». Ἐγεννήθη συνεπῶς τὸ ζήτημα ἂν πράγματι ἐγράφη ἀπὸ τὸν Ψελλὸν ἡ «Σύνοψις» καὶ μετεφράσθη ἀπὸ τὸν Πέτρον τὸν Ἱσπανὸν ἢ ἀντιθέτως μετεφράσθη ἐκ τοῦ λατινικοῦ εἰς τὸ ἑλληνικὸν ὑπὸ τοῦ Γενναδίου. Ὁ Prantl, ὅστις ἔγραψε τὴν Ἱστορίαν τῆς Λογικῆς καὶ τυγχάνει αὐθεντία εἰς τὰ τοιαῦτα ζητήματα, ὑπεστήριξεν ὅτι ὁ Πέτρος Ἱσπανὸς ἔχει μεταφράσει ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτύπου. Τὴν γνώμην ταύτην τοῦ Πράντλ κατεπολέμησαν ὁ Val. Rose καὶ ὁ Charles Thurot. Ἐστηρίχθησαν ἐπὶ τοῦ γεγονότος ὅτι εἷς ἕνα μόνον κώδικα γίνεται μνεία τοῦ Ψελλοῦ ὡς συγγραφέως. Ἐκτὸς τούτου ὡς ἐνδεικτικὸν τῆς λατινικῆς καταγωγῆς τοῦ βιβλίου θεωροῦν τὸ ὅτι ὡς παραδείγματα ἐν αὐτῷ χρησιμοποιοῦνται τὰ λατινικὰ ὀνόματα Κάτων καὶ Κικέρων. Ἐπίσης ἐνισχυτικὸν τῶν ἀπόψεων των θεωροῦν ὅτι κατὰ τὴν ἔκθεσιν τῶν «Τοπικῶν» ἀκολουθεῖ ἡ Σύνοψις τὸν Λατῖνον Βοήθιον, ἀναφέρεται δὲ καὶ εἷς τὸν Λατῖνον γραμματικὸν Πρισκιανόν. Πρὸς τούτοις μετὰ τὸ 24ον κεφάλαιον τοῦ πέμπτου βιβλίου γίνεται λόγος περὶ τῆς σημασίας (significatio) καὶ τῆς ὑποθέσεως (suppositio). Ταῦτα ὅμως τὰ προβλήματα οἱ Λατῖνοι λογικεύομενοι τὰ χαρακτηρίζουν ὡς μίαν λογικήν, ἐν ἀντιθέσει μὲ τὴν παλαιάν. Παρατηροῦν δὲ ὅτι ἡ χωριστὴ περὶ λογικῆς ἄνευ ἀναφορᾶς εἰς τὴν γραμματικὴν πραγματεία εἶναι κάτι τὸ ὁποῖον ἐπιχωριάζει εἰς τὴν Δύσιν καὶ ὄχι εἰς τὴν Ἀνατολήν. Κατὰ τὸ 1896 ὁ Γερμανὸς P. Στάππερ ἐπανῆλθεν ἐπὶ τοῦ ζητήματος καὶ ὑπεστήριξεν ὅτι δὲν πρόκειται περὶ μεταφράσεως ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ. Ὁ Ζερβὸς εἰς πραγματεῖαν του ἐκδοθεῖσαν ἑλληνιστὶ ἐν Παρισίοις κατὰ τὸ 1920 ἔκαμε λόγον περὶ τοῦ ἰδίου προβλήματος προσθέσας ἰδίας παρατηρήσεις. Παραθέτει χωρίον ἐκ Σχολίων γραφέντων εἰς ἀριστοτελικὸν σύγγραμμα ὑπὸ τοῦ Ψελλοῦ, εἰς τὸ ὁποῖον οὗτος λέγει : «Καὶ πρῶτα μέν σοι φοιτητῶν, ἄριστε, τὴν τοῦ ὀργάνου βίβλον ὡς ἑνὸν ἡμῖν, συντόμῳ παραφράσει διηυκρινήσαμεν». Προσθέτει δὲ ὁ Ζερβὸς ὅτι ὄχι μόνον ὁ Ψελλός, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι νομομαθεῖς τῆς Κωνσταντινουπόλεως.. λόγῳ τῆς ἀσχολίας των μὲ τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον, χρησιμοποιοῦν ὡς παραδείγματα τὰ ὀνόματα Κάτων καὶ Κικέρων. Πάντως τὸ ὅλον ζήτημα εἶναι λίαν περίπλοκον καὶ δύναται νὰ διευκρινηθῇ μόνον κατόπιν ἐπισταμένης ἐρεύνης καὶ ἀντιβολῆς. Δὲν ἀποκλείεται ἔρευνα εἰς βιβλιοθήκας νὰ ἐπιχύσῃ φῶς καὶ ἐπὶ τοῦ ἐν λόγῳ προβλήματος.

Ὁ Ψελλὸς ὑπῆρξε πνεῦμα εὐρυμαθέστατον καὶ πολυμερέστατον. Ἔγραψε πολλὰ φιλοσοφικὰ συγγράμματα ἀναφερόμενα εἰς λογικά, μεταφυσικά, ἱστορικοφιλοσοφικὰ θέματα. Ἀναφέρονται μεταξὺ τῶν συγγραφῶν του αἱ ἀκόλουθοι: «Ἐπίλυσις εἰς τοὺς ἓξ τῆς φιλοσοφίας τρόπους», «Σύνοψις τῶν πέντε φωνῶν καὶ τῶν δέκα κατηγοριῶν τῆς φιλοσοφίας», «Παράφρασις εἰς τὸ περὶ ἑρμηνείας». «Εἰς τὴν ψυχολογίαν τοῦ Πλάτωνος», «Ἐξήγησις τῆς ἐν τῷ «Τιμαίῳ» τοῦ Πλάτωνος μαθηματικῆς περὶ τῆς ψυχῆς ὑπάρξεως καὶ γενέσεως», «Δόξαι περὶ ψυχῆς», «Περὶ τῶν ἰδεῶν ἃς ὁ Πλάτων λέγει», «Ὅτι τὰ κινήματα τῆς ψυχῆς ἐοίκασι ταῖς τῶν οὐρανίων κινήσεσι». Ἔγραψε προσέτι καὶ ἐκθέσεις ἀναφερομένας εἰς τὰ «Χαλδαϊκὰ λόγια», εἰς τὰ «Δόγματα τῶν Ἀσσυρίων», καὶ «Εἰς τὸν Ἑρμοῦ τοῦ Τρισμεγίστου Ποιμάνδρην». Ἀρέσκεται εἰς τὰς ἀλληλογικὰς ἑρμηνείας μυθικῶν διηγήσεων καὶ γράφει συγγράμματα διὰ νὰ τὰς ἐξηγήσῃ. Εἶναι φανερὸν ὅτι εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἀκολουθεῖ τοὺς Στωϊκούς. Ἀσχολεῖται μὲ τὴν πυθαγορικὴν καὶ νεοπλατωνικὴν ἀριθμολογίαν καὶ τρέφει μεγάλην ἐκτίμησιν διὰ τὸν Ἰάμβλιχον. Διὰ μέσου τῶν νεοπλατωνικῶν βλέπει καὶ τὰς ἰδέας τοῦ Πλάτωνος ὡς ἀρχέτυπα ὑφιστάμενα ἐντὸς τῆς θείας νοήσεως, συμφώνως πρὸς τὰ ὁποῖα ὁ Θεὸς δημιουργεῖ τὰ ὄντα. Δὲν εἶναι ὅμως σταθερῶς προσκεκολλημένος εἰς τὴν ἀντίληψιν αὐτήν, διότι ὑπάρχουν χωρία εἰς τὰ ἔργα του εἰς τὰ ὁποῖα πλησιάζει πρὸς τὴν ὀνοματοκρατίαν, ταυτίζων τὰς ἰδέας πρὸς τὰς ἐννοίας. Ἐν τῇ ἐξελίξει τῆς μακρᾶς διδακτικῆς καὶ συγγραφικῆς του δράσεως συνέβαινε νὰ ἀλλάσσῃ ἀπόψεις. Τὸ πρόβλημα μιᾶς γενικῆς θεωρήσεως τῶν ἀντιλήψεών του θὰ ἦτο νὰ κατατάξῃ χρονολογικῶς τὰς συγγραφάς του καὶ νὰ ἀναζητήσῃ τὴν συνέχειαν. Ἠσχολήθη καὶ μὲ προβλήματα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ὑπάρχει ἐκδεδομένη συντομωτάτη πραγματεία του «Πρὸς βασιλέα καὶ κύριον Μιχὰλ τὸν Δούκα. Ἐπιλύσεις σύντομοι φυσικῶν ζητημάτων». Τὰ εἰς αὐτὴν περιεχόμενα μερικώτερα κεφάλαια εἶναι «Περὶ τοῦ εἶναι τὴν γῆν σφαιροειδῆ», «Περὶ τοῦ μεγέθους τῆς γῆς», «Περὶ τῶν μεταξὺ τῆς γῆς καὶ τοῦ οὐρανοῦ στοιχείων καὶ τῶν περὶ ταῦτα παθῶν». Δὲν ἐπιλύει τὰ προβλήματα θεωρητικῶς, ἀλλὰ προσέχει καὶ εἰς τὴν φυσικὴν παρατήρησιν. Οὕτω συγκρίνων τὴν ὅρασιν πρὸς τὴν ἀκοὴν γράφει: «Ἡ ὄψις πρώτη τῶν αἰσθήσεων οὖσα, ἀχρόνως ὁρᾷ τὸ ὁρατόν, ἡ δὲ ἀκοὴ διὰ χρόνον αἰσθάνεται τοῦ ἀκουστοῦ. Καὶ διὰ τοῦτο πρώτον ὁρῶμεν τὸ τῆς ἀστραπῆς φῶς, εἶτα ἀκούομεν τῆς βροντῆς». Ἔγραψε καὶ περὶ τῶν μυστηριωδῶν δυνάμεων τῶν λίθων: «Περὶ λίθων δυνάμεως». Εἰς τὸ ἔργον του «Διδασκαλία παντοδαπὴ» πραγματεύεται περὶ ζητημάτων φιλοσοφικῶν, ἠθικῶν, ψυχολογικῶν καὶ βιολογικῶν. Τὸ κακὸν εἶναι δι' αὐτὸν «στέρησις τοῦ ἀγαθοῦ». Ἠσχολήθη προσέτι καὶ μὲ τὸ δίκαιον καὶ τὴν χρονογραφίαν. Ἡ φήμη τοῦ Ψελλοῦ εἶχε διαβῇ τὰ σύνορα τῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ διεδόθη εἰς τὴν Λατινικὴν Δύσιν, εἰς τὴν Βαβυλωνίαν, Περσίαν καὶ Αἴγυπτον. Ἐπέδρασε δὲ ἐπὶ τῆς περαιτέρω ἐξελίξεως τῶν ἰδεῶν, διότι ἐγένετο φορεὺς τῶν νεοπλατωνικῶν τάσεων.

Ὁ Ψελλὸς χαρακτηρίζεται ὑπό τινων ἱστορικῶν ὡς ὀπαδὸς τοῦ Νεοπλατωνικοῦ μυστικισμοῦ. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι παραδέχεται τὴν ὕπαρξιν δαιμόνων καὶ ψυχικῶν καταστάσεων αἵτινες δημιουργοῦνται εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἐκ δαιμονικῆς ἐπηρείας. Εἰς ἓν χωρίον τῆς πρὸς τὸν Ξιφιλῖνον ἀπολογητικῆς του ἐπιστολῆς κάμνει λόγον περὶ τῆς μυστικιστικῆς καταστάσεως τῆς ἐλλάμψεως, ἐπιτυγχανομένης διὰ τοῦ μετριασμοῦ τῶν παθῶν τῆς ψυχῆς καὶ τῆς καθάρσεως: «Ἁρπάζεται δὲ τοῦτο τὸ γένος, οὐχ ὅταν ταῖς σκοπιαῖς προσβάλωμεν καὶ ταῖς νάπεσιν, ἀλλ' ὅταν ἐκ μετριοπαθείας καὶ τῶν καθάρσεων, δευτέρα γὰρ αὕτη καὶ γεωτέρα ζωή, ἐπὶ τὸν θεωρητικὸν προβιβασθῶμεν σκοπόν, ἢ μᾶλλον ὑπὲρ νοῦν γεγονότες, ἐπὶ τὴν ὑπερτέραν ἀναχθῶμεν ἀφῖδα, φημὶ δὴ τῆς ἐλλάμψεως· αὕτη δὲ ὅρος ἐστὶ καὶ γνόφος, καὶ σιγὴ ἀντικρυς μετὰ τὴν πολλὴν κίνησιν καὶ κατάπαυσις πάσης νοήσεως· ἐκεῖσε γὰρ γεγονότες ὁρῶμεν οὐχὶ νοοῦμεν, ἢ μᾶλλον οὐ νοοῦμεν ὅτι νοοῦμεν· κατάβασις γὰρ τοῦτο γνώσεως καὶ μερικῆς οὐσίας ἀντίληψις· ὁ γὰρ εἰδὼς ὅτι οἶδε, δυσὶ μερίζεται γνώσεσι, ὁ δὲ μερισμὸς ἀποστροφή τίς ἐστι τοῦ κρείττονος καὶ ὑπόβασις» (Αὐτὸ δὲ τὸ εἶδος τῆς ἀνυψώσεως εἰς τὸν νοητὸν κόσμον πραγματοποιεῖται οὐχὶ ὅταν κατοικήσωμεν εἰς τὰς κορυφὰς τῶν ὀρέων καὶ εἰς τὰ φαράγγια, ἀλλ' ὅταν ἐκ τοῦ μετριασμοῦ τῶν παθῶν καὶ τῆς ἀποκαθάρσεως τῆς ψυχῆς—πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἶναι δευτέρα καὶ νεωτέρα ζωή—προχωρήσωμεν εἰς τὸν νοητὸν σκοπόν, ἢ μᾶλλον ἀφοῦ ὑψωθῶμεν ὑπὲρ τὸν νοῦν, φθάσωμεν εἰς τὴν ὑπεράνω αὐτοῦ κειμένην ἀφῖδα, ἐννοῶ τὴν ἀφῖδα τῆς ἐλλάμψεως. Αὕτη δὲ ἡ βαθμὶς εἶναι τὸ ὅρος καὶ ἡ σκοτεινὴ περιοχὴ καὶ ἡ ἀπόλυτος σιωπή, ἥτις ἔρχεται ἔπειτα ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴν κίνησιν καὶ σταμάτημα πάσης νοήσεως. Διότι ὅταν φθάσωμεν εἰς ἐκείνην τὴν περιοχὴν δὲν νοοῦμεν, ἀλλὰ βλέπομεν, ἢ μᾶλλον δὲν νοοῦμεν ὅ,τι νοοῦμεν. Διότι τὸ νὰ νοοῦμεν ὅ,τι νοοῦμεν εἶναι ὑποβιβασμὸς τῆς γνώσεως καὶ ἀντίληψις ἀναφερομένη εἰς τὴν κατανόησιν μιᾶς μερικῶς νοουμένης οὐσίας. Διότι ἐκεῖνος, ὅστις γνωρίζει ὅτι γνωρίζει, διαμοιράζεται εἰς δύο γνώσεις, τὸ δὲ νὰ διαμοιράζεται κανεὶς ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ ποιοτικῶς ἀνώτερον καὶ εἶναι ὑποβιβασμός).

Ὀπίσω ἀπὸ ὅσα λέγει ὁ Ψελλὸς δυνάμεθα νὰ διῒδωμεν πολεμικὴν ἐναντίον τῶν ἡσυχαστικῶν θεωριῶν, αἵτινες ἰσχυρίζοντο ὅτι κατὰ τὴν ἔκστασιν ὁ ἐκστασιαζόμενος διατηρῶν τὴν συνείδησίν του βλέπει τὸ θεῖον φῶς. Ὁ Ψελλὸς τονίζει ὅτι ὑπὲρ τὸν νοῦν ἀνύψωσις ἀφανίζει οἱονδήποτε ἴχνος ἀτομικῆς συνειδήσεως. Ἀκολουθεῖ ἄρα τὴν ἀντίληψιν τῶν Νεοπλατωνικῶν. Ἀπομακρύνεται ὅμως ἀπὸ τοὺς Νεοπλατωνικοὺς διότι νομίζει ὅτι ἡ τοιαύτη μέχρι τοῦ Θεοῦ ἀνύψωσις πραγματοποιεῖται διὰ τῆς προσευχῆς καὶ διὰ τοῦ Χριστοῦ. Περὶ τούτου ὑπάρχει ῥητὴ μαρτυρία εἰς τὴν πρὸς τὸν Ξιφιλῖνον ἐπιστολήν: «Οὐ μήν, εἰ καθαρῶς εἰμι τοῦ Χριστοῦ, τοὺς σοφωτέρους τῶν λόγων ἀρνήσομαι, καὶ τὴν γνῶσιν τῶν ὄντων, ὅσα τε νοητὰ καὶ ὅσα αἰσθητὰ πέφυκεν ἀποδύσομαι. Ἀλλ' ἐντεύξομαι μὲν Θεῷ δι' εὐχῆς ὁπόσα δυνήσομαι καὶ ἁρπασθήσομαι, εἴ γε δοθείη μοι, καταβὰς δὲ ἐκεῖθεν, διὰ τὸ τῆς φύσεως πολυκίνητον ἐπὶ τοὺς λειμῶνας βαδιοῦμαι τῶν λόγων... καὶ συλλογιοῦμαι καὶ φυσικοῖς ὁμιλήσω δόγμασι, καὶ τοὺς λόγους τῶν γιγνομένων ζητήσω, καὶ τὸν νοῦν πολυπραγμονήσω καὶ τὸ ἐπέκεινα τούτου» (Ἀλλ' ὅμως, ὅσον καὶ ἂν ἀνήκω γνησίως εἰς τὸν Χριστόν, δὲν ἐπεται ἐκ τούτου ὅτι θὰ παραιτηθῶ πάσης γνώσεως ἀναφερομένης εἰς τὰ ὄντα ὅσα ἐπλάσθησαν νοητὰ καὶ αἰσθητά. Ἀλλὰ θὰ προσπαθήσω νὰ πλησιάσω τὸν Θεὸν διὰ τῆς προσευχῆς ἐφ' ὅσον μοῦ εἶναι δυνατὸν, καὶ νὰ ἀνυψωθῶ ἐν ἐκστατικῇ καταστάσει μέχρις αὐτοῦ, ἐὰν μοῦ δοθῇ τὸ δῶρημα αὐτό, ἀφοῦ δὲ καταβῶ ἀπὸ ἐκεῖ, ἕνεκα τῆς φύσεως τῆς ὁποίας τὸ γνώρισμα εἶναι ἡ διαρκὴς κίνησις θὰ βαδίσω εἰς τοὺς λειμῶνας τῶν λόγων... καὶ θὰ κάμω ἔρευναν διὰ συλλογισμῶν, καὶ θὰ ἀσχοληθῶ μὲ δοξασίας σχετικὰς μὲ τὴν φυσικὴν πραγματικότητα, καὶ θὰ ἀναζητήσω τοὺς λόγους τῶν γιγνομένων, καὶ θὰ ἐρευνήσω τὸν νοῦν καθὼς καὶ δι' ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἵσταται πέραν αὐτοῦ). Ἐκ τῆς ἑρμηνευθείσης περικοπῆς συνάγεται ὅτι ὁ Ψελλὸς χωρίζει τὸ θρησκευτικὸν βίωμα ἀπὸ τὴν φιλοσοφικὴν ἔρευναν. Ἡ θρησκευτικὴ σχέσις μὲ τὸν Θεὸν εἶναι ἀποτέλεσμα θείου δωρήματος καὶ δὲν μᾶς εἶναι ἐμπόδιον διὰ τὴν ἔρευναν. Εἰς τὴν σφαῖραν ἡ ὁποία κεῖται κατωτέρω τῆς περιοχῆς τῶν θρησκευτικῶν γεγονότων εἶναι δυνατὴ ἡ διὰ τῶν συλλογισμῶν ἔρευνα. Ὡς πρὸς τοῦτο ἀκολουθεῖ ὁ Ψελλὸς τὸν Πλάτωνα, ὅστις εἰς τὴν ἑβδόμην ἐπιστολὴν ἔγραψεν ὅτι ἡ ἐνόρασις τοῦ ἀγαθοῦ προϋποθέτει ἄλλο εἶδος ἀναστροφῆς. Οὕτω καὶ ὁ Ψελλὸς κάμνει ἀδιστάκτως χρῆσιν τοῦ συλλογισμοῦ. Ἕνεκα τούτου ὁ Ξιφιλῖνος τὸν ἐχαρακτήρισεν ὡς ὀπαδὸν τοῦ Στωϊκοῦ Χρυσίππου, ὅστις τὰ πάντα ἠρμήνευεν ὀρθολογιστικῶς. Ὅθεν δυνάμεθα

νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὡς πρὸς φιλοσοφικὴν ἔρευναν ὁ Ψελλὸς τυγχάνει ἀνευ ἐπιφυλάξεως ὀπαδὸς τοῦ ὀρθολογισμοῦ.

Ἰωάννης ὁ Ξιφιλῖνος (1010—1075)

Συγχρόνως μὲ τὸν Ψελλὸν δρᾷ κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα καὶ ὁ Ἰωάννης Ξιφιλῖνος, ὅστις ἐκκινήσας ὡς μοναχὸς ἀνῆλθεν εἰς τὰ ὕψιστα ἀξιώματα γενόμενος «Νομοφύλαξ», ἤτοι πρύτανις τῆς Νομικῆς σχολῆς καὶ πατριάρχης. Ἐγεννήθη ἐν Τραπεζοῦντι καὶ ἀπεστάλη ὑπὸ τῆς χήρας μητρός του εἰς Κωνσταντινούπολιν δι' εὐρυτέρας σπουδάς, ἐκεῖ δὲ ὑπῆρξε μαθητὴς οὐ Ἰωάννου τοῦ Μαυρόποδος καὶ τοῦ Νικήτα τοῦ Βυζαντίου. Ἠσχολήθη κυρίως εἰς τὴν σπουδὴν τῆς νομικῆς ἐπιστήμης καὶ μετῆλθε κατ' ἀρχὰς τὸ ἐπάγγελμα τοῦ δικηγόρου. Ὁ φίλος του Μιχαὴλ Ψελλὸς τὸν συνέστησεν εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον τὸν Μονομάχον κατὰ τὸ 1043, ὅστις τὸν ἐτίμησε δι' ἀπονομῆς ἀξιωμάτων. Ὅταν δὲ ἱδρύθη ἡ Νομικὴ Σχολὴ διωρίσθη ὁ Ξιφιλῖνος «νομοφύλαξ». Ἀναλαβὼν τὸ ἀξίωμα τοῦτο ἀνέπτυξεν ἀρίστην δρᾶσιν. Μετερρύθμισε τὴν διδακτικὴν μέθοδον εἰσαγαγὼν τὴν ἱστορικὴν διὰ παραδειγμάτων ἑρμηνείαν τῶν νόμων. Ἀπέδιδε δὲ μεγάλην σημασίαν εἰς τὴν ἀπὸ φιλοσοφικῆς ἀπόψεως κατανόησιν τοῦ βαθυτέρου πνεύματος τῶν νόμων. (Βλέπε ἀρίστην πραγματείαν Κ. Μπόνη. Ἰωάννης ὁ Ξιφιλῖνος, Ἀθῆναι 1937). Μετὰ περιπετειῶν εἰς τὴν δυσμένειαν τοῦ αὐτοκράτορος ἀπεμακρύνθη τοῦ ἀξιώματός του καὶ ἀπῆλθε διὰ νὰ μονάσῃ κατὰ τὸ 1054 εἰς τὰς ἐν Ὀλύμπῳ τῆς Μυσίας μονάς, ὅπου τὸν ἠκολούθησε καὶ ὁ Μιχαὴλ ὁ Ψελλός. Ἐκεῖ ἔμεινεν ἐπὶ 9 ἔτη καὶ κατὰ τὸ 1063 ἐπὶ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου 10ου τοῦ Δούκα (1059—1067) διὰ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ψελλοῦ, ὅστις εἶχε προηγουμένως ἐπιστρέψει εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ἐγένετο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Καίτοι ἀφιέρωσε τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς δραστηριότητός του εἰς τὴν νομικὴν ἐπιστήμην, ἠσχολήθη καὶ μὲ τὴν φιλοσοφίαν. Ὅπως μανθάνομεν ἀπὸ τὸν ἐπιτάφιον λόγον τὸν ὁποῖον ἔγραψε πρὸς τιμήν του ὁ Ψελλός, εἶχε ἀσχοληθῆ ὁ Ξιφιλῖνος μὲ τὰ ἀκόλουθα φιλοσοφικὰ προβλήματα: «Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς», «Περὶ τροφῆς», «Περὶ ἀνθρώπου φύσεως», «Περὶ ζώων», «Ἐπίγραμμα τῶν μετεώρων». Ἀλλὰ πάντα τὰ φιλοσοφικά του συγγράμματα ἀπωλέσθησαν. Περὶ τῶν ἀντιλήψεών του μᾶς διαφωτίζει ἡ ἐπιστολὴ τὴν ὁποίαν ἀπηύθυνε πρὸς αὐτὸν ὁ Ψελλὸς κατόπιν τῆς μεταξύ των ἐξ ἀφορμῆς φιλοσοφικῶν διαφωνιῶν ἀναφυείσης ἔριδος. Ἐκ ταύτης συνάγεται ὅτι ὁ Ξιφιλῖνος εἶχε κατηγορήσει τὸν Ψελλὸν ὡς προτιμῶντα ἀντὶ τῶν χριστιανικῶν δογμάτων τὰς δοξασίας τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Χρυσίππου καὶ τῆς Νέας Ἀκαδημίας. Ἀντικρούων τὴν κατηγορίαν ταύτην ὁ Ψελλὸς ἐρωτᾷ: «Χρυσίππῳ δὲ ἢ τῇ νέᾳ ἀκαδημίᾳ πότε με προστεθειμένον ἑώρακας;» (Πότε μὲ εἶδες νὰ εἶμαι ὀπαδὸς τοῦ Χρυσίππου καὶ τῆς Νέας Ἀκαδημίας;). Ὁ Ξιφιλῖνος θὰ εἶχεν ἀκόμη κατακρίνει τὴν προσπάθειαν τοῦ Ψελλοῦ νὰ ὑψωθῇ διὰ τῆς φυσικῆς θεωρίας εἰς τὴν «ἑλλαμψιν». Πρὸς ἀντίκρουσιν δὲ τῆς κατηγορίας ταύτης ὁ Ψελλὸς ἐπικαλεῖται τὸν Μάξιμον λέγων ὅτι οὗτος· «τὴν φυσικὴν θεωρίαν... δευτέραν μετὰ τὴν πρᾶξιν τίθησιν ἀρετήν». Πιστεύει δὲ ὅτι διὰ τῆς γνώσεως τῶν ὄντων ἐπέρχεται ἀποκάθαρσις τοῦ νοῦ ἀπὸ τῆς ὕλης. Ὁ Ξιφιλῖνος φαίνεται φρονῶν ὅτι διὰ συλλογισμῶν καὶ διὰ τῆς ἀλληγορικῆς ἑρμηνείας δὲν δύναται ἡ ψυχὴ νὰ ὑψωθῇ μέχρι τοῦ Θεοῦ. Βλέπει εἰς τὸν Ψελλὸν τὴν ἐπικράτησιν ὀρθολογιστικῶν τάσεων, καὶ τὸν κατατάσσει μαζὶ μὲ τοὺς Στωϊκούς, οἵτινες ἦσαν ὀπαδοὶ τοῦ ἀπολύτου ὀρθολογισμοῦ. Ἐκ τούτων συνάγεται ὅτι παρὰ τῷ Ξιφιλίνῳ πρέπει νὰ δεχθῶμεν τὴν ἐπικράτησιν ὡς πρὸς τὰ θεολογικὰ προβλήματα ἀνορθολογιστικῶν μυστικιστικῶν τάσεων. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐκ χωρίου τῆς πρὸς αὐτὸν ἐπιστολῆς τοῦ Ψελλοῦ, ὅστις ἀναφέρει τὸν Μάξιμον ὡς «κοινὸν» καὶ τῶν δύο. Διατείνεται δὲ αὐτὸς ὁ ἴδιος ὅτι ἵσταται περισσότερον πλησίον πρὸς τὸν Μάξιμον, ἐπειδὴ εἶναι φιλόσοφος:: «Τὴν δέ γε φυσικὴν θεωρίαν καὶ ὁ κοινὸς Μάξιμος, ἢ μᾶλλον ἐμός. φιλόσοφος γὰρ δευτέραν μετὰ τὴν πρᾶξιν τίθησιν ἀρετήν, τὴν μαθηματικὴν οὐσίαν μὴ προσποιούμενος... ὁρᾷς, οἷον τὸ ζυγὸν καὶ ὑπὲρ τὸν λόγον, καὶ τὸ μὴ ἑαυτοὺς εἰδέναι, ὅπερ ἐστὶ τὸ μὴ ἐπιστρέφεσθαι καὶ συλλογίζεσθαι, ἀλλ' ἀσυλλογίστως καὶ χωρὶς λεπτύνσεως τεχνικῆς τοὺς ὄχθους κατατείνειν τῶν ὑποθέσεων» (Τὴν φυσικὴν θεωρίαν τὴν τοποθετεῖ ὁ κοινὸς καὶ διὰ τοὺς δύο μας Μάξιμος, ἢ μᾶλλον ἰδικός μου, ἐπειδὴ εἶναι φιλόσοφος, ὡς δευτέραν μετὰ τὴν πρακτικὴν ἄσκητικὴν ἀρετήν, μὴ δεχόμενος τὸ περιεχόμενον τῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης ὡς ὑπαρκτόν... Βλέπεις τὸ εἶναι ἡ ἄνευ μέτρου ὑπερβαίνουσα τὸν λόγον ὑπερβολή, καὶ τὸ νὰ μὴ γνωρίζωμεν τὸν ἑαυτόν μας, τὸ ὁποῖον ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ νὰ μὴ στρέφωμεν τὴν σκέψιν μας πρὸς τὸν ἑαυτόν μας καὶ νὰ κάμνωμεν συλλογισμούς, ἀλλὰ χωρὶς νὰ χρησιμοποιοῦμεν συλλογισμοὺς καὶ χωὶς τεχνικὴν λεπτότητα νὰ ἐκτείνωμεν εἰς μέγα μῆκος τὰς (κρημνώδεις) ὄχθας τῶν ὑποθέσεων;) Φαίνεται ὅτι ὁ Ξιφιλῖνος συνηθισμένος εἰς τὴν νομικὴν ἐμπραγματον ἀπόδειξιν προκειμένου περὶ τῶν ὑπερβαινόντων τὴν ἐμπειρίαν θεολογικῶν ζητημάτων δὲν ἦτο πρόθυμος νὰ δεχθῇ συλλογιστικὰς ἀποδείξεις, δεχόμενος μόνον πραγματικὰ γεγονότα καὶ μαρτυρίας ὅπως ἡ τοῦ Στεφάνου καὶ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Ἐκ τῆς ἀνωτέρω περικοπῆς συνάγεται ἐπίσης ὅτι ὁ Ψελλὸς συνεταύτιζε τὴν συλλογιστικὴν σκέψιν μὲ τὸ σωκρατικὸν γνῶθι σαυτόν, τοῦτο δὲ εἶχε δώσει εἰς τὸν Ξιφιλῖνον ἀφορμὴν νὰ τὸν χαρακτηρίσῃ ὡς ὀπαδὸν τῆς νέας Ἀκαδημίας. Ὁ Ψελλὸς εἰς τὴν ρηθεῖσαν ἐπιστολήν του χαρακτηρίζει ὡς ἀντίφασιν τὸ ὅτι ὁ Ξιφιλῖνος ἀπεδέχθη καὶ αὐτὸ **τὸ εἶδος τῆς ἀποδείξεως: «Καὶ ὁ τοὺς συλλογισμοὺς βάλλων. ἐπὶ τὴν διὰ μαρτύρων ἦλθες ἀπόδειξιν,** ἔνθεν μὲν προβεβλημένος τὸν Στέφανον, ἐκεῖθεν δὲ τὸν Γρηγόριον, ὡς ἐν τούτοις μόνοις ἱσταμένης τῆς ἀποδείξεως» (Καὶ σύ, ὅστις κτυπᾷς τοὺς συλλογισμοὺς ἔφθασες νὰ δεχθῇς τὴν διὰ μαρτύρων ἀπόδειξιν ἀπὸ τὸ ἕν μέρος ἐπικαλούμενος τὸν Στέφανον, ἀπὸ τὸ ἄλλο δὲ μέρος τὸν Γρηγόριον, ἐπειδὴ ἔχεις τὴν ἀντίληψιν ὅτι ἐκ τούτων μόνων ἐξαρτᾶται ἡ ἀπόδειξις). Ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Ψελλοῦ λεγομένων φαίνεται ὅτι ἡ διαφωνία τῶν δύο τούτων ἀνδρῶν ἀνεφέρετο εἰς τὸ κῦρος τῆς συλλογιστικῆς μεθόδου προκειμένου περὶ πραγμάτων κειμένων ἐκτὸς τοῦ κύκλου τῆς ἐμπειρίας. Ὁ Ξιφιλῖνος φαίνεται μὴ ἀναγνωρίζων τὸ κῦρος αὐτοῦ προκειμένου περὶ τῶν πρώτων ἀρχῶν «τῶν ἀσυλλογίστων». Ὁ Ψελλὸς δέχεται ὅτι ἐκτείνεται τὸ κῦρος τῆς συλλογιστικῆς ἀποδείξεως καὶ εἰς τὰ νοητά. Εἶναι φανερὸν ὅτι εἶχε τεθῆ ὑπὸ συζήτησιν σπουδαιότατον γνωσιολογικὸν πρόβλημα.

Ἰ ω ά ν ν η ς ὁ Ἰ τ α λ ό ς. Ὁ διαπρεπέστερος ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Ψελλοῦ ὑπῆρξεν ὁ Ἰωάννης ὁ Ἰταλός, γεννηθεὶς ἐν Καλαβρίᾳ ἢ Σικελίᾳ περὶ τὸ 1025. Κατ' ἀρχὰς ἐπεδόθη εἰς τὸ στρατιωτικὸν στάδιον, τὸ ὁποῖον κατόπιν ἐγκαταλιπὼν ἦλθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν δι' εὐρυτέρας σπουδὰς κατὰ τὸ 1055.. Ἦτο χαρακτὴρ ἀλαζονικοῦ, εἶχε μέγαν ἐγωϊσμόν, ὑπεστήριζε δὲ μετ' ἐπιμονῆς τὰς ἀντιλήψεις του. Ἦτο πνεῦμα ὀρθολογιστικόν, ἐπιζητοῦν νὰ συνάγῃ κατὰ λογικὴν ἀναγκαιότητα τὰς ἐσχάτας συνεπείας ἐκ μιᾶς ἀρχικῶς τεθείσης ἀρχῆς. Διὰ τοῦτο ὑπῆρξε ἀνεπιφύλακτος συνεχιστὴς τῶν ὀρθολογιστικῶν τάσεων τὰς ὁποίας εἰσηγήθη ὁ διδάσκαλός του. Δὲν εἶναι ἀπίθανον ἡ ἀκαμψία τῆς λογικῆς του σκέψεως νὰ ἔχῃ τὴν πρώτην της ρίζαν εἰς τὴν παίδευσιν, ἣν ἀρχικῶς ἔλαβεν εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ βραδύτερον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν γενόμενος κατ' ἀρχὰς μαθητὴς τῶν «Σχολαστικῶν», ἤτοι τῶν ἀσχολουμένων μὲ τὴν νομικὴν ἐπιστήμην ἑρμηνευτῶν τῶν νόμων. Ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ εἰς τὴν «Ἀλεξιάδα» V, 8, σελ. 257, παρέχει ἀξιοπρόσεκτον χαρακτηρισμόν, διὰ τοῦ ὁποίου σκιαγραφεῖται ὁ Ἰωάννης ὁ Ἰταλός. Λέγει περὶ αὐτοῦ ὅτι «ὥρμητο μὲν ἐξ Ἰταλίας καὶ ἐν Σικελίᾳ ἱκανὸν διέτριψε... Ἐντεῦθεν δὲ οὗτος οὐκ οἶδ' ὅπως τὴν Κωνσταντινούπολιν κατέλαβεν ἁπάσης παιδείας καὶ τέχνης λογικῆς οὐκ ἐνδεὼς ἔχουσαν... Οὕτως οὖν τοὺς ἐνταῦθα ἔχοντας ὁ Ἰταλὸς εὑρηκὼς καὶ ἀνδράσιν ὁμιλήσας σχολαστικοῖς... παιδείας τοίνυν λογικῆς ἐξ ἐκείνων μετασχὼν καὶ Μιχαὴλ ἐκείνῳ τῷ Ψελλῷ ἐν ὑστέρῳ προσωμίλησεν. Τούτῳ γοῦν ὁ Ἰταλὸς προσομιλήσας ἐν ἀπαιδεύτῳ ἦθει καὶ βαρβαρικῷ οὐκ ἠδύνατο φιλοσοφίας ἐς βάθος ἐλθεῖν διδασκάλων ὅλως μηδ' ἐν τῷ μανθάνειν ἀνεχόμενος, θράσους ὢν μεστὸς καὶ ἀπονοίας βαρβαρικῆς πάντων τε καθυπερτέρειν πρὸ τοῦ μαθεῖν οἰόμενος καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν Ψελλὸν ἐκ πρώτης ἀφετηρίας ἀντετάξατο. Ἐμβαθύνας δὲ τῇ διαλεκτικῇ μεθημερινοὺς θορύβους ἐποιεῖτο σοφιστικὰς συνείρων ἐρεσχελίας καὶ εἴ τι τοιοῦτον προτιθεὶς καὶ αὐτόθεν ὑπέχων λόγον τοιουτότροπον. Ἔνθα καὶ τοῦ Ψελλοῦ μεταχωρήσαντος αὐτὸς φιλοσοφίας ἁπάσης προέστη διδάσκαλος, «ὕπατος τῶν φιλοσόφων» χρηματίσας, καὶ ἦν μὲν τῷ δόξαι πολυμαθέστερος, δεινὸς δὲ εἴπερ τις ἄλλος διερευνήσασθαι τῶν ἄλλων τὴν δεινοτάτην καὶ ταύτης πλέον τὴν διαλεκτικήν» (Ἡ καταγωγή του ἦτο ἀπὸ τὴν Ἰταλίαν καὶ παρέμεινεν ἀρκετὸν καιρὸν ἐν Σικελίᾳ. Ἐκεῖθεν, δὲν γνωρίζω πῶς, ἦλθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν ὁποίαν εὗρε πλουτοῦσαν πάσης παιδείας καὶ ἰδίως ὡς πρὸς τὴν ἐπιστήμην τῆς λογικῆς. Ἀφοῦ λοιπὸν εἶχεν εὕρει εἰς τοιαύτην κατάστασιν τοὺς ἐδῶ ὁ Ἰταλός, ἦλθεν εἰς συνάφειαν μὲ τοὺς ἄνδρας τοὺς λεγομένους σχολαστικούς, καὶ ἀφοῦ ἀπέκτησεν ἀπ' αὐτοὺς λογικὴν παιδείαν, ἐγένετο ὕστερον μαθητὴς τοῦ περιφήμου ἐκείνου Μιχαὴλ Ψελλοῦ. Γενόμενος μαθητὴς του καὶ ἐπιδείξας ἦθος ἀπαίδευτον καὶ βαρβαρικόν, δὲν ἠδύνατο νὰ φθάσῃ εἰς τὸ βάθος τῆς φιλοσοφίας, διότι δὲν ἐδείκνυε, καὶ κατὰ τὸν καιρὸν ἀκόμη τῆς μαθητείας του οὐδεμίαν ἀπολύτως πρὸς τοὺς διδασκάλους του ἀνοχήν. Ἦτο μεστὸς θράσους καὶ ἀφροσύνης βαρβαρικῆς, φανταζόμενος καὶ πρὶν ἀποκτήσῃ μάθησιν ὅτι ἦτο ὑπέρτερος ὅλων καὶ ἀπὸ τὴν πρώτην ἀρχὴν ἀντετάχθη ἐναντίον καὶ αὐτοῦ τοῦ Ψελλοῦ. Ὅταν δὲ ἐνεβάθυνεν εἰς τὴν διαλεκτικήν, ἐδημιούργει καθημερινοὺς θορύβους, συναρμολογῶν σοφιστικὰς φλυαρίας καὶ θέτων ὑπὸ συζήτησιν παρόμοια ζητήματα, καὶ ἀναλαμβάνων νὰ δίδῃ καὶ αὐτὸς λόγον περὶ ὁμοίων ζητημάτων. Τότε ὅταν ὁ Ψελλὸς ἀπεχώρησεν, αὐτὸς ἐγένετο προϊστάμενος ἁπάσης τῆς φιλοσοφίας, χρηματίσας ὕπατος τῶν φιλοσόφων. Καὶ ἦτο κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν ὑπερβολικὰ πολυμαθής, ἱκανώτατος δὲ νὰ κάμνῃ ἐρεύνας ἰδίως εἰς τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν καὶ ἐκ ταύτης εἰς τὴν διαλεκτικήν).

Ὡς πρὸς τὰς ἄλλας ἐπιστήμας, προσθέτει ἡ Ἄννα, δὲν εἶχε μεγάλην μάθησιν: «Πρὸς δὲ τὰς ἄλλας τέχνας τῶν λόγων οὐ πάνυ τι εὐφυῶς εἶχεν, ἀλλὰ περί τε τὴν γραμματικὴν ἐχώλευε τέχνην καὶ τοῦ ῥητορικοῦ νέκταρος οὐκ ἐγεύσατο». (Ὡς πρὸς τὰς ἄλλας τέχνας τῶν λόγων δὲν εἶχεν εὐφυΐαν, ἀλλὰ ἐχώλαινεν εἰς τὴν γραμματικήν, καὶ δὲν εἶχε γευθῆ τὸ νέκταρ τῆς ῥητορικῆς). Ἡ σκιαγραφία τὴν ὁποίαν μᾶς δίδει ἡ Ἄννα Κομνηνὴ παρουσιάζει τὸν Ἰταλὸν ὡς ἐμπειρότατον περὶ τὴν διαλεκτικήν. Ἦτο διάνοια συστηματική, προχωροῦσα μὲ ἀκαμπτον ἐπιμονὴν εἰς τὴν συναγωγὴν καὶ τῶν ἐσχάτων λογικῶν ἀκολουθιῶν. Καὶ ὡς πρὸς τὸν χαρακτῆρα δὲν φαίνεται ὅτι ἦτο ἄμεμπτος. Συνάψας σχέσεις μὲ τὴν βασιλικὴν αὐλὴν ἀπεστάλη εἰς τὸ Δυρράχιον πρὸς τὸν Ροβέρτον Γυσκάρδον μὲ διπλωματικὴν ἀποστολήν. Κατηγορηθεὶς

ὅτι ἐπρόδωσε τὰ συμφέροντα τοῦ αὐτοκράτορος, ἔφυγεν εἰς τὴν Δύσιν. Ἀλλ' ἐπανελθὼν ἐκεῖθεν ἐκέρδισεν ἐκ νέου τὴν εὔνοιαν τῆς αὐλῆς καὶ διωρίσθη ἐπὶ Νικηφόρου τοῦ Βοτανειάτου (1078—1081) ὕπατος τῶν φιλοσόφων.

Ὡς συγγραφεὺς ὑπῆρξεν ἀρκετὰ γόνιμος. Διεσώθησαν ἐν χειρογράφοις καὶ παραμένουν ἀνέκδοτοι πολλαὶ πραγματεῖαι του, ὑπὸ τοὺς κατωτέρω τίτλους: «Ἰωάννου σοφωτάτου ὑπάτου καὶ διδασκάλου τῶν φιλοσόφων τοῦ Ἰταλοῦ, ἔκδοσις εἰς διάφορα ζητήματα διὰ τὸ καὶ διαφόρους τοὺς ταῦτα προβαλλομένους», «Τοῦ αὐτοῦ ἔκδοσις εἰς τὸ Β, Γ, Δ τῶν Τοπικῶν», «Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν Βασιλέα Ἀνδρόνικον ἐρωτήσεις περὶ διαλεκτικῆς», «Τοῦ αὐτοῦ περὶ τῆς τῶν συλλογισμῶν ὕλης καὶ τῆς συστάσεως αὐτῶν», «Τοῦ αὐτοῦ περὶ ρητορικῆς». Ἔγραψε προσέτι σχόλια εἰς τὸ «Περὶ ἑρμηνείας» ἀριστοτελικὸν σύγγραμμα. Πολλαὶ ἄλλαι του ἐργασίαι παραμένουν ἀνέκδοτοι. Ἐξεδόθησαν κατὰ τὸ 1926 ἐν Τυφλίδι ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου Certeli λιθογραφημένα φυλλάδια περιέχοντα ἔργα τινὰ τοῦ Ἰωάννου Ἰταλοῦ, ἐκ τῶν ὁποίων ἓν ἀποτελεῖ σχόλια εἰς χωρία τῆς «Ὀδυσσείας» ἀναφερόμενα εἰς τὰ ὄνειρα, ἕτερον πραγματεύεται περὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ σώματος καὶ ἄλλο περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς (βλέπε Βασ. Τατάκη: Βυζ. φιλοσοφία, γαλλιστὶ εἰς σειρὰν Brehier, σελ. 211). Τὰ σχόλια τοῦ Ἰταλοῦ εἰς τὰ ἀριστοτελικὰ συγγράμματα ἐξαρτῶνται ἐκ τῶν παλαιῶν σχολιαστῶν, εἰς δὲ τὰ προβλήματα τῆς λογικῆς ἀκολουθεῖ τὰς διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλους.

Τὰς δοξασίας τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ἰταλοῦ γνωρίζομεν ἐκ τῆς πολυκρότου ὑποθέσεως τῆς ἀναφερομένης εἰς τὰς θρησκευτικάς του δοξασίας. Ὁ Ἀλέξιος ὁ Κομνηνὸς κατὰ τὸ 1082 διέταξε τὸν πατριάρχην Εὐστράτιον τὸν Γαριδᾶν νὰ ἐνεργήσῃ ἀνάκρισιν κατὰ τοῦ Ἰωάννου. Ἡ κατ' αὐτοῦ κατηγορία ἦτο ὅτι ἐθεώρει τὴν ὕλην ἄναρχον καὶ ἀδημιούργητον, ἐδέχετο ὡς ὑπαρκτὰς τὰς πλατωνικὰς ἰδέας, καὶ ἐνεφανίζετο ὑποστηρικτὴς τῆς περὶ μετεμψυχώσεως πλατωνικῆς θεωρίας. Εἶναι φανερὸν ὅτι καίτοι ἠκολούθει τὸν Ἀριστοτέλη εἰς τὰ λογικὰ καὶ διαλεκτικὰ ζητήματα, ὡς πρὸς τὰ μεταφυσικὰ ἠκολούθει τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Πλάτωνος. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἦτο σύμφωνος μὲ τὸν διδάσκαλόν του Ψελλόν. Ὅπως καὶ ἐκεῖνος, ἐπεχείρει νὰ ἐρευνᾷ διὰ συλλογισμῶν ὀρθολογιστικῶς τὰ θεολογικὰ προβλήματα: «Ζητεῖν οἵῳ τρόπῳ αὐτὸς ὁ Θεὸς Λόγος τῷ ἀνθρωπίνῳ φυράματι ἥνωται καὶ τὴν προσληφθεῖσαν σάρκα κατά τινα λόγον ἐθέωσε καὶ λόγοις διαλεκτικοῖς φύσιν καὶ θέσιν ἐπὶ τῆς ὑπὲρ φύσιν καινοτομίας τῶν δύο φύσεων τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου λογομαχεῖν» (Βλέπε Β. Στεφανίδη Ἐκκλ. Ἱστορ. σελ. 388) (Ἠρεύνα κατὰ ποῖον τρόπον ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς Λόγος ἔχει ἑνωθῇ μὲ τὸ ἀνθρώπινον φύραμα καὶ κατὰ ποίαν λογικὴν σχέσιν ἐθεοποίησε τὴν σάρκα τὴν ὁποίαν προσέλαβε καὶ διὰ διαλεκτικῶν ἐπιχειρημάτων ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς θέσεως καὶ τῆς φύσεως ἐλογομάχει προκειμένου περὶ τῆς ὑπερφυσικῆς καινοτομίας τῶν δύο φύσεων τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου). Ἐδίδασκε προσέτι τὴν προϋπαρξιν τῆς ψυχῆς, δὲν ἐδέχετο τὴν κόλασιν ὡς αἰωνίαν, καὶ ἀπέρριπτε τὴν προσκύνησιν τῶν εἰκόνων. Τὰς ἀντιλήψεις του αὐτὰς δὲν τὰς ἐκήρυττε μόνον προφορικῶς, ἀλλὰ καὶ γραπτῶς διὰ συγγράμματός του «Περὶ πίστεως» ἐξ 11 βιβλίων (βλ. Χ. Παπαδοπούλου, Ἡ Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ Κομνηνῶν, περιοδ. «Θεολογία», τόμ. ΙΘ΄ τεῦχ. Α΄ σελ. 11). Ὁ Ἰωάννης παρεπέμφθη εἰς σύνοδον ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ «πρωτοπροέδρου Ἡρακλείας Θεοφίλου» καὶ ἡ διδασκαλία του ἀνεθεματίσθη ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος ἐν Ἁγίᾳ Σοφίᾳ κατὰ τὸ 1082. Ὁ ἴδιος δηλώσας μεταμέλειαν ἀπέφυγε προσωπικὸν ἐναντίον του ἀναθεματισμόν. Ἡ Ἄννα Κομνηνὴ μαρτυρεῖ περὶ τῆς μεταμελείας του: «ἐν ὑστέροις καιροῖς μετεβέβλητο περὶ τὸ δόγμα... ἠρνεῖτο δὲ καὶ τὰς μετεμψυχώσεις, τὸ ὑβρίζειν τὰς σεπτὰς εἰκόνας τῶν ἁγίων καὶ τὸν περὶ ἰδεῶν λόγον μεθερμηνεύων πρὸς τὸ ὀρθόδοξον ἔσπευδεν» (βλ. Ἀμάντου, Ἱστορ. Βυζ. Κράτ. 2, 308). Ὁ Ἰωάννης κατ' ἀρχὰς περιωρίσθη εἰς μονήν, ἔπειτα δὲ ἀπαλλαγεὶς τῆς ποινῆς ταύτης ἔζη ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ὁ Ἀλέξιος ὁ Κομνηνὸς ἀνέτρεπε τὰς δοξασίας του διὰ τῆς ἐκδόσεως πραγματείας (λόγου) εἰς τὴν ὁποίαν ἀπεδείκνυεν ὅτι «ἐθεώθη τὸ πρόσλημμα καὶ ὅτι ἐν αὐτῷ τῷ υἱῷ καὶ λόγῳ τοῦ Θεοῦ ἔσχε τὴν ὕπαρξιν καὶ ἀχώριστόν ἐστι αὐτοῦ τῆς θεότητος» (Ἔγινε θεῖον τὸ προσληφθὲν σῶμα καὶ ὅτι ἀπέκτησε τὴν ὕπαρξιν ἐν αὐτῷ τῷ υἱῷ καὶ λόγῳ τοῦ Θεοῦ καὶ εἶναι ἀχώριστον ἀπὸ τὴν θεότητά του).

Τὰ ληφθέντα ἐκ μέρους τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ κατὰ τοῦ Ἰταλοῦ μέτρα προεκλήθησαν ἐκ τῆς ἀνάγκης νὰ ἀντιμετωπισθῇ ἡ τάσις πρὸς ἀπομάκρυνσιν ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν δογματικὴν ὀρθοδοξίαν, ἀλλὰ καὶ διὰ νὰ προληφθῇ γενικωτέρα στροφὴ πρὸς τὴν παλαιὰν ἐθνικὴν θρησκείαν. Ἡ ἀναγέννησις τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν ἦτο τόσον ἔντονος, ὥστε ἐγένετο αἰσθητὴ διάθεσις ἐπιστροφῆς πρὸς τὴν θρησκείαν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. Ἀναφέρεται ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν Σερβίλιός τις ἐρρίφθη εἰς τὸν Βόσπορον κραυγάζων: «Δέξαι με, Πόσειδον!». Ἐνεφανίσθησαν δηλαδὴ ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα τάσεις αἵτινες ἤρχισαν νὰ παρουσιάζωνται εἰς τὴν Δύσιν ἔπειτα ἀπὸ τέσσερας ὁλοκλήρους αἰῶνας. Ὁ Ἰωάννης Ἰταλὸς κατεδιώχθη διότι ἐθεωρήθη ἡ διδασκαλία του ὡς παρακινοῦσα πρὸς ἐπάνοδον εἰς τὴν παλαιὰν θρησκείαν. Τοσοῦτη ἦτο ἡ ἐπίδρασίς του, ὥστε ἀπεκαλύφθη ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ πατριάρχης Εὐστράτιος Γαριδᾶς διέκειτο συμπαθῶς πρὸς τὰς δοξασίας του. Διὰ νὰ τεθῇ δὲ φραγμὸς εἰς τὰς τοιαύτας ροπὰς κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀλεξίου ὁ Εὐθύμιος Ζυγαδηνὸς ἔγραψε δογματικὸν ἔργον ὑπὸ τὸν τίτλον «Δογματικὴ Πανοπλία».

Μιχαὴλ ὁ Ἐφέσιος. Σύγχρονος τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ἰταλοῦ ὑπῆρξε καὶ ὁ Μιχαὴλ ὁ Ἐφέσιος. Δὲν εἶναι γνωστὸν ἂν ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Ψελλοῦ. Λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν χωρίον ἐκ τῶν σχολίων ἅτινα ἔγραψεν εἰς τὰ «Πολιτικὰ» τοῦ Ἀριστοτέλους, εἰς τὸ ὁποῖον κάμνει μνείαν τῆς κατὰ τὸ ἔτος 1074 συνθήκης τῆς γενομένης πρὸς τοὺς Τούρκους «ὡς νῦν οἱ Τοῦρκοι ἔξωθεν ὄντες καὶ πλείους ἡμῶν ὄντες βούλονται ἡμᾶς σώζεσθαι», ἀγόμεθα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ δρᾶσίς του πρέπει νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 11ου αἰῶνος. Ἠσχολήθη μὲ τὸν σχολιασμὸν τῶν ἀριστοτελικῶν συγγραμμάτων. Ἔγραψε σχόλια εἰς «Τὰ μικρὰ φυσικά», εἰς τὸ «Περὶ ζώων μορίων», εἰς τὰ «Ἠθικὰ Νικομάχεια», εἰς τὸ «Ὄργανον», εἰς τὰ «Μετὰ τὰ φυσικά», εἰς τὸ «Περὶ ρητορικῆς». Πρῶτος δὲ ἐκ τῶν σχολιαστῶν τῆς ἐποχῆς του ἀνέλαβε νὰ γράψῃ σχόλια εἰς τοὺς «Σοφιστικοὺς ἐλέγχους» τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὁ Γερμανὸς φιλόλογος Immish εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ κατὰ τὸ 1929 γενομένην ἔκδοσιν τῶν «Πολιτικῶν» τοῦ Ἀριστοτέλους προσήρτησε καὶ σχόλια εἰς τὸ ἀριστοτελικὸν σύγγραμμα, προερχόμενα ἐκ τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Ἐφεσίου. Ἐκ τούτου ἀποδεικνύεται ὅτι κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἠσχολοῦντο μὲ τὴν μελέτην τῆς συγγραφῆς ταύτης τοῦ Ἀριστοτέλους, μὲ τὴν ὁποίαν ἐν τῇ Δύσει ἤρχισαν ἀσχολούμενοι μόλις κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα. Ὁ Μιχαὴλ Ἐφέσιος εἶναι ὀπαδὸς τοῦ Ἀριστοτέλους. ἔχει δὲ διατυπώσει ἀξιομνημονεύτους ἀντιλήψεις ἐν σχέσει μὲ τὴν ἀγωγὴν τῶν νέων (βλ. Σχόλ. εἰς Ἀριστοτέλ. ἐκδοθέντα ἐν Βερολίνῳ, τόμ. 5ος σελ. 610, 121).

Ὁ μοναχικὸς μυστικισμός.

Συμεὼν ὁ νέος θεολόγος. Περὶ τοῦ ἔτους κατὰ τὸ ὁποῖον ἐγεννήθη καθὼς καὶ περὶ τοῦ ἔτους τοῦ θανάτου του δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία. Ἄλλοι θέτουν τὴν χρονολογίαν τοῦ θανάτου περὶ τὸ 1042, ἄλλοι δὲ περὶ τὸ 1022. Ἀνεδείχθη ὁ μεγαλύτερος μυστικιστὴς τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας, ἐνάμιλλος κατὰ τὴν βαθύτητα τοῦ συναισθήματος μὲ τοὺς μυστικιστὰς τῆς Δύσεως. Κατήγετο ἐκ Παφλαγονίας καὶ λίαν ἐνωρὶς ἠσθάνθη ἐσωτερικὴν πρὸς τὴν θεολογίαν καὶ τὴν μοναχικὴν ζωὴν κλίσιν. Μόλις ἐτελείωσε τὸ στοιχειῶδες σχολεῖον, ἦλθεν εἰς τὴν μονὴν τοῦ Στουδίου πλησίον τοῦ ἀσκητοῦ Συμεὼν τοῦ Εὐλαβοῦς. Ἔπειτα προσῆλθεν εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ Ἁγίου Μάμαντος ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐγένετο ἡγούμενος. Αἱ μυστικιστικαί του ροπαὶ προεκάλεσαν ἀντίδρασιν ἐκ μέρους τῶν ἄλλων μοναχῶν. Ἀλλὰ διὰ τοῦ συνδέσμου του πρὸς τὸν πατριάρχην καὶ διὰ τῆς ὑποστηρίξεως πιστῶν του ὀπαδῶν κατώρθωνε νὰ τὰς ἀποκρούῃ. Μεταξὺ τῶν ὀπαδῶν του οἱ ἐνθερμότεροι ὑπῆρξαν ὁ μάγιστρος Ἀλέξιος, ὁ πρωτοασηκρῆτις Βασίλειος καὶ ἰδίᾳ ὁ μαθητής του Νικ. Στηθᾶτος περὶ τοῦ ὁποίου θὰ γίνῃ κατωτέρω λόγος. Ὁ Δημήτριος Κυδώνης, στηριζόμενος εἰς ἀπόσπασμα ἐκ λόγου τοῦ Συμεὼν περιεχομένου εἰς τὸν «Περὶ νήψεως καὶ προσευχῆς» λόγον, τὸν θεωρεῖ ἀρχηγὸν τῶν Ἡσυχαστῶν. Ἀλλὰ τὸ χωρίον τοῦτο δὲν συναντᾶται εἰς τὰ ἔργα τοῦ Συμεών. Οἱ μαθηταί του συνέταξαν πρὸς τιμήν του ὕμνους τοὺς ὁποίους λέγουν ὅτι ὁ Συμεὼν κατώρθωσε νὰ προσεγγίσῃ τὸν Θεόν, καὶ ὅτι ἀνηρπάγη μέχρι τρίτου καὶ τετάρτου οὐρανοῦ. Ὁ Βασίλειος πρωτοασηκρῆτις γράφει:

«Ποῖος γὰρ ἄλλος ἡρπάγη οὐρανόσε
Τρίς καὶ τετράκις καὶ ἔτι ἐσωτέρω,
Ἔνθα τριλαμπὲς καὶ τρισήλιον φάος
Ἁπλοῦν ἀσχημάτιστον ἀρρήτως λάμπει».

(Διότι ποῖος ἄλλος ἡρπάγη εἰς τοὺς οὐρανούς, μέχρι τρίτου καὶ τετάρτου οὐρανοῦ καὶ ἀκόμη εἰς τὰ ἐνδότερα, ὅπου τὸ τριλαμπὲς καὶ τρισήλιον φῶς λάμπει κατ' ἀνέκφραστον τρόπον ἁπλοῦν καὶ ἀσχημάτιστον).

Ὁ αὐτὸς Βασίλειος λέγει ὅτι ὁ Συμεὼν ἀνεδείχθη μέτοχος τοῦ «πρώτου φωτός», «υἱὸς Θεοῦ» καὶ Θεός.

«Ὦ φῶς μεθέξει τοῦ φύσει πρώτου φάους
Υἱὸς Θεοῦ τε καὶ Θεὸς χρηματίσας,
Ὡς τῶν ἀπείρων θλίψεων καὶ ποικίλων
Στερρῶς ἐνεγκὼν τὴν ἐπηρμένην φλόγα,
Καὶ μὴ μαλαχθεὶς τῇ πωρώσει τὰς φρένας».

(Ὦ σὺ ὅστις διὰ μετοχῆς εἰς τὸ κατὰ φύσιν πρῶτον φῶς ἔγινες φῶς καὶ ἐχρημάτισες υἱὸς τοῦ Θεοῦ καὶ Θεός. Σὺ ὁ ὁποῖος μὲ καρτερικότητα ὑπέμεινες τὴν εἰς τὰ ὕψη ἀνυψουμένην φλόγα τῶν ἀπείρων καὶ ποικίλων θλίψεων καὶ χωρὶς κατὰ τὰς φρένας νὰ μαλαχθῇς). Ὁμιλῶν δὲ περὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ Συμεώνος γραφέντος κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς στίχους βιβλίου «Ἐρωτες θείων ὕμνων» γράφει:

«Καὶ δεῖγμα τῆς σῆς μυστικῆς θεωρίας
Ἦν σοι παρέσχεν ἡ κάθαρσις πλουσίαν,
Πολλαὶ μὲν ἄλλων σῶν πονημάτων βίβλοι,
Ἃς συντέθεικας, τὴν συνοικοῦσαν χάριν
Τοῦ πανσθενουργοῦ Πνεύματος κεκτημένος,
Τὴν θεῖα πάντας μυσταγωγοῦσαν φρένα.
Παιδεύσεως γὰρ τῆς πατουμένης ὅλως
Ἄγευστος ἦσθα, πάντα τῦφον ἐκκλίνων.
Πλέον δὲ πασῶν ἡ παροῦσα δεικνύει,

"Ην ἔμμετρον μὲν καὶ στιχηρὰν ἐξέθου
Ὡς πάντα πράττων σὺν λόγῳ τε καὶ μέτρῳ
Καὶ τάξιν εἰδὼς πᾶσι μᾶλλον ἐμπρέπειν
Στίχων δ' ἀριθμὸν συντεθεικὼς μυρίων,
Ἑπτακοσίων πεντήκοντα καὶ δύο
Σαφῶς παριστᾶς σῶν καλῶν κορωνίδα
Τὴν παντελῆ κάθαρσιν αἰσθητηρίων.
Πῶς ἐντὸς ἦγουν καί γε τῶν ὁρωμένων
Τὴν μυστικήν τε Πνεύματος κοινωνίαν,
Καὶ τοῦ τελείου τὴν ἄκραν μετουσίαν».

(Καὶ δεῖγμα τῆς ἰδικῆς σου μυστικῆς θεωρίας τὴν ὁποίαν εἰς πλοῦσιον βαθμὸν σοῦ παρέσχεν ἡ (διὰ τῆς ἀσκήσεως) κάθαρσις ἀποτελοῦν πολλὰ ἄλλα πονήματα καὶ βιβλία σου, τὰ ὁποῖα συνέβεσες ἔχων ἀποκτήσει ἐσωτερικῶς μαζί σου συνοικοῦσαν τὴν χάριν τοῦ Παντοδυνάμου Πνεύματος καὶ τὴν θεϊκὴν διάνοιαν, ἧτις ὑπῆρξε μυσταγωγὸς διὰ τὴν μύησιν εἰς ὅλα τὰ θεῖα. Διότι τῆς κοσμικῆς εἰς ὅλους γνωστῆς παιδεύσεως ἦσο ὅλως ἄπειρος, ἀποφεύγων πᾶσαν ὑπερηφάνειαν. Εἰς μεγαλύτερον δὲ ἐξ ὅλων τῶν βιβλίων βαθμὸν ἀποδεικνύει τοῦτο ἡ παροῦσα βίβλος (δηλ. οἱ «Ἔρωτες θείων ὕμνων») τὴν ὁποίαν τὴν ἔγραψες μὲ μέτρον καὶ στίχους, ἐπειδὴ ὅλα τὰ ἑκάμνες μεἀναλογίαν καὶ μέτρον. Καὶ ἐπειδὴ ἐγνώριζες ὅτι τὸ μᾶλλον ἐξ ὅλων ἐμπρέπον εἶναι ἡ τάξις, ἀφοῦ συνέθεσες μυρίους ἑπτακοσίους πεντήκοντα δύο στίχους παριστάνεις μὲ σαφήνειαν τὴν κορωνίδα τῶν κατορθωμάτων σου, δηλαδὴ τὴν τελειωτικὴν κάθαρσιν. Πῶς δηλαδὴ εἶναι κατορθωτὴ καὶ ἐντὸς τῶν εἰς τὴν αἴσθησιν προσιτῶν πλασμάτων ἡ μυστικὴ πρὸς τὸ Πνεῦμα κοινωνία, καὶ ἡ μετοχὴ εἰς τὸ τέλειον καὶ ἄκρον ἀγαθόν). Τὰ ἐγκώμια ταῦτα δεικνύουν ὅτι ὁ Συμεὼν ἐπρέσβευεν ὅτι ἡ προσέγγισις μὲ τὸν Θεὸν καὶ ἡ θέωσις εἶναι δυνατὴ ἐντὸς τοῦ παρόντος κόσμου, διὰ τῆς ἀποκαθάρσεως τῶν αἰσθήσεων. Ἐπὶ τῶν συγχρόνων του ἤσκει γοητείαν διὰ τὴν πρωτοτυπίαν τοῦ πνεύματός του. Οἱ ὑμνηταί του τὸν θεωροῦν συγγραφέα πρωτότυπον ἀντλοῦντα τὴν ἔμπνευσίν του ὄχι ἀπὸ τὰ βιβλία ἀλλὰ ἀπὸ τὸ «πανσθενουργὸν Πνεῦμα». Ἐξαίρουν δὲ καὶ τὴν ποιητικήν του ἱκανότητα. Εἶναι ἄρα τελείως δικαιολογημένη ἡ κρίσις, ἣν ἐξέφερε περὶ τοῦ Συμεὼν ὁ φιλόλογος Μάας χαρακτηρίσας αὐτὸν ὡς μίαν ἐκ τῶν ἰσχυροτέρων ποιητικῶν φύσεων τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς. Ὁ φίλος του Ἀλέξιος, φιλόσοφος καὶ μέγας διδάσκαλος, τιμᾷ αὐτὸν ὡς «μυσταγωγὸν ἐνθέων διδαγμάτων», προσθέτει δέ:

«Φλεχθεὶς γὰρ αὐτὸς ἄνθρακι τρισηλίῳ
Ψυχήν, λόγον, νοῦν, καὶ καθαρθεὶς τὰς φρένας
Φέγγεις ὁμοῦ τε καὶ φλογίζεις τοῖς λόγοις».

(Ἀφοῦ δὲ κατεφλέγης ὁ ἴδιος διὰ τοῦ τρισηλίου ἄνθρακος καὶ ἀπεκαθάρθης κατὰ τὴν ψυχήν, τὸν λόγον, τὸν νοῦν καὶ τὰς φρένας, φέγγεις συγχρόνως καὶ φλογίζεις διὰ τῶν λόγων σου). Ὁ Ἀλέξιος λέγει ὅτι ὁ Συμεὼν διὰ τῶν βιβλίων του μᾶς βοηθεῖ νὰ ἀποκαθάρωμεν τὰς αἰσθήσεις μας, νὰ ὑπερβῶμεν τὴν «ὑλικὴν δυάδα» καὶ διὰ τῶν «ἑλλάμψεων» καὶ τῶν «γνωστικῶν θεωριῶν» νὰ ἴδωμεν τὸν Θεόν· (γνωσθεὶς ἐπέγνως ἐν Θεῷ Θεὸν βλέπων» (καταληφθεὶς ὑπὸ τῆς γνώσεως λαμβάνεις ἐπίγνωσιν ὅτι βλέπεις ἐν τῷ Θεῷ μετατεθείς, τὸν ἴδιον τὸν Θεόν). Εἶναι φανερὸν ὅτι αἱ περὶ ἑλλάμψεως καὶ θείου φωτὸς ὑποσχέσεις τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἑρμηνεύομεναι γραμματικῶς ἄγουν εἰς τὴν ἀντίληψιν ὅτι δύναται νὰ ἴδῃ ὁ ἄνθρωπος τὸ θεῖον φῶς διὰ τῆς καθαρθείσης τῇ ἐπενεργείᾳ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος αἰσθησιακῆς ὁράσεως.

Ὁ Συμεὼν ἔγραψε μέγαν ἀριθμὸν ἔργων τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι γνωστά, διότι δὲν ἐξεδόθησαν. Ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ Λέοντος τοῦ Ἀλλατίου οἱ τίτλοι ἑβδομήκοντα ἐννέα συγγραμμάτων του. Ἐκ τούτων μόνον δώδεκα ἔχουν περιληφθῆ εἰς τὴν καταρτισθεῖσαν λατινιστὶ συλλογὴν τῶν ἔργων τοῦ Συμεὼν τὴν ἐκδοθεῖσαν κατὰ τὸ 1603. Εἰς τὸν 120 τόμον τῆς Ἑλληνικῆς Πατρολογίας ἔχουν συμπεριληφθῆ 33 λόγοι του εἰς λατινικὴν μετάφρασιν. Ἀκολουθεῖ ἔπειτα ἐπίσης εἰς τὴν λατινικὴν ἡ μετάφρασις τοῦ ἔργου «Ἔρωτες θείων ὕμνων» καὶ 178 «Κεφάλαια πρακτικὰ καὶ θεολογικά». Ἐν τέλει ἔχουν συμπεριληφθῆ εἰς λατινικὴν μετάφρασιν ἠθικὰ κεφάλαια «Περὶ ἀλλοιώσεων τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος» αἵτινες ἐπισυμβαίνουν ἐκ τῶν ποικιλιῶν τοῦ οὐρανοῦ, τῶν ἀέρων, τῶν στοιχείων, καὶ ἐνίοτε ἐκ τῶν δαιμόνων. Παρατίθεται κατόπιν εἰς νεοελληνικὴν μετάφρασιν «Λόγος περὶ πίστεως καὶ διδασκαλίας, εἰς ἐκείνους ὅπου λέγουν ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν ἐκείνοι, ὅπου εὑρίσκονται μέσα εἰς τὸν κόσμον καὶ ἔχουν φροντίδας κοσμικαῖς» νὰ φθάσουν εἰς τὴν τελειότητα τῆς ἀρετῆς· καὶ διήγησις περὶ τούτου εἰς τὴν ἀρχὴν πολλὰ ὠφέλιμος· καὶ ἐμεταγλωττίσθη εἰς τὸ ἁπλοῦν, διὰ νὰ τὸ καταλαμβάνῃ καθ' ἕνας». Ἐν τέλει δὲ ἀκολουθεῖ εἰς τὴν νέαν ἑλληνικὴν «Περὶ τῶν τριῶν τρόπων τῆς προσευχῆς λόγος» εἰς τὸν ὁποῖον περιγράφεται καὶ ὁ τρόπος καθ' ὃν δύναταί τις νὰ ἴδῃ τὸ θεῖον φῶς. Τὸ κείμενον τοῦ συγγράμματος «Ἔρωτες θείων ὕμνων» ἐξεδόθη καὶ ἑλληνιστὶ ὑπὸ τοῦ Διονυσίου ἐκ Ζαγορᾶς ἐν Βενετίᾳ κατὰ τὸ 1790 καὶ ἐν Σμύρνῃ κατὰ τὸ 1886.

Τὸ κυριώτερον ἔργον τοῦ Συμεὼν εἶναι ὡς εἴπομεν οἱ «Ἔρωτες θείων ὕμνων», ἀποτελούμενον ἐκ 40 κεφαλαίων. Τὸ πρῶτον κεφάλαιον εἶναι μυστικὴ προσευχή, δι' ἧς γίνεται ἐπίκλησις πρὸς τὸ Ἅγιον Πνεῦμα. Τοῦτο ἀποκαλεῖται «ἀληθινὸν φῶς», «αἰωνία ζωή», «κεκρυμμένον μυστήριον», «τεθνεώτων ἀνάστασις». Καλεῖται νὰ ἔλθῃ ὁράτως, χωρὶς ἐπαφὴν καὶ ψηλάφησιν. Αἱ ἐπικλήσεις εἶναι γεμᾶται ἀπὸ θερμὴν ἀγάπην καὶ κοσμητικὰς προσφωνήσεις εἰλημμένας ἀπὸ τὴν Ἁγίαν Γραφήν: «Ἐλθέ, αἰωνία χαρά, ἀμάραντε στέφανε, τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ βασιλέως πορφύρα, ἐλθὲ ζώνη καθαρὰ ὅπως τὸ κρύσταλλον, καὶ πεποικιλμένη μὲ λίθους πολυτίμους. Ἐλθὲ καταφύγιον ἀπρόσιτον, ἐλθὲ βασιλικὴ πορφύρα καὶ τῆς σεβαστῆς μεγαλειότητος δεξιά. Ἐλθὲ Σὺ τὸν ὁποῖον ἡ ἀθλία μου ψυχὴ ἐπεπόθησε καὶ ἐπιποθεῖ. Ἐλθὲ μόνος πρὸς μόνον. Εἶμαι μόνος, ὅπως βλέπεις. Ἐλθὲ Σὺ ὅστις μὲ ἐχώρισες καὶ μὲ ἔκαμες νὰ ὑπάρχω μόνος ἐν τῇ γῇ». Εἰς τὸ δεύτερον κεφάλαιον γίνεται λόγος περὶ τῆς θείας ἑλλάμψεως: «Τί εἶναι τοῦτο τὸ σεβαστὸν μυστήριον τὸ ὁποῖον παρασκευάζεται ἐν ἐμοί; Τοῦτο οὔτε ἡ γλῶσσα νὰ ἐκφράσῃ οὔτε ἡ ἀσθενὴς χεὶρ δύναται νὰ τὸ χαράξῃ διὰ γραμμάτων, πρὸς ἔπαινον καὶ δόξαν ἐκείνου, διὰ τὸν ὁποῖον οὐδεὶς ἴσος ἔπαινος καὶ οὐδεὶς ἐκφραστικὸς λόγος δύναται νὰ εὑρεθῇ». Ὅπως ὁ ἥλιος ὁ φυσικὸς μᾶς παρέχει τὸ φῶς καὶ δὲν δύναται νὰ λάβῃ φῶς ἀπὸ ἡμᾶς, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἡμεῖς οἱ ἀνίσχυροι ἄνθρωποι δὲν δυνάμεθα νὰ ἀναπέμψωμεν δόξαν εἰς τὸν Θεὸν ὅστις ἀκτινοβολεῖ φῶς καὶ δόξαν.

«Ἡ διάνοιά μου, ὅσα συμβαίνουν ἐν ἐμοὶ τὰ βλέπει, ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ τὰ ἐκφράσῃ. Βλέπει καὶ θέλει νὰ τὰ εἴπῃ, ἀλλὰ δὲν εὑρίσκει διὰ τίνος λόγου θὰ ἐκφράσῃ ταῦτα. Διότι θεῶμαι τὰ ἀθέατα, καὶ τὰ ἀμέτοχα οἱουδήποτε σχήματος, ἐξ ὁλοκλήρου ἁπλᾶ, οὐχὶ σύνθετα καὶ ἀπειρομεγέθη. Κάποιον σύνολον, ὅπως νομίζω γίνεται ὁρατὸν οὐχὶ κατὰ τὴν αὐσίαν του ἀλλὰ κατὰ μετοχήν». Τὸ ὑλικὸν φῶς, λέγει ὁ Συμεών, χωρίζεται καὶ διανέμεται εἰς περισσοτέρας λαμπάδας. «Ἀλλ' ἐκεῖνο (τὸ ἄλλο φῶς) εἶναι πνευματικόν, καὶ δὲν ἐπιδέχεται, οὔτε διαίρεσιν, οὔτε τομήν, οὔτε χωρισμόν. Διότι καίτοι μεταδίδεται ὅμως δὲν χωρίζεται ἀλλὰ παραμένει ἀδιαίρετον, ἀλλ' ὑπάρχει ἐν ἐμοί, ἐν τῇ ταλαιπώρῳ καρδίᾳ μου ὡσὰν φῶς,εἴτε ὡς δίσκος τοῦ ἡλίου στρογγύλος, ὁμοιος πρὸς τὸ φῶς (διότι εἶναι φῶς) ἀνατέλλει. Ἀγνοῶ ὅπως ἔλεγον, τί νὰ εἴπω περὶ αὐτοῦ. Καὶ ἤθελον νὰ σιωπήσω, καὶ εἶθε νὰ ἠδυνάμην νὰ σιωπήσω. Ἀλλὰ τὸ μυστήριον τὸ πλῆρες σεβασμοῦ ἐρεθίζει τὴν καρδίαν μου καὶ ἀνοίγει τὸ ἀκάθαρτον στόμα μου. Ἐκεῖνος ὅστις τὸ ἐνεφάνισε ἐν τῇ σκοτεινῇ μου καρδίᾳ μὲ ὠθεῖ καὶ ἀκοντα νὰ ὁμιλῶ καὶ νὰ γράφω». Εἰς τὸ ἀρχαῖον κείμενον ἡ ἔκφρασις ἐμφανίζει ὑπέροχον λαμπρότητα: «Ἐξανατέλλει ἐν ἐμοὶ ἔνδοθεν τῆς ταλαίνης καρδίας μου ὡς ἥλιος ἢ ὡς ἡλίου δίσκος σφαιροειδὴς δεικνύμενος φωτοειδής». Τὸ ἐξαιρετικὸν ὅπερ παρουσιάζει τὸ μυστικιστικὸν βίωμα τοῦ Συμεὼνος εἶναι ὅτι δὲν ἐπισυμβαίνει, ὅταν ἀνατέλλῃ ἐντὸς τῆς καρδίας τὸ μυστικὸν φῶς ἐκμηδένισις τῆς προσωπικότητος. Αὐτῇ διατηρεῖ τὴν αὐθυποστασίαν της, δύναται νὰ θεᾶται, νὰ ὁμιλῇ καὶ νὰ γράφῃ. Πρόκειται περὶ ὁράσεως ἥτις δὲν ὁμοιάζει πρὸς τὴν ἔκστασιν τῶν Νεοπλατωνικῶν. Παρ' αὐτοῖς συγχέονται εἰς ἀδιάκριτον ἑνότητα ὁ ὁρῶν ἐκστασιαζόμενος καὶ ἡ ὁρωμένη ἐνοειδὴς ἀρχή. Εἰς τὸν Συμεῶνα καθὼς καὶ εἰς τοὺς Ἡσυχαστὰς παραμένει ὁ μεταξὺ ὁρῶντος καὶ ὁρωμένου δυϊσμός. Αἰσθάνεται ὁ Συμεὼν ὅτι κατακυριεύεται ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ. Εἰς τὸ δέκατον ἕκτον κεφάλαιον γράφει: «Καὶ ὅταν συλλογίζωμαι τίς θὰ εἶναι πλησιέστερος πρὸς Αὐτόν; καὶ κατὰ ποῖον τρόπον θὰ ὑψωθῶμεν εἰς τὸ ἄπειρον ὕψος; Ἰδοὺ εἶναι παρὼν καὶ λάμπει ἐν τῇ καρδίᾳ μου, ἐνδύων με πανταχόθεν δι' ἀθανάτου λαμπρότητος, καὶ διὰ φωτὸς διαποτίζει ὅλα μου τὰ μέλη, ἐναγκαλιζόμενός με ὁλόκληρον, καὶ μεταδίδων εἰς ἐμὲ ὁλόκληρον φιλήματα, καὶ παραδίδει ὁλόκληρον τὸν ἑαυτόν του εἰς ἐμὲ τὸν ἀνάξιον. Χορταίνω ἀπὸ τὴν χάριν καὶ τὴν ὡραιότητά του, καὶ πληροῦμαι θείας ἡδονῆς καὶ γλυκύτητος. Μέτοχος γινόμενος τοῦ φωτός, μέτοχος γίνομαι τῆς δόξης. Ἡ ὄψις μου ἀπαστράπτει ὅπως καὶ Ἐκείνου τὸν ὁποῖον ποθῶ». Τμῆμα ἐκ τοῦ ἀρχαίου κειμένου ἔχει ὡς ἑξῆς: «Ἅπαντα τὰ μέλη μου ἀκτῖσι καταυγάζων, ὅλος περιπλεκόμενος, ὅλον καταφιλεῖ με, ὅλον τε δίδωσιν ἑαυτὸν ἐμοὶ τῷ ἀναξίῳ καὶ ἐμφοροῦμαι τῆς αὐτοῦ ἀγάπης καὶ τοῦ κάλλους καὶ ἡδονῆς καὶ γλυκασμοῦ ἐμπίμπλαμαι τοῦ θείου».

Εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον ὁμιλεῖ περὶ τῆς καθάρσεως τῆς ψυχῆς καὶ περὶ τῆς μετὰ ταῦτα ἑνώσεως μὲ τὸν Θεόν. Ἐκφράζει τὴν ἀπορίαν του πῶς ἠθέλησεν ὁ Θεὸς νὰ τὸν κάμῃ ἰδικόν του μέλος. «Ὁ Θεὸς ἑνώνεται μὲ τὸ ἀκάθαρτον καὶ πρὸς ὄλεθρον προωρισμένον σκήνωμα. Βλέπω τὴν ὡραιότητα, τὴν λάμψιν καὶ ἐν τῷ κατόπτρῳ τῆς χάριτος θεῶμαι τὸ φῶς σου». Εἰς τὰ 4, 5 καὶ 6 κεφάλαια γίνεται λόγος περὶ τοῦ μοναχικοῦ βίου, εἰς τὸ ἕβδομον ἐκφράζει τὸν πρὸς τὸν Θεὸν ἔρωτά του, εἰς δὲ τὸ ὄγδοον ὁμιλεῖ περὶ ἐκείνων εἰς τοὺς ὁποίους ἐμφανίζεται ὁ Θεός: «Πῶς Σὺ ὅστις εἶσαι κεκρυμμένος, ἐποπτεύεις τὰ πάντα; Δὲν ἐπιγιγνώσκεις ὅμως ὅλους ὅσους βλέπεις, ἀλλὰ γιγνώσκεις ὡς φίλους μόνον ἐκείνους οἵτινες δεικνύουν ἐπιμέλειαν διὰ Σέ. Ὅλοι οἱ θνητοὶ καὶ ἁμαρτωλοὶ ὅταν μετανοοῦν καθίστανται υἱοὶ τοῦ φωτός Σου. Τὸ φῶς γεννᾷ φῶς. Ὅθεν καὶ οἱ υἱοὶ τοῦ Θεοῦ εἶναι φῶς». Εἰς τὸ 9ον κεφάλαιον περιγράφει τὴν ὑπὸ τοῦ Πνεύματος προκαλουμένην μεταρσίωσιν, λέγων ρητῶς ὅτι κατὰ τὴν ὕψωσιν ταύτην δὲν ἀφανίζεται οὐδὲ παραβλάπτεται ἡ προσωπικὴ συνείδησις: «Πέραν τοῦ κόσμου καὶ τῶν σωμάτων δὲν ὑπάρχει ἐπιζήτησις σωματικοῦ πάθους, ἀλλὰ κένωσις παθῶν. Ὅστις αὐτὴν ἠγάπησε ἂς γνωρίζῃ ὅτι ἐνέκρωσε τὸ σῶμα του. Δὲν ἐννοῶ τὸ σῶμα χωρὶς ψυχήν, ἥτις κινεῖ αὐτό, ἀλλὰ τὸ σῶμα ἀπηλλαγμένον πάσης ἐπιθυμίας. Διότι ἡ ἡδονὴ τῆς «ἀπαθείας», καὶ τὸ φῶς τὸ ὁποῖον μετὰ ταῦτα μὲ ἀγαπᾷ, κτυπᾷ τὴν διάνοιάν μου ὁλόκληρον καὶ τὴν ἁφαρπάζει, καὶ κρατοῦν αὐτὴν μὲ ἄϋλον χεῖρα γυμνήν, δὲν ἀνέχεται νὰ ἐκπέσω ἐγὼ ἀπὸ τὴν θεϊκήν του φωτεινότητα καὶ νὰ συλλογισθῶ κάτι συνδεδεμένον μὲ ἐλαττωματικὴν κίνησιν. Ἀλλὰ μὲ κρατεῖ σφικτά, καὶ καταφλογίζει τὴν ψυχήν μου ὁ ἔρως, καὶ δὲν ὑπάρχει ἐν ἐμοὶ ἄλλη αἴσθησις». Εἰς ἐπίρρωσιν τῆς διαβεβαιώσεώς του

ὅτι εἶναι ὁρατὸν τὸ θεῖον φῶς εἰς τὸ 11ον κεφάλαιον ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Παύλου καὶ τοῦ Στεφάνου, οἵτινες ἠξιώθησαν νὰ ἴδουν τὸν Θεόν, εἰς δὲ τὸ 12ον κάμνει λόγον περὶ τῆς ἑνότητος τῆς Ἁγίας Τριάδος. Τὰ 13 καὶ 14 κεφάλαια εἶναι ἠθικοῦ περιεχομένου περὶ μετανοίας καὶ χάριτος. Τὸ 14ον περιγράφει τὴν μυστικὴν μὲ τὸν Θεὸν ἕνωσιν καὶ μᾶς διαβεβαιοῖ ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι παρὼν πανταχοῦ: «Ὅταν ἀποκαλύπτεσαι Θεὲ τῶν συμπάντων, τρέμω θεωρῶν Σε ἐκ τῶν ἄνω καὶ καταλαμβάνομαι ἀπὸ τρόμον διότι εἶμαι ἀνάξιος νὰ Σὲ προσβλέπω. Ὅταν λέγω ταῦτα, κλείω τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ στρέφομαι πρὸς τὰ σκότη. Τότε θρηνῶ ἐπειδὴ εἶμαι ἐστερημένος τῆς ὡραιότητός Σου. Τότε Σὺ ἐμὲ θρηνοῦντα περιφλέγεις καὶ θαυμάζω καὶ ἀφθονώτερα ρέουν τὰ δάκρυά μου». Ὁ Θεὸς εἶναι ὑπεράνω πάντων «ὑπεράνω πάσης ἀρχῆς, πάσης οὐσίας, φύσεως, καὶ αἰώνων, ὑπεράνω παντὸς φωτός, καὶ ὑπεράνω ἀπὸ τὰς νοητικὰς φύσεις». Εἶναι αἰτία πάσης ὑπάρξεως καὶ ὅμως ἔχει ἀπόστασιν ἀπὸ ὅλα καὶ ἐναντίη αὐτῶν ὑπεροχήν. Ὁ ἐνανθρωπήσας Χριστὸς ἔλκει ἡμᾶς πρὸς ἑαυτὸν καὶ τὸ φῶς. Δυνάμεθα νὰ προσεγγίσωμεν πρὸς αὐτόν, νὰ γίνωμεν μέλη τοῦ σώματός του: «Εἴμεθα μέλη τοῦ Χριστοῦ καὶ ὁ Χριστὸς εἶναι τὰ μέλη μας. Καὶ ἡ χεὶρ ἐμοῦ τοῦ ὀθλίου, καὶ ὁ πούς μου εἶναι Χριστός. Καὶ εἶμαι ἐγὼ ὁ ἐλλάχιστος χεὶρ τοῦ Χριστοῦ, ἐλπὶς τοῦ Χριστοῦ. Διότι πρέπει τὴν θεότητα νὰ τὴν νοῇς ἀδιαίρετον... Μὴ νομίζῃς ὅτι ἐλασφημῶ, ἐπιδοκίμαζε ταῦτα καὶ προσκύνει τὸν Χριστὸν ὅστις σὲ κατέστησε τοιοῦτον». Εἰς τὸ ἀρχαῖον κείμενον ἐκφράζεται ὁ Συμεὼν ὡς ἑξῆς: «Μέλη Χριστοῦ γιγνόμεθα καὶ χεὶρ Χριστὸς καὶ ποὺς Χριστός, κινῶ τὴν χεῖρα καὶ Χριστὸς ὅλος ἡ χεὶρ μου ἐστί». Αἱ τολμηραὶ αὗται ἐκφράσεις γίνονται ἀνεκταί, ἂν σκεφθῶμεν ὅτι ὁ Συμεὼν δέχεται τὸ δόγμα τῆς θεώσεως. Εἰς τὸν δεύτερον ἐκ τῶν Λόγων του λέγει ὅτι ὁ Χριστὸς δὲν ἐνηνθρώπησε διὰ νὰ λατρευθῇ ὡς Θεός, ἀλλὰ διὰ νὰ μᾶς κάμῃ συγκληρονόμους τῆς θείας φύσεως: «Ἐγένετο ὁ Θεὸς ἄνθρωπος ἕνεκα τοῦ μεταλαβεῖν ἡμᾶς θείας φύσεως ὡς ἐκεῖνος ἀνθρωπίνης». Εἰς τὸ 16ον κεφάλαιον καταδεικνύει ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι τὸ ἀντικείμενον τοῦ ἀνθρωπίνου πάθου. Τὰ λοιπὰ μέχρι τοῦ 22ου κεφάλαια εἶναι ἠθικοῦ περιεχομένου. Εἰς τὸ 23ον ἀναπτύσσεται ὅτι τὸ θεῖον φῶς εἶναι ὁρατὸν ὑφ' ἑκάστου εἰς ὅσην ἔκτασιν εἶναι τοῦτο θεμιτὸν διὰ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν. Ἐκ τῶν λοιπῶν κεφαλαίων ἀξιοσημείωτον εἶναι τὸ 34ον «Περὶ νοητοῦ Παραδείσου». Ἐν ἀρχῇ τοῦ κεφαλαίου τούτου εὐλογεῖ τὸν Θεόν: «Παρέσχες εἰς τὴν καρδίαν μου τὸ φῶς σου... καὶ ἐφύτευσες ἐν ἐμοὶ ξύλον ζωῆς καὶ μὲ ἔκαμες ἕτερον παράδεισον, μέσα εἰς τὰ αἰσθητὰ νοητὸν καὶ μέσα εἰς τὰ νοητὰ αἰσθητόν, καὶ ἕτερον πνεῦμα. Τὸ Πνεῦμα Σου συνέδεσες μὲ τὸ ἰδικόν μου καὶ τὸ ἔκαμες νὰ ἐνοικήσῃ εἰς τὰ σπλάγχνα μου». Τὸ δένδρον τοῦτο τῆς ζωῆς τὸ φυτευθὲν ἐντὸς τῆς καρδίας τοῦ ἀνθρώπου κάμνει νὰ ἀναβλαστήσῃ ἐν αὐτῇ Παράδεισος «μὲ πολυτίμους ρίζας, δένδρα, διαφόρους καρποὺς» κεκοσμημένος μὲ «εὔοσμα ἄνθη τὰ ὁποῖα εἶναι ἡ ταπεινότης, ἡ εἰρήνη, ἡ χαρά, ἡ ἡμερότης, ἡ συμπάθεια, τὸ πένθος, οἱ ὄμβροι τῶν δακρύων, καὶ ἀσυνήθης ἐν αὐτοῖς τέρψις, ἡ λάμψις τῆς χάριτός Σου, ἥτις φωτίζει ὅλους ὅσοι ἀναστρέφονται εἰς τὸν Παράδεισόν Σου». Τὸ τελευταῖον (40όν) κεφάλαιον εὐχαριστεῖ τὸν Θεὸν καὶ ἀναπτύσσει τὸ θέμα τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν πνευματικὴν προσευχήν, καὶ εἰς τὴν θείαν ἔλλαμψιν. Διηγεῖται ὁ Συμεὼν πῶς ἀνηρπάγη εἰς τὸν οὐρανὸν «εἴτε ἐν σώματι εἴτε ἐκτὸς τοῦ σώματος. Ἀφοῦ διήγαγον ἀρκετὴν ὥραν κατεπλάγην ἀπὸ τὴν δόξαν, τὸ μέγεθος καὶ τὴν μεγαλειότητά Σου, ἐξαφνισθεὶς ἀπὸ τὸ ὑπερμέγεθος ὕψος κατελήφθην ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ φρίκην. Πάλιν μὲ κατεβίβασες εἰς τὸ μέρος ἔνθα πρότερον ἤμην, καὶ ἤρχισα νὰ θρηνῶ. Οὐχὶ μετὰ πολὺν χρόνον, ἠνοίχθησαν οἱ οὐρανοὶ καὶ κατεδέχθης νὰ μοῦ ἀποκαλύψῃς τὴν μορφήν Σου ὡσὰν ἥλιον ἀπεριόριστον». Περιγράφει κατόπιν ἐπανειλημμένας ὁράσεις καὶ ἐν τέλει ἐκθέτει τί εἶπεν ὁ ἐμφανισθεὶς ἐνώπιόν του Χριστός: «Ἐγὼ εἶμαι ὁ Θεὸς ὁ ἐνανθρωπήσας πρὸς χάριν σου. Καὶ ἐπειδὴ μὲ ἀνεζήτησες ἐξ ὅλης τῆς καρδίας σου, θὰ εἶσαι τοῦ λοιποῦ, ἀδελφός καὶ συγκληρονόμος καὶ φίλος μου». Εἶναι φανερὸν ὅτι ὁ Συμεὼν εἶναι βέβαιος περὶ τῆς ὁράσεως τοῦ Χριστοῦ. Ἡ Καινὴ Διαθήκη μᾶς λέγει ὅτι ὁ Χριστὸς ἐφανερώθη εἰς τὸν Παῦλον καὶ ὅτι ὑψώθη ὁ Παῦλος μέχρι τρίτου οὐρανοῦ. Τοῦτο πιστεύει καὶ διὰ τὸν ἑαυτόν του ὁ Συμεών. Ὁ ἄνθρωπος, λέγει, εἶναι διπλοῦς, σωματικὸς καὶ ψυχικός. Ὅταν ὅμως καταρθώσῃ νὰ συνδέσῃ τὴν ψυχήν του μὲ τὸν Ἅγιον Πνεῦμα «ἀποβαίνει ὅμοιος μὲ τὸν Θεόν. Ὅταν δεχθῇ εἰς τὰ στήθη του τὸν Χριστόν, γίνεται (ἐκ Χριστοῦ) Χριστιανός». «Τὸν Χριστὸν συνέχει μορφωθέντα ἐν ἑαυτῷ καὶ ἀπρόσιτον εἰς ὅλα τὰ δημιουργημένα πλάσματα» (Ἔρωτες θείων ὕμνων κεφάλ. 13ον).

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρατεθέντων χωρίων καταφαίνεται ὅτι ὁ Συμεὼν ἀφορμᾶται ἐκ τῶν χωρίων τῆς Γραφῆς εἰς τὰ ὁποῖα γίνεται λόγος περὶ φωτισμοῦ καὶ ὁράσεως καὶ καταλήγει εἰς τὴν περὶ ἐλλάμψεως διδασκαλίαν του. Ἡ μεταφυσική του εἶναι μεταφυσικὴ τοῦ φωτὸς καὶ τῆς ἐλλάμψεως. Ἀνευρίσκονται παρ' αὐτῷ καὶ ἐπιδράσεις προερχόμεναι ἀπὸ τὸν Ἰωάννην τὸν συγγραφέα τῆς Κλίμακος. Ἀπ' αὐτὸν παραλαμβάνει ὅσα λέγει περὶ «ἀπαθείας». Εἰς τὰ 57 ἐκ τῶν «Πρακτικῶν Κεφαλαίων» γράφει: «Ὁ μὴ γεγονὼς ἀπαθὴς οὐδὲ ὅτι ἔστιν ἀπάθεια οἶδεν, οὐδὲ πιστεύει εἶναί τινα τοιοῦτον ἐπὶ τῆς γῆς. Πῶς γὰρ ὁ μὴ ἑαυτοῦ ἀρνησάμενος πρῶτον καὶ τὸ αἷμα κενώσας αὐτοῦ ὑπὲρ τῆς μακαρίας ταύτης τῷ ὄντι ζωῆς, ἄλλον ὑπονοήσῃ ταῦτα πεποιηκέναι εἰς τὸ κτήσασθαι τὴν ἀπάθειαν;» (Ἐκεῖνος ὅστις δὲν ἔχει γίνει ἀπαθὴς δὲν γνωρίζει ὅτι ὑπάρχει ἡ ἀπάθεια καὶ δὲν πιστεύει ὅτι ὑπάρχει ἐπὶ τῆς γῆς εἷς τοιοῦτος (ἀπαθὴς) ἄνθρωπος. Διότι πῶς ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος πρῶτον δὲν ἠρνήθη τὸν ἑαυτόν του καὶ δὲν ἔχυσε τὸ αἷμά του ὑπὲρ τῆς ἀληθινὰ μακαρίας αὐτῆς ζωῆς, θὰ πιστεύσῃ ὅτι ἄλλος ἔχει πράξει αὐτὰς τὰς πράξεις διὰ νὰ ἀποκτήσῃ τὴν ἀπάθειαν;) Ἡ ἀπάθεια δὲν εἶναι σωματικὴ ἀλλὰ ψυχική. Ἡ ψυχικὴ ἀπάθεια καθαγιάζει καὶ τὸ σῶμα. Ὅπως καὶ εἷς τὸν Ἰωάννην τῆς Κλίμακος οὕτω καὶ εἰς τὸν Συμεῶνα προϋπόθεσις τῆς ἀπαθείας εἶναι ἡ «ἀπροσπάθεια» ἡ ἀπάρνησις πάσης προσπαθείας διὰ τὴν ἀπόκτησιν ὑλικῶν ἀγαθῶν.

Εἰς τὸν Συμεῶνα ἀποδίδεται καὶ μία πραγματεία ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Περὶ νήψεως καὶ προσευχῆς», εἰς τὴν ὁποίαν περιγράφεται λεπτομερῶς ἡ μέθοδος διὰ τῆς ὁποίας φθάνει ὁ μονάζων εἰς τὴν ὅρασιν τοῦ θείου φωτός. Τὸ σχετικὸν ἀρχαῖον κείμενον ἔχει ὡς ἑξῆς: «Εἶτα καθίσας ἐν κελλίῳ ἡσύχω καὶ ἐν μιᾷ κατὰ μόνας γωνίᾳ πρόσελαι ποιῆσαι ὃ λέγω σοι. Κλεῖσον τὴν θύραν καὶ ἔπαρον τὸν νοῦν σου ἀπὸ παντὸς ματαίου ἤγουν προσκαίρου. Εἶτα ἐρείσας τῷ στήθει τὸν πώγωνα κινῶν τὸν αἰσθητὸν ὀφθαλμὸν σὺν ὅλῳ τῷ νοῒ ἐν μέσῃ κοιλίᾳ, ἤγουν ἐν τῷ ὀμφαλῷ. Ἄγεον οὖν καὶ τὴν τῆς ρινὸς τοῦ πνεύματος ὁλκήν, τοῦ μὴ ἁδεῶς ἀναπνεῖν, καὶ ἐρεύνησον νοητῶς ἔνδον ἐν τοῖς ἐγκάτοις εὑρεῖν τὸν τόπον τῆς καρδίας ἔνθα ἐμφιλοχωρεῖν πεφύκασι πᾶσαι αἱ ψυχικαὶ δυνάμεις. Καὶ πρῶτον μὲν σκότος εὑρήσεις καὶ πάχον ἀνένδοτον. Ἐπιμένοντός δε σοῦ καὶ τούτου τοῦ ἔργου νυκτὸς καὶ ἡμέρας ποιουμένου, εὑρήσεις, ὦ τοῦ θαύματος! ἄληκτον εὐφροσύνην. Ἅμα γὰρ εὕρῃ ὁ νοῦς τὸν τόπον τῆς καρδίας. Βλέπει παρευθὺς ἃ οὐδέποτε ἠπίστατο. Βλέπει γὰρ τὸν μεταξὺ τῆς καρδίας ἀέρα, καὶ ἑαυτὸν φωτεινὸν ὅλον, καὶ διακρίσεως ἔμπλεων. Καὶ ἔκτοτε ὅθεν ἀνακύψει λογισμὸς πρὸ τοῦ ἀπαρτισθῆναι ἢ εἰδωλοποιηθῆναι τῇ ἐπικλήσει Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐκδιώκει τοῦτον καὶ ἀφανίζει. Ἐντεῦθεν ὁ νοῦς μνησικακῶν δαίμοσιν ἐγείρει τὴν κατὰ φύσιν ὀργὴν καὶ διώκων βάλλει τοὺς νοητοὺς πολεμίους. Τἆλλα δὲ μαθήσει σὺν Θεῷ ἐν τηρήσει νοὸς τὸν Ἰησοῦν ἐν καρδίᾳ κατέχων. Καθέζου γὰρ φησὶν ἐν τῷ κελλίῳ σου καὶ ταῦτα πάντα σὲ διδάξει». Ἡ μετάφρασις εἰς τὴν ἁπλῆν γλῶσσαν ὅπως περιέχεται εἰς τὴν Πατρολογίαν (120, σελ. 707) ἔχει ὡς ἑξῆς: «Ἔπειτα κάθησε εἰς ἕνα τόπον παράμερον καὶ ἡσυχον κατὰ μόνας εἰς μίαν ἄκραν, καὶ κλεῖσε τὴν πόρταν καὶ μάζωξε τὸν νοῦν σου ἀπὸ κάθε προσωρινὸν καὶ μάταιον πρᾶγμα. Καὶ τότε ἀκούμβησε εἰς τὸ στῆθος σου τὸ κάτω σιαγόνι σου, ἤγουν τὸ πηγοῦνι σου, διὰ νὰ προσέχῃς μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον μέσα εἰς τὸν ἑαυτόν σου, καὶ μὲ τὸν νοῦν σου καὶ μὲ τὰ αἰσθητά σου μάτια. Καὶ κράτει ὀλίγον καὶ τὴν ἀναπνοήν σου, διὰ νὰ ἔχῃς ἐκεῖ τὸν νοῦν σου καὶ ἐρεύνησε μὲ τὸν νοῦν σου νὰ εὕρῃς τὸν τόπον ὅπου εἶναι ἡ καρδία σου, καὶ ἐκεῖ νὰ εἶναι ὅλως διόλου καὶ ὁ νοῦς σου. Καὶ εἰς τὴν ἀρχὴν ἔχεις νὰ εὕρῃς ἐκεῖ μέσα ἕνα σκότος καὶ πώρωσιν πολλήν, καὶ σκληρότητα. Ὕστερα ἀφοῦ ἐργασθῇς αὐτὸ τὸ ἔργον τῆς προσοχῆς ἀκατάπαυστα νύκτα καὶ ἡμέραν. θέλεις εὕρει, ὦ τοῦ θαύματος! μίαν χαρὰν ἀκατάπαυστον. Ἐπειδὴ καὶ ὁ νοῦς, ἀγωνιζόμενος εἰς τοῦτο, θέλει ἐπιτύχει τὸν τόπον τῆς καρδίας, καὶ τότε παρευθὺς θλέπει ἐκεῖ μέσα ἐκεῖνα τὰ πράγματα ὁποὺ δὲν εἶδε ποτέ του, μήτε τὰ ἤξευρε. Διότι βλέπει τὸν ἀέρα ἐκεῖνον ὁποὺ εὑρίσκεται μέσα εἰς τὴν καρδίαν καὶ ὅλον τὸν ἑαυτόν του φωτεινὸν καὶ γεμᾶτον ἀπὸ κάθε φρονιμάδα καὶ διάκρισιν. Καὶ ἀπὸ τότε καὶ εἰς τὸ ἑξῆς, ἀπὸ ὁποιον μέρος προκύψῃ καὶ φανῇ κανένας λογισμός, πρὶν ἀκόμη νὰ ἔμβῃ καὶ νὰ συλλογισθῇ ἢ νὰ σχηματισθῇ, παρευθὺς τὸν διώχνει ἐκεῖθεν καὶ τὸν ἀφανίζει μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ ἤγουν μὲ τὸ «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ἐλέησόν με». Καὶ ἀπ' ἐδῶ πλέον ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου ἀρχίζει νὰ ἔχῃ μνησικακίαν καὶ πάθος μὲ τοὺς δαίμονας καὶ πόλεμον ἀκατάπαυστον, καὶ ἀσηκώνει κατεπάνω τους τὸν θυμὸν τὸν φυσικὸν καὶ τοὺς κυνηγᾷ καὶ τοὺς κτυπᾷ καὶ τοὺς ἀφανίζει. Τὰ δὲ ἄλλα ὁποὺ ἀκολουθοῦν νὰ γίνωνται τότε, θέλεις τὰ μάθει, σὺν Θεῷ, μόνος σου, μὲ τὴν δοκιμήν, διὰ μέσου τῆς προσοχῆς τοῦ νοός σου, καὶ κρατῶντας εἰς τὴν καρδίαν τὸν Ἰησοῦν, ἤγουν τὴν προσευχὴν τοῦ «Κύριε Ἰησοῦ Χριστὲ κλπ.» Διότι λέγει καὶ ἕνας πατέρας: Κάθου εἰς τὸ κελλίον σου καὶ αὐτὸ θέλει σὲ διδάξει τὰ πάντα». Ὅπως ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω τὸ τμῆμα τοῦτο δὲν θεωρεῖται ὡς γραφὲν ἀπὸ τὸν Συμεῶνα, ἀλλὰ ὑπό τινος τῶν νεωτέρων ἡσυχαστῶν. Ὁ Συμεὼν δὲν κατέρχεται εἰς ὑλικὰς περιγραφὰς καὶ συνηθίζει νὰ κρατῆται εἰς τὴν σφαῖραν τῆς πνευματικότητος. Ἀναμφιβόλως εἶναι ὁ μεγαλύτερος μυστικιστὴς τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς. Ἐπέδρασε καὶ ἐπὶ τοῦ ρωσσικοῦ μυστικισμοῦ, διότι κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα ὁ Μάξιμος ὁ Γραικὸς μετέφρασε ρωσσιστὶ τεμάχια ἐκ τῶν ἔργων του, ἐξ ὧν ἀποσπάσματα περιεσώθησαν. Ἡ μυστικιστικὴ διάθεσίς του ἔχει ἐπηρεάσει καὶ τοὺς Ρώσσους θεολόγους καὶ φιλοσόφους τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνος.

Νικήτας Στηθᾶτος. Εἶναι ὁ πιστότερος μαθητὴς τοῦ Συμεῶνος. Ἐγεννήθη περὶ τὸ 1000 καὶ, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς «Φιλοκαλίας τῶν ἱερῶν Νηπτικῶν» (ἐκδόσεως Βενετίας 1782) τριακονταετὴς ὤν, ἐμαθήτευε πλησίον τοῦ Συμεῶνος. Παραθέτομεν τὸ σχετικὸν χωρίον, ὅπερ ἀποτελεῖ τὸν καλύτερον χαρακτηρισμὸν περὶ τοῦ διασήμου τούτου μυστικοῦ. «Νικήτας ὁ ὁσιώτερος πρεσβύτερος τῆς Στουδίων μονῆς ὁ καὶ Στηθᾶτος ἐπικαλούμενος, ἦν ἐν ἔτει τοῦ Χριστοῦ χιλιοστῷ τριακοστῷ μαθητὴς χρηματίσας Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου ὁ γνησιώτατος». Περαιτέρω γίνεται μνεία περὶ τῆς

ἐπιδράσεως, ἣν ἤσκησεν ἐπ' αὐτοῦ ὁ διδάσκαλός του «παρ' οὗ τὰ πολλὰ μὲν ἐμυήθη τῆς πνευματικῆς φιλοσοφίας μαθήματα καὶ τοσοῦτον τας ἐκείνου ἀνεμάξατο ἀρετάς, ὡς ἄλλου ἀτεχνῶς δείκνυσθαι τοῦ διδασκάλου παρήλιον, ὅλας, ὡς εἰπεῖν, αὐγοειδεῖς ἀνταυγάσεις τῶν ἐκείνου χαρισμάτων καὶ διδαγμάτων ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ διαλάμποντας». (Παρὰ τοῦ ὁποίου ἐμυήθη εἰς πολλὰ μαθήματα τῆς πνευματικῆς — δηλαδὴ μιστικῆς — φιλοσοφίας καὶ τοσοῦτον ἐναπετύπωσε μέσα εἰς τὸν ἑαυτόν του τὰς ἀρετὰς ἐκείνου, ὥστε νὰ φαίνεται ὡσὰν ἕνας ἀπαράλλακτα ἄλλος δεύτερος ἥλιος παραπλεύρως τοῦ διδασκάλου, ἀκτινοβολῶν ἐν τῇ ψυχῇ του, κατά τινα τρόπον, τὰς φωτεινὰς ὡσὰν αὐγὴν ἀντανακλάσεις τῶν χαρισμάτων καὶ διδαγμάτων ἐκείνου). Κατόπιν ἐξαίρεται καὶ ἡ προσωπικὴ τοῦ Στηθάτου συμβολή. «Παρ' ἑαυτοῦ δὲ πόνοις ἀτρύτοις ταῖς θείαις ἐμφιλοσοφήσας Γραφαῖς, πάμπολλα καὶ κάλλιστα νοήματα συλλεξάμενος». Ἀλλὰ δὲν ἔμενεν ὁ Στηθάτος μόνον εἰς τὰ μαθήματα, ἀλλὰ προεχώρει πρὸς τὰ «παθήματα», δηλαδὴ εἰς τὰ «βιώματα», ὅπως λέγομεν ἡμεῖς σήμερον. «Ἔστι δ' ἃ καὶ πείρα, καὶ μακαρίω πάθει, μὴ μόνον μαθών, ἀλλὰ καὶ παθών, καὶ οἱονεὶ ἐγκύμονα θείων καὶ ὑπερφυῶν ἐννοιῶν τὴν ἑαυτοῦ διάνοιαν ἐκ τούτων ἁπάντων ἀπεργασάμενος». (Μερικὰ δὲ δι' ἐμπραγμάτου ζωῆς καὶ διὰ μακαρίου βιώματος, δὲν τὰ ἐμάνθανε μόνον, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐζοῦσε, καὶ κατά τινα τρόπον ἔκαμνε τὴν διάνοιάν του γεμάτην καὶ γόνιμον ἀπὸ θείας καὶ ὑπερφυεῖς σκέψεις). Ἐν τέλει ἐξαίρεται μαζὶ μὲ τὴν σοφίαν του καὶ ἡ κομψότης τοῦ ὕφους του, «ὥστε ἄπορον εἶναι, πότερον διὰ τὸν ἐν αὐταῖς ἐγκείμενον νοῦν, ἢ διὰ τὸ κομψὸν τῶν λέξεων, τοσαύτην χάριν ἐγχεῖσθαι ταῖς τῶν ἀναγινωσκόντων ψυχαῖς». (Ὥστε ἀπορεῖ κανεὶς, ἂν ἕνεκα τοῦ περιεχομένου, τοῦ εὑρισκομένου εἰς τὰς σκέψεις ἢ ἕνεκα τῆς κομψότητος τῶν λέξεων διαχέεται τοιαύτη χάρις εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀναγνωστῶν) (Ἑλλ. Πατρολ. 120. 849).

Ἡ κομψότης τοῦ ὕφους του δεικνύει ὅτι εἶχεν ἐγκύψει περισσότερον ἀπὸ τὸν διδάσκαλόν του εἰς μελέτας παλαιοτέρων μυστικῶν. Πράγματι, τὰ συγγράμματά του τὸν ἐμφανίζουν ὡς μελετητὴν τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου καὶ τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ. Ἔγραψε πολλὰ ἔργα, ἅτινα παραμένουν κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτα. Οἱ τίτλοι τῶν σπουδαιοτέρων του πραγματειῶν εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: «Περὶ Παραδείσου», «Λόγος περὶ ψυχῆς καὶ πρώτου περὶ ἀγγέλων», «Εἰς τὴν οὐρανίαν καὶ ἐκκλησιαστικὴν ἱεραρχίαν», «Λόγος προτρέπει εἰς μετάνοιαν», «Λόγος τοῦ κατ' εἰκόνα», «Λόγος στηλευτικὸς κατὰ τῆς τῶν Ἀρμενίων αἱρέσεως». Ὑπῆρξε καὶ δεινὸς πολέμιος τῶν Λατίνων, γράψας ἐναντίον αὐτῶν πραγματείαν μὲ τὸν τίτλον «Κατὰ Λατίνων. ἐν οἷς βλασφημοῦσιν εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον λέγοντες ἐκ τοῦ Υἱοῦ τοῦτο ἐκπορεύεσθαι». Ἔγραψεν ἐπίσης σύγγραμμα κατὰ τῶν Λατίνων «Περὶ ἀζύμων καὶ Σαββάτων νηστείας καὶ τοῦ γάμου τῶν ἱερέων», περὶ τοῦ ὁποίου λέγεται ὅτι ἐκάη κατὰ διαταγὴν τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου. Εἰς τὸν 120 τόμον τῆς Ἑλλ. Πατρολογίας ἔχουν περιληφθῆ αἱ τρεῖς ἑκατοντάδες τῶν «πρακτικῶν», «φυσικῶν» καὶ «γνωστικῶν» κεφαλαίων καὶ μικρὰ διατριβὴ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Περὶ τοῦ διὰ χειρῶν ἀσπασμοῦ». Ἐν τῷ αὐτῷ τόμῳ περιλαμβάνεται καὶ ἡ λατινικὴ μετάφρασις διατριβῆς του ἐναντίον τῶν Λατίνων.

Ὁ ἴδιος ὁ Στηθάτος ἀναγνωρίζει ἑαυτὸν μαθητὴν τοῦ Συμεών. γράφων εἰς προοίμιον, ὅπερ εἶχε προτάξει εἰς τὸ βιβλίον τοῦ διδασκάλου του «Ἔρωτες θείων ὕμνων» τὰ ἀκόλουθα: «Ταῦτα καὶ ἡμεῖς ἐσ' αὐτῷ μαθητευθέντες καὶ τὸ ὕψος καὶ βάθος καὶ πλάτος τῆς αὐτοῦ σοφίας εἰδότες, διὰ τῶν εἰρημένων καὶ τοῦ παρόντος λόγου τῶν πάντη χονδρῶν καὶ ἀμύστων διαστέλλομεν καὶ ἀνέκφορα τούτοις εἶναι βουλόμεθα». Εἶναι φανερὰ ἡ ἀριστοκρατικὴ προσπάθεια νὰ ἀπαρτισθῇ μυστικὸς κύκλος μυστῶν κατὰ τὸ πρότυπον τῶν «ἐσωτερικῶν» μαθητῶν τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων. Ἀποκρούει δὲ εἰς τὸ προοίμιόν του τὰς κατὰ τοῦ διδασκάλου του κατηγορίας λέγων: «Ταῦτα τοίνυν διὰ τοὺς φθόνῳ πρὸς τὰ καλὰ καὶ ἀπιστίᾳ καὶ ἀγνωσίᾳ κεκρατημένους ἡμῖν προετέθη τῶν ἐρωτικῶν καὶ θείων ὕμνων τοῦ διδασκάλου». (Αὐτὰ προετάξαμεν ἕνεκα ἐκείνων, οἵτινες ἔχουν κυριευθῆ λόγῳ φθόνου πρὸς τὰ καλὰ ὑπὸ ἀπιστίας καὶ ἀνικανότητος πρὸς ἐπίγνωσιν). Πιστεύει ὅτι τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου τοῦ διδασκάλου του τυγχάνει εὐαπόδεκτον παρὰ τῷ Θεῷ. «Εἰ γὰρ αἱ ἀποκαλύψεις αὗται, καὶ αἱ φωναί, οὐ φωναὶ Θεοῦ, οὐδὲ ψυχῆς ἀποθεωθείσης, καὶ γενομένης ἔξω πάσης τοῦ κόσμου αἰσθήσεως καὶ ὅλης καθόλου ἁγίας, σχολῇ γ' ἂν ἄλλο τι τῶν ἀνθρωπίνων εὐαπόδεκτον ἀποδειχθείη Θεῷ». (Διότι ἐὰν αὐταὶ αἱ ἀποκαλύψεις καὶ αἱ φωναί, δὲν εἶναι φωναὶ τοῦ Θεοῦ, οὐδὲ φωναὶ ψυχῆς, ἥτις ὑψώθη εἰς ἀποθέωσιν, καὶ ἐτέθη ἔξω ἀπὸ κάθε κοσμικὴν αἴσθησιν καὶ ἔγινεν ἐξ ὁλοκλήρου θεία, μὲ δυσκολίαν ὁποιονδήποτε ἄλλο ἀνθρώπινον πρᾶγμα θὰ ἠδύνατο νὰ τύχῃ ἀποδοχῆς ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ).

Εἰς τὰς ἐν τῇ Ἑλλ. Πατρολ. συμπεριληφθείσας τρεῖς ἑκατοντάδας τῶν κεφαλαίων περιέχεται περιληπτικῶς ὁλόκληρος ἡ πρακτικὴ καὶ θεωρητικὴ διδασκαλία τοῦ Στηθάτου. Ἡ πρώτη ἑκατοντὰς ἀναφέρεται εἰς τὰ προβλήματα τῆς πρακτικῆς ἀσκήσεως, ἥτις ἀρχίζει μὲ τὴν ἀπὸ τοῦ κόσμου φυγὴν καὶ καταλήγει εἰς τὴν νέκρωσιν τῆς σαρκὸς καὶ ζωοποίησιν τῆς ψυχῆς. Εἰς τὰ κεφάλαια ταῦτα ἀπαντῶνται συχνὰ ἀναμνήσεις ἐκ τῆς παλαιᾶς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Οὕτω εἰς τὸ πέμπτον ἀπαντᾶται ὁ ὅρος «τόνος», χρησιμοποιούμενος εἰς τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν εἶχεν εἰς τοὺς ἀρχαίους Στωϊκούς. «Οὐχ ὅταν ὑπὸ λογισμῶν ἐνοχλούμεθα ἀκαθάρτων, ἤδη καὶ τῆς τῶν ἐνεργούντων τὰ φαῦλα μερίδος γιγνόμεθα· ἀλλ' ὅταν τοῦ τόνου ἑαυτῆς ὑποχαλάσασα ἡ ψυχή, καὶ ὁ νοῦς, ἐξ ἡμελημένης καὶ ἀκολάστου διαίτης θολώδεις ἕξει καὶ σκιώδεις τὰς φαντασίας». (Ἑλλ. Πατρολ. 120, 853) (Οὐχὶ ὅταν ἐνοχλούμεθα ἀπὸ ἀκαθάρτους λογισμοὺς καταστασσόμεθα εἰς τὴν μερίδα ἐκείνων, ῥίτινες ἐνεργοῦν τὰ φαῦλα, ἀλλ' ὅταν ἡ ψυχὴ καὶ ὁ νοῦς, ἀφοῦ χαλαρώσουν τὴν δύναμίν των λόγῳ ἀμελοῦς καὶ ἀκολάστου τρόπου ζωῆς, ἀποκτοῦν θολωμένας καὶ γεμάτας ἀπὸ σκιὰς ψυχικὰς παραστάσεις). Ἐπίσης γίνεται λόγος καὶ περὶ ἀπαθείας. «Διττὴν εἶναι τὴν ἀπάθειαν ἴσθι... ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς ἐμπράκτου φιλοσοφίας ἡ πρώτη. Ἔπειτα ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς φυσικῆς θεωρίας ἡ δευτέρα καὶ τελειοτέρα ἐπιγίγνεται, ἥτις ἐκ νοερᾶς ἡσυχίας τῶν λογισμῶν εἰς εἰρήνευσιν τοῦ νοῦ ἀνυψωθεῖσα κατάστασιν διορατικωτέρου τε καὶ προνοητικώτερον οἷδε τὸν νοῦν ἀπεργάζεσθαι» (Ἑλλ. Πατρολ. 120. 894). (Ἡ ἀπάθεια γνώριζε ὅτι εἶναι δύο εἴδων. Ἡ πρώτη προέρχεται ἀπὸ τὴν τελείωσιν τῆς ἐμπράκτου—ἀσκητικῆς—φιλοσοφίας. Ἔπειτα ἡ δευτέρα γεννᾶται ἀπὸ τὴν ἐνόρασιν τῆς φυσικῆς θεωρίας, ἡ δευτέρα καὶ τελειοτέρα, ἥτις ἀφορμωμένη ἀπὸ τὴν νοερὰν ἡσυχίαν τῶν λογισμῶν καὶ ἀνυψουμένη εἰς τὴν εἰρηνικὴν τοῦ νοῦ κατάστασιν. γνωρίζει νὰ κάμνῃ τὸν νοῦν διορατικώτερον καὶ προορατικώτερον). Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου συνάγεται ὅτι ὁ Στηθᾶτος δέχεται δύο εἴδη ἀπαθειῶν. Πρῶτον ἐκείνην τὴν ἀπάθειαν, εἰς τὴν ὁποίαν μᾶς ἀνυψώνει ὁ ἀσκητικὸς μοναχικὸς Βίος. Δεύτερον εἰς τὴν ἀπάθειαν, εἰς ἣν ἀνυψούμεθα ἀρχίζοντες ἀπὸ τὴν «φυσικὴν θεωρίαν». Τὸν ὅρον «θεωρία» νοεῖ ὅπως τὸν ἐνόει καὶ ὁ Πλάτων, καὶ ἰδίᾳ ὁ Ἀριστοτέλης, ἤτοι ὡς ἄμεσον ἐνόρασιν (intuitio). ἀναβιβάζουσαν ἡμᾶς εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ νοητοῦ. Ἐνῶ ὅμως οἱ δύο Ἕλληνες σοφοὶ ἔμενον εἰς τὴν ἐνόρασιν τοῦ νοητοῦ, ὁ Στηθᾶτος προχωρεῖ εἰς τὴν ἐνόρασιν τοῦ ὑπερνοητοῦ. Διότι ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ θεωρία μᾶς κάμνει διορατικωτέρους, «ἀποκαλύπτουσα εἰς ἡμᾶς «ὀπτασίας τοῦ κρείττονος» καὶ «ἀποκαλύψεις τῶν μυστηρίων τοῦ Θεοῦ». Εἰς τὴν θεωρίαν προσέτι ἀποδίδει τηλεορατικὰ καὶ προφητικὰ χαρίσματα. Κάμνει τὸν νοῦν «προορατικώτατον ἐν πράγμασιν ἀνθρωπίνοις, μακρόθεν ἐρχομένοις καὶ μέλλουσι γίγνεσθαι» (προορατικώτερον εἰς ἀνθρώπινα πράγματα, ἅτινα συμβαίνουν εἰς μεγάλην ἀπόστασιν καὶ μέλλουν νὰ γίνουν). Ἡ μυστικὴ φιλοσοφία προσπαθεῖ νὰ ἀνανεώσῃ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τὸ προφητικὸν πνεῦμα. Ὅθεν οὐδόλως εὐσταθεῖ ἡ κατάκρισις, ἣν ἀπηύθυνε συχνὰ ὁ Ρῶσσος φιλόσοφος Μπεντιάεφ κατὰ τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδοξίας κατακρίνων αὐτὴν ὅτι ἐνέκρωσε τὸ προφητικὸν πνεῦμα. Εἰς τὸ ἐνενηκοστὸν ἀπὸ τὰ πρακτικὰ κεφάλαια ἐξαίρει ὁ Νικήτας τὰ θαυμαστὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀπαθείας: «Ὁ τῆς ἀπαθείας πλησιάσας τοῖς ὅροις ὀρθὰς μὲν περὶ Θεὸν καὶ τὰς φύσεις τῶν ὄντων ποιούμενος τὰς ὁράσεις.... δέχεται τὴν φωτοχυσίαν τοῦ Πνεύματος. Ἐκδὺς δὲ τῷ νῷ τῆς παγκοσμίου αἰσθήσεως πρὸς οὐρανοὺς καὶ Θεὸν ἀνατρέχει.... καὶ τὸ θεῖον κάλλος ὁρᾷ καὶ θεοπρεπῶς ἐμφιλοχωρεῖ τοῖς θείοις τόποις, τῆς μακαρίας Θεοῦ δόξης, ἐν ἀρρήτῳ σιγῇ καὶ χαρᾷ καὶ τὰς αἰσθήσεις πάσας ἀλλοιωθείς. ὡς ἄγγελος ἐν ὑλικῷ σώματι, ἄϋλος τοῖς ἀνθρώποις συναναστρέφεται» (Ἑλλ. Πατρολ. 893). (Ἐκεῖνος ὅστις ἐπλησίασε τὰ ὅρια τῆς ἀπαθείας, ἔχων τὸ ἀληθινὸν θέαμα ἐν σχέσει μὲ τὸν Θεὸν καὶ τὴν φύσιν τῶν ὄντων, δέχεται τὸ ἄφθονον φῶς τοῦ Πνεύματος. Ἀφοῦ δὲ μὲ τὸν νοῦν του ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὴν κοσμικὴν αἴσθησιν, τρέχει πρὸς τὰ ἐπάνω πρὸς τὸν οὐρανὸν καὶ βλέπει τὸ θεϊκὸν κάλλος καὶ κατὰ θεοπρεπῆ τρόπον διατρίβει εἰς τοὺς θείους τόπους μὲ σιγὴν καὶ χαρὰν καὶ ἀφοῦ ὑποστῇ ἀλλοίωσιν ὡς πρὸς ὅλας του τὰς αἰσθήσεις, ὡσὰν νὰ εἶναι ἄγγελος μέσα εἰς ὑλικὸν σῶμα, συναναστρέφεται ὡσὰν ἄϋλον ὂν μὲ τοὺς ἀνθρώπους). Ἡ ἑρμηνευθεῖσα περικοπὴ εἶναι λίαν ἀξιοσημείωτος, διότι καθιστᾷ κατάδηλον τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀντιλήψεων τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας ἐπὶ τοῦ ἀσκητικοῦ μυστικισμοῦ. Ἐν τῷ ἑρμηνευθέντι τμήματι γίνεται λόγος περὶ «ἀλλοιώσεως τῶν αἰσθήσεων», διὰ τῆς ὁποίας ὁ ἐν τῇ σαρκικῇ ζωῇ διατελῶν ἄνθρωπος μεταβάλλει φύσιν καὶ γίνεται ἄϋλος. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον διϊσχυρίζοντο καὶ οἱ Στωικοὶ ὅτι διὰ τῆς συμμορφώσεως πρὸς τὸν λόγον τελεῖται αἰφνιδία μεταμόρφωσις τοῦ ἀνθρώπου καὶ γίνεται οὗτος «σοφός». Εἰς τὰ προηγούμενα ἐσημειώσαμεν ὅτι ὁ Στωϊκισμὸς εἶχεν εἰσέλθει εἰς τὴν ἀσκητικὴν διὰ τοῦ Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου, ὅστις ἐπιδρᾷ συνεχῶς ἐπὶ τῆς μυστικῆς ἀσκητικῆς. Ἐπίδρασιν τοῦ Στωικισμοῦ προδίδει προσέτι καὶ ἡ ἀντιστοιχία τῶν πέντε αἰσθήσεων πρὸς τὰ πέντε εἴδη τῶν ἀρετῶν. Εἰς τὴν ὅρασιν ἀντιστοιχεῖ ἡ ἀγουπνία, εἰς τὴν ἀκοὴν ἡ μελέτη, εἰς τὴν ὀσφρησιν ἡ εὐχή, εἰς τὴν γεῦσιν ἡ ἐγκράτεια καὶ εἰς τὴν ἁφὴν ἡ ἡσυχία. Διὰ τῶν πέντε τούτων ἀσκήσεων ὁ λόγος «καθαίρει τὸν νοῦν τῆς ἰδίας ψυχῆς καὶ λεπτύνας διὰ τούτων αὐτὸν. ἀπαθῆ καὶ διορατικὸν αὐτὸν ἀπεργάζεται». Ἡ χρῆσις τῆς ἐκφράσεως «λεπτύνας» μᾶς μετάγει εἰς τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Στωϊκισμοῦ. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ παρατηροῦμεν ὅτι εἶναι ἐσφαλμένη ἡ ἀντίληψις, ἡ βλέπουσα εἰς τὸν ἀνατολικὸν μυστικισμὸν ἀποκλειστικὴν τοῦ νεοπλατωνισμοῦ ἐπίδρασιν. Εἶναι ἐπ' αὐτοῦ αἰσθητὴ ἡ ἰσχυρὰ ἐπίδρασις τοῦ Στωϊκισμοῦ καὶ τῆς ἀριστοτελικῆς ἀντιλήψεως, τῆς θεωρούσης τὸν Θεὸν ὡς νοῦν καὶ ὡς κινοῦντα τὸν κόσμον, κατόπιν ἔρωτος ἐκπορευομένου ἐκ τῆς καλλονῆς του. Οὕτω ὁ Σταθᾶτος εἰς τὸ 28ον ἐκ τῶν γνωστικῶν κεφαλαίων του γράφει: «Νοῦς ἐστὶν ὁ Θεὸς καὶ αἰτία τῆς τοῦ παντὸς ἀεικινησίας καὶ πάντες οἱ νόες ἐν αὐτῷ τῷ πρώτῳ νοῖ τήν τε στάσιν ἔχουσι μόνιμον καὶ τὴν κίνησιν ἀκατάληκτον» (Ἑλλ. Πατρολ. 965). (Εἶναι αἴτιος τῆς ἀκα-

ταπαύστου κινήσεως καὶ μέσα εἰς αὐτὸν ὡς πρῶτον ἔχουῦ πάντα τὰ νοητικὰ ὄντα τὴν μόνιμον στάσιν καὶ τὴν ἄνευ τέλους κίνησιν). Συγχρόνως συνδέει τὴν ἀριστοτελικὴν αὐτὴν ἀντίληψιν καὶ μὲ τὴν πλατωνικήν, τὴν θεωρούσαν τὸν Θεὸν ὡς τὸ ἀγαθόν, τὸ ἀποτελοῦν τὴν ὑπερβατικὴν ἀρχήν. Εἰς τὸ πρῶτον ἐκ τῶν γνωστικῶν κεφαλαίων γράφει: «Νοῦς ἀπαθής ἐστιν ὁ Θεὸς ὑπὲρ πάντα νοῦν καὶ πᾶσαν ἀπάθειαν· φῶς καὶ πηγὴ φωτὸς ἀγαθοῦ». Εἰς τὰ φυσικὰ κεφάλαια εὑρίσκει ὁ Στηθᾶτος τὴν εὐκαιρίαν νὰ χρησιμοποιήσῃ καὶ τὸ σωκρατικὸν παράγγελμα «γνῶθι σαυτόν» ὡς δυνάμενον νὰ προαγάγῃ τὴν ψυχὴν εἰς τὴν καθαρότητα. «Γνῶθι σαυτὸν· καὶ τοῦτό ἐστιν ἡ ἀληθινὴ τῷ ὄντι ταπείνωσις, ἡ ταπεινοφρονεῖν ἐκδιδάσκουσα, ἡ συντρίβουσα τὴν καρδίαν... τὸ γὰρ ἑαυτὸν ἐπιγνῶναι τέλος τιθ τῶν ἀρετῶν ἐργασίας» (Ἑλλ. Πατρολ. 916) (Ἡ αὐτοεπίγνωσις εἶναι ἡ ἀποκορύφωσις τῆς ἀρετῆς). Ὁ Στηθᾶτος κινεῖται μὲ μεγάλην εὐχέρειαν μέσα εἰς τὰς ἑλληνικὰς φιλοσοφικὰς ἀντιλήψεις. Εἰς τὰ κεφάλαια ὑπάρχουν πλεῖστοι ψυχολογικοὶ ὁρισμοὶ καὶ θὰ ἤξιζε τὸν κόπον νὰ ἐρευνηθῇ ἡ πηγή, ἐκ τῆς ὁποίας ἀρύεται τούτους.

Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν φυσικῶν κεφαλαίων, εἰς τὰ ὁποῖα ἐξετάζει τὴν σαρκικὴν καὶ ψυχικὴν κατάστασιν τοῦ βίου, παρουσιάζων ἓν εἶδος βιολογικῆς καὶ ψυχολογικῆς ἀνθρωπολογίας, ὁρίζει ὡς ἀρχὴν καὶ ἀφετηρίαν τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν καταφρόνησιν τῆς ὁρατῆς κτίσεως. Τὸ μέσον τῆς τελειώσεως εἶναι ἡ τῆς «καρδίας καὶ τοῦ νοὸς κάθαρσις, ἐξ ἧς ἡ νοερὰ τῶν νοητῶν ὀφθαλμῶν ἀποκάλυψις καὶ ἡ ἐπίγνωσις τῆς κεκρυμμένης ἐν ἡμῖν τῶν οὐρανῶν βασιλείας». Τὸ τρίτον στάδιον εἶναι «ἀκατάσχετος ἔρως τῶν ὑπὲρ φύσιν τοῦ Θεοῦ δωρεῶν καὶ φυσικὴ ἐπιθυμία τῆς μετὰ Θεοῦ συναφείας, αὐτῆς τῆς ἐν αὐτῷ καταπαύσεως» Ἑλλ. Πατρ. 900. (Φυσικὴ ἐπιθυμία νὰ ἔλθωμεν πρὸς τὸν Θεὸν εἰς συνάφειαν ἦτις συγχρόνως εἶναι ἐφησύχασις ἐν αὐτῷ). Εἰς τὸ χωρίον τοῦτο εὑρίσκομεν ὄχι μόνον τὴν ὅρασιν τοῦ φωτὸς (ἡ νοερὰ τῶν νοητῶν ὀφθαλμῶν ἀποκάλυψις), ἀλλὰ καὶ τὴν συνένωσιν μὲ τὴν θείαν οὐσίαν (συνάφεια) καὶ τὸ ἰδιαίτερα τῆς ἡσυχίας «κατάπαυσις ἐν αὐτῷ». Περισσότερον ὁριστικὸς καθορισμὸς τῆς ἡσυχίας, ἐξ ἧς μετὰ ταῦτα ἀπέρρευσεν ὁ ἡσυχασμός, δίδεται εἰς τὸ 64 ἐκ τῶν φυσικῶν κεφαλαίων : «Ἡσυχία ἐστὶ νοὸς κατάστασις ἀνενόχλητος, γαλήνη ἐλευθερίας καὶ ἀγαλλιωμένης ψυχῆς, καρδίας ἐν Θεῷ βάσει ἀτάραχος καὶ ἀκύμαντος, θεωρία φωτός, γνῶσις Θεοῦ καὶ μυστηρίων, λόγος σοφίας ἐκ καθαρᾶς διανοίας, ἄβυσσος νοημάτων Θεοῦ, ἁρπαγὴ νοός, ὁμιλία Θεοῦ ἀκοίμητος, ἄπονος ἐν πόνοις μεγάλοις ἀνάπαυσις καὶ τέλος ἕνωσις μετὰ Θεοῦ καὶ συνάφεια». Εἶναι φανερὸν ὅτι διὰ τῆς περικοπῆς ταύτης ἐκχριστιανίζονται ἅπαντα τὰ ἠθικὰ ἰδεώδη τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἡ ἀπάθεια τῶν Στωϊκῶν, ἡ γαλήνη τῶν Ἐπικουρείων, ἡ μὲ τὸ πρῶτον ἓν δι' ἐκστάσεως συναφεια τῶν Νεοπλατωνικῶν. Τὸ ἰδεῶδες τῆς θεώσεως εὑρίσκεται σαφῶς ἐκφρασμένον καὶ εἰς τὸ 93 κεφάλαιον : «Ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος γεγονὼς σὰρξ καὶ τὴν ἡμετέραν φύσιν ἐν ἑαυτῷ ὑποστήσας ὡς Θεὸς τέλειος ταύτην ἀναπλάσας ἐθέωσε». (Ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ ἀφοῦ ἔγινε σὰρξ καὶ ἔδωκεν ὑπόστασιν μέσα εἰς τὸ πρόσωπόν του εἰς τὴν ἰδικήν μας φύσιν,, ὡς τέλειος Θεὸς τὴν ἀνεδημιούργησε καὶ τὴν ἐθέωσεν). Εἰς τὰ γνωστικὰ κεφάλαια μᾶς παρέχει ὁ Στηθᾶτος σύντομον ἔκθεσιν τῆς θεολογίας καὶ τῆς νοολογίας του. Ὁρίζει τὸν Θεὸν ὡς νοῦν ἀπαθῆ ἱστάμενον «ὑπερεπέκεινα τῶν ἐν σοφίᾳ ὑπ' αὐτοῦ δημιουργηθέντων κτισμάτων». Ὁμιλεῖ κατόπιν περὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος, μετὰ ταῦτα δὲ περὶ τοῦ ἀνθρώπου ὡς πλάσματος πλασθέντος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Ὅπως, λέγει ὁ Στηθᾶτος,, ἔχει ἐν ἑαυτῷ ὁ Θεὸς «τὴν γνῶσιν, τὰς φύσεις καὶ τοὺς λόγους πάντων τῶν ὄντων», τοιουτοτρόπως καὶ τὸν κατ' εἰκόνα αὐτοῦ πλασθέντα ἄνθρωπον ὡς βασιλέα τῆς κτίσεως «πάντων ἔχειν ἐποίησε τῶν ὄντων τοὺς λόγους καὶ τὰς φύσεις καὶ τὴν γνῶσιν ἐν ἑαυτῷ». Κατὰ τὸν Νικήταν ὁ ἄνθρωπος εἶναι μικρόκοσμος περιεχων μέσα του τὰς φύσεις ὅλων τῶν ὄντων: «Τὸ μὲν ξηρὸν καὶ ψυχρὸν τοῦ χυμοῦ ἐκ γῆς ἔχει, τὸ δὲ θερμὸν τοῦ αἵματος καὶ ὑγρὸν ἐξ ἀέρος καὶ ἐκ πυρός, τὸ δὲ ὑγρὸν τοῦ φλέγματος καὶ ψυχρὸν ἐξ ὕδατος, καὶ ἐκ μὲν τῶν φυτῶν τὸ αὐξητικόν, ἐκ δὲ τῶν ζωοφύτων τὸ θρεπτικόν, ἐκ δὲ τῶν ἀλόγων ζώων τὸ παθητικόν, ἐκ τῶν ἀγγέλων τὸ νοερόν τε καὶ λογικόν, παρὰ δὲ Θεοῦ τὴν πνοὴν αὐτὴν τὴν ἄϋλον, τὴν ἀσώματον καὶ ἀθάνατον ψυχήν». Ἑλλ. Πατρ. 960. Τὸ χρέος τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὰ ὑλικὰ στοιχεῖα καὶ διὰ τῆς νοήσεως νὰ ἀνυψοῦται πρὸς τὸν Θεόν. Κατὰ τὴν ὕψωσιν διατρέχει ὁ ἄνθρωπος τρία στάδια. Τὸ πρῶτον εἶναι τὸ στάδιον τῆς καθάρσεως εἰς τὸ ὁποῖον μᾶς ἀνυψώνει ἡ πρακτικὴ ἀσκητική, τὸ δεύτερον τὸ τῆς ἐλλάμψεως εἰς ὃ ἀνυψούμεθα διὰ τῆς φυσικῆς θεωρίας. Κατὰ τὸ τρίτον «μυστικὸν» στάδιον ἀποκτῶμεν τὴν συνάφειαν μὲ τὸ πρῶτον φῶς καὶ ἐπαναπαυόμεθα εἰς αὐτό. «Μία καὶ πρώτη βάσις τῶν ἐπεκτεινομένων εἰς προκοπὰς ἡ γνῶσις τῶν ὄντων ἐκ τῆς ἐμπράκτου ἐπιγιγνομένη φιλοσοφίας. Δευτέρα ἡ τῶν κεκρυμμένων μυστηρίων τοῦ Θεοῦ ἐπίγνωσις ἀπὸ τῆς φυσικῆς θεωρίας μυσταγωγουμένη. Καὶ τρίτη ἡ μετὰ τοῦ πρώτου φωτὸς συνάφεια καὶ ἀνάκρουσις, ἐν ᾗ πάσης προκοπῆς ἐμφιλοσόφου καὶ θεωρίας ἀνάπαυσις». Ἑλλ. Πατρ. 968. Εἶναι κατάδηλον ὅτι καὶ εἰς τὴν περικοπὴν αὐτὴν ὑπάρχουν ὅροι προερχόμενοι ἐκ τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας «προκοπή» καὶ «ἀνάκρασις». Εἰς τὸ 41 κεφάλαιον ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀνωτέρω διαχωρισμοῦ διακρίνει ὁ Στηθᾶτος τρεῖς τάξεις τῶν σημειούντων προκοπὴν εἰς τὴν ἀρετάς, τὴν καθαρτικήν, τὴν φωτιστικὴν καὶ μυστικήν. «Διὰ τῶν τριῶν τούτων τάξεων ἀνερχόμενος ὁ σπουδαῖος αὐξάνεται τὴν κατὰ Χριστὸν ἡλικίαν, καὶ γίνεται εἰς ἄνδρα τέλειον, εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ». Ἡ καθαρτικὴ εἶναι ἡ διεξαγωγὴ τοῦ ἀσκητικοῦ ἀγῶνος. Ἡ φωτιστικὴ ἀναβιβάζει τὸν προκόψαντα εἰς τὴν πρώτην ἀπάθειαν. Ἡ μυστικὴ δίδει τὴν δυνατότητα νὰ φθάσῃ ὁ μυούμενος εἰς «τὰς ἄνω τάξεις τῶν οὐρανῶν» καὶ νὰ μυσταγωγηθῇ εἰς τὰ ἀπόκρυφα μυστήρια τοῦ Θεοῦ. Ἀποκτᾷ ὁ τελειωθεὶς τὴν τετράδα τῶν «γενικῶν ἀρετῶν», ἤτοι τὴν φρόνησιν, τὴν δικαιοσύνην, τὴν ἀνδρείαν καὶ τὴν σωφροσύνην. Εἰς ἑκάστην δὲ ἐκ τῶν τεσσάρων τούτων ἀντιστοιχοῦν δύο ἐπὶ πλέον ἀρεταί. Εἰς τὴν φρόνησιν ἡ γνῶσις καὶ ἡ θεωρία, εἰς τὴν δικαιοσύνην ἡ διάκρισις καὶ ἡ εὐσυμπάθητος γνώμη (διάθεσις), εἰς τὴν ἀνδρείαν ἡ ὑπομονὴ καὶ ἡ σταθερὰ ἔνστασις (ἐπιμονή), εἰς τὴν σωφροσύνην ἡ ἀγνεία καὶ ἡ παρθενία. Εἶναι ἀξιοπαρατήρητον ὅτι ὁ Νικήτας λαμβάνει ὡς βάσιν τὰς τέσσαρας πλατωνικὰς ἀρετάς. Ὁ διὰ τῆς μυστικῆς τάξεως μυηθεὶς «εἰς γνόφον θεολογίας ἐν ἀρρήτῳ σιγῇ εἰσέρχεται, καὶ τὸ κάλλος κατανοεῖ τοῦ ὄντος, ἐν φωτὶ νοημάτων ἀφράστου σοφίας». (Εἰσέρχεται εἰς τὸ σκοτεινὸν ἄβυσσον τῆς θεολογίας μὲ ἄρρητον σιγὴν καὶ κατανοεῖ τὸ κάλλος τοῦ ὄντος φωτιζόμενος ἀπὸ νοήματα περιέχοντα ἀνέκφραστον σοφίαν) Ἑλλην. Πατρ. 120, 980. Ἡ ἐπίγνωσις τοῦ Θεοῦ μετατρέπεται εἰς «ἐγνῶσθαι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ», εἰς τὸ νὰ γίνῃ δηλαδὴ γνωστὸς καὶ συστηθῇ εἰς τὸν Θεὸν ὁ ἄνθρωπος. Ὁ Στηθᾶτος ἀναφερόμενος εἰς ἓν χωρίον τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ τὸ ὁποῖον παρεθέσαμεν εἰς τὰ προηγούμενα, εἰς τὸ ὁποῖον λέγεται ὅτι τὸν Θεὸν δὲν δυνάμεθα νὰ ἴδωμεν κατὰ πρόσωπον, λέγει: «Τὸ ἀνελθεῖν ἐν τῷ Σιναίῳ ἐστὶ τὸ ἰδεῖν οὐ τοῦ Θεοῦ τὰ ὀπίσθια, ἀλλ' αὐτὸν τὸν Θεὸν ἐν τῇ δόξῃ αὐτοῦ». Τὸ χωρίον τοῦτο ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Στηθᾶτος ὑπερβαίνει τὰ ὑπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς φιλοσοφίας τιθέμενα εἰς τὴν θεωρίαν ὅρια. Εἰς τὸ τελευταῖον ἐκ τῶν γνωστικῶν κεφαλαίων εὑρισκόμεθα πρὸ ἑνὸς ἀριθμολογικοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ Θεοῦ : «Θεὸς Μονὰς καὶ Τριάς, ἀπὸ μονάδος ἀρχόμενος εἰς ἑαυτὸν οἷα δὴ δεκὰς κυκλικῶς τελειοῦται. Οὗτος τὰς πάντων ἀρχὰς καὶ τὰ τέλη ἐντὸς ἔχει. Ἔστι δὲ πάντων ἐκτός, ὡς ὑπερκείμενος τῶν ὅλων». (Ὁ Θεὸς εἶναι Μονὰς καὶ Τριάς, ἀρχίζων ἀπὸ μονάδα καὶ μὲ κυκλικὴν κίνησιν ἐπανερχόμενος εἰς τὸν ἑαυτόν του ὅπως ἡ δεκάς. Οὗτος περιβάλλει ὅλων τῶν ὄντων τὰς ἀρχὰς καὶ τὰ τέλη. Εἶναι δὲ ἐκτὸς πάντων, ἐπειδὴ ὑπέρκειται τῶν ὄντων». Διὰ τοῦ τελευταίου χαρακτηρισμοῦ ἀπομακρύνεται ὁ Νικήτας ἀπὸ τὰς πανθεϊστικὰς δοξασίας θέτων τὸν Θεὸν ὡς ὑπερβατικὴν ἀρχήν. Εἶναι αἰσθητὴ προσέτι ἡ παρουσία πυθαγορικῶν ἀριθμολογικῶν ἀντιλήψεων. Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω δυνάμεθα νὰ ἀποφανθῶμεν ὅτι ὁ μέγας οὗτος μυστικὸς ἐπιχειρεῖ νὰ ἐνσωματώσῃ ὅλας τὰς μυστικιστικὰς τάσεις τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας εἰς τὸν χριστιανικὸν μυστικισμὸν φροντίζων νὰ μὴ προσκρούσῃ εἰς τὰ δόγματα. Διὰ νὰ ἐπιχειρήσῃ μίαν τοιαύτην ἑνσωμάτωσιν ἦτο γνώστης τῆς παλαιᾶς φιλοσοφίας καὶ εἶχε προικισθῇ μὲ ἰσχυρὰν φιλοσοφικὴν διανοησιν δυναμένην νὰ διακρίνῃ καὶ νὰ ταξιθετῇ ὀρθῶς τὰς παραδεδομένας δοξασίας.

Ὁ 12ος αἰὼν καὶ ἡ κατ' αὐτὸν λογοτεχνικὴ ἀναγέννησις.

Μὲ τὴν ἄνοδον εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν (1081—1185) καταβάλλεται σημαντικὴ προσπάθεια νὰ ἀνακαινισθῇ ἡ αὐτοκρατορία καὶ νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸν διαμέτωπόν της ἀγῶνα,, ἀφ' ἑνὸς μὲν κατὰ τῆς ἐκ δυσμῶν λατινικῆς διεισδύσεως καὶ ἀφ' ἑτέρου κατὰ τῆς ἐξ ἀνατολῶν προχωρήσεως τῶν Τούρκων. Καίτοι δὲ τὸ κράτος ἦτο ὑποχρεωμένον νὰ ἀντιμετωπίζῃ τοὺς Σταυροφόρους, τοὺς Τούρκους, τοὺς Νορμανδούς, τοὺς Πατσινάκας καὶ τοὺς Κομάνους, συνέχιζε περισσότερον ἔντονον καὶ τὴν προσπάθειάν του πρὸς ἀναβίωσιν τῆς ἀρχαίας παιδείας. Κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα ἡ πνευματικὴ κίνησις ἐμφανίζεται ὡς λογοτεχνικὴ ἀναγέννησις ἐκπροσωπουμένη ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς Νικηφόρον τὸν Βρυέννιον, Ἄνναν τὴν Κομνηνήν, Κίνναμον καὶ Νικήταν τὸν Ἀκομινάτον. Ἡ ἀνθησις αὐτὴ τῆς ἱστοριογραφίας μαρτυρεῖ ὅτι ἡ ἐποχὴ ἐκείνη εἶχε πλήρη συνείδησιν τῆς ἱστορικῆς της ἀποστολῆς, ἦτις συνίστατο εἰς τὴν ἀνασύνδεσιν τοῦ συγχρόνου βίου μὲ τὰς ἱστορικὰς ρίζας του τὰς ἐγκειμένας εἰς τὸ ἑλληνικὸν παρελθόν. Πολλοὶ μελετηταὶ τῆς ἐποχῆς ταύτης θεωροῦν ὡς ἀστόχημα τὸ ὅτι παρετηρήθη στροφὴ πρὸς τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα καὶ προσπάθεια νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς ὄργανον χρήσεως ἡ ἀρχαία γλῶσσα. Λησμονοῦν οἱ ἐπικριταὶ ὅτι ἄνευ τῆς τοιαύτης ἀναδρομῆς εἰς τὰς ἐθνικὰς ρίζας ὁ μεσαιωνικὸς Ἑλληνισμὸς θὰ ἔχανε τὴν ἐθνικὴν καὶ πολιτικὴν του αὐθυποστασίαν καὶ θὰ συνεχωνεύετο μὲ τοὺς λοιποὺς χριστιανικοὺς λαούς. Ἡ τοιαύτη συγχώνευσις πράγματι συνέβη ἐν Κάτω Ἰταλίᾳ καὶ Σικελίᾳ. Οἱ ἐκεῖ Ἕλληνες ἔχασαν τὴν ἐθνικὴν πολιτικὴν των συνείδησιν ὅταν ἀπεκόπησαν ἀπὸ τὴν παράδοσιν τῆς ὁποίας φορεὺς ἦτο ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία. Ἡ λογοτεχνικὴ ἄρα ἀναγέννησις τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος πρέπει νὰ ἀποδοθῇ εἰς ἐνστικτώδη ἀντίδρασιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, τὸ ὁποῖον προαισθανόμενον τὴν ἐπερχομένην ἐκ δυσμῶν καὶ ἀνατολῶν θύελλαν ἠθέλησε νὰ στερεωθῇ ἐπὶ τοῦ πατρίου πνευματικοῦ ἐδάφους. Ὅσον, ἀξιόλογα καὶ ἂν ἦσαν τὰ στοιχεῖα τῆς λαϊκῆς ζωῆς, δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ ἐπιβιώσουν ἂν δὲν ἐχρησιμοποιεῖτο ἡ δύναμις τῆς πνευματικῆς παραδόσεως. Ἡ λογοτεχνικὴ ἀναγέννησις τοῦ 12ου αἰῶνος ἔχει τὴν σημασίαν της ἐπιστροφῆς εἰς τὴν παλαιὰν πνευματικὴν παράδοσιν. Κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον καὶ ἡ φιλοσοφικὴ κίνησις συγκλίνει πρὸς τὴν λογοτεχνικὴν καὶ φιλολογικήν. Διότι οἱ ἀσχολούμενοι μὲ τὴν φιλοσοφίαν καταγίνονται κυρίως μὲ τὴν φιλολογικὴν ἑρμηνείαν καὶ σχολιασμὸν τῶν φιλοσοφικῶν κειμένων. Δὲν ἀσχολοῦνται μὲ τὴν διατύπωσιν νέων φιλοσοφικῶν δοξασιῶν. Ὁ σκοπὸς των εἶναι νὰ

ἀναζωπυρήσουν τὸ παλαιὸν φιλοσοφικὸν πνεῦμα διὰ τῶν σχολίων καὶ τῆς ἑρμηνείας. Ἕνεκα τούτου καὶ ἡ φιλοσοφικὴ κίνησις λαμβάνει χαρακτῆρα ἑρμηνευτικόν. Οἱ σχολιασταὶ εἶναι κυρίως ἑρμηνευταὶ κινούμενοι μεταξὺ τῆς φιλοσοφίας καὶ φιλολογίας. Ὁ τρόπος οὗτος τῆς ἐργασίας καταδεικνύει τὴν ἀγάπην καὶ τὴν προσκόλλησιν πρὸς τὰ κείμενα. Εὑρισκόμεθα εἰς τὰ πρόοίμια τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Διότι ὁ ἀνθρωπισμὸς ἔχει ὡς κύριον χαρακτηριστικὸν ὅτι θεωρεῖ ἀναντικατάστατον τὴν ἀξίαν τοῦ κλασσικοῦ προτύπου εἰς τὴν γλῶσσαν εἰς τὴν ὁποίαν ἐγράφη. Οἱ ἀνθρωπισταὶ βλέπουν τὴν γλῶσσαν ὡς πνευματικὴν ἔκφρασιν τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς. Εἰς τὴν τοιαύτην κίνησιν λαμβάνει ἐνεργὸν μέρος καὶ ὁ κλῆρος. Τέσσαρες μητροπολῖται, ὁ Εὐστράτιος τῆς Νικαίας ὀπαδὸς τοῦ Ἀριστοτέλους, ὁ Εὐστάθιος τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ Γρηγόριος τῆς Κορινθου καὶ ὁ Μιχαὴλ ὁ Ἀκομινάτος πρωταγωνιστοῦν διὰ τὴν πνευματικὴν ἀναγέννησιν. Ἀποδεικνύουν διὰ τῆς δράσεώς των ὅτι ἡ ἀντίληψις καθ' ἣν ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ὑπῆρξε δύναμις ἀντιδραστικὴ τυγχάνει ἀναξία συζητήσεως. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ αἰῶνος τούτου γίνεται περισσότερον αἰσθητὴ καὶ ἡ ὕπαρξις τοῦ δημώδους κοινοχρήστου γλωσσικοῦ ἰδιώματος. Εἶναι πρόδηλον ὅτι εἰς τὴν πνευματικὴν ζωὴν συμμετέχουν ἐνεργῶς καὶ τὰ λαϊκὰ στρώματα. Ἡ φιλοσοφικὴ κίνησις τοῦ 12ου αἰῶνος συνεχίζει τὴν ὀρθολογιστικὴν κατεύθυνσιν τὴν ὁποίαν εἶχεν εἰσαγάγει ὁ Ἰωάννης ὁ Ἰταλός, περιορίζει ὅμως ταύτην εἰς τὴν μελέτην τῆς ἀριστοτελικῆς λογικῆς.

Ἡ φιλοσοφικὴ κίνησις τοῦ 12ου αἰῶνος

Εὐστράτιος ὁ Νικαίας (1050-1120). Ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ἰταλοῦ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον παρέσχεν ἀφορμὴν νὰ θεωρηθῇ καὶ αὐτὸς αἱρετικὸς καὶ νὰ ὑποστῇ δίωξιν. Εἰς σύγγραμμά του τὸ ὁποῖον, ὡς εἶπεν ὁ Ἴδιος ἀπολογούμενος, δὲν προώριζε διὰ νὰ τεθῇ εἰς κυκλοφορίαν, διετύπωνε τὴν ἀντίληψιν ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη φύσις παρὰ τῷ Χριστῷ «καὶ πρότερον καὶ νῦν τῷ Πατρὶ δουλεύει» (δουλεύει εἰς τὸν Θεὸν), εἶναι κατωτέρα κατὰ τὴν ἀξίαν καὶ τείνει νὰ τελειοποιηθῇ διὰ τῆς ἀρετῆς. Λόγῳ τῆς ἀντιλήψεώς του ταύτης παραπεμφθεὶς κατὰ τὸ 1117 ἐνώπιον Συνόδου ἐδήλωσε μετάνοιαν, ἀποδεχθεὶς ὅτι: «ὑψώθη τὸ πρόσλημμα ἀπ' αὐτῆς τῆς προσλήψεως, καὶ τοσοῦτον ὥστε πως ταὐτὸν τῷ κτίσαντι». Ἀκολουθῶν τὴν μέθοδον τοῦ διδασκάλου του ἐχρησιμοποίει καὶ πρακειμένου περὶ τῶν θεολογικῶν προβλημάτων τὸν συλλογισμόν. Τοῦτο καταφαίνεται ἐκ τοῦ τίτλου συγγράμματός του τὸ ὁποῖον ἐπιγράφεται «Ἔλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῶν λεγόντων μίαν φύσιν ἐπὶ τοῦ Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἡμῶν, ἐκ λογικῶν καὶ φυσικῶν καὶ θεολογικῶν ἐπιχειρήσεων, ἐξ ὧν δείκνυται ἀναγκαίως ἐκ δύο φύσεων εἶναι τὸν Σωτῆρα Χριστόν». Εἶναι πρόδηλον ὅτι ὁ Εὐστράτιος νομίζει ὅτι δύνανται νὰ ἀποδειχθοῦν θεολογικὰ ζητήματα δι' ἐπιχειρημάτων θεολογικῶν, λογικῶν καὶ φυσικῶν. Ἀλλὰ προσαχθεὶς ἐνώπιον τῆς Συνόδου ἠναγκάσθη νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι εἶναι ἀνεφάρμοστος ἡ συλλογιστικὴ μέθοδος προκειμένου περὶ τῶν ἀναποδείκτων ἀρχῶν τῆς πίστεως: «Ὁ λέγων ἐπὶ τῶν ἀναποδείκτων ἀρχῶν τῆς πίστεως δεῖν συλλογίζεσθαι καὶ ἐφ' ὧν οὐκ ἐχρήσαντο συλλογισμοῖς οἱ ἅγιοι... ἀποβαλλέσθω οὐ μόνον ὡς ἀσεβῆς, ἀλλὰ καὶ ὡς μωρὸς καὶ ἀνόητος» (Βλ. Β. Στεφανίδου Ἐκκλ. Ἱστορ. 389). Ὁ Εὐστράτιος ἔγραψε σχόλια εἰς τὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια καὶ εἰς τὰ «Ἀναλυτικὰ Ὕστερα», ἅτινα ἔχουν χαρακτῆρα ἑρμηνευτικόν. Τὰ ἔργα μεταφρασθέντα εἰς τὴν λατινικὴν ἤσκησαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκυινάτου καὶ τοῦ Ἀλβέρτου τοῦ Μεγάλου, διηκόλυναν δὲ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ ἀριστοτελισμοῦ ἐν τῇ Δύσει.

Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἔζησε καὶ ὁ Θεόδωρος ὁ Σμύρνης ὅστις διεδέχθη τὸν Ἰωάννην τὸν Ἰταλὸν εἰς τὴν ἕδραν τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς. Περιεσώθη, ἀλλὰ μένει ἀνέκδοτον ἔργον του ὑπὸ τὸν τίτλον· «Ἐπιτομὴ τῶν ὅσα περὶ φύσεως καὶ τῶν φυσικῶν ἀρχῶν τοῖς παλαιοῖς διείληπται». Οὗτος φαίνεται ὅτι ἠκολούθει τὴν κατεύθυνσιν, ἣν εἶχεν ἐγκαινιάσει ὁ Ψελλός. Ἐπίσης ἐπικράτησιν τοῦ πλατωνισμοῦ παρατηροῦμεν καὶ εἰς τὸν Μιχαὴλ τὸν Ἰταλικόν, μητροπολίτην Φιλιππουπόλεως, ὅστις ὑπῆρξε διδάσκαλος εἰς τὴν πατριαρχικὴν σχολὴν ἐπὶ Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ (1118—1143). Ὁ Θεόδωρος ὁ Πρόδρομος ἐξυμνεῖ τοῦτον ὡς δεύτερον Πλάτωνα.

Ὁ τῆς Φιλίππου πρόεδρος Ἰταλικὸς ὁ πάνυ
ὁ μιμητὴς τοῦ Πλάτωνος καὶ μετ' ἐκεῖνον Πλάτων

Πλατωνικὸς ὑπῆρξε καὶ ὁ Θεόδωρος ὁ Πρόδρομος. Εἰς πραγματεῖσιν του ἀναφερομένην εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος τεθὲν πρόβλημα: «Περὶ μεγάλου καὶ μικροῦ, περὶ τοῦ πολλοῦ καὶ ὀλίγου», δηλαδὴ τοῦ στοιχείου τοῦ ἀποτελοῦντος τὴν ὕλην εὑρίσκει τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπιτεθῇ κατὰ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὁμοίως ἐπικρίνει εἰς τὸν διάλογόν του «Ξενέδημος» τὸ Περὶ τῶν πέντε φωνῶν σύγγραμμα τοῦ Πορφυρίου. «Κατὰ Πορφυρίου διάλογος: Ἀπορίαι ἀπὸ τῶν πέντε φωνῶν· Ξενέδημος ἢ φωναί». Εἰς τὸν Θεόδωρον ἀποδίδεται καὶ ποίημα ἀστρολογικὸν ἐκ 593 στίχων. Πάντως ἡ φιλολογικὴ ἔρευνα δὲν διηκρίνησε τὸ ζήτημα τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν προσωπικότητα τοῦ Προδρόμου διότι συγχέεται ὁ ἀρχαιομαθὴς Πρόδρομος μὲ ἄλλον ὁμώνυμον συγγραφέα γράψαντα τὰ γνωστὰ «πτωχοπροδρομικὰ» στιχουργήματα.

Ὁ Νικόλαος ἐπίσκοπος τῆς ἐν Μεσσηνίᾳ Μεθώνης τυγχάνει ὁ ἀξιολογώτερος ἐκ τῶν φιλοσοφούντων θεολόγων τοῦ 12ου αἰῶνος. Τὴν φιλοσοφικὴν του φήμην χρεωστεῖ εἰς τὸ ἔργον του «Ἀνάπτυξις θεολογικῆς στοιχειώσεως Πρόκλου τοῦ Νεοπλατωνικοῦ» (βλέπε ἔκδοσιν Φέμελ 1825). Διὰ τούτου κατεπολεμεῖτο ἡ περὶ ἀϊδιότητος τοῦ κόσμου θεωρία τοῦ Νεοπλατωνικοῦ Πρόκλου, τῆς ὁποίας ἡ ἀνασκευὴ εἶχεν ἀπασχολήσει τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν καὶ κατὰ τὸν πέμπτον αἰῶνα. Ἐσχάτως ὁ σοφὸς Ἕλλην ἐρευνητὴς Δ. Ρούσσος ἀνεκάλυψεν ὅτι τὸ 146 κεφάλαιον τοῦ ρηθέντος συγγράμματος τοῦ Νικολάου συμφωνεῖ κατὰ λέξιν μὲ ἀπόσπασμα ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Προκόπιον τὸν Γαζαῖον περὶ οὗ ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω ἐν τῇ ἐξιστορήσει τῆς φιλοσοφικῆς κινήσεως τοῦ 5ου αἰῶνος. Ἐκ τῆς ἀνακαλύψεως ταύτης τοῦ Ρούσσου ὁρμώμενος ὁ Ντρέσεκε ἠθέλησε νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὁλόκληρον τὸ σύγγραμμα τοῦ Νικολάου ἐπαναλαμβάνει ἀρχαιότερον σύγγραμμα τοῦ Προκοπίου. Ἡ γενίκευσις ὅμως αὕτη ὅπως ἔδειξεν ὁ Stiglmayr δὲν εἶναι ὀρθή, διότι ἐν τῷ συγγράμματι τοῦ Νικολάου περιέχονται στοιχεῖα ἀναφερόμενα εἰς γεγονότα τῆς ἐποχῆς του. Ἐκτὸς τούτου ἔχει γραφῆ τὸ σύγγραμμα εἰς ὕφος τὸ ὁποῖον προσιδιάζει εἰς τὸν Νικόλαον. Ἐκτὸς τοῦ ἔργου τούτου ἔγραψεν ὁ Νικόλαος καὶ τὸ σύγγραμμα «Ἐρωτήσεις καὶ Ἀποκρίσεις» καὶ τρεῖς πραγματείας περὶ τῶν ὑπὸ τῆς Θείας Προνοίας τεθέντων ὅρων τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Ἀλλὰ καὶ εἰς ταύτας παρεισάγονται τμήματα εἰλημμένα ἐκ παλαιοτέρων συγγραφέων. Τοῦτο ἀποτελεῖ συνήθειαν τῆς ἐποχῆς. Διότι κατὰ τὸν 12ον καὶ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας οἱ συγγραφεῖς ἀνατρέχουν εἰς τοὺς παλαιοτέρους τῆς Ἐκκλησίας Πατέρας παραθέτοντες ὁλόκληρα τμήματα ἐκ τῶν συγγραμμάτων των. Ὡς φιλόσοφος ὁ Νικόλαος κατεπολέμησε τὴν ὀνοματοκρατίαν (nominalismus) καὶ ἐχρησιμοποίησε φιλοσοφικὰ ἐπιχειρήματα διὰ νὰ καταπολεμήσῃ τὰς ὑπὸ τοῦ Σωτηρίχου Παντευγένου ὑποστηριχθείσας κακοδοξίας. Ἡ αἵρεσις αὕτη προήρχετο ἐκ τῆς μεγάλης ἐξαπλώσεως τῆς Νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας, συνεδέετο δὲ πρὸς τὰς αἱρετικὰς δοξασίας τῶν Εὐχιτῶν καὶ Βογομίλων. Διὰ τοῦτο ὁ Νικόλαος ἔγραψε τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν ἐναντίον τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Πρόκλου σύγγραμμά του.

Σύγχρονος τοῦ Νικολάου Μεθώνης τυγχάνει καὶ ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης. Ἐγεννήθη ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ, ἀκολουθήσας τὸν μοναχικὸν βίον, ἐχειροτονήθη διάκονος τῆς Ἁγίας Σοφίας. Λόγῳ τῆς μεγάλης μορφώσεώς του ἀνῆλθε ταχέως εἰς ἀνώτερα ἀξιώματα καὶ κατὰ τὸ 1174 προεχειρίσθη εἰς ἐπίσκοπον τῶν ἐν Λυκίᾳ Μύρων. Ἐπειδὴ δὲ συγχρόνως ἐχήρευσεν ἡ ἐπισκοπὴ Θεσσαλονίκης, ἐλαβε τὸν ἐκεῖ ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον. Προσέφερεν ἀνεκτιμήτους ὑπηρεσίας εἰς τὴν φιλολογίαν διὰ τῶν σχολίων ἅτινα ἔγραψεν εἰς τὸν Ὅμηρον καὶ τὸν Πίνδαρον. Ἀλλὰ διεκρίθη καὶ ὡς ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεύς, προσπαθήσας διὰ τῶν συγγραφῶν του νὰ ἀναμορφώσῃ τὸν μοναχικὸν βίον. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἔγραψε τὸ «Περὶ ὑποκρίσεως» σύγγραμμά του, καθὼς καὶ δύο ἄλλας πραγματείας «Ἐπίσκεψις βίου μοναχικοῦ ἐπὶ διορθώσει τῶν περὶ αὐτὸν» καὶ «Λόγος πρός τινα στηλίτην». Ἠγωνίσθη διὰ νὰ περιστείλῃ τὴν ἀπὸ ἠθικῆς ἀπόψεως δεινὴν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην κατάπτωσιν τοῦ μοναχικοῦ βίου. Ἡ ἐξάπλωσις τῶν νεοπλατωνικῶν φιλοσοφικῶν ἀντιλήψεων εἶχεν ἤδη ἀποσαθρώσει τὸ παλαιὸν ἀσκητικὸν ἰδεῶδες τοῦ μοναχικοῦ βίου. Ἤρχισε συνεπῶς νὰ ἐπέρχεται μία κοσμικοποίησις (saecularismus) τοῦ βίου τῶν μοναχῶν, ἥτις ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα τῆς στροφῆς πρὸς νέας ἀντιλήψεις. Ἀξία νὰ μνημονευθῇ εἶναι ἡ συμβολὴ εἰς τὰς φιλολογικὰς σπουδὰς ἡ γενομένη ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Κορίνθου Γρηγορίου, ὅστις κατέλιπεν ἀξιολογωτάτην συγγραφὴν περὶ διαλέκτων καὶ συντάξεως. Οἱ ἐπίσκοποι τοῦ 12 αἰῶνος ἦσαν βαθεῖς γνῶσται τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας καὶ συνήθιζον νὰ ἀναφέρωνται εἰς γεγονότα τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ νὰ κάμνουν χρῆσιν καὶ τῶν θρύλων τῆς μυθολογίας. Οὕτω ὁ Εὐθύμιος Μαλάκης εἰς ἐγκωμιαστικοὺς τοὺς λόγους ἐκδοθέντας ἐσχάτως ὑπὸ τοῦ Κ. Μπόνη («Θεολογία» ἔτους 1948, τεῦχ. Γ' σελ. 513 κ.ἑ.) κάμνει πολυαρίθμους τοιαύτας ἀναδρομάς, παραβάλλων τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ οὐ μόνον μὲ τὸν Θεμιστοκλέα, τὸν Βρασίδαν, τὸν Ἐπαμεινώνδαν, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς ὁμηρικοὺς ἥρωας. Συγκρίνει προσέτι καὶ τὸν Μανουὴλ καὶ πρὸς τὸν Πλάτωνα λέγων: «Πλάτων μὲν λόγῳ πλάττει τὴν πόλιν καὶ μόνῳ αὐτῷ περὶ τὸν γραφέα κάλαμον μικρὸν πονοῦσιν οἱ δάκτυλοι... ὁ δ' ἡμέτερος αὐτοκράτωρ ἐργοτέχνης ἐστὶν οὐχὶ λογοπλάθος, ἔργῳ μὲν κατασκευάζει τὴν πόλιν... εἰσάγει δ' ἅμα καὶ τοὺς πολίτας» (Ὁ μὲν Πλάτων μὲ λόγια πλάττει τὴν πόλιν καὶ μόνον αὐτοῦ κοπιάζουν τὰ δάκτυλά του γύρω ἀπὸ τὸν κάλαμον τῆς γραφῆς... ὁ δὲ ἰδικός μας αὐτοκράτωρ εἶναι τεχνίτης ἔργων καὶ οὐχὶ κατασκευαστὴς λόγων, πραγματικῶς κατασκευάζει τὴν πόλιν καὶ φέρει μέσα εἰς αὐτὴν τοὺς πολίτας).

Ἡ δογματικὴ θεολογία καὶ αἱ αἱρέσεις.

Πρὸς καταπολέμησιν τῶν τάσεων τὰς ὁποίας προεκάλεσεν ἡ ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων, ὁ Ἀλέξιος ὁ Κομνηνὸς παρώτρυνε τὸν Εὐθύμιον τὸν Ζιγαβηνὸν (ἢ Ζιγαδηνὸν) νὰ γράψῃ σύγγραμμα ὑπὸ τὸν τίτλον «Πανοπλία δογματική». Ὁ Ζιγαβηνὸς ἦτο μοναχὸς τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τῆς Περιβλέπτου, συνεδέετο δὲ δι' οἰκειότητος μὲ τὸν Ἀλέξιον. Ἡ Ἄννα Κομνηνὴ παραθέτει λίαν εὐνοϊκὰς κρίσεις σχετικῶς μὲ τὸν Ζιγαβηνόν. Τὸ βιβλίον του διαιρεῖται εἰς 28 «τίτλους». Ἡ εἰσαγωγὴ περιέχει πολεμικὴν κατὰ τῆς ἑλληνικῆς πολυθεΐας καὶ εἰδωλολατρείας. Στρέφεται προφανῶς κατὰ τῶν σημειωθεισῶν ροπῶν αἵτινες ἐδημιουργήθη-

σαν κατόπιν τῆς ἀναγεννήσεως τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν. Ἀκολουθεῖ κατόπιν ἀνάπτυξις τῶν περὶ Τριάδος, ἐνανθρωπήσεως καὶ Δημιουργίας δογμάτων, καὶ ἔπειτα ἀκολουθεῖ πολεμικὴ κατὰ τῶν αἱρέσεων. Λίαν ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ περιεχόμενον τῶν 23—28 τίτλων εἰς τοὺς ὁποίους καταπολεμοῦνται αἱ κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα λίαν διαδεδομέναι αἱρέσεις τῶν Ἀρμενίων, Μασσαλιανῶν, Παυλικιανῶν καὶ Βογομίλων. Ἐκτὸς τῆς «Πανοπλίας δογματικῆς» ἔγραψεν ὁ Ζιγαβηνὸς καὶ «Ἑρμηνευτικὰ ὑπομνήματα» εἰς τοὺς Ψαλμούς, τὰ Εὐαγγέλια καὶ εἰς τὰς Ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου. Κατὰ τὰς συγγραφάς του στηρίζεται εἰς τὰς γνώμας τῶν μετὰ τὴν ἐν Νικαίᾳ Σύνοδον Πατέρων.

Συνέχειαν τῆς «Πανοπλίας» τοῦ Ζιγαβηνοῦ ἐπιδιώκει νὰ ἀποτελέσῃ ὁ «Θησαυρὸς τῆς Ὀρθοδοξίας», ἔργον γραφὲν ἀπὸ τὸν Νικήταν Χωνιάτην. Οὗτος κατήγετο ἀπὸ τὰς Χώνας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ὑπῆρξεν ἀδελφὸς τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1182 ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινάτου. Ὁ Νικήτας εἶχεν ἀναμιχθῆ εἰς τὴν πολιτικήν, ἔλαβε τὸ ἀξίωμα τοῦ μεγάλου λογοθέτου καὶ ἐγκατεστάθη μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς Νίκαιαν, ἔνθα καὶ ἔγραψε τὸ μνημονευθὲν ἔργον του. Ὁ «Θησαυρὸς τῆς Ὀρθοδοξίας» ἀποτελεῖται ἐξ 27 βιβλίων, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξεδόθησαν μόνον 5 εἰς τὴν λατινικήν. Ἐκ τῶν λοιπῶν ἐξεδόθησαν ἀποσπάσματά τινα εἰς τὴν ἑλληνικήν, καταχωρισθέντα εἰς τὸν 139ον τόμον τῆς Ἑλλ. Πατρολ. Ἀνατρέχει καὶ εἰς τοὺς πρὸ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου ἐκκλησιαστικοὺς Πατέρας καὶ παρέχει ἀκριβεῖς ἐνδείξεις ὡς πρὸς τὰς πηγὰς ἐκ τῶν ὁποίων ἀντλεῖ τὰ ἐπιχειρήματά του. Τὸ σύγγραμμά του ἀποτελεῖ σπουδαίαν πηγὴν διὰ νὰ σχηματίσωμεν ἀντίληψιν περὶ τῶν πολυειδῶν θρησκευτικῶν αἱρέσεων, αἵτινες ἦσαν εὐρύτατα διαδεδομέναι κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα καὶ θὰ ἠδύναντο ἐὰν δὲν περιεστέλλοντο νὰ διασαλεύσουν τὴν ὑπόστασιν καὶ ἑνότητα τοῦ Κράτους. Λόγῳ τῆς εὐρείας μελέτης τῶν ἀρχαίων συγγραμμάτων, ἤρχισαν νὰ συζητοῦνται ἐπὶ φιλοσοφικῆς βάσεως τὰ θεολογικὰ προβλήματα καὶ νὰ παρατηρῆται τάσις ἐπανόδου εἰς εἰδωλολατρικὰς ἀντιλήψεις. Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν ἐνεφανίσθησαν πολυώνυμοι αἱρέσεις, ἤτοι οἱ «θνητοψυχῖται», πρεσβεύοντες ὅτι ἐξαφανίζεται μὲ τὸν θάνατον ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, οἱ «Χριστολύται», δοξάζοντες ὅτι ὁ ἀναληφθεὶς εἰς τοὺς οὐρανοὺς Χριστὸς κατέλιπεν ἐπὶ τῆς γῆς τὸ ἀνθρώπινόν του σῶμα, οἱ «παρερμηνευταὶ» ἐξηγοῦντες, οὐχὶ συμφώνως μὲ τὴν παράδοσιν τὴν Ἁγίαν Γραφήν, καὶ οἱ «Ἐθνικόφρονες», κηρύσσοντες τὴν ἐπάνοδον εἰς τὰς εἰδωλολατρικὰς δεισιδαιμονίας. Ἀλλ' αἱ αἱρέσεις αἵτινες εἶχον μεγαλυτέραν σπουδαιότητα, ἦσαν ἡ τῶν Παυλικιανῶν καὶ τῶν Βογομίλων. Ἡ αἵρεσις τῶν Παυλικιανῶν ἕλκει τὴν καταγωγήν της ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας καὶ δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἐπιβίωσις τοῦ γνωστικισμοῦ. Ἀρχηγέτης τῆς αἱρέσεως των ἦτο Κωνσταντῖνος τις ἐπικληθεὶς Σιλουανὸς καὶ καταστήσας κέντρον τῆς δράσεώς του τὴν ἐν Ἀρμενίᾳ Κίβωσσαν ἣν μετωνόμασεν εἰς Μακεδονίαν. Οἱ Παυλικιανοὶ κατόπιν ἀπετέλεσαν ἰσχυρὰν κοινότητα, ἥτις διέθετε καὶ στρατιωτικὴν δύναμιν. Ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος συμπράξαντες μετὰ τῶν Σαρακηνῶν κατώρθωσαν νὰ κυριεύσουν πολλὰς πόλεις ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ φθάσαντες μέχρι τῆς Ἐφέσου. Ἀλλ' ὁ Βασίλειος ἐκστρατεύσας κατ' αὐτῶν τοὺς κατενίκησεν, ὁ δὲ Ἰωάννης ὁ Τσιμισκὴς κατὰ τὸ 970 μετέφερεν ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Συρίας τοὺς πληθυσμοὺς τῶν Παυλικιανῶν εἰς τὴν Θράκην. Εἰς τὴν αἵρεσιν ταύτην εἶχον συγχωνευθῆ αἱ δοξασίαι τοῦ γνωστικοῦ Μαρκίωνος, περὶ οὗ ἐγένετο ἀνωτέρω λόγος καὶ αἱ τῶν Μεσσαλιανῶν. Ἐπίστευον εἰς τὴν ὕπαρξιν ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ Θεοῦ καὶ διέστελλον τὸν δημιουργήσαντα τὸν ὁρατὸν κόσμον Θεὸν ἀπὸ τὸν ἀόρατον δημιουργόν. Δὲν ἐδέχοντο ὅτι ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ Χριστοῦ ἦτο πραγματικὴ ἀλλὰ κατὰ τὸ φαινόμενον μόνον (δοκητισμός). Ἀντετίθεντο κατὰ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ ἔρρεπον εἰς τὸν ἀσκητισμόν. Ἀπέρριπτον τὴν ἱερὰν παράδοσιν καὶ τοὺς λατρευτικοὺς τύπους δεχόμενοι ἄμεσον ἐπικοινωνίαν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν. Οἱ Παυλικιανοὶ ἐν Θράκῃ ἀπετέλεσαν τὴν βάσιν διὰ νὰ στηριχθῇ καὶ ἐξαπλωθῇ κυρίως μεταξὺ τῶν Βουλγάρων ἡ αἵρεσις τῶν Βογομίλων. Ἡ ὀνομασία τῆς αἱρέσεως τυγχάνει σλαυϊκή, διότι ἀπετελέσθη ἐκ συνθέσεως τῶν λέξεων Μπόγ ἥτις σημαίνει Θεὸς καὶ μίλουϊ ὅπερ σημαίνει ἐλέησον. Αἱ δοξασίαι των ἦσαν παρόμοιαι μὲ τὰς τῶν Παυλικιανῶν. Τὴν Ἐκκλησίαν ἐθεώρουν ἔργον τοῦ Σατανᾶ, ἀπεκήρυττον δὲ ὡς παρανόμους ὅλους τοὺς αὐτοκράτορας ἐκτὸς τῶν Εἰκονομάχων. Ἀρχηγὸς τῆς αἱρέσεως ἀναφέρεται ἐπὶ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ ἰατρός τις Βασίλειος. Τοῦτον συνέλαβε δι' ἀπάτης ὁ Ἀλέξιος καὶ τὸν κατεδίκασε νὰ καῇ διὰ τῆς πυρᾶς. Ἡ καταδίκη αὕτη ἐξετελέσθη κατὰ τὸ 1113 ἐν τῷ Ἱπποδρόμῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Συγχρόνως ὑπὸ τῶν ἀπαιδεύτων μοναχῶν διενηργήθη διωγμὸς ἐναντίον τῶν αἱρετικῶν, προεκλήθη δὲ καὶ ἀντίδρασις ἐναντίον τῆς ἀσχολίας μὲ τὴν σπουδὴν τῶν γραμμάτων, διότι ἐνωμίσθη ὅτι ἐκ ταύτης προεκλήθησαν αἱ αἱρέσεις. Οἱ διῶκται τῆς παιδείας καὶ γνώσεως μοναχοὶ ἀπεκλήθησαν «γνωσιμάχοι». Ἡ σκληρότης μετὰ τῆς ὁποίας διεξήχθη ὁ διωγμὸς κατανοεῖται ἐκ τοῦ ὅτι ὀπίσω ἀπὸ τὴν αἵρεσιν τῶν Βογομίλων συνεχίζετο ἡ πάλη τῆς σλαυϊκῆς ἐπιδρομῆς κατὰ τῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας, ἥτις εἶχεν ἀφ' ἑτέρου νὰ ἀντιμετωπίσῃ καὶ τὴν θύελλαν τῶν Σταυροφοριῶν.

Μεταξὺ τῶν διασημοτέρων φορέων τῶν αἱρέσεων συγκαταλέγεται καὶ ὁ Σωτήριος Παντεύγενος, διάκονος τῆς Ἁγίας Σοφίας, ὅστις ἐψηφίσθη καὶ ὡς πατριάρχης τῆς Ἀντιοχείας χωρὶς ὅμως νὰ χειροτονηθῇ. Οὗτος συνέγραψε σύγγραμμα κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν πλατωνικῶν διαλόγων εἰς τὸ ὁποῖον ὑπεστήριζεν ὅτι ἡ ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ θυσία ἦν ὑπέστη ὁ Χριστὸς προσηνέχθη μόνον εἰς τὸν Πατέρα καὶ εἰς τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, ὄχι ὅμως καὶ εἰς τὸν Λόγον, διότι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ δεύτερον πρόσωπον τῆς Ἁγίας Τριάδος θὰ διεσπᾶτο εἰς δύο ὑποστάσεις «μόνῳ τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Πνεύματι τὴν ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ θυσίαν προσενεχθῆναι, οὐ μὴν καὶ αὐτῷ τῷ προσενεγκόντι Λόγῳ, ὡς εἰ τοῦτο δοίη τίς εἰς δύο πρόσωπα πάντως ὁ τοῦ Θεοῦ υἱὸς διαστῆσεται». Λόγῳ τῆς κακοδοξίας τοῦ Σωτηρίχου συνεκλήθη Σύνοδος κατὰ τὴν 12 Μαΐου 1157 καθ' ἣν παραστὰς καὶ αὐτὸς συνεζήτησεν ἐπιμόνως τὰς ἀπόψεις του μὲ τὸν αὐτοκράτορα. Ἡ Σύνοδος κατεδίκασε τὸν Σωτήριχον, ὁ δὲ Νικόλαος Μεθώνης ἀντεπεξῆλθε κατ' αὐτοῦ δι' ἰδιαιτέρου συγγράμματος καὶ τὸν ἤλεγχε διότι ἔκαμνε σύγχυσιν μεταξὺ τῶν ὁρων φύσις καὶ ὑπόστασις. Ἐκ τῆς ἐπιμονῆς μετὰ τῆς ὁποίας ὑπεστήριξε τὰς ἀντιλήψεις του ὁ Σωτήριχος, τὰς χαρακτηριζομένας ὑπὸ τοῦ Νικολάου ὡς πλατωνιζούσας ἐξάγεται, ὅτι ὁ πλατωνισμὸς διετήρει τὸ κῦρος του εἰς τὸν κύκλον τῶν καθηγητῶν τῆς Ἁγίας Σοφίας (βλέπε Χ. Παπαδόπουλον αὐτόθι σελ. 204). Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Μανουὴλ καὶ ὁ Δημήτριος Λαμπηνός, ἐπίσκοπος τῆς ἐν Κρήτῃ Λάμπης ἐν τῷ ζήλῳ του νὰ καταπολεμήσῃ τὸ δόγμα τῶν Λατίνων περὶ τῆς καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ (filioque) ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, διετύπωσε τὴν περὶ «ὑποτάξεως» τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν Θεὸν δοξασίαν. Στηριζόμενος εἰς τὸ χωρίον τοῦ Ἰωάννου (14, 28) ἐν τῷ ὁποίῳ ἀναγράφεται «ὁ πατήρ μου μείζων μου ἐστιν» ἔλεγεν ὅτι ὁ Υἱὸς εἶναι κατώτερος τοῦ Πατρός. Ταῦτα πάντα ἐφεύρισκεν ὁ Δημήτριος διὰ νὰ καταπολεμήσῃ τοὺς Δυτικοὺς πρὸς τοὺς ὁποίους ἤρχετο εἰς συζητήσεις, ὅταν ἀπεστέλλετο ὑπὸ τοῦ Μανουὴλ εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ Γερμανίαν, ὅπως φέρῃ εἰς πέρας διπλωματικὰς ἀποστολάς. Ὁ Μανουὴλ εἰς τὸν ὁποῖον ἀνεκοίνωσε τὰς δοξασίας του ὁ Δημήτριος, τὸν παρεκίνησε νὰ σιωπήσῃ διὰ νὰ μὴ γίνῃ πρόξενος ἐρίδων. Ἀλλ' ἐκεῖνος τὰς ἀνέπτυξεν εἰς βιβλίον τὸ ὁποῖον ἔθεσεν εἰς κυκλοφορίαν. Εἶναι περίεργον ὅτι ἐνῶ οἱ πλεῖστοι τῶν ἀνωτέρων κληρικῶν ἦσαν διατεθειμένοι νὰ δεχθοῦν τὴν αἵρεσιν τοῦ Δημητρίου, ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ εὗρε τὸν καιρὸν ἐν μέσῳ τῶν πολλαπλῶν του ἀσχολιῶν, νὰ ἐπιδοθῇ εἰς μελέτας τῶν συγγραμμάτων τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ νὰ ἀντικρούσῃ τὴν νέαν αἵρεσιν. Τὰ γεγονότα ταῦτα δεικνύουν ὅτι ὑπῆρχε τάσις νὰ ἐξετάζωνται ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὀρθοῦ λόγου τὰ θεολογικὰ προβλήματα, καὶ ὅτι αἱ συζητήσεις τοῦ εἴδους τούτου ἀπησχόλουν σοβαρῶς τὴν δημοσίαν γνώμην.

Ὁ μυστικὸς ἀσκητισμός.
Κάλλιστος Καταφυγιώτης.

Κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα τὴν παράδοσιν τῆς μυστικῆς ἀσκητικῆς συνεχίζει ὁ Κάλλιστος ὁ Καταφυγιώτης. Λεπτομερείας περὶ τοῦ βίου του δὲν ἔχομεν. Ἡ χρονικὴ ἐποχὴ καθ' ἣν ἔζησε καθορίζεται ἐκ τοῦ ὅτι ἀναφέρεται εἰς τὸ σύγγραμμά του (Ἑλλ. Πατρολ. 147, 852) ὁ ἀσκητικὸς συγγραφεὺς Πέτρος Δαμασκηνός, περὶ τοῦ ὁποίου εἶναι γνωστὸν ὅτι ἦτο ἐν τῇ ζωῇ κατὰ τὸ 1158. Ἡ «Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν Νηπτικῶν» μᾶς παρέχει περὶ τοῦ Καλλίστου τὸν ἀκόλουθον χαρακτηρισμόν: «Ὅσον δὲ ἀπὸ τῶν παρόντων αὐτοῦ κεφαλαίων τεκμηριώσασθαι, ἀνὴρ ἦν τῷ ὄντι περί τε τὴν ἔξω καὶ ἔσω παιδείαν φιλοσοφώτατος καὶ μάλιστα πρὸς θεωριῶν ὕψος καὶ βάθος, μῆκός τε καὶ πλάτος νοητόν, εἴπερ τις ἄλλος διαβατικώτατος. Ἐπὶ τοσοῦτον γὰρ ὁ μακάριος πρὸς τὸ ὑπερκόσμιον τῆς Τριαδικῆς ὑπερουσιότητος ἀπόκρυφον Ἐν ἀνετείνατο» (Ἑλλ. Πατρ. 147, 533) ("Οσον δὲ δύναταί τις νὰ συμπεράνῃ ἐκ τῶν κεφαλαίων τὰ ὁποῖα ἔγραψεν, ἦτο ἄνθρωπος πραγματικῶς φιλοσοφώτατος ὡς πρὸς τὴν κοσμικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν σοφίαν, καὶ ἠδύνατο περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλον νὰ προχωρῇ εἰς τὸ νοητὸν ὕψος καὶ βάθος καὶ μῆκος καὶ πλάτος τῶν θεωριῶν. Τόσον πολὺ ὁ μακάριος κατώρθωσε νὰ ἐπιτελέσῃ ἀνάτασιν πρὸς τὸ ὑπερκόσμιον καὶ ἀπόκρυφον Ἕν τῆς Τριαδικῆς ὑπερουσιότητος). Ἐκ τοῦ χαρακτηρισμοῦ τούτου καταφαίνεται ὅτι ἔχει ἐπηρεασθῇ ὑπὸ τῶν Πλατωνικῶν περὶ τοῦ Ἑνὸς ὡς πρώτης ἀρχῆς θεωριῶν. Τὸ σωζόμενον ἔργον του φέρει τὴν ἐπιγραφήν· «Καλλίστου Καταφυγιώτου συλλογιστικῶν καὶ ὑψηλοτάτων κεφαλαίων τὰ σωζόμενα περὶ θείας ἑνώσεως καὶ βίου θεωρητικοῦ», ἀπαρτίζεται δὲ ἐξ 92 κεφαλαίων. Ἡ μνημονευθεῖσα «Φιλοκαλία» ἐξαίρει λίαν δικαίως τὴν μεγαληγορίαν τῆς λεκτικῆς φράσεως τοῦ Καλλίστου, τὴν καλλιέπειαν καὶ τὴν δύναμιν τῶν ἀποδεικτικῶν συλλογισμῶν «τῶν κεφαλαίων.. ὑψηλοτάτων ὄντων.. τοῖς τε νοήμασι, καὶ τῷ μεγαληγόρῳ τῆς φράσεως καὶ τῇ ἄλλῃ καλλιεπείᾳ καὶ ταῖς τῶν συλλογισμῶν ἀνάγκαις». Ἐπιδρᾷ ἐπ' αὐτοῦ οὐ μόνον ὁ Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, ἀλλὰ καὶ ὁ Πλωτῖνος, τοῦ ὁποίου κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα τὰ συγγράμματα ἦσαν ἀρκετὰ γνωστά. Τὸ κατωτέρω χωρίον δεικνύει πῶς συμπλέκονται ὑπὸ τοῦ Καλλίστου τὰ διδάγματα τοῦ Πλωτίνου περὶ Ἑνὸς μὲ τὰ ὑπὸ τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου ἐκτιθέμενα: «Πᾶσα γάρ, φησιν, ὁ μέγας Διονύσιος Πατροκινήτου φωτοφανείας πρόοδος εἰς ἡμᾶς ἀγαθοδότως φοιτῶσα, πάλιν ὡς ἐνοποιὸς δύναμις ἀνατατικῶς ἡμᾶς ἀναπληροῖ καὶ ἐπιστρέφει πρὸς τὴν τοῦ συναγωγοῦ Πατρὸς ἑνότητα καὶ θεοποιὸν ἁπλότητα» (Ἑλλ. Πατρ. 147, 849) (Διότι πᾶσα, λέγει ὁ μέγας Διονύσιος, προσχώρησις τῆς ἐμφανίσεως τοῦ φωτὸς τοῦ ἐκπορευομένου ὑπὸ τοῦ Πατρός, ἥτις φθάνει εἰς ἡμᾶς ὡς ἀγαθὴ δωρεά, πάλιν ὡς δύναμις ἐνοποιητικὴ ὑψοῦσα ἡμᾶς πρὸς τὰ ἄνω μᾶς συμπληρώνει καὶ ἐπιστρέφει πρὸς τὴν ἑνοποιὸν καὶ θεοποιὸν ἁπλότητα τοῦ Πατρός, ὅστις συνενώνει (εἰς ἑαυτόν) τὰ πάντα). Παρὰ τὴν

πλησίασίν του πρὸς τὰς δοξασίας τοῦ Πλωτίνου διακρίνει τὴν προσέγγισιν πρὸς τὸν Θεόν, ἥτις γίνεται καθ' ὃν τρόπον περιγράφει ὁ Πλωτῖνος, ἀπὸ τὴν προσέγγισιν, ἥτις γίνεται διὰ τῆς συνεργίας τοῦ θείου φωτισμοῦ: «Τρισὶ τροπους ἐπιβαίνει ὁ νοῦς τῇ τοῦ Θεοῦ θεωρίᾳ, αὐτοκινήτως, ἑτεροκινήτως καὶ μεταξὺ τούτων» (Διὰ τριῶν τρόπων τίθεται ὁ νοῦς εἰς τὸν δρόμον τῆς θεωρήσεως τοῦ Θεου. Διὰ κινήσεως προερχομένης ἐκ τοῦ ἑαυτοῦ του, διὰ κινήσεως προερχομένης ἐξ ἄλλης πηγῆς, καὶ δι' ἑνὸς ἀναμίκτου τρόπου). «Καὶ ὁ μὲν αὐτοκίνητος τρόπος ὑπὸ τῆς φύσεως τοῦ νοῦ μόνον τελείται, θελήσει τῇ ἑαυτοῦ διὰ φαντασίας χρώμενος, οὗ περας ἡ τῶν περὶ Θεὸν θεωρία. Ἃ καὶ Ἕλλήνων ἀμηγέπη ἐφαντάσθησαν παῖδες» (Καὶ ὁ μὲν ἐξ ἰδίας κινήσεως προερχόμενος τροπος συντελεῖται ὑπὸ τῆς φύσεως μόνον τοῦ νοῦ, χρησιμοποιῶν διὰ τῆς φαντασίας τὴν θέλησίν του. Τὸ τέλος ὅπερ πραγματοποιεῖ οὗτος εἶναι ἡ θεωρία τῶν γύρω ἀπὸ τὸν Θεὸν ἐνεργειῶν. Αὐτὰ τὰ πράγματα τὰ ἐφαντάσθησαν καὶ οἱ παῖδες τῶν Ἑλλήνων). Πρόκειται περὶ τῆς θεωρήσεως τοῦ Θεοῦ τῆς γενομένης ὑπὸ τῆς παλαιᾶς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἥτις κατὰ τὸν Καταφυγιώτην, δὲν ἔβλεπε τὸν Θεόν, ἀλλὰ μόνον τὰς γύρω ἀπ' Αὐτὸν ἐκδηλουμένας ἐνεργείας. Ὁ δεύτερος τρόπος εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις γίνεται διὰ θελήσεως καὶ φωτισμοῦ προερχόμενος ἐκ τοῦ Θεοῦ. Πρόκειται περὶ τῆς χριστιανικῆς ἐκστάσεως, ἥτις δὲν ἐκμηδενίζει τὸν νοῦν, ἀλλὰ τοῦ παρέχει ὑπερκόσμια ὁράματα καὶ προφητικὴν δύναμιν: «Ὁ δὲ ἕτερός ἐστιν ὑπερφυὴς θελήσει, καὶ φωτισμῷ μόνον Θεοῦ γινόμενος. Ὅθεν καὶ ὑπὸ τὴν θείαν κατοχὴν τότε ὅλως εὑρίσκεται καὶ εἰς θείας ἀποκαλύψεις ἁρπάζεται καὶ ἀπορρήτων γεύεται Θεοῦ μυστηρίων καὶ μελλόντων ἐκβάσεις ὁρᾷ» (Ὁ δὲ δεύτερος ὑπερβαίνει τὴν θέλησιν καὶ συντελεῖται μόνον διὰ φωτισμοῦ προερχομένου ἐκ τοῦ Θεοῦ. Ὅθεν ὁ νοῦς κυριαρχεῖται ἐξ ὁλοκλήρου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνυψώνεται διὰ νὰ ἴδῃ ἀποκαλύψεις. Λαμβάνει γνῶσιν τῶν ἀπορρήτων τοῦ Θεοῦ μυστηρίων καὶ βλέπει τὴν ἔκβασιν τῶν μελλόντων) (Ἑλλ. Πατρ. 147, 840). Ὁ τρίτος εἶναι ὁ μικτὸς τρόπος συντελούμενος καὶ διὰ τῆς ἰδίας θελήσεως καὶ διὰ τοῦ θείου φωτισμοῦ. Διὰ τούτου γίνεται ὁ νοῦς «ἐμπλεως τοῦ νοεροῦ φωτὸς», αἰσθάνεται χαρὰν ἐνεργουμένην ὑπὸ θεϊκοῦ πυρὸς ἀναμίκτου μὲ ἀγάπην «καὶ μέν γε χαρᾶς ἐνεργουμένης ὑπὸ θείου πυρὸς συγκιρναμένου». Ὑφιστάμενος ὁ νοῦς τὴν ἔλλαμψιν τοῦ θείου καὶ νοεροῦ φωτὸς γίνεται ταμεῖον ἀγάπης, εἰσέρχεται καὶ ἀσφαλίζεται εἰς τὸ φρούριον τῆς ἀγάπης: «Ὑπὸ δὲ τοῦ θείου φωτὸς ἁρπαζόμενος ταμεῖον ἀγάπης γίνεται ἀνθρώπων, πολλῷ γε μᾶλλον τοῦ Θεοῦ. Οὕτως ἡ τρισσὴ τοῦ νοῦ τάξις καὶ κίνησις ἐν πίστει καὶ ἐλπίδι καὶ ἀγάπη τελεία καὶ θεοπρεπὴς καὶ ταύτην πεφθακὼς εἰς τὸ τῆς ἀγάπης φρούριον ἑαυτὸν ἠσφαλίσατο (Ἑλλ. Πατρ. 147, 841) (Ἀνυψούμενος δὲ εἰς τοὺς οὐρανοὺς ὑπὸ τοῦ θείου φωτὸς γίνεται ταμεῖον ἀγάπης πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, εἰς μεγαλύτερον δὲ βαθμὸν πρὸς τὸν Θεόν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ τριπλῆ τοῦ νοῦ τάξις καὶ κίνησις διὰ τῆς πίστεως, τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἐλπίδος κάμνει τὸν ἄνθρωπον τέλειον καὶ τὸν θεοποιεῖ, καὶ ἐκεῖνος, ὅστις ἔχει φθάσει εἰς ταύτην ἀσφαλίζει τὸν ἑαυτόν του ἐντὸς τοῦ φρουρίου τῆς ἀγάπης». Ὁ Καταφυγιώτης τονίζει μετ' ἐμφάσεως ὅτι ἡ μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου σχέσις εἶναι ἡ ἀγάπη: «Ἐπεὶ γὰρ τοῖς ὁμοίοις γίγνεσθαι φυσικῶς εἴωθεν ἀγαπητικὴ διάθεσις πρὸς τὰ ὅμοια φανερὸν ὡς ἀγαπηθήσεται καὶ ἀνταγαπήσει ὁ νοῦς τὸν Θεόν. Τὸ γάρ τοι ὅμοιον ὁμοίῳ ἐστὶν ὅμοιον. Καὶ ὡς ἡ ὁμοιότης ἔχει τὸ ἀντιστρέφειν, ἔξει πάντως οὕτω καὶ πρὸς τῷ ἀγαπᾶν τὸ ἀνταγαπᾶσθαι. Οὗ μεῖζον πάθημα μεταξὺ Θεοῦ καὶ ψυχῆς ἔστιν οὐδέν» (Ἑλλ. Πατρ. 147, 860) (Ἐπειδὴ συνηθίζει νὰ γεννᾶται φυσικῶς εἰς τὰ ὅμοια διάθεσις ἀγαπητικὴ πρὸς τὰ ὅμοια εἶναι φανερὸν ὅτι ὁ νοῦς θὰ ἀγαπήσῃ τὸν Θεὸν καὶ θὰ ἀνταγαπηθῇ ὑπ' Αὐτοῦ. Διότι τὸ ὅμοιον εἶναι ὅμοιον πρὸς τὸ ὅμοιον. Καὶ ὅπως ἡ σχέσις τῆς ὁμοιότητος ἀντιστρέφεται, θὰ ἔχῃ ὁ νοῦς κοντὰ εἰς τὴν ἀγάπην του πρὸς τὸν Θεὸν νὰ ἀνταγαπᾶται ἀπὸ τὸν Θεόν. Ἀπ' αὐτὸ τὸ βίωμα δὲν ὑπάρχει μεγαλύτερον μεταξὺ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ψυχῆς). Εἶναι ἀξιοπαρατήρητον ὅτι τὸ μέγιστον πάθημα (βίωμα) κατὰ τὸν Κάλλιστον δὲν εἶναι ἡ «ἑνόρασις τοῦ ἀγαθοῦ», ὅπως θὰ ἔλεγεν ὁ Πλάτων, ἀλλὰ ἡ μεταξὺ Θεοῦ καὶ ψυχῆς ἀγάπη. Ὁ ἀσκητικὸς μυστικισμὸς θέλει νὰ φέρῃ εἰς ἄμεσον προσωπικὴν σχέσιν τὴν ψυχὴν μὲ τὸν Θεόν. Ἀποτελεῖ τοῦτο γενικώτερον γνώρισμα τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδοξίας ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Δυτικὸν Καθολικισμόν. Εἰς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν παρεμβάλλεται μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου ὁ κλῆρος, εἰς τὴν Ἀνατολικὴν νοεῖται ὡς δυνατὴ ἀμεσωτέρα μεταξὺ Θεοῦ καὶ ψυχῆς συσχέτισις.

Τὸ ἰδεῶδες τοῦ θεωρητικοῦ βίου εἶναι, κατὰ τὸν Καταφυγιώτην, ἡ ἐπιστροφὴ πρὸς τὴν Τριαδικὴν ἑνότητα καὶ ἡ ἐν αὐτῇ ἐφησύχασις. Ἡ πρὸς τὰ ἄνω αὐτῆ πορεία διέρχεται διὰ βαθμίδων. Ἀρχίζει διὰ τῆς ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τὸν θόρυβον τῆς κοσμικῆς ζωῆς. Ἔπειτα ἀφορμώμενος ἀπὸ τὰ πολλὰ αἰσθητὰ δημιουργήματα κατανοεῖ τὴν μέσα εἰς αὐτὰ ὑπάρχουσαν ὡραιότητα. Διὰ ταύτης κατορθώνει νὰ ἀντιληφθῇ τὸν νοητὸν πυρῆνα, ὅστις ὑφίσταται μέσα εἰς τὰ αἰσθητά, νὰ ἴδῃ τὰ «αἰσθητὰ ὡς νοητά». Ἡ τετάρτη βαθμὶς εἶναι νὰ ὑψωθῇ εἰς τὰ «νοητὰ ἄκτιστα». Κατὰ ταύτην ὁ νοητὸς αἰὼνιος κόσμος ἐμφανίζεται ὡς πολλότης, ὡς «κοινωνία ἰδεῶν», ὅπως θὰ ἐλέγομεν χρησιμοποιοῦντες τὴν πλατωνικὴν ἔκφρασιν. Ὑψηλότερον τῆς τετάρτης βαθμίδος ἐπακολουθεῖ ἡ ἐν σιωπῇ θεώρησις τοῦ ἀρχικοῦ Ἑνός: «Μετὰ δὲ ταῦτα ἡ θεία καὶ ὑπὲρ νοῦν ἔπεται ἀφθεγξία καὶ σιγὴ καὶ ἔκπληξις, καὶ θεωρία συνελόντι φάναι, τοῦ ὑπερκοσμίου Ἑνὸς ἡ ἀπόβλεψις καὶ θεωρία καὶ ὑπὲρ νόησιν ἕνωσις, ἡ τῆς ἡσυχίας κορωνίς, τὸ ἄκρον καὶ τέλειον ἐφετὸν ὅσον ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ» (Ἑλλ. Πατρ. 147, 876) (Μετὰ δὲ ταῦτα ἐπακολουθεῖ ἡ θεία καὶ ὑπὲρ νοῦν ἔλλειψις ἐκφράσεως, καὶ σιγὴ καὶ ἔκπληξις καὶ θεωρία, καὶ διὰ νὰ ἐκφρασθῶμεν συντόμως, ἡ στροφὴ τοῦ βλέμματος πρὸς τὸ ὑπερκόσμιον Ἕν, ἡ θεωρία αὐτοῦ καὶ ἡ μετ' αὐτοῦ ὑπερνοητὴ ἕνωσις, ἥτις ἀποτελεῖ τὴν κορωνίδα τῆς ἡσυχίας καὶ τὴν ὑπερτάτην ἐπιθυμητὴν τελείωσιν, ἐφ' ὅσον αὕτη εἶναι κατορθωτὴ εἰς τὴν παροῦσαν ζωήν). Ἡ «ἡσυχία» εἶναι μία διάφορος ἔκφρασις, ἥτις ἔχει τὸ αὐτὸ περιεχόμενον μὲ τὴν «ἀπάθειαν», τὴν ὁποίαν ἀπηντήσαμεν εἰς τὸν Ἰωάννην τὸν συγγραφέα τῆς Κλίμακος. Καὶ ὁ Καταφυγιώτης εἰς τὸ χωρίον τὸ ὁποῖον παρεθέσαμεν χαρακτηρίζει τὴν ἡσυχίαν ὡς «συμφυΐαν τῆς ἀπαθείας», ὡς διαποτισμὸν δηλαδὴ τῆς φύσεως τοῦ νοῦ ὑπὸ τῆς ἀπαθείας. Οὕτω λοιπὸν ἔχομεν ἐνταῦθα τὴν συνέχειαν ἡ ὁποία μᾶς μεταφέρει ἀπὸ τὸ ἰδεῶδες τῆς «ἀπαθείας» τῆς παλαιοτέρας ἀσκητικῆς εἰς τὴν «ἡσυχίαν», ἥτις θὰ ἀποτελέσῃ ἀργότεραν τὴν κεντρικὴν ἐπιδίωξιν τοῦ κινήματος τῶν Ἡσυχαστῶν.

Ἀνασκόπησις τῆς πνευματικῆς κινήσεως τοῦ 12ου αἰῶνος

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐκτεθέντων ἀνωτέρω, διαπιστοῦμεν ὅτι ὁ 12ος αἰὼν παρουσίασεν ἐξαιρετικὴν πνευματικὴν δραστηριότητα. Συνεχίζετο ἡ ὀρθολογιστικὴ κίνησις ἐκδηλουμένη διὰ τοῦ ὑπομνηματισμοῦ τῶν ἀριστοτελικῶν συγγραμμάτων, καὶ διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως τῆς ἀριστοτελικῆς συλλογιστικῆς διὰ τὴν μελέτην τῶν θεολογικῶν προβλημάτων. Ἡ κίνησις αὕτη, τὴν ὁποίαν ἐκπροσωποῦν ὁ Μιχαὴλ ὁ Ἐφέσιος καὶ ὁ Εὐστράτιος τῆς Νικαίας, ἐπηρέασεν ἐνεργῶς τὴν δυτικὴν διανόησιν καὶ ἔστρεψεν αὐτὴν πρὸς τὸν ἀριστοτελισμόν. Ὁ κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα δράσας ἐπίσκοπος τῶν Παρισίων Πέτρος Λομβαρδὸς, ὁ μαθητὴς τοῦ περιφήμου Ἀβελάρδου, δεικνύεται βαθύτατα ἐπηρεασμένος ὑπὸ τοῦ συγγράμματος τοῦ Δαμασκηνοῦ «Πηγὴ τῆς γνώσεως». Εἰς τὸ ἔργον του «Sententiarum libri quatruor» (Γνωμῶν τέσσαρα βιβλία) διατάσσει τὴν δογματικὴν ὕλην κατὰ τὴν σειρὰν τὴν ὁποίαν ἀνευρίσκομεν εἰς τὴν «Ἔκδοσιν τῆς ὀθοδόξου πίστεως» τοῦ Δαμασκηνοῦ. Παραλλήλως πρὸς τὸν ἀριστοτελικὸν ὀρθολογισμὸν ἐμφανίζουν εὐρυτάτην διάδοσιν καὶ αἱ νεοπλατωνικαὶ ροπαί. Ἡ μυστικιστικὴ ἀσκητικὴ ἀντιπροσωπεύεται ὑπὸ τοῦ Καλλίστου Καταφυγιώτου, ἡ δὲ δογματικὴ θεολογία ἀπὸ τὸν Ζιγαβηνὸν καὶ τὸν Νικήταν τὸν Χωνιάτην. Συγχρόνως ἡ ἀσχολία μὲ τὰ ἀρχαῖα συγγράμματα τυγχάνει λίαν διαδεδομένη, καλλιεργεῖται δὲ εὐρύτατα ἡ παιδεία. Τὴν πολυμέρειαν τῆς παιδείας κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον καταδεικνύουν ὅσα γράφει περὶ ἑαυτῆς ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ εἰς τὸ προοίμιον τῆς «Ἀλεξιάδος»: «Ἐγὼ Ἄννα... γραμμάτων οὐκ ἄμοιρος ἀλλὰ καὶ τὸ ἑλληνίζειν ἐς ἄκρον ἐσπουδακυῖα καὶ ῥητορικῆς οὐκ ἀμελετήτως ἔχουσα καὶ τὰς ἀριστοτελικὰς τέχνας εὖ ἀναλεξαμένη καὶ τοὺς Πλάτωνος διαλόγους καὶ τὸν νοῦν ἀπὸ τῆς τετρακτύος τῶν μαθημάτων πυκάσασα» (...δὲν εἶμαι ἄπειρος γραμμάτων, ἀλλὰ ἔχω σπουδάσει ὑπερβολικὰ νὰ χειρίζωμαι καλῶς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, καὶ ἔχω μελετήσει τὴν ῥητορικὴν καὶ τὴν λογικὴν ἐπιστήμην τοῦ Ἀριστοτέλους καλῶς τὴν ἔχω διεξέλθει, καθὼς καὶ τοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνος, καὶ τὸν νοῦν μου τὸν ἔχω καλῶς στερεώσει μὲ τὴν τετράδα τῶν μαθημάτων, ἤτοι μὲ τὴν ἀριθμητικὴν, γεωμετρίαν, ἀστρονομίαν καὶ μουσικήν). Τὸ παιδευτικὸν ἰδεῶδες τοῦ 12ου αἰῶνος περιλαμβάνει τὰ μαθήματα ἅτινα συνήθως κατατάσσομεν εἰς τὸ trivium (γραμματική, ῥητορική, διαλεκτική) καὶ εἰς τὸ quadrivium (ἀριθμητική, γεωμετρία, ἀστρονομία καὶ μουσική). Πόσον δὲ ἀνωτέραν ὡς πρὸς τὰ θρησκευτικὰ προβλήματα ἀντίληψιν εἶχον οἱ αὐτοκράτορες, δεικνύει ἐπεισόδιόν τι μεταξὺ τοῦ ἐπισκόπου Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου καὶ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουήλ. Ὁ αὐτοκράτωρ ἐζήτησε νὰ ἀπαλειφθῇ ἐκ τῆς ὁμολογίας εἰς ἣν ὑπεχρεοῦντο οἱ ἐκ τοῦ βιαίου ἐξισλαμισμοῦ ἐπανερχόμενοι εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν, ὁ ἀναθεματισμὸς ὁ ἀναφερόμενος εἰς τὸν θεὸν τοῦ Μωάμεθ. Ὁ αὐτοκράτωρ εἶπεν ὅτι εἰς τοιοῦτος ἀναθεματισμὸς ἀποτελεῖ ἀσέβειαν. Ὁ Εὐστάθιος, ὅτε συνεζητεῖτο τὸ πρόβλημα τοῦτο ὑπὸ κύκλου ἀρχιερέων, παρισταμένου καὶ τοῦ αὐτοκράτορος, ὄχι μόνον ἀπέκρουσε τὴν πρότασιν τοῦ Μανουήλ, ἀλλ' ἐξετράπη εἰς ὕβρεις κατὰ τοῦ θεοῦ τοῦ Μωάμεθ, εἰπὼν ὅτι εἶναι «καμηλώδης καὶ ὑφηγητὴς καὶ διδάσκαλος πάσης μυσαρᾶς πράξεως». Ὁ Μανουὴλ τότε τὸν ἐπετίμησεν εἰπὼν «δεῖ σε σοφὸν ὄντα μὴ αἰσχροῤῥημονα δείκνυσθαι μηδὲ θρασυστομεῖν παρακαίρια». Ἤδη ὁ μεσαιωνικὸς Ἑλληνισμὸς εἶχε φθάσει εἰς περίοδον πλήρους ἀναγεννήσεως.

ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΙ ΑΙΩΝΕΣ (13, 14, 15) ΤΗΣ ΑΓΩΝΙΑΣ ΚΑΙ Η ΣΤΡΟΦΗ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΑΙΔΕΙΑΝ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΝ

Ὁ μεσαιωνικὸς Ἑλληνισμὸς ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος ἀναλαμβάνει τὸν ὕψιστον ἀγῶνα ἀντιμετωπίζων πρὸς δυσμὰς τὰ στίφη τῶν Σταυροφόρων πρὸς ἀνατολὰς δὲ τοὺς Τούρκους. Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων κατὰ τὸ 1204 ἔφερε ῥῆγμα εἰς τὸν πολιτειακὸν ὀργανισμὸν τῆς χώρας καὶ διέσπασε τὴν ἑνότητά της. Οἱ Σταυροφόροι προξένησαν προσέτι εἰς διαρπαγὴν οὐ μόνον τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου συγκεντρωμένων καλλιτεχνημάτων ἀλλὰ καὶ τῶν βιβλίων τῆς μεγάλης Βιβλιοθήκης. Οἱ ἀνώτατοι Ἕλληνες κρατικοὶ λειτουργοί, ἐγκατασταθέντες μετὰ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδώρου τοῦ Λασκάρεως ἐν Νικαίᾳ, συνέχισαν τὸν ἀγῶνα μετὰ φανατισμοῦ. Ἀντελήφθησαν δὲ τοῦτον ὄχι μόνον ὡς πολιτικοστρατιωτικόν, ἀλλὰ ὡς πνευματικὸν καὶ παιδευτικόν. Ἐκ-

τοτε τίθεται ἡ θεμελιώδης ἀρχὴ τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς, ἥτις ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται καὶ μέχρι σήμερον. Τὸ ὅτι δηλαδὴ ὁ ἀγὼν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἔπρεπε νὰ διεξαχθῇ μὲ μέσα πνευματικά. Ὁ πατριάρχης Θεόδωρος ὁ Εἰρηνικὸς κατὰ τὸ 1214 εἶχε τὴν διορατικότητα νὰ ἴδῃ ὅτι ἐπὶ τοῦ πνευματικοῦ πεδίου τῆς Ὀρθοδοξίας οὐδεμία ἐπετρέπετο ὑποχώρησις. Ἤδη ἐπὶ Κομνηνῶν ὁ μεσαιωνικὸς Ἑλληνισμὸς εἶχε φθάσει εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ ἐθνικοῦ κράτους, τοῦ στηριζομένου ἐπὶ τῆς κοινῆς καταγωγῆς, τοῦ κοινοῦ «γένους» καὶ τῆς κοινῆς θρησκευτικῆς ὁμολογίας. Τὴν ἀντίληψιν ταύτην σαφῶς ἀπεικονίζει ἡ δοθεῖσα ἐκ μέρους τῶν κατοίκων τῆς Κωνσταντινουπόλεως πρὸς τὸν Λατῖνον αὐτοκράτορα ἀπάντησις: «Ἡμεῖς μὲν ἄλλου γεγονότες γένους καὶ ἄλλον ἀρχιερέα ἔχοντες, ἑαυτοὺς τῷ κράτει σου ὑπετάξαμεν ὥστε σωματικῶς κατάρχειν ἡμῶν, οὐ μήν γε πνευματικῶς καὶ ψυχικῶς» (Βλέπε παρόντα τόμον σελ. 274). Ἡ κυρία ἐπιδίωξις τῶν σχηματισθέντων μετὰ τὸ 1204 ἑλληνικῶν περιφερειακῶν κρατῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων προεξῆρχεν ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας, ἦτο νὰ ἀνασυγκροτήσουν τὴν αὐτοκρατορίαν ἀνυψώνοντες τὴν παιδευτικὴν στάθμην τοῦ ἔθνους. Ἐμφανὴς καθίσταται ἡ εὐγενὴς αὕτη προσπάθεια εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Δούκα Βατάτση (1225 — 1254). «Οχι μόνον προέβη εἰς τὴν σύστασιν ἀνωτέρας σχολῆς ἐν Νικαίᾳ, ἀλλὰ ἐφρόντισε νὰ ἱδρυθοῦν σχολεῖα καὶ εἰς τὰς ἄλλας πόλεις τῆς ἐπικρατείας του. Βοηθόν του εἰς τὴν προσπάθειάν του ταύτην εἶχε τὸν Νικηφόρον Βλεμμύδην, ὅστις ἀκολουθῶν τὰς ὑποδείξεις, τὰς διατυπωθείσας κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ τὸν Ἐφέσιον, διεκήρυττεν ὅτι ἔπρεπε νὰ ληφθῇ ἐκ μέρους τοῦ κράτους μέριμνα διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν. Ὁ Βλεμμύδης κατὰ διαταγὴν τοῦ Βατάτση ἐμερίμνησε διὰ τὴν διάσωσιν καὶ περισυλλογὴν τῶν ἀρχαίων χειρογράφων. Καὶ αἱ λοιπαὶ πόλεις, ἐκτὸς τῆς Νικαίας, ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ Τραπεζοῦς, καὶ ὁ Μυστρᾶς ἀπέβησαν κέντρα ἐκπαιδεύσεως. Μετὰ τὴν ἐπανάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1261) ἀνασυνεστήθη ἐκεῖ τὸ Πανεπιστήμιον καὶ ἐλειτούργησε μέχρι τοῦ 1453. Ὅπως καὶ κατὰ τὴν παλαιοτέραν ἐποχήν, εἰς τὴν ἀνωτάτην αὐτὴν σχολὴν ἐδιδάσκοντο αἱ ἐπιστῆμαι, ἡ ρητορική, ἡ φιλοσοφία καὶ τὸ δίκαιον. Ἡ θεολογία ἦτο ὑπόθεσις τῆς στρατευομένης Ἐκκλησίας καὶ δι' αὐτὸ δὲν κατετάσσετο μεταξὺ τῶν διδασκομένων μαθημάτων. Τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὴν παιδείαν συνεχίζεται ἀμείωτον μέχρι τῶν τελευταίων στιγμῶν τῆς ζωῆς τῆς αὐτοκρατορίας, καίτοι αὕτη διήρκεσε διὰ τρομερῶν περιπετειῶν. Ὄχι μόνον δὲν ὑφίστατο μὲ τὴν πρόοδον τοῦ χρόνου χαλάρωσιν, ἀλλ' ἐνεφανίζετο ἰσχυρότερον. Τοιουτοτρόπως κατωρθώθη ὥστε νὰ ἀνασυγκροτηθῇ τὸ ἔθνος πνευματικῶς καὶ νὰ εὑρεθῇ ὡπλισμένον μὲ τὴν πίστιν πρὸς τὸν ἑαυτόν του καὶ τὴν παράδοσίν του, ἥτις τὸ συνεκράτησε κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας.

Ἡ πνευματικὴ δραστηριότης τῶν τριῶν τελευταίων αἰώνων ἐκδηλοῦται ὑπὸ τριπλῆν μορφήν: Ἐμφανίζεται πρῶτον ὡς στροφὴ πρὸς τὴν παιδείαν μὲ τὸν Νικηφόρον τὸν Βλεμμύδην καὶ πρὸς τὴν φιλολογίαν καὶ τὰς ἐπιστήμας μὲ τὸν Μετοχίτην καὶ τὸν Παχυμέρην. Δεύτερον ὡς στροφὴ πρὸς τὸν ἀνθρωπισμὸν νοούμενον ὡς κίνησιν, ἥτις ἐπιδιώκει τὴν ἀναμόρφωσιν τοῦ συγχρόνου βίου ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀρχαιότητος. Ἐκπρόσωποι τῆς κατευθύνσεως ταύτης τυγχάνουν ὁ Πλήθων καὶ ὁ Βησσαρίων. Τρίτον ἐπὶ τοῦ θεολογικοῦ πεδίου ἡ πνευματικὴ δραστηριότης τοῦ ἔθνους συγκεντροῦται εἰς τὴν ἀπόκρουσιν τῆς ἐπιροοῆς τοῦ Πάπα, ὅστις ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν ἐπεδίωκε νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν κυριαρχίαν του ἐπὶ τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς. Τέταρτον, ἀξιοσημείωτος ἐκδήλωσις τοῦ θρησκευτικοῦ βίου ἦτο τὸ κίνημα τῶν Ἡσυχαστῶν. Κατὰ βάθος δι' αὐτοῦ ἐπεδιώκετο ἡ ἀνανέωσις τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς ἀπὸ βαθείας ἐσωτερικὰς καὶ προσωπικὰς πηγάς. Ἐκτὸς τούτου ἀπετέλει ὁ ἡσυχασμὸς ἀντίδρασιν κατὰ τῆς ἐπιδράσεως τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας, ἥτις ἠθέλησε νὰ διεισδύσῃ διὰ τοῦ ἐκ Καλαβρίας μοναχοῦ Βαρλαὰμ εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολήν. Πέμπτον, σημειοῦται καὶ κίνησις διαδόσεως τῶν ἀντιλήψεων τῆς Δύσεως διὰ τῆς μεταφράσεως λατινικῶν ἔργων ἐκ μέρους τοῦ Μαξίμου Πλανούδη, ἥτις ὅμως δὲν ὑπῆρξεν ἀποτελεσματική.

Νικηφόρος Βλεμμύδης (1197—1272). Ὑπῆρξεν ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων ἔργατῶν τῆς παιδευτικῆς ἀναγεννήσεως, ἥτις ἐσημειώθη εἰς τὸ ἑλληνικὸν κράτος τῆς Νικαίας. Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Λατίνων ἅλωσιν τῆς Κων)πόλεως (1204), ἡ οἰκογένειά του τὸν συμπαρέλαβεν εἰς τὴν Νίκαιαν. Ἐξεπαιδεύθη δὲ μαθητεύσας εἰς σχολὰς τῆς πόλεως ταύτης καὶ τῆς Προύσης. Τὴν ἐγκύκλιόν του μόρφωσιν τὴν συνεπλήρωσε σπουδάσας θεολογίαν, φιλοσοφίαν, μαθηματικὰ καὶ ἀστρονομίαν. Κατὰ τὸ 1236 ἐχειροτονήθη ἱερεύς, συνεδέθη μὲ τὴν αὐλὴν καὶ ἐγένετο διδάσκαλος τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδώρου Β' τοῦ Λασκάρεως. Ἔχων ροπὴν πρὸς τὸν μοναχικὸν βίον, ἵδρυσε παρὰ τὴν Ἔφεσον μοναστήριον. Καίτοι προσεκλήθη ἐπανειλημμένως νὰ καταλάβῃ τὸν πατριαρχικὸν θρόνον ἐπροτίμησε νὰ διαβιώσῃ ὡς μοναχός. Ὡς συγγραφεὺς ὑπῆρξε λίαν γόνιμος. Τὰ φιλοσοφικά του ἔργα ἔχουν συνταχθῇ διὰ νὰ ἀποτελέσουν διδακτικὰ ἐγχειρίδια. Αἱ εἰς τὴν λογικὴν καὶ φυσικὴν ἀναφερόμεναι πραγματεῖαι του ἔχουν συμπεριληφθῇ εἰς τὴν συγγραφὴν τὴν φέρουσαν τὸν τίτλον «Εἰσαγωγικῆς ἐπιτομῆς βιβλίον α': ἐπιτομὴ τῆς λογικῆς· βιβλίον β': περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως». Εἰς τὴν ἐπιτομὴν τῆς λογικῆς του εὑρίσκονται ἀναγεγραμμέναι εἰς τὰ περιθώρια, χωρὶς νὰ γίνεται μνεία αὐτῶν ἐν τῷ κειμένῳ, αἱ μνημοτεχνικαὶ λέξεις αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τοὺς τρόπους τῶν σχημάτων τῶν συλλογισμῶν, αἱ περιεχόμεναι εἰς τὴν «Σύνοψιν τοῦ Ψελλοῦ», περὶ ἧς ἐγένετο ἀνωτέρω λόγος. Δὲν ἀναγράφονται μόνον αἱ πέντε λέξεις αἱ συμβολίζουσαι τὰ σχήματα τοῦ Θεοφράστου. Ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα δὲν εἶναι ἀκόμη εἰς θέσιν νὰ καθορίσῃ ποῖαι εἶναι αἱ πηγαὶ ἀπὸ τὰς ὁποίας ἤντλησεν ὁ Βλεμμύδης τὸ ὑλικὸν τὸ ὁποῖον ἔχει περιλάβει εἰς τὴν ἐπιτομήν του. Γράφων τὸ συγγραμμά του τοῦτο, ἐπεδίωκε διδακτικοὺς σκοποὺς καὶ διὰ τοῦτο προσπαθεῖ νὰ ἐναρμονίσῃ τὰς ἀριστοτελικὰς πρὸς τὰς πλατωνικὰς ἀπόψεις. Δέχεται ὅτι αἱ ἰδέαι ὑπάρχουν καὶ εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ συγχρόνως ὑφίστανται καὶ εἰς τὰ αἰσθητά. Τὴν ὕλην τὴν θεωρεῖ δημιουργηθεῖσαν ἐκ τοῦ μηδενὸς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, συμμερίζεται δὲ καὶ τὴν ἀντίληψιν ὅτι καὶ ὁ κόσμος ἔχει δημιουργηθῇ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ συμφώνως πρὸς τὴν πλατωνικὴν ἀντίληψιν καὶ ἀπομακρυνόμενος ἀπὸ τὴν περὶ ἀϊδιότητος τοῦ κόσμου ἀριστοτελικὴν θεωρίαν, ἥτις δὲν ἠδύνατο νὰ συμβιβασθῇ μὲ τὰ χριστιανικὰ δόγματα. Παρομοίας ἐναρμονιστικὰς ἀντιλήψεις συναντῶμεν καὶ ὡς πρὸς τὸ δογματικὸν πρόβλημα τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Περὶ τοῦ ἐν λόγῳ ζητήματος ἔγραψε δύο πραγματεῖας αἵτινες ἔχουν καταχωρισθῇ εἰς τὸν 142 τόμον τῆς Ἑλλ. Πατρολογίας ὑπὸ τὸν τίτλον «Περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος». Εἰς ταύτας προσπαθεῖ ὁ Βλεμμύδης νὰ τεθῇ ὑπεράνω τῶν ἀντιτιθεμένων ἀπόψεων χρησιμοποιῶν τὴν διατύπωσιν «ἐκ τοῦ Πατρὸς δι' υἱοῦ», ἣν εἶχε χρησιμοποιήσει παλαιότερον ὁ ἐκ Μαρωνείας Νικήτας. Ἐκτὸς τῶν μνημονευθέντων συγγραμμάτων ἀναφέρονται ὡς ἔργα τοῦ Βλεμμύδου τὰ ἀκόλουθα: «Λόγος περὶ ψυχῆς», «Λόγος περὶ σώματος», «Περὶ ἀρετῆς καὶ ἀσκήσεως», «Περὶ πίστεως καὶ ἐπιστολὴ καθολικωτέρα». Τὸ διὰ τὰς θετικὰς ἐπιστήμας ἐνδιαφέρον του πιστοποιοῦν τὰ συγγράμματά του «Γεωγραφία συνοπτική», «Ἱστορία περὶ τῆς γῆς ἐν συνόψει». Τὸ πρῶτον ἐκ τῶν δύο τούτων ἔργων του ἔχει ὡς πηγήν του παράφρασιν τοῦ συγγράμματος τοῦ Διονυσίου τοῦ περιηγητοῦ.

Ἀλλ' ἡ πλευρὰ τῆς δράσεως τοῦ Βλεμμύδη, ἥτις ἐνέχει ὑψίστην σπουδαιότητα, εἶναι ἡ ἐκδηλωθεῖσα εἰς τὸν τομέα τῆς ἀνασυντάξεως τῆς παιδείας. Ἡ προσπάθειά του αὕτη δὲν εἶχεν ἐμπειρικὸν χαρακτῆρα ἀλλ' ἐστηρίζετο ἐπὶ ἀσφαλῶν θεωρητικῶν ἀρχῶν. Ὅπως ἐκθέτει ὁ Διογ. Ξανάλατος εἰς μελέτην του «Τὰ σχολεῖα στὸ Βυζάντιο», ὁ Βλεμμύδης ἐπίστευεν ὅτι ἡ βάσις ἐπὶ τῆς ὁποίας θὰ στηριχθῇ ἡ παιδεία εἶναι ἡ μόρφωσις τοῦ παιδιοῦ εἰς ἠθικὴν προσωπικότητα. Ἡ τοιαύτη δὲ μόρφωσις, δύναται, ἐφρόνει ὁ Βλεμμύδης, νὰ ἐπιτευχθῇ ἂν βλέπουν τὰ παιδιὰ καλὰ παραδείγματα καὶ ἂν ἀποκτοῦν καὶ ὠφελίμους γνώσεις. Ὡς πρὸς τὸ πρῶτον, τὸ περιβάλλον τὸ ὁποῖον ἐδημιουργήθη εἰς τὴν Νίκαιαν ἦτο λίαν εὐνοϊκόν, διότι ἰδίᾳ ἐπὶ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Βατάτση ἐγίνετο ἐκ μέρους τοῦ κράτους αὐστηρὰ ἐπιλογὴ προσώπων ἱκανῶν διὰ νὰ καταλάβουν τὰ δημόσια ἀξιώματα. Ὡς πρὸς τὸ δεύτερον, ἐλήφθησαν κρατικὰ μέτρα διὰ τὴν ἐξεύρεσιν διδασκάλων, ὁ ἴδιος δὲ ὁ Βλεμμύδης ἀπησχολήθη εἰς τὴν συγγραφὴν διδακτικῶν ἐγχειριδίων προωρισμένων διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν. Ἔγραψε σύνοψιν τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας διότι ἐφρόνει ὅτι τὸ μάθημα τοῦτο γυμνάζει τὴν σκέψιν τῶν νεαρῶν τροφίμων τῶν σχολείων. Εἷς ἐκ τῶν μελετητῶν τοῦ ἔργου του λέγει ὅτι τὸ ἐκπαιδευτικὸν του σύστημα δύναται νὰ ὑποστῇ σύγκρισιν μὲ τὰ ἐκπαιδευτικὰ συστήματα τοῦ 19ου αἰῶνος. (Βλ. Δ. Ξανάλατον αὐτόθι, σελ. 16). Ὄπισθεν τοῦ Βατάτση ὡς σύμβουλος εἷς τὰ ἐκπαιδευτικὰ καὶ ἄλλα ζητήματα, ἵσταται ὁ Βλεμμύδης, ἐπιδεικνύων ἄκαμπτον θεληματικότητα καὶ ἐπιμονήν. Ὁ ἴδιος λέγει διὰ τὸν ἑαυτόν του «Τιμώμεθα δοψιλῶς, φθονούμεθα δαψιλέστερον, τὸ μὲν διὰ τὸ πολὺ τῆς τιμῆς, τὸ δὲ διὰ τῆς γνώμης τὸ σκληρόν». Δικαίως λοιπὸν θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἐκπρόσωπος τῆς ἀντιλήψεως ὅτι τὸ κράτος πρέπει κατὰ βάσιν νὰ εἶναι ἵδρυμα ἐπιμελούμενον τῆς παιδείας τῶν πολιτῶν του. Ἀναζῇ οὕτω εἰς τὴν Νίκαιαν διὰ μιαν εἰσέτι φορὰν ἡ ἰδέα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ κράτους, ὅπως τὸ ἤθελον ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, καὶ ἀποτελεῖ βάσιν διὰ τὴν περαιτέρω ἐπιβίωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους.

Οἱ μαθηταὶ τοῦ Βλεμμύδη

Μαθητὴς τοῦ Βλεμμύδη ὑπῆρξε καὶ ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης (1217—1282), ὅστις ἀνεμίχθη ἐνεργῶς εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν καὶ κατὰ τὸ 1244 ἔλαβε τὸ ἀξίωμα τοῦ μεγάλου Λογοθέτου. Ἀτυχήσας εἰς τὸ στρατιωτικὸν στάδιον, ἐπεδόθη εἰς τὸ διπλωματικόν. Κατὰ τὸ 1274 ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου εἰς τὴν Λυὸν καὶ ἐδέχθη τὴν μετὰ τῶν Λατίνων ἕνωσιν. Ἠσχολήθη μὲ τὴν ἱστοριογραφίαν, γράψας ἀφήγησιν τῶν μεταξὺ 1203—1261 γεγονότων ὑπὸ τὸν τίτλον «Χρονικὴ συγγραφή». Ἔγραψε προσέτι δύο λόγους «Περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος», εἰς τοὺς ὁποίους συνιστᾷ νὰ παραβλεφθοῦν αἱ χωρίζουσαι τοὺς ἀνατολικοὺς καὶ δυτικοὺς διαφωνίαι διὰ νὰ ἐπανέλθῃ ὁ Χριστιανισμὸς τὴν ἑνότητά του. Τὸ 1252 ἐξέδωκε τὰς ἐπιστολὰς τοῦ μαθητοῦ του καὶ κατόπιν αὐτοκράτορος Θεοδώρου τοῦ Β', προλογίσας ταύτας διὰ 63 τριμέτρων ἰαμβικῶν στίχων. Εἰς ἀνταπόδοσιν δὲ τῆς φιλοφρονήσεως του ταύτης ὁ Θεόδωρος εἰς ἐπιστολήν του τὸν ἀπεκάλεσε μέγαν φιλόσοφον.

Μαθητὴς τοῦ Βλεμμύδη ὑπῆρξε καὶ ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Νικαίας Θεόδωρος ὁ Β' Λάσκαρις, ὅστις ἐβασίλευσεν ἀπὸ τοῦ 1254—1258. Ἠσχολήθη εἰς θεολογικὰς καὶ φιλοσοφικὰς μελέτας. Καίτοι ἔβλεπεν εἰς τὸ πρόσωπόν του ὁ Ἀκροπολίτης καὶ ὁ Βλεμμύδης τὸν ἰδεῶδη βασιλέα, οὗτος διέψευσε τὰς ἐλπίδας των λόγῳ τοῦ βιαίου καὶ εἰς φαντασιώσεις ὑποκειμένου χαρακτῆρος του. Τὸ κυριώτερον ἐκ τῶν θεολογικῶν του

ἔργων εἶναι οἱ «Χριστιανικῆς θεολογίας λόγοι ὀκτώ». Ἐνθα πραγματεύεται περὶ Θεοῦ, περὶ Τριάδος καὶ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἔγραψε καὶ ἀντιρρητικὴν κατὰ τῶν Λατίνων πραγματείαν καὶ φιλοσοφικὸν ἔργον, ἀναφερόμενον εἰς τὸ πρόβλημα τῆς συνοχῆς, ἤτις δίδει μορφὴν εἰς τὴν φύσιν. Τοῦτο ἔχει ἐκδοθῆ εἰς τὸν 140 τόμον τῆς Ἑλληνικῆς Πατρολογίας ὑπὸ τὸν τίτλον «Θεοδώρου τοῦ Λάσκαρι τοῦ υἱοῦ μεγάλου βασιλέως Κύρου Ἰωάννου τοῦ Δούκου τῆς φυσικῆς κοινωνίας λόγος πρῶτος κ.έ.». Ἐν τῷ πρώτῳ λόγῳ ἐκθέτει ὅτι τὰ πάντα ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀποτελοῦν ἑνότητα λόγῳ τῆς φύσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐμφανίζονται ἐν τῇ φύσει ὡς διηρημένα. Ὅθεν ἡ κοινὴ συνοχὴ ὅλων τῶν ὄντων ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει τυγχάνει ἡ φύσις. Τὸ σύγγραμμά του ἀρχίζει μὲ τὴν διαπίστωσιν ὅτι ἡ «φύσει» ὑπαρξις εἶναι ἀνωτέρα τῆς κατὰ θέσιν ἢ τύχην. «Ἐκ πολλῶν μὲν πραγμάτων καὶ ἄλλως γνόντες οἱ ἄνθρωποι ὅτι τὸ φύσει κρεῖττον τοῦ θέσει, ὑπερέχει τε καὶ τοῦ τύχη, καὶ ἐξ αὐτῶν δὴ νοῆσαι δύνανται ὧν ἐπείγομαι λέξαι νῦν, καὶ οὐκ ἂν ἄλλος ἔχει εἴπη τις τοῦτ' αὐτὸ ἢ ὡς ἡ φυσικὴ ἀκολουθία καὶ ἀληθὴς παραστήσει τήμερον δι' ἐμοῦ. Ἔστι μὲν οὖν φύσις καὶ κίνησις ἐν τῇ φύσει, ὡσαύτως δ' ἔστι καὶ μερισμός». («Ἀπὸ πολλὰ μὲν πράγματα καὶ κατ' ἄλλον τρόπον ἔχουν ἐννοήσει οἱ ἄνθρωποι ὅτι τὸ κατὰ φύσιν εἶναι ἀνώτερον τοῦ κατὰ θετὸν νόμον ἀπαρτιζομένου καὶ ὅτι ὑπερέχει προσέτι καὶ ἀπὸ τὸ τυχαῖον. Καὶ ἀπὸ αὐτὰ δὲ προσέτι, τὰ ὁποῖα σπεύδω νὰ ἀναπτύξω τώρα, δύνανται νὰ κατανοήσουν τὴν ἀρχὴν αὐτήν. Καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἴπῃ κανεὶς ὅτι τὸ πρᾶγμα τοῦτο ἔχει κατ' ἄλλον τρόπον, ἀλλὰ ὅπως θὰ τὸ ἐμφανίσῃ ἡ ἀληθινὴ καὶ φυσικὴ ἀκολουθία δι' ἐμοῦ. Ὑπάρχει λοιπὸν φυσικὴ ἕξις καὶ κίνησις εἰς τὴν φύσιν — τὸ φυσικὸν σύνολον τῶν ὄντων — κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ὑπάρχει καὶ μερισμός). Ἐκ τοῦ προοιμίου τούτου καταφαίνεται ὅτι ἡ πρόθεσίς του εἶναι νὰ ἑρμηνεύσῃ τὴν ἐν τῇ φύσει ὑπάρχουσαν ἑνότητα. Πῶς, ἐνῷ ἡ φύσις παρουσιάζεται μεριζομένη εἰς ποικιλίας, κατὰ βάθος παραμένει ἑνιαία.

Οἱ ἑνωτικοὶ τρόποι, οἱ ἀσφαλίζοντες τὴν ἑνότητα τῶν ὄντων, εἶναι κατὰ τὸν Λάσκαριν δύο: «Δύο γοῦν οἱ ἑνωτικοὶ τρόποι· ὁ κατὰ φύσιν καὶ ὁ κατὰ κρᾶσιν. Κοινὸς οὖν πάντων ὁ εἷς· κοινωνοῦσι γὰρ πάντα ὅταν εἰς τὴν ποιότητα ἀναχθῶσιν ἢ εἰς τὴν οὐσίαν, ἢ εἰς τὸ εἶδος, ἢ εἰς τὴν ὕλην; ἢ εἰς τὴν φύσιν κυρίως τε καὶ καθολικῶς». (Δύο προφανῶς εἶναι οἱ ἑνωτικοὶ τρόποι: ὁ εἷς εἶναι ὁ ἐπισυμβαίνων συμφώνως μὲ τὴν φύσιν, ὁ δὲ ἄλλος ὁ ἐπισυμβαίνων συμφώνως μὲ τὴν ἀναμίξιν. Κοινὸς λοιπὸν δι' ὅλα εἶναι ὁ εἷς. Διότι ὅλα ἔχονται εἰς ἐπικοινωνίαν ὅταν ἀναχθοῦν εἰς τὴν ποιότητα ἢ εἰς τὴν οὐσίαν ἢ εἰς τὸ εἶδος ἢ εἰς τὴν ὕλην ἢ εἰς τὴν φύσιν, λαμβανομένην εἰς τὴν κυριολεκτικὴν καὶ καθολικὴν σημασίαν). Ἡ κατὰ κρᾶσιν ἕνωσις δὲν ἑνώνει ἀπολύτως τὰ ὄντα, ἀλλὰ μόνον ἡ κατὰ φύσιν, διότι ἡ κρᾶσις συνενώνει μόνον τὰ συγγενῆ· εἶναι «ἕνωσις τοῦ ἐγγίστου». Ὅπως τὸ σημεῖον κατὰ τὸν Πρόκλον «πάσης ἐξηγεῖται σειρᾶς καὶ πάντα ἑνοῖ τὰ μεριστὰ καὶ συνέχει καὶ ὁρίζει τὰς προόδους αὐτῶν», κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἡ φύσις ἑνώνει τὰ ὄντα. Ἔργον ἄρα τῆς ἐρεύνης του εἶναι νὰ μελετήσῃ τὰς συναφείας, «κοινωνίας» ὅπως τὰς λέγει, τὰς καταρτιζομένας ἀπὸ τὴν φύσιν καὶ τὴν κρᾶσιν.

Εἰς τὸν δεύτερον λόγον πραγματεύεται περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἑνοῦνται τὰ στοιχεῖα. Παρακολουθεῖ τὴν ἕνωσιν ταύτην ἀρχίζων ἀπὸ τὰ ὑλικὰ ὄντα μέχρι τῶν ἐμψύχων, ἑρμηνεύων ταύτην μαθηματικῶς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἁρμονικῶν λόγων, χρησιμοποιῶν καὶ γεωμετρικὰς παραστάσεις. Εἰς τὸν τρίτον λόγον ὁμιλεῖ περὶ τῶν ἑνώσεων (κοινωνιῶν), τῶν παρατηρουμένων εἰς τὸν ἄνθρωπον ὡς φυσικὸν καὶ ψυχικὸν ἄτομον. Ὁ τέταρτος λόγος ἀναφέρεται εἰς τὸ αὐτὸ θέμα ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἀνέσεως καὶ ἐπιτάσεως, δηλαδὴ χαλαρώσεως καὶ ἐντάσεως. Εἰς τὸν πέμπτον λόγον ἡ ἔννοια τῆς κοινωνίας ἐπεκτείνεται εἰς τὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους. «Πρῶται μὲν οὖν αἰτίαι τῶν κοινωνιῶν, ὡς εἴρηται ἐν ἀνθρώποις, χυμοὶ καὶ θυμός, λόγος καὶ ἐπιθυμία, μετὰ δὲ ταύτας ἡ τῆς παιδείας. Ὥστερ γὰρ ἐν ὕλῃ τὸ εἶδος, ἐν ἀνθρώποις παιδεία. Ὥστε εἰ μὴ ἀκηκοέναι τινά τινος πάνυ γε φύσιν χρηστὴν ἔχοντα οὐκ ἄν ποτε γνῶσιν εἰληχέναι τις εἴπη. Ὥστε μεγάλως καὶ ἡ παιδεία εἰς τελειοποίησιν συμβάλλεται. Ἔστι δὲ καὶ ἡ παιδεία διάφορος· πᾶσα γὰρ μάθησις εἰς τὴν καθόλου ἀνάγεται, ποικίλλεται ἡ καθόλου δὲ διαφόρως εἰς φιλοσοφίαν, εἰς στρατείαν, εἰς ναυτικήν. Αἱ μὲν οὖν τῇ καθόλου κοινωνοῦσαι ἄριστα. Ἔστι δὲ αὕτη φιλοσοφία. Γνῶσις γάρ ἐστι τῶν ὄντων ἢ ὄντα». (Πρῶται μὲν αἰτίαι τῶν ἑνωτικῶν συναφειῶν, αἵτινες σημειοῦνται, ὅπως ἔχομεν εἴπει, μέσα εἰς τοὺς ἀνθρώπους, εἶναι οἱ χυμοὶ καὶ ὁ θυμὸς καὶ ὁ λόγος καὶ ἡ ἐπιθυμία. Ἔπειτα δὲ καὶ ἡ συνάφεια ἡ δημιουργουμένη διὰ τῆς παιδείας. Διότι ὁποίαν θέσιν κατέχει μέσα εἰς τὴν ὕλην τὸ εἶδος, τὴν αὐτὴν θέσιν ἔχει μέσα εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἡ παιδεία. Ὥστε, ἐὰν δὲν ἔχῃ γίνει κάποιος ἀκροατὴς ἑνὸς ἄλλου, ἔστω καὶ ἐὰν ἔχῃ καλὰς φυσικὰς προδιαθέσεις, δὲν δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι ἔχει γίνει μέτοχος γνώσεως. Ὥστε μεγάλην συμβολὴν ἀσκεῖ ὡς πρὸς τὴν τελειοποίησιν καὶ ἡ παιδεία. Διακρίνεται δὲ καὶ ἡ παιδεία εἰς διάφορα εἴδη καὶ ἡ γενικὴ παιδεία ἐμφανίζει διαφόρους ποικιλίας, ὅπως τὴν φιλοσοφίαν, τὴν στρατιωτικὴν ἐπιστήμην, τὴν ναυτικήν. Ἐκεῖναι βεβαίως αἵτινες ἐπικοινωνοῦν μὲ τὴν καθολικὴν παιδείαν εἶναι αἱ ἄριστα. Τοιαύτη εἶναι ἡ φιλοσοφία. Διότι εἶναι γνῶσις τῶν ὄντων ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ὅτι εἶναι ὄντα).

Εἰς τὸν ἕκτον λόγον γίνεται παράδολὴ τῆς τέχνης πρὸς τὴν ἐπιστήμην. «Ἀναγκαῖαι καὶ πρῶται πάντων φύσις καὶ ἐπιστήμη· τῇ μὲν γὰρ συνάγεται πᾶσα κρᾶσις, τῇ δὲ πᾶσα παιδεία... τὸ κατ' ἐπιστήμην τοῦ κατὰ τέχνην ἐστὶ τιμιώτερον. Ὡς γὰρ εἰς φύσιν κρᾶσις, οὕτω δὴ καὶ εἰς ἐπιστήμην τέχνη, καὶ ὡς τιμιωτέρα κράσεως φύσις, οὕτω τιμιωτέρα τέχνης ἐπιστήμη. Διὰ τοῦτο καὶ τὸ κατ' ἐπιστήμην γιγνόμενον τιμιώτερόν ἐστι τοῦ κατὰ τέχνην γιγνομένου, ὡς τὸ κατὰ φύσιν τοῦ κατὰ κρᾶσιν. Δεῖ γοῦν διὰ ταῦτα ἀρετῆς κοινωνεῖν. Τοῦτο γὰρ μίγμα καὶ ἐπιστήμης καὶ φύσεως». («Αναγκαῖαι καὶ πρῶται ἐξ ὅλων εἶναι ἡ φύσις καὶ ἡ ἐπιστήμη. Διότι διὰ τῆς φύσεως ἀποκαθίσταται ἡ συνάφεια πάσης ἀναμίξεως, διὰ δὲ τῆς ἐπιστήμης ἐπιτελεῖται ἡ συνάφεια ὁλοκλήρου τῆς παιδείας. Τὸ ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τῆς ἐπιστήμης γινόμενον εἶναι πολυτιμότερον ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον γίνεται ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τῆς τέχνης. Διότι ὁποίαν σχέσιν ἔχει ἡ φύσις πρὸς τὴν ἀνάμιξιν, καὶ ὅπως εἶναι πολυτιμότερον πρᾶγμα ἡ φύσις ἀπὸ τὴν ἀνάμιξιν, τοιουτοτρόπως εἶναι πολυτιμοτέρα ἡ ἐπιστήμη ἀπὸ τὴν τέχνην. Διὰ τοῦτο ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον γίνεται συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιστήμην εἶναι πολυτιμότερον ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον γίνεται σύμφωνα μὲ τὴν τέχνην, ὅπως ἡ φυσικὴ συνάφεια εἶναι ἀνωτέρα ἀπὸ τὴν ἐπὶ τῇ βάσει ἀναμίξεως συνάφειαν. Πρέπει λοιπὸν νὰ γινώμεθα μέτοχοι τῆς ἀρετῆς. Διότι αὕτη εἶναι μίγμα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φύσεως).

Εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἀπαρτιζουσῶν κοινωνίαν ὄντων συμπεριλαμβάνει καὶ τοὺς ὁμαδικοὺς τρόπους, διὰ τῶν ὁποίων συνενοῦνται οἱ ἄνθρωποι εἰς κοινωνικὰς συμβιώσεις. Παρέχει κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον στοιχειώδεις γνώσεις, ὅπως θὰ ἐλέγομεν ἡμεῖς σήμερον, κοινωνιολογίας.

Αἱ κοινωνίαι μελετῶνται ὑπὸ τοῦ Θεοδώρου καὶ ὡς συνάφειαι ἑνοῦσαι τοὺς ἀνθρώπους: «Γίγνεται δὲ τοῦτο καὶ πόλει καὶ κόσμῳ καὶ κώμῃ καὶ οἴκῳ, ἀλλὰ δὴ καὶ ἀτόμῳ. Καὶ τῆς μὲν φυσικῆς κοινωνίας καὶ παιδείᾳ ἐστί. Τὴν φυσικὴν γοῦν κοινωνίαν καὶ παιδείᾳ οὐ λέλοιπε· τὴν κατὰ κρᾶσιν δέ, ὁτὲ μὲν ὁτὲ δ' οὔ» (Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν πόλιν καὶ εἰς τὸν κόσμον καὶ εἰς τὴν κώμην καὶ εἰς τὴν οἰκογένειαν καὶ εἰς τὸ ἄτομον. Εἰς τὴν φυσικὴν κοινωνίαν ὑπάγεται καὶ ἡ παιδεία... Τὴν κατὰ φύσιν λοιπὸν κοινωνικὴν συνάφειαν οὐδέποτε τὴν ἐγκαταλείπει ἡ παιδεία. Ἀλλὰ τὴν κατόπιν ἀναμίξεως ἀπαρτιζομένην συνάφειαν ἄλλοτε τὴν συνοδεύει ἡ παιδεία καὶ ἄλλοτε ὄχι). Ἐν τέλει διαστέλλει ὁ Θεόδωρος τὸ κατὰ φύσιν ἀπὸ τὸ συμβεβηκός: «Δύο γὰο οἶδα εἶναι φύσιν καὶ τὸ συμβεβηκὸς καὶ τὸ μὲν φύσεως ποίημά ἐστι καὶ λίαν ἐστὶ τὸ δὲ τοῦ συμβεβηκότος κατὰ κρᾶσιν μόνον γίγνεται. Ἔστι δὲ δεκτικὸν κράσεως καὶ καλοῦ καὶ μὴ καλοῦ καὶ κακοῦ» (Δύο πράγματα ἀναγνωρίζω ὡς ὑπάρχοντα, τὴν φύσιν καὶ τὸ συμβεβηκός. Καὶ ὅ,τι μὲν ὑπάγεται εἰς τὴν φύσιν εἶναι τέλειον φυσικὸν δημιούργημα καὶ ἔχει πλήρη ὀντότητα. Ὅ,τι ὑπάγεται ὑπὸ τὸ συμβεβηκὸς γίνεται μόνον κατόπιν ἀναμίξεως. Ἡ δὲ ἀνάμιξις εἶναι ἐπιδεκτικὴ καλοῦ καὶ μὴ καλοῦ καὶ κακοῦ). Εἶναι φανερὸν ὅτι τὸ περιεχόμενον ἐμφανίζει μίαν ἀγάπην πρὸς τὴν φυσικὴν πρωταρχικότητα. Ὁ Θεόδωρος διαρκῶς ἐξαίρει τὴν ὑπεροχὴν τοῦ κατὰ φύσιν ἀπὸ τὸ «κατὰ θέσιν» καὶ «κατὰ τύχην». Ἐκτὸς τούτου ἐξαίρεται καὶ ἡ ἀνάγκη νὰ ἐρχώμεθα καὶ εἰς ἐπικοινωνίαν μὲ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τοὺς φιλοσόφους. Τὸ ὅλον ἔργον τελειώνει μὲ τὸν ἀκόλουθον ἐπίλογον:

«Λέγομεν οὖν διὰ ταῦτα πάντα ὅτι καλόν ἐστι καὶ ὠφελιμώτατον κοινωνεῖν ἕκαστον τῶν ἀνθρώπων φιλοσοφίᾳ... Δεῖ γοῦν καὶ φιλοσοφεῖν καὶ κοινωνεῖν φιλοσόφοις ἵνα καὶ τὸ «Γνῶθι σαυτὸν» ἔχωμεν, καὶ ἀρετὴν κτώμεθα καὶ πάντων ἡγώμεθα καὶ ὡς ἑπόμενα ἔχωμεν... Σοφία γὰο καὶ Θεὸς ἐξ οὗ ὄντος τὸ πᾶν συμπήξας καὶ σοφίᾳ κινεῖ καὶ λύσει καὶ ἀλλοιώσει τοῦτο κρειττόνως σοφίᾳ ὅτι καὶ βούλεται» (Λέγομεν λοιπὸν δι' ὅλα αὐτὰ ὅτι εἶναι καλὸν καὶ ὠφελιμώτατον νὰ ἐπικοινωνῇ ἕκαστος ἄνθρωπος μὲ τὴν φιλοσοφίαν. Πρέπει λοιπὸν νὰ φιλοσοφοῦμεν καὶ νὰ ἐπικοινωνοῦμεν μὲ τοὺς φιλοσόφους ἵνα ἔχωμεν καὶ τὸ «Γνῶθι σαυτὸν» καὶ διὰ νὰ ἀποκτῶμεν ἀρετὴν καὶ διὰ νὰ εἴμεθα ἀρχηγοὶ ὅλων καὶ νὰ ἔχωμεν τὰ πάντα ὑποτεταγμένα εἰς ἡμᾶς... Διότι διὰ τῆς σοφίας καὶ ὁ Θεὸς ἀφοῦ συνέπηξεν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος τὸ πᾶν καὶ διὰ τῆς σοφίας τὸ θέτει εἰς κίνησιν καὶ θὰ τὸ διαλύσῃ καὶ θὰ τὸ ἀλλοιώσῃ πρὸς τὸ καλύτερον, σύμφωνα μὲ τὴν βούλησίν του).

Ἐκ τῆς γενομένης ἀναπτύξεως κατανοεῖται ὅτι προσπαθεῖ ὁ Θεόδωρος νὰ ἑρμηνεύσῃ τὴν φυσικὴν τοῦ σύμπαντος συνάφειαν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ «κατὰ φύσιν» καὶ τοῦ «κατὰ κρᾶσιν». Πρὸς τοῦτο χρησιμοποιεῖ τὴν μαθηματικὴν - γεωμετρικὴν μέθοδον τῶν πλατωνικῶν καὶ τὴν ποιητικὴν θεώρησιν τῶν μεταβολῶν ὅπως τὴν εἶχεν εἰσηγηθῆ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ τὴν ἐχρησιμοποίησαν ἀργότερον οἱ Στωϊκοὶ καὶ ἰδίᾳ ὁ Ποσειδώνιος. Ἡ ἀντίληψίς του καθ' ἣν αἱ τέχναι καὶ ἐπιστήμαι ἀποτελοῦν κοινωνίαν μᾶς ἐνθυμίζει παρομοίας δοξασίας διατυπουμένας ὑπὸ τοῦ Κικέρωνος, τὰς ὁποίας ὁ Ρωμαῖος ρήτωρ εἶχε δανεισθῆ ἀπὸ τὸν Παναίτιον καὶ τὸν Ποσειδώνιον. Ὅθεν δικαιούμεθα νὰ διίδωμεν εἰς τὸ ἔργον τοῦ Θεοδώρου εὐρυτάτην ἐπίδρασιν οὐ μόνον τῆς νεοπλατωνικῆς ἀριθμολογίας, ἀλλὰ καὶ τῆς φιλοσοφίας τῶν Στωϊκῶν.

Μάξιμος Πλανούδης (1260—1310). Εἰς τοὺς σπουδαιοτέρους φορεῖς τῆς ἀνθρωπιστικῆς ἀναγεννήσεως πρέπει νὰ ταχθῇ καὶ ὁ Μάξιμος Πλανούδης, μοναχός, καταγόμενος ἐκ Κωνσταντινουπόλεως. Ὑπῆρξε φίλος τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου καὶ ἀπεστάλη ὑπ' αὐτοῦ ὡς ἀπεσταλμένος εἰς Βενετίαν. Ἦτο γνώστης τῆς λατινικῆς καὶ μετέφρασεν ἀρκετὰ ἔργα ἐκ ταύτης εἰς τὴν ἑλληνικήν. Ἠσχολήθη μὲ τὴν φιλολογίαν, τὴν φιλοσοφίαν, τὰ μαθηματικὰ καὶ τὴν θεολογίαν. Μετέφρασεν ἐκ τῆς λατινικῆς τὸ «Ἐνύπνιον τοῦ Σκιπίωνος» τοῦ Κικέρωνος, καὶ τὰ εἰς αὐτὸ σχόλια τοῦ Μακρο-

βίου. Ἐπίσης μετέφρασε τοῦ Βοηθίου τὸ «Περὶ παρηγορίας τῆς φιλοσοφίας» καὶ τὸ ἐκ 15 βιβλίων σύγγραμμα «Περὶ Τριάδος» τοῦ Αὐγουστίνου, καί τινα βιβλία ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως «Περὶ πολιτείας τοῦ Θεοῦ». Ἐκ τῆς «Θεολογικῆς συνόψεως» τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκυινάτη, μετέφρασε 49 ζητήματα τοῦ πρώτου μέρους. Ἐξ αὐτοῦ προέρχεται καὶ ἡ φέρουσα τὸ ὄνομά του «Ἀνθολογία ἑλληνικῶν ἐπιγραμμάτων». Ἔγραψε προσέτι ἑλληνιστὶ σχόλια εἰς τὰ δύο πρῶτα βιβλία τοῦ Διοφάντου. Πρῶτος δὲ αὐτὸς εἰς τὴν ἑλληνικὴν περιοχὴν ἐχρησιμοποίησε τὰ ἰνδικὰ ἀριθμητικὰ στοιχεῖα εἰς τὸ σύγγραμμά του «Ψηφοφορία κατ' Ἰνδοὺς ἡ λεγομένη μεγάλη». Ἐν τέλει τοῦ συγγράμματος τούτου ἐκθέτει ὁ Πλανούδης τρόπον διὰ τοῦ ὁποίου ἐπιτυγχάνεται μεγαλυτέρα προσέγγισις κατὰ τὴν ἐξαγωγὴν τετραγωνικῶν ριζῶν. Ἔγραψε καὶ θεολογικὰ συγγράμματα. Εἰς τὸν 147 τόμον τῆς Ἑλλην. Πατρολογίας ἔχουν περιληφθῆ: «Λόγοι εἰς τὴν θεόσωμον ταφὴν τοῦ Κυρίου», «Ἐγκώμιον εἰς τοὺς Πέτρον καὶ Παῦλον», καὶ δείγματα μεταφράσεών του ἐκ τοῦ «Περὶ Τριάδος» τοῦ Αὐγουστίνου. Μεταξὺ τῶν θεολογικῶν του ἔργων ἀναφέρεται καὶ τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ Λατίνων συλλογισμοί».

Γεώργιος Παχυμέρης. Σύγχρονος τοῦ Πλανούδη ὑπῆρξε καὶ ὁ Γεώργιος Παχυμέρης (1242—1310). Πνεῦμα καθολικώτατον καὶ οὐδόλως ὑπολειπόμενον καὶ κατὰ τὴν φυσικὴν εὐφυΐαν καὶ κατὰ τὴν πολυμάθειαν κατὰ τὴν ἐκτίμησιν τοῦ Κρουμβάχερ, ἀπὸ τὸν Ρογῆρον Βάκωνα. Ἔγραψεν ἐπιτομὴν εἰς σύμπασαν τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἀριστοτέλους, τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος ὀνομάζει «Φιλοσοφίαν». Αὕτη ὅμως δὲν ἐξεδόθη ἑλληνιστί, ἀλλὰ μόνον εἰς τὴν λατινικήν, μεταφρασθεῖσα ὑπὸ τοῦ Μπέκιο ἐν Βασιλείᾳ κατὰ τὸ 1560. Εἰς ταύτην περιέχεται καὶ ἡ ἐξήγησις τοῦ ὅρου «Μετὰ τὰ φυσικὰ», ἅτινα κατὰ τὸν Παχυμέρην «εἰσὶν ἃ καὶ φύσεως ὑπερῆρται καὶ ὑπὲρ αἰτίαν καὶ λόγον εἰσίν, ὧν εἰκόνα φέρουσιν αἱ ἄμεσοι πρότάσεις καὶ ἀναπόδεικτοι» (Μετὰ τὰ φυσικὰ εἶναι ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀρθῆ ὑπεράνω τῆς φύσεως καὶ ἵστανται ὑπεράνω τοῦ λόγου καὶ τῆς αἰτίας, τῶν ὁποίων εἰκόνα ἀποτελοῦν αἱ ἄμεσοι καὶ ἀναπόδεικτοι προτάσεις, δηλαδή, τὰ ἀξιώματα). Ὁ ἐν λόγῳ ὁρισμός, ἐπειδὴ ἐπαναλαμβάνεται καὶ εἰς τὸ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἐρενίου φερόμενον σύγγραμμα, ἐνομίσθη ὑπὸ πολλῶν ἱστορικῶν τῆς φιλοσοφίας ὅτι προέρχεται ἐκ τοῦ ἀρχαίου Νεοπλατωνικοῦ. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐνέχει μεγάλην ἀξίαν, ἐκδιδόμενον δὲ ἑλληνιστί, θὰ προαγάγῃ τὰς ἀριστοτελικὰς ἐρεύνας. Μόνον ἓν τμῆμα τοῦ ἐν λόγῳ συγγράμματος «Ἐπιτομὴ τῆς ἀριστοτελικῆς λογικῆς» ἔχει ἐκδοθῆ ἑλληνιστὶ ἐν Παρισίοις κατὰ τὸ 1548. Ἔγραψεν ἐπίσης καὶ σχόλια εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου «Παράφρασις τῶν λόγων καὶ ἐπιστολῶν Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου». Ἔχει γράψει ἐννέα ᾠδὰς εἰς ἑξάμετρους, εἰς ἃς ἐκθέτει τὴν αὐτοβιογραφίαν του. Ἠσχολήθη καὶ μὲ τὴν ἱστοριογραφίαν, γράψας «Ἱστορίαν» ἐκ 13 βιβλίων, ἥτις περιλαμβάνει τὰ γεγονότα ἀπὸ τοῦ 1255 μέχρι 1308. Μεγάλην ἀξίαν ἔχει ἡ «Πραγματεία περὶ τῶν τεσσάρων μαθημάτων», ἤτοι τῆς ἀριθμητικῆς, μουσικῆς γεωμετρίας καὶ ἀστρονομίας. Τὸ βιβλίον τοῦτο μαρτυρεῖ περὶ τῆς μεγάλης μαθήσεως εἰς τὰς ἐν λόγῳ ἐπιστήμας. Ἐπίσης ἔγραψε καὶ σχόλια εἰς τὰ ἔργα τοῦ μαθηματικοῦ Διοφάντου. Ἀλλὰ περὶ τῆς συμβολῆς τούτου εἰς τὴν μαθηματικὴν ἐπιστήμην, καθὼς καὶ τοῦ Νικολάου Ραβδᾶ, τοῦ Μοσχοπούλου κτλ., θὰ γίνῃ λόγος εἰς τὸ περὶ τῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης ἄρθρον.

Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν φαίνεται δρῶν καὶ ὁ φιλόσοφος Ἰωσὴφ, ὅστις εἰς πολλὰς ἐπιστολὰς τῶν συγχρόνων του ἀναφέρεται ἐγκωμιαζόμενος ὡς φιλόσοφος καὶ ὡς «Ἰσάγγελος». Ἡ συμβολή του ἔγκειται εἰς τὴν συστηματοποίησιν τῶν σπουδῶν. Στηρίζεται δὲ κυρίως ἐπὶ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Βλεμμύδη, καὶ τοῦ Πσχυμέρη, ἀνατρέχει προσέτι καὶ εἰς ἀρχαιοτέρας πηγάς, ὡς εἰς τὸν Κύριλλον καὶ τὸν Ἀλέξανδρον τὸν Ἀφροδισιέα. Ὑπὸ τοῦ Παχυμέρη ἀναφέρεται καὶ μοναχός τις Σοφονίας ὅστις ἔγραψε παράφρασιν τοῦ «Περὶ ψυχῆς» ἀριστοτελικοῦ συγγράμματος περιληφθεῖσαν ὑπὸ Χάϋντυκ εἰς τὰ ἐκδοθέντα κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα, ἐν Βερολίνῳ ἀριστοτελικὰ συγγράμματα. Ἐπ' ὀνόματι τοῦ Σοφονία φέρονται παραφράσεις εἰς τὰ «Πρῶτα ἀναλυτικά», τὸ «Περὶ μνήμης», «περὶ ὕπνου» καὶ «Σοφιστικοὺς ἐλέγχους τοῦ Ἀριστοτέλους». Τὸν Ἀριστοτελισμὸν ἐκπροσωπεῖ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος ὁ Νικηφόρος Χοῦμνος (1261—1327) μαθητὴς τοῦ Γρηγορίου Κυπρίου καὶ φίλος τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτου. Καταπολεμεῖ τὴν νεοπλατωνικὴν φιλοσοφίαν, ἰδίως διὰ τοῦ βιβλίου του «Ἀντιθετικὸς πρὸς Πλωτῖνον: Περὶ ψυχῆς». Ἡ περιληπτικὴ ἔκθεσις τῶν περιεχομένων τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ ἀκόλουθος: «Μήτε τῶν σωμάτων προϋπάρχουσιν αἱ ψυχαί, μήτε ἐξ ἑτέρων μεταχωροῦσαι εἰς ἕτερα, ἀλλ' οὐδ' ἐν τοῖς ἀλόγοις ἐστὶ νοῦς οὐδ' σὺ μήποτε γένηται. Πολλαῖς δὲ καὶ ταῖς ἀποδείξεσι κέχρηται πρὸς ἐκεῖνο ἁπάντων τὸ τὰς ἐπιστήμας ἀναμνήσεις εἶναι. Ἐξ οὗ δὴ δόγματος αὐτῷ τῷ Πλωτίνῳ καὶ πρὸ αὐτοῦ Πλάτωνι κατεσκεύασται πρὸ τῶν σωμάτων τὰς ψυχὰς εἶναι. Καὶ περὶ ἐγέρσεως τῶν σωμάτων τεθνεώτων ἀγωνίζεται καὶ δείκνυσι ταύτην ἄλλαις δὴ ἀνάγκαις καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν τοῦ Πλάτωνος περὶ τοῦ τὰς ψυχὰς ἀναβιώσκεσθαι θέσεων, καὶ ἀπόλαυσιν δείκνυσιν ἀεὶ μενόντων ἀγαθῶν καὶ κόλασιν ψυχῶν ὁμοῦ καὶ σωμάτων μηδέποτε λήγουσαν» (Δὲν προϋπάρχουν πρὶν ἀπὸ τὰ σώματα αἱ ψυχαί, οὔτε μεταβαίνουν ἀπὸ ἄλλα σώματα εἰς ἄλλα, οὔτε εἰς τὰ ἄλογα ζῶα ὑπάρχει νοῦς, οὔτε εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ. Χρησιμοποιεῖ δὲ πολλὰς ἀποδείξεις ἁπάντων πρὸς τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι αἱ ἐπιστῆμαι ἔχουν τὴν πηγήν των εἰς τὴν ἀνάμνησιν. Ἀπὸ τὸ δόγμα τοῦτο, ὡς γνωστόν, ὁ Πλωτῖνος καὶ ὁ Πλάτων ἔχουν ἐξαγάγει τὸ συμπέρασμα ὅτι αἱ ψυχαὶ προϋπάρχουν τῶν σωμάτων. Καὶ ἀγωνίζεται (ἡ πραγματεία) νὰ ἀποδείξῃ ὅτι θὰ ἀναστηθοῦν καὶ τὰ σώματα, καὶ τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν τὴν ἀποδεικνύει καὶ δι' ἄλλων ἀποδείξεων καὶ ἀφορμωμένη ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα διὰ τῶν ὁποίων ὁ Πλάτων (ἐν τῷ Φαίδωνι) ἐπιβεβαιοῖ τὴν ἀναβίωσιν τῶν ψυχῶν. Καὶ ἀποδεικνύει ὅτι ὑπάρχει (μετὰ θάνατον) ἀπόλαυσις αἰωνίων ἀγαθῶν καὶ τιμωρία τῶν ψυχῶν ἄνευ τέρματος). Καίτοι καταπολεμεῖ τοὺς πλατωνικούς, δὲν εἶναι σύμφωνος μὲ τοὺς φανατικοὺς ἀριστοτελικούς, οἵτινες οὐδὲν καλὸν ἔβλεπον εἰς τὸν Πλάτωνα. Κατ' αὐτῶν ἔγραψε διατριβὴν «Πρὸς τοὺς δυσχεραίνοντας ἐπὶ τοῖς ἐλέγχοις τῶν ἀσαφῶς καὶ κακοτέχνως ῥητορευόντων καὶ τἀναντία Πλάτωνι καὶ τοῖς αὐτῷ δοκοῦσιν ἀστρονομοῦντας». Ἔγραψε καὶ ἄλλας πραγματείας «Περὶ ὕλης», «Περὶ ἰδεῶν». Δὲν δέχεται τὴν ὕπαρξιν αὐθυποστάτων ἰδεῶν. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ὑπάρχει αὐθυποστάτως εἶναι μόνον ὁ Θεός. Εἶχε προσέτι ὁ Χοῦμνος ζωηρότατον περὶ τῶν φυσικῶν προβλημάτων ἐνδιαφέρον.

Θεόδωρος Μετοχίτης (1260—1332). Εἶναι ὁ μεγαλύτερος πρόδρομος τῆς ἀνθρωπιστικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ 15ου αἰῶνος. Ἐγεννήθη ἐν Νικαίᾳ τῆς Βιθυνίας, ἔμεινε δὲ ὀρφανὸς ἀπὸ ἡλικίας 13 ἐτῶν. Εἰκοσαετὴς προσείλκυσε τὴν ἐκτίμησιν τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου 2ου καὶ προσελήφθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν κατ' ἀρχὰς εἰς τὰ ἀρχεῖα καὶ κατόπιν εἰς τὰ δημόσια ἀξιώματα. Ἔλαβε τὸ ἀξίωμα κατ' ἀρχὰς τοῦ «λογοθέτου τοῦ γενικοῦ» ἰσοδυναμοῦν μὲ τὸ τοῦ κεντρικοῦ ταμίου, εἶτα δὲ ἀνῆλθεν εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ «μεγάλου λογοθέτου», ἤτοι τοῦ πρωθυπουργοῦ. Ἐν τέλει βαρυνθεὶς τὰς διενέξεις ἀπεσύρθη εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει μονὴν τῆς Χώρας ἔνθα καὶ ἀπέθανεν. Ὁ μαθητής του Γρηγορᾶς ἐκφράζεται μετὰ θαυμασμοῦ διὰ τὴν πολυμάθειάν του: «Βιβλιοθήκη γὰρ ἦν ἔμψυχος οὗτος καὶ τῶν ζητουμένων πρόχειρος εὐπορία. Οὕτω πάντας μακρῷ τῷ μέτρῳ παρέδραμεν ὅσοι ποτὲ λόγων ἤψαντο». Τὴν φιλομάθειάν του πιστοποιεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς ἡλικίαν 43 ἐτῶν προσέλαβε κατ' οἶκον ὡς διδάσκαλόν του εἰς τὴν ἀστρονομίαν τὸν Μιχαὴλ τὸν Βρυέννιον. Ἐγένετο δὲ ἐπὶ τοσοῦτον ἔμπειρος περὶ τὰ ἀστρονομικά, ὥστε ἔγραψεν ἔργον ἐπιγραφόμενον «Στοιχείωσις ἐπὶ τῇ ἀστρονομικῇ ἐπιστήμῃ», ὅπερ εἶναι εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Σύνταξιν τοῦ Πτολεμαίου. Εἶχεν ἐγκύψει εἰς βαθυτάτας καὶ εὐρυτάτας μελέτας, παραπέμπει δὲ εἰς 70 συγγραφεῖς. Ἐξετίμα εἰς ὑπερβολικὸν βαθμὸν τὸν Συνέσιον, διότι τὸν ἤνωνε μὲ αὐτὸν ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν Ἑλληνοχριστιανικὸν ἀνθρωπισμόν. Λέγει περὶ αὐτοῦ ὅτι: «Πάντων φιλοσόφων ἐστὶν ὡς εἰπεῖν κοινὸς θιασώτης.. καὶ μάλιστά γε δὴ τῶν βελτίστων τῶν ἀπὸ Ἀριστοτέλους καὶ Πλάτωνος». Τὰ διαφέροντά του ἦσαν πολυμερῆ. Ἠσχολήθη μὲ τὴν παράφρασιν πολλῶν ἀριστοτελικῶν ἔργων κατὰ προτίμησιν δὲ τῶν ἀναφερομένων εἰς φυσικὰ ζητήματα, ἤτοι: «Τῶν φυσικῆς ἀκροάσεων» καὶ τῶν «Μικρῶν φυσικῶν». Εὐρύτατα εἶναι αἱ μελέται του εἰς τοὺς ἀρχαίους μαθηματικούς, τὸν Εὐκλείδην, Ἀπολλώνιον τὸν Περγαῖον, τὸν ἀστρονόμον Πτολεμαῖον. Θεωρεῖ τὸν ἀριθμὸν ὡς συνοψίζοντα τὴν οὐσίαν τῶν ὄντων, δεικνει δὲ μεγάλην ἐκτίμησιν εἰς τὴν ἐπιστήμην τῆς μηχανικῆς, διαφωνῶν ὡς πρὸς τοῦτο μὲ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀρχιμήδη, οἵτινες ἔκρινον ἀνάξιον τῆς ἐπιστήμης τὴν ἀσχολίαν μὲ τὰ μηχανικὰ προβλήματα, ἐπειδὴ τὰ ἐθιζόμενα καταβιβάζοντα τὸν μελετητὴν εἰς τὴν ὑλικὴν περιοχήν. Ὁ Μετοχίτης προσεπάθησε νὰ ἀναμορφώσῃ τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν τῆς ἐποχῆς του εἰσάγων εἰς αὐτὴν πλατωνικὰ στοιχεῖα. Εἰς τὸν ἀντιπλατωνιστὴν Νικηφόρον Χοῦμνον, περὶ οὗ ὡμιλήσαμεν ἀνωτέρω, ἔγραψε τὰ ἀκόλουθα: «Πλάτωνος μὲν γὰρ καὶ Ἀριστοτέλους σοφίαν, ὅστις μὴ μέγα καὶ μέγιστον οἴεται χρῆμα καὶ θαυμαστὸν ἢ καὶ πλέον θαυμαστοῦ, ἐν παντί γε τῷ τῶν ἀνθρώπων βίῳ οὐ νοῦν ἔχειν ἡγοῦμαι. Πάντα δὲ τὰ ἐκείνων, ὥσπερ ἐκεῖνοι φασὶ τὰ τῆς Πυθίας, ἀρκεῖν ὅτι ἐκείνοις εἴρητοι καὶ δέδοκται καὶ τούτων πλέον μήτε ζητεῖν μηδὲν μήτε προσεπινοεῖν περαιτέρω πειρᾶσθαι, μήτε παρεξευρίσκειν, ἀλλ' ἀρκεῖν νομίζειν ἐξηγητὰς καθῆσθαι, οὐκ ἂν ἔγωγε βουλοίμην ἂν οὐδ' ὡς ἔστιν ἐπ' οὐδενὶ οὐ μὲν οὖν ἐπεξιέναι» (Ἐκεῖνος ὅστις δὲν νομίζει ὅτι ἡ σοφία τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι πρᾶγμα μέγα καὶ θαυμαστὸν ἢ καὶ κάτι περισσότερον ἀπὸ θαυμαστὸν εἰς ὅλον τὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου δὲν νομίζω ὅτι ἔχει νοῦν. Ὅτι δὲ ὅλαι αἱ δοξασίαι ἐκείνων, ὅπως ἐκεῖνοι λέγουν διὰ τὰ λόγια τῆς Πυθίας, εἶναι ἐπαρκεῖς διότι τὰς εἶπαν καὶ τὰς ἐνέκριναν ἐκεῖνοι καὶ ὅτι δὲν πρέπει κάτι ἐπιπλέον ἀπὸ αὐτὰς οὔτε νὰ ζητῶμεν οὔτε διὰ τοῦ νοῦ μας νὰ προσπαθῶμεν νὰ ἐπινοήσωμεν, μήτε νὰ ἀναζητῶμεν ἐπιπροσθέτως πρὸς αὐτὰς νὰ εὕρωμεν, ἀλλὰ νὰ νομίζωμεν ὅτι ἀρκεῖ νὰ μένωμεν ἐξηγηταὶ αὐτῶν, ἐγὼ ἓν τοιοῦτον πρᾶγμα οὔτε θὰ τὸ ἤθελα, οὔτε νομίζω ὅτι αὐτὸ δὲν δύναται νὰ τὸ κάμνῃ κανείς, ἀλλὰ δὲν νομίζω ὅτι δυνάμεθα νὰ ἐπιτιθέμεθα ἐναντίον αὐτῶν». Τὸ ἐξηγηθὲν τεμάχιον ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Μετοχίτης δὲν ἐγκρίνει νὰ παύσῃ πᾶσα ἀναζήτησις πέραν τῶν παραδεδομένων. Κατακρίνει μόνον τὰς ἀπευθυνομένας ἐναντίον τῶν δύο μεγάλων σοφῶν ἐπικρίσεις. Ἡ ἰδική του προσωπικὴ εἰς τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα συμβολὴ ἔχει κατὰ μέγα μέρος ἐναποτεθῆ εἰς τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὑπομνηματισμοὶ καὶ σημειώσεις γνωμικαὶ» σύγγραμμά του τὸ φερόμενον συνήθως ὑπὸ τὸν λατινικὸν τίτλον «Miscellanea philosophica et historica». Εἰς αὐτὸ περιλαμβάνονται 120 σχεδιάσματα ἀφερόμενα εἰς διάφορα θέματα, φιλοσοφικά, ἱστορικά, ἀρχαιολογικὰ καὶ λογοτεχνικά. Ἀρκεῖ καὶ ἡ ἁπλὴ ἀναγραφὴ τινων ἐκ τῶν τίτλων διὰ νὰ σχηματίσωμεν ἀντίληψιν περὶ τῶν προτιμήσεών του: «Ὅτι πᾶσα σύνηθες τοῖς σοφοῖς εἰ-

ρωνεία καὶ τὸ χαριεντίζεσθαι καὶ Πλάτωνι μάλιστα καὶ Σωκράτει», «Ὅτι ἀνευλαβῶς ἅπαντες οἱ σοφοὶ πρὸς τοὺς πρὸ αὐτῶν ἐχρήσαντο, ἐνῷ καὶ περὶ Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους», «Περὶ τοῦ ρητοῦ τοῦ λέγοντος οὐκ ἔστιν εὑρεῖν βίον ἄλυπον ἐν οὐδενὶ καὶ περὶ τῶν κατὰ τὸν βίον μεταβολῶν καὶ περὶ τῶν κατ' αὐτὸν τὸν συγγράφοντα», «Περὶ τοῦ εὐμεταβλήτου πάντων τῶν κατὰ τοὺς ἀνθρώπους», «Ὅτι ἥδιστον τοῖς ἀνθρώποις τὰ παρελθόντα τοῦ βίου ποθεῖν», «Ὅτι οὐκ ἔστι παρ' ἀνθρώποις ἁπλανὴς σχεδὸν κρίσις οὐδ' ἀπαθής», «Πότερον ἄμεινον τῷ ἀνθρώπῳ τὸ γενέσθαι ἢ τὸ μὴ γενέσθαι», «Θεωρία εἰς τὸ ἔπος λάθε βιώσας», «Ὅτι χρήσιμον τὰ ἐκ τοῦ μαθηματικοῦ καὶ γεωμετρικοῦ τῆς φιλοσοφίας εἴδους, διά τε τὰ ἄλλα πλεῖστα τῷ βίῳ καὶ διὰ τὰ τῶν μηχανικῶν ἔργων», «Θρῆνοι ἐπὶ τῇ τῶν ρωμαϊκῶν πραγμάτων ἐλαττώσει καὶ μεταβολῇ τῆς μεγάλης ἐκείνης εὐδαιμονίας». Εἰς τοὺς ἐν λόγῳ ὑπομνηματισμοὺς δεικνύεται ὁ Μετοχίτης γνώστης τῶν γενικῶν προβλημάτων τῆς φιλοσοφίας, εἶναι δὲ λίαν ἄξιον παρατηρήσεως ὅτι κάμνει ἐπανειλημμένως μνείαν περὶ τοῦ σκεπτικισμοῦ. Εἰς τὸ ὅλον κεφάλαιον ὡς θέμα ἀναγράφεται: «Ὅτι οὐκ ἔξω λόγου παντάπασιν δόξειεν ἂν εἶναι τῶν ἐφεκτικῶν ἐναντιουμένων πρὸς πᾶσαν κατάληψιν καὶ ὁ Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης ἀρχὰς εἰς τοῦτο ἔδωκαν» («Ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείωνται ἀπὸ τὴν συζήτησιν τὰ ἐπιχειρήματα τῶν Σκεπτικιστῶν, οἵτινες ἀποκρούουν πᾶσαν δυνατότητα κατανοήσεως τῶν πραγμάτων καὶ ὅτι ἔδωκαν τὴν πρώτην ἀφετηρίαν διὰ τὰ ἐν λόγῳ ἐπιχειρήματα ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης). Ὁ Μετοχίτης κάμνει λόγον εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο περὶ «θεάτρων τῆς φιλοσοφίας» γράφων: «Καὶ δῆλόν γε ὡς τοῦτ' ἐστίν, ὃ καὶ τὰς διαφορὰς τῶν αἱρέσεων κατὰ φιλοσοφίαν ἐδημιούργησε καὶ θέατρα φιλοσοφίας, ὥσπερ δὴ καὶ μονομάχων καὶ παγκρατιαστῶν» (Καὶ εἶναι φανερὸν ὅτι τὸ πρᾶγμα τοῦτο ἐδημιούργησε καὶ διαφορὰς τῶν αἱρέσεων ὡς πρὸς τὴν φιλοσοφίαν καὶ θέατρα φιλοσοφίας ὡσὰν τὰ θέατρα τῶν μονομάχων καὶ τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ ἀγωνίσματος τοῦ παγκρατίου). Δὲν δύναταί τις νὰ ἀντιπαρέλθῃ τὸ χωρίον τοῦτο χωρὶς νὰ σημειώσῃ τὴν παράλληλον φράσιν «idola theatri», εἴδωλα θεάτρου, περὶ τῶν ὁποίων θὰ ὁμιλήσῃ κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα ὁ Φραγκίσκος Βάκων. Κάμνων δὲ λόγον ὁ Μετοχίτης περὶ τοῦ σκεπτικισμοῦ, θεωρεῖ τοῦτον ὡς μέσον διὰ νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι αἱ πρῶται ἀρχαὶ τῆς πίστεως ἵστανται ὑπὲρ τὴν ἀνθρωπίνην δύναμιν τῆς κατανοήσεως, οὐχὶ ἀπορρίψιμον. Ἠσχολήθη καὶ μὲ τὴν ρητορικήν. Ἐκ τῶν 18 ρητορικῶν του γυμνασμάτων ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Σάθα ὁ «Νικαεὺς» ἢ «Πρεσβευτικός». Ἔχει γράψει προσέτι περὶ ἠθικῆς καὶ περὶ ἀγωγῆς τῶν νέων ἰδίας πραγματείας, αἵτινες μένουν ἀνέκδοτοι. Ἐκ τῶν συγγραμμάτων του πιστοῦται ὅτι διεπνέετο καὶ ἀπὸ διάθεσιν καὶ ἱκανότητα πρὸς διάγνωσιν καὶ ἀπόλαυσιν τῆς ὡραιότητος τῆς φύσεως. Τοῦτο προαγγέλλει τὴν στροφὴν πρὸς τὴν αἰσθητικὴν θεώρησιν τῆς πραγματικότητος, ἥτις ἀποτελεῖ γνώρισμα τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

Ὡς ἀσκήσας ὑψηλὰ δημόσια λειτουργήματα, ὁ Μετοχίτης εἶχεν εὐρυτάτην πολιτικὴν πεῖραν. Λίαν ἀξιομνημόνευτοι τυγχάνουν αἱ περὶ τῆς ἀξίας τῶν πολιτευμάτων κρίσεις του, ἃς παραθέτει ὁ Σάθας εἰς τὸν πρόλογον τοῦ 1ου τόμου τῶν «Μεσαιωνικῶν» του. Συγκρίνων τὰ διάφορα πολιτεύματα, εὑρίσκει τὴν δημοκρατίαν μὴ δυναμένην νὰ ἐφαρμοσθῇ λόγῳ τῶν παρεκτροπῶν τοῦ ἀμορφώτου ὄχλου. «Καὶ ὅλως ἀνυπόστατον χρῆμα πλῆθος ὑπ' ἐλευθερίας ἀκράτου ἐθισθὲν ὑβρίζειν καὶ ὄχλος ἄτακτος, ἀμαθὴς τῶν βελτίστων, ἀλόγιστος τοῦ μέλλοντος πρὸς τὰς διαβολὰς ἕτοιμος τῶν ὑπερεχόντων» (Σάθα αὐτόθ. 1. ξε'). (Καὶ ἐξ ὁλοκλήρου εἶναι πρᾶγμα μὴ δυνάμενον νὰ ἀντιμετωπισθῇ τὸ πλῆθος ὅταν συνηθίζῃ νὰ κάμνῃ βιαίας πράξεις λόγῳ τῆς ἀχαλινώτου ἐλευθερίας, καθὼς καὶ ὁ ἀπειθάρχητος ὄχλος, μὴ δυνάμενος νὰ κατανοήσῃ τὰ ἀγαθά, χωρὶς νὰ ἔχῃ ἐπικαταλογισμὸν τοῦ μέλλοντος, πρόθυμος νὰ ἀποδεχθῇ τὰς ἐναντίον τῶν ὑπερόχων ἀνδρῶν διαβολάς). Φέρει δὲ ὡς παράδειγμα κακοδιοικήσεως τὰς δημοκρατουμένας πόλεις τῆς Ἰταλίας, καὶ ἰδίως τὴν Γένουαν. «Καὶ πλείστα ἔχομεν ἐκ παλαιῶν μαρτυριῶν ἐνταῦθα μαρτυρήσασθαι καὶ πλεῖσθ' ὁρῶμεν νέα παραπλησίως ἔχοντα καὶ πολλὰς ἐπὶ τῆς Ἰταλίας πόλεις δημοκρατικῶς γε ἀγομένας ἐν κακοῖς οὔσας διὰ τὰ παρακολουθοῦντα ταῖς τοιαύταις πολιτείαις ὡς εἴρηται νοσήματα καὶ πολλὰς ἀποδείξεις καὶ πίστεις τούτου παρέχεται Γένουα νῦν ἐκείνη διὰ τὴν ἄκρατον μοκρατίαν καταστασιασθεῖσα καὶ κατατετμημένη φαύλοις πολίταις» (Σάθα αὐτόθι ξστ΄) (Καὶ εἰς τὴν παροῦσαν περίπτωσιν ἔχομεν νὰ φέρωμεν πλείστας ἀποδείξεις ἐκ παλαιῶν μαρτυριῶν καὶ πλεῖστα βλέπομεν νέα παραδείγματα, τὰ ὁποῖα εἶναι παρόμοια. Καὶ βλέπομεν πλείστας πόλεις εἰς τὴν Ἰταλίαν, αἱ ὁποῖαι διοικοῦνται κατὰ τὸ δημοκρατικὸν πολίτευμα νὰ εὑρίσκωνται εἰς ἀθλιότητα. Ἕνεκα τῶν παρακολουθούντων τὰ τοιαῦτα πολιτεύματα, ὅπως ἔχομεν εἴπει, νοσημάτων. Καὶ πολλὰς ἀποδείξεις καὶ ἐπιβεβαιώσεις περὶ τούτου μᾶς παρέχει τώρα ἡ περίφημος Γένουα, ἥτις, ἕνεκα τῆς ἀχαλινώτου δημοκρατίας, περιέπεσεν εἰς διχοστασίας καὶ εἶναι διαμοιρασμένη εἰς φαύλους πολίτας). Ἐπίσης ἀποδοκιμάζει καὶ τὴν ἀριστοκρατίαν, διότι ἡ φιλαρχία τῶν ἀρχόντων ἐπιφέρει τὴν διάσπασιν τῆς πολιτείας. Ὅθεν συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς «ἐννόμου», δηλαδὴ τῆς συνταγματικῆς, ὅπως λέγομεν ἡμεῖς σήμερον μοναρχίας. «Βασιλικῆς δὲ μοναρχίας ἐννόμως ἐπιστατούσης καὶ πατρικῶς μέν, ἐπιτακτικῶς δὲ καὶ ἀνευθύνως κατὰ πᾶν τὸ δοκοῦν βέλτιστον τὰ πράγματα διοικούσης, εὖ μάλα ξυνεπομένων καὶ πειθομένων τῶν πολλῶν, ἄμεινον ἂν εἴη κομιδῇ καὶ τῷ παντὶ λυσιτελέστερον καὶ ἰδί' ἑκάστοις ἢ κατὰ τὰς ἄλλας πολιτείας ἁπάσας, αἳ κατ' ἀνθρώπους ὁρῶνται» («Ὅταν δὲ ἡ βασιλικὴ μοναρχία ἄρχῃ συμφώνως μὲ νόμους καὶ μὲ πατρικὸν τρόπον, ἀλλὰ συγχρόνως μὲ ἐπιτακτικὸν καὶ ἀνεύθυνον, διοικῇ τὰ πράγματα συμφώνως πρὸς πᾶν, τὸ ὁποῖον φαίνεται ἐπωφελέστατον, ἐνῷ ὁ λαὸς θὰ τὴν ἀκολουθῇ μὲ εὐταξίαν καὶ θὰ ὑπακούῃ, μία τοιαύτη διοίκησις θὰ εἶναι πολὺ ἐπωφελεστέρα καὶ διὰ τὸ σύνολον καὶ δι' ἕκαστον ἐκ τῶν ἀτόμων, περισσότερον ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα πολιτεύματα, τὰ ὁποῖα βλέπομεν νὰ ὑπάρχουν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα). Εἶναι ἄξιον πολλῆς προσοχῆς ὅτι διακρίνει ὡς ἴδιον πολίτευμα τὴν «κοινοπολιτείαν» (socialismus), ἤτοι τὸ σύστημα τῆς ἐξ ἴσου διανομῆς τῶν ἀγαθῶν καὶ ἐκφέρει καὶ σχετικῶς μὲ αὐτὸ τὰς κρίσεις του. «Ὁ περὶ τὰς κοινοπολιτείας ἐστὶν ἔνθα τὸ πάντων ἀδικώτατον, τοῦτο πάντων δοκεῖ κάλλιστον, ὁμοιότης πᾶσα πάντων ἐν τοῖς πράγμασι καὶ μηδὲν εἶναι πλέον εἰς τιμὴν ἄλλῳ ἄλλου τῷ πάντα βελτίστῳ τοῦ πάντα φαύλου καὶ γνώμην καὶ πρᾶξιν καὶ πᾶσαν ἄλλην τοῦ βίου περιφανείας ἀρετὴν» (Σάθας αὐτ. ξθ΄) (Πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συμβαίνει εἰς τὰς κοινοπολιτείας, εἰς τὰς ὁποίας ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον εἶναι ἀδικώτατον ἐξ ὅλων θεωρεῖται ὅτι εἶναι ἐξ ὅλων τὸ ὡραιότατον, δηλαδὴ ἡ καθολικὴ ὅλων πρὸς ὅλους ἐξομοίωσις ὡς πρὸς τὰς ἐμπραγμάτους σχέσεις καὶ τὸ νὰ μὴ ὑπάρχῃ κανὲν πλεονέκτημα ὡς πρὸς τὴν τιμήν, τὴν ἀπονεμομένην εἰς ἄλλον ἐν συγκρίσει πρὸς ἄλλον, δηλαδὴ εἰς τὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἀνώτερον ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν ἐξ ὁλοκλήρου κατώτερον καὶ κατὰ τὴν γνώμην καὶ κατὰ τὴν πρᾶξιν καὶ κατὰ πᾶσαν ἄλλην ἀρετήν, τὴν κάμνουσαν τὸν βίον περιφανῆ). Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ δίκαιον καὶ ἡ πολιτικὴ σκέψις εἶχε πολὺ ἐξυψωθῇ ἤδη ἀπὸ τοῦ 11ου αἰῶνος, ὁπότε ὁ Μιχαὴλ ὁ Ἐφέσιος ἐσχολίασε τὰ «Πολιτικὰ» τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ἐξέφρασε λίαν προδευτικὰς ὡς πρὸς τὴν ἀγωγὴν τῶν νέων γνώμας. Ὁ Μετοχίτης ἦτο πεπειραμένος πολιτικός, ἔτρεφε δὲ βαθυτάτην ἀγάπην πρὸς τὰ ἰδεώδη τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἑλληνικὴ ἰδέα συλλαμβάνεται ὑπὸ τοῦ πνεύματός του ὄχι μόνον ὡς θρησκευτική, ἀλλὰ καὶ ὡς πολιτικὴ καὶ πολιτιστική.

Μαθητὴς τοῦ Μετοχίτου ὑπῆρξεν ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς (1295—1360). Διεκρίθη κυρίως ὡς ἀστρονόμος. Εἰς τὰ φιλοσοφικὰ εἶναι ἐμφανὴς ἐπ' αὐτοῦ ἡ ἐπίδρασις τοῦ Μετοχίτου. Λόγῳ τῆς ἀσχολίας του μὲ τὰ μαθηματικὰ ἐγένετο ὀπαδὸς τῆς πλατωνικῆς καὶ πολέμιος τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας. Ἀναγνωρίζει καὶ αὐτὸς, ὅπως καὶ ὁ Μετοχίτης, τὴν χρησιμότητα τῆς σκεπτικιστικῆς φιλοσοφίας ὡς πρὸς τὴν ἀκαταληψίαν τῶν ἀρχικῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως. Ἡ ἀντίθεσίς του πρὸς τὸν ἀριστοτελίζοντα μοναχὸν Βαρλαάμ, ὅστις εἶχεν ἔλθει ἐξ Ἰταλίας καὶ ἀνεμίχθη εἰς τὴν ἔριδα τῶν Ἡσυχαστῶν, τὸν ἔκαμε νὰ γίνῃ ὀξύτερος εἰς τὴν κατὰ τοῦ ἀριστοτελισμοῦ πολεμικήν του. Ὁ κλάδος, εἰς τὸν ὁποῖον διέπρεψεν, ἦτο ἡ ἀστρονομία. Ὑπέδειξε κατὰ τὸ 1325 σχέδιον μεταρρυθμίσεως τοῦ ἡμερολογίου, τὸ ὁποῖον, καίτοι ἐνεκρίθη, δὲν ἐτέθη εἰς ἐφαρμογήν, λόγῳ δισταγμῶν τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου. Ἡ μεταρρύθμισίς του αὕτη ἐφηρμόσθη ὑπὸ τοῦ Πάπα Γρηγορίου τοῦ 13ου κατὰ τὸ 1578. Ἀναμιχθεὶς ὁ Γρηγορᾶς ζωηρῶς εἰς τὰς ἔριδας τῶν Ἡσυχαστῶν, ὑπέστη πολλὰς περιπετείας. Τὰ συγγράμματά του μένουν κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτα. Σπουδαῖαι εἶναι αἱ ἀστρονομικαί του πραγματεῖαι «Περὶ ὑβοιζόντων τὴν ἀστρονομίαν». «Παρακλητικὴ περὶ ἀστρονομίας», «Πῶς δεῖ κατασκευάζειν ἀστρολάβον». Ἔγραψε καὶ ἱστορικὸν ἔργον, διὰ τοῦ ὁποίου ἐξιστοροῦνται αἱ ἀπὸ τοῦ 1204 μέχρι 1359 πράξεις. Τὸ ἐνδιαφέρον του ἐξετείνετο καὶ εἰς φιλολογικά, γραμματικὰ καὶ ρητορικὰ ζητήματα. Ὡς ἀστρονόμος ὑπερέχει οὐ μόνον τῶν ἐν Ἀνατολῇ, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐν τῇ Δύσει ἀσχοληθέντων κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην μὲ τὴν ἀστρονομίαν.

Ὁ μυστικισμὸς τῶν Ἡσυχαστῶν

Εἰς τὰ προηγούμενα εἴχομεν παρακολουθήσει τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ μοναχικοῦ μυστικισμοῦ ὑπὸ τοῦ Εὐάγριου διὰ μέσου τοῦ Ἰωάννου τῆς Κλίμακος, τοῦ Συμεὼν τοῦ νέου Θεολόγου καὶ τῶν μαθητῶν του. Ἡ ἔννοια τῆς ἡσυχίας ἀναφαίνεται ἰδίως εἰς τοὺς τελευταίους μυστικιστάς. Ἐκεῖνος δὲ ὅστις διέδωσε ταύτην εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ἦτο ὁ Γρηγόριος ὁ Σιναΐτης, δράσας ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου (1289—1328). Οὗτος καθώρισε τὸν τρόπον τῆς μυστικῆς ἀσκήσεως, διὰ τῆς ὁποίας ἦτο δυνατὸν νὰ ἴδῃ ὁ ἀσκούμενος τὸ θεῖον φῶς. Περιγραφὴν τῆς ἰδιοτύπου διαδικασίας, δι' ἧς κατωρθοῦτο τοῦτο παρέσχομεν ἀμιλοῦντες περὶ τοῦ Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου. Ὁ Γρηγόριος ὁ Σιναΐτης δὲν ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ σπουδαίαν συγγραφικὴν δρᾶσιν. Κατέλιπε μόνον συλλογὴν 137 κεφαλαίων καὶ μερικὰς πραγματείας. Εἰς τὰ συγγράμματά του δὲν κάμνει λόγον περὶ ἀκτίστου φωτός. Ἐκεῖνος, μὲ τὸν ὁποῖον ἀρχίζει νὰ ἐκδηλώνεται τὸ ἡσυχαστικὸν κίνημα κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, εἶναι ὁ ἁγιορείτης μοναχὸς καὶ διδάσκαλος τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ Νικηφόρος. Οὗτος ἔγραψε πραγματείας ὑπὸ τὸν τίτλον «Περὶ νήψεως καὶ φυλακῆς καρδίας». Οὕτω μεταβαίνομεν εἰς τὸν κύριον ἐκπρόσωπον τοῦ ἡσυχαστικοῦ κινήματος, τὸν Γρηγόριον Παλαμᾶν.

Γρηγόριος Παλαμᾶς (1296—1360). Κατήγετο ἐξ εὐγενοῦς οἰκογενείας. Ὁ πατήρ του ἦτο σύμβουλος τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου, ἀλλ' ἀποθανὼν ἄφησε τὸν Γρηγόριον ὀρφανὸν εἰς ἡλικίαν 7 ἐτῶν. Ἀλλὰ μὲ τὴν προστασίαν τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς, ὁ Γρηγόριος ἔλαβε τὴν πλουσίαν μόρφωσιν, ἡ ὁποία ἐδίδετο κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων εἰς τοὺς νέους. Ἐδιδάχθη γραμματικήν, ρητορικήν, φυσικήν, λογικὴν καὶ πλατωνικὴν καὶ ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν. Κατεχόμενος ἀπὸ ἔντονον ἔρωτα πρὸς τὸν θεωρη-

τικὸν βίον, ἔδειξε πρωΐμως διαθέσεις νὰ ἀκολουθήσῃ τὸ μοναχικὸν στάδιον. Παρὰ τὰς περὶ τοῦ ἐναντίου προτροπὰς τοῦ αὐτοκράτορος, εἰκοσαετὴς μεταβαίνει εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ ἐπιδίδεται εἰς τὴν ἀσκητικὴν μετ' ἄλλων δώδεκα μοναχῶν. Ἔρχεται ἔπειτα εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, προτιθέμενος νὰ μεταβῇ εἰς Παλαιστίνην, μὴ δυνηθεὶς ὅμως νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν πρόθεσίν του ταύτην, χειροτονεῖται ἱερεὺς καὶ ἀποσύρεται εἰς Βέροιαν, ὅπου ἱδρύει σκήτην, τὴν ὁποίαν ὠνόμαζε «φροντιστήριον». Ἔπειτα ἐπιστρέφει πάλιν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ ἀναλαμβάνει τὴν πνευματικὴν διοίκησιν ὅλων τῶν μονῶν. Ἀντιμετωπίζει ἐκεῖ κατὰ τὸ 1331 τὰς ἐνεργείας τοῦ ἐκ Καλαβρίας μοναχοῦ Βαρλαὰμ, τοῦ ἀντιπάλου τῶν Ἡσυχαστῶν, καὶ λαμβάνει ἐνεργότατον μέρος εἰς τὴν διένεξιν ὡς σύμβουλος τοῦ αὐτοκράτορος. Τὸ 1343, διαβληθεὶς ὡς συνεργάτης τοῦ Καντακουζηνοῦ, φυλακίζεται κατόπιν ραδιουργιῶν τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου, ἀλλὰ δικαιωθεὶς ὑπὸ Συνόδου κατὰ τὸ 1347, ἐχειροτονήθη ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης. Ἡ ζωή του ὑπῆρξε πολυκύμαντος. Καίτοι ἐπεθύμει τὴν ἡσυχίαν, διαρκῶς ἐνεπλέκετο εἰς περιπετείας κατὰ τὰς ὁποίας ἐδείκνυεν ἀπαράμιλλον σταθερότητα. Ἡ Ἐκκλησία τὸν ἀνεγνώρισεν ὡς Ἅγιον. Ὡς συγγραφεὺς ἐπέδειξε μεγάλην δραστηριότητα, γράψας περὶ τὰ 60 ἔργα. Τὸ ἐπ' ὀνόματί του φερόμενον ἔργον «Προσωποποιΐα χαρακτῆρι μικτῷ διαλογικῷ καὶ μάλιστα δικανικωτέρῳ τίνας ἂν εἴποι λόγους ἡ μὲν ψυχὴ κατὰ σώματος δικαζομένη μετ' αὐτοῦ ἐν δικασταῖς, τὸ δὲ σῶμα κατ' αὐτῆς· καὶ τῶν δικαστῶν ἀπόφασις», θεωρεῖται ἐσχάτως ὡς γραφὲν ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Χωνιάτου. Εἰς τὸν 150 τόμον τῆς Ἑλληνικῆς Πατρολογίας ἔχουν δημοσιευθῇ «Ὁμιλίαι τεσσαράκοντα μία», γραφεῖσαι ὑπὸ τοῦ Παλαμᾶ, καθὼς καὶ τὸ διαλογικόν του ἔργον «Θεοφάνης ἢ περὶ θεότητος καὶ τοῦ κατ' αὐτὴν ἀμεθέκτου τε καὶ μεθεκτοῦ». Εἶχε γράψει καὶ πολεμικὸν σύγγραμμα κατὰ τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Περὶ τῆς τοῦ Γρηγορᾶ ψευδογραφίας ὁμοῦ καὶ δυσσεβείας», διότι ὁ σοφὸς οὗτος εἶχεν ἀντιταχθῇ κατὰ τῶν διδασκαλιῶν του. Ὁ Παλαμᾶς ἔκαμνε διάκρισιν μετοξὺ τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ καὶ ἐδέχετο ὅτι ἡ ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐκπορευομένη ἐνέργεια δὲν εἶναι ὁμοιόμορφος, ἀλλ' ἐμφανίζει ὄχι μόνον ὡς πρὸς τὰ τρία τριαδικὰ πρόσωπα διαφορισμόν, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς ἄλλας ἐνεργείας. Ὁ Γρηγορᾶς ἀντετίθετο πρὸς τὸν διαφορισμὸν τοῦτον, διότι ἐδέχετο τὴν ἀπόλυτον ἁπλότητα τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν σύμπτωσιν ἐν αὐτῷ τῆς οὐσίας καὶ τῆς ὑπάρξεως. Ἡ θεμελιώδης ἀντίληψις, τὴν ὁποίαν ὑπεστήριξε, συμμεριζόμενος τὰς δοξασίας τῶν Ἡσυχαστῶν ὁ Παλαμᾶς, ἦτο ὅτι πράγματι ὁ πιστὸς δύναται νὰ ἴδῃ τὸ θεῖον, ἄκτιστον καὶ ἄϋλον φῶς, τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ αὐτὸ μὲ τὸ φῶς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον εἶδον οἱ τρεῖς Ἀπόστολοι κατὰ τὴν μεταμόρφωσιν τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸ ὄρος Θαβώρ. Λαμβάνων δὲ ὑπ' ὄψιν τὸ ρητὸν τοῦ Ἰωάννου (1.18) «Θεὸν οὐδεὶς ἑώρακε πώποτε», ἐδίδασκεν ὅτι τὸ φῶς, τὸ ὁποῖον ἔβλεπον οἱ μοναχοὶ ἀσκηταὶ δὲν ἦτο ἡ ἄκτιστος οὐσία τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ ἡ ἐπίσης ἄκτιστος καὶ ἄϋλος ἐνέργεια τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ. Τὸ δυνατὸν τῆς τοιαύτης ὁράσεως ἐπεβεβαίωνεν ὁ Παλαμᾶς ἐπικαλούμενος τὸ ὅραμα τῆς ἀφλέκτου βάτου, τὸ ὁποῖον εἶδεν ὁ Μωϋσῆς, τὸ πύρινον ἅρμα τοῦ προφήτου Ἠλίου, τὴν πυρίνην στήλην, τὴν ὁδηγήσασαν τοὺς Ἰσραηλίτας διὰ τῆς ἐρήμου καὶ τὸ φῶς τῆς ἐν Θαβὼρ μεταμορφώσεως. Ὁ μοναχὸς Βαρλαὰμ, ἀντιπροσωπεύων τὴν σχολαστικὴν ἀντίληψιν τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, διετείνετο ὅτι ἐν τῷ Θεῷ προεξέχει ἡ ἑνότης καὶ ὅτι ἂν πράγματι ὑπῆρχεν ἓν φῶς, τὸ ὁποῖον ἔβλεπον οἱ ἡσυχασταί, τοῦτο θὰ ἦτο φῶς κτιστὸν καὶ δημιουργημένον διότι ἡ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ ἐκφαίνεται διὰ πραγμάτων δημιουργημένων, ὅπως εἶναι ὁ ὁρατὸς αἰσθητὸς κόσμος. Ὁ Βαρλαὰμ ἐσυλλογίζετο ὡς ἑξῆς: Πᾶν ὅ,τι εἶναι προσιτὸν εἰς τὴν ὅρασιν, εἶναι κτιστόν. Τὸ Θαβώριον φῶς ἐγένετο προσιτὸν εἰς τὴν ὅρασιν· ἄρα εἶναι κτιστόν. Ἡ ἐν Βλαχέρναις κατὰ τὸν Μάϊον 1351 συνελθοῦσα σύνοδος ἐδικαίωσε τὸν Παλαμᾶν. Ἀπεφάνθη ὅτι «ἔστι διάκρισις μεταξὺ θείας οὐσίας καὶ ἐνεργείας....τὴν θείαν ἐνέργειαν μετέχεσθαι καὶ μερίζεσθαι ἀμερίστως καὶ ὀνομάζεσθαι καὶ νοεῖσθαι καί πως εἰ καὶ ἀμυδρῶς· τήν γε μὴν οὐσίαν ἀμέθεκτον εἶναι καὶ ἀμέριστον καὶ ἀνώνυμον. Ἄκτιστός ἐστιν ἡ θεία ἐνέργεια». (Ὑπάρχει διάκρισις μεταξὺ θείας οὐσίας καὶ ἐνεργείας. Ἡ θεία ἐνέργεια εἶναι ἐπιδεκτικὴ μετοχῆς καὶ μερισμοῦ κατ' ἀμέριστον τρόπον καὶ δύναται νὰ ὀνομασθῇ καὶ νοηθῇ κατά τινα τρόπον, ἔστω καὶ ἀμυδρῶς. Ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ ὅμως δὲν ἐπιδέχεται οὔτε μετοχὴν οὔτε μερισμόν, οὔτε ὀνομασίαν. Ἡ θεία ἐνέργεια εἶναι ἄϋλος). Ἡ ἀπόρριψις τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Βαρλαὰμ ἐσήμαινε τὴν ἀποδοκιμασίαν τῶν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ζητήματος διδασκαλιῶν τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, τῶν στηριζομένων ἐπὶ τῆς σχολαστικῆς διδασκαλίας τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκυινάτη. Τὸ κίνημα ἄρα τῶν Ἡσυχαστῶν δὲν εἶναι ἁπλῶς ματαιολογία τῶν καλογήρων, ὅπως κοινῶς πιστεύεται, ἀλλ' ἀντίθεσις πρὸς τὴν ἐκ τῆς Δύσεως ὁρμωμένην σχολαστικὴν φιλοσοφίαν, ἥτις ἤθελε νὰ λύσῃ ὅλα τὰ προβλήματα διὰ τῆς συλλογιστικῆς σκέψεως. Ἔχει ἐπὶ πλέον τὴν σημασίαν μιᾶς προσπαθείας, ἥτις θέλει νὰ δημιουργήσῃ προσωπικὴν θρησκευτικὴν ζωήν, πηγάζουσαν ἀπὸ τὰ βάθη τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας. Ὁ Παλαμᾶς σαφῶς διέστειλε τὸ μυστικιστικὸν βίωμα τῶν Ἡσυχαστῶν ἀπὸ τὴν ἐκστατικὴν κατάστασιν τῶν Νεοπλατωνικῶν. Τὸ βίωμα τῶν Ἡσυχαστῶν δὲν μεταθέτει τὴν ψυχὴν ἐκτὸς ἑαυτῆς, ἀλλὰ καταπλημμυρίζει τὴν καρδίαν μὲ τὸ θεῖον φῶς. Δι' αὐτοῦ ἐπιτελεῖται μία μεταμόρφωσις τῆς αἰσθήσεως δὲν μηδενίζεται ἡ ἀνθρωπίνη ὑπόστασις, ἀλλὰ μεταδιδάζεται εἰς τὸν νοητὸν ὑπεραισθητὸν κόσμον, διατηροῦσα τὴν αὐτοσυνειδησίαν της. Ὁ Παλαμᾶς εἰς τὴν 34ην ὁμιλίαν του εἰς τὴν σεπτὴν Μεταμόρφωσιν, διὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν δυνατότητα μιᾶς τοιαύτης μεταβάσεως, χρησιμοποιεῖ τὴν φράσιν: «μετέδησαν οἱ τοῦ Κυρίου μύσται τῇ ἐναλλαγῇ τῶν αἰσθήσεων, ἣν αὐτοῖς τὸ πνεῦμα ἐνήργησεν» (μετεφέρθησαν εἰς ἄλλον κόσμον οἱ μύσται τοῦ Κυρίου διὰ τῆς ἀλλοιώσεως τῶν αἰσθήσεων, τὴν ὁποίαν ἐνήργησεν ἐπ' αὐτῶν τὸ πνεῦμα τοῦ Κυρίου). Τὸ κίνημα τῶν Ἡσυχαστῶν εἶναι ἐκδήλωσις πίστεως εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος. Πιστεύει ὅτι ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ ὑψωθῇ εἰς τὸν νοητὸν κόσμον καὶ νὰ ἐπιτελέσῃ ἐπαφὴν ἐνεργητικωτέραν πρὸς τὸν Θεὸν διὰ προσωπικῆς σχέσεως. Συνεπῶς εἶναι σύμφωνον πρὸς τὰς ἀνθρωπιστικὰς τάσεις τῆς ἐποχῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀνεφάνη. Τὸ ὅτι ὁ Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ἐπέδειξεν ἔντονον κοινωνικὴν δρᾶσιν, ἀποδεικνύει τὸν κοινωνικὸν καὶ ἀνθρωπιστικὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἡσυχασμοῦ.

Νικόλαος Καβάσιλας. Ὑπῆρξε μία ἐκ τῶν εὐγενεστέρων φυσιογνωμιῶν μεταξὺ ὅλων τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ ἑλληνικοῦ μυστικισμοῦ. Πότε ἐγεννήθη δὲν εἶναι γνωστόν. Ἀπέθανε κατὰ τὸ 1371. Εἶναι ἀνεψιὸς τοῦ διαδεχθέντος εἰς τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον τῆς Θεσσαλονίκης τὸν Γρηγόριον Παλαμᾶν Νείλου Καβάσιλα, ὅστις ἔγραψεν ἔργον κατὰ τῶν Λατίνων. Καὶ ὁ Νικόλαος Καβάσιλας ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ κοινωνικὴν δρᾶσιν. Ἀνεμίχθη εἰς τὰς μεταξὺ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ε΄ καὶ Ἰωάννου τοῦ ΣΤ΄ Καντακουζηνοῦ διενέξεις ὡς μεσολαβητὴς καὶ ἀπεσταλμένος. Δὲν εἶναι βέβαιον ἂν ἐγένετο ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης. Ὑπῆρξεν ὀπαδὸς τοῦ Παλαμᾶ καὶ ἀντέκρουσε τὸν Γρηγορᾶν, ὅστις τὸν κατηγόρει ὡς εἰδωλολάτρην. Ἔγραψε δὲ κατ' αὐτοῦ πραγματείαν «Κατὰ Γρηγορᾶ τοῦ παραληρούντος». Εἶχεν εὐρυτάτην μόρφωσιν διότι ἔγραψε σχόλια εἰς τὸ τρίτον βιβλίον τῆς Συντάξεως τοῦ Πτολεμαίου. Τὸ κύριον ἔργον του εἶναι τὸ «Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς» εἰς ἑπτὰ βιβλία. Ἡ θεμελιώδης ἀντίληψίς του εἶναι ὅτι διὰ νὰ ζήσωμεν ὡς Χριστιανοὶ δὲν εἶναι ἀπαραίτητον οὔτε νὰ γίνωμεν μοναχοὶ καὶ ἀσκηταὶ οὔτε νὰ ἐπιδιώξωμεν εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν ἐξωτερικῶν ἔργων τῆς λατρείας. Χρειάζεται μόνον τὸ χριστιανικὸν φρόνημα καὶ ἡ καθαρότης τῆς καρδίας. Διὰ νὰ συντελέσῃ δὲ εἰς τὸν ἐσωτερικὸν φρονηματισμὸν τῶν Χριστιανῶν ἔγραψε καὶ «Ἑρμηνείαν τῆς θείας λειτουργίας», εἰς τὴν ὁποίαν παρέχει ἐξήγησιν τῶν συμβολικῶν πράξεων τῆς λατρείας. Πιστεύει ὅτι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ διατηρεῖται ζωντανὸν τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα ὅπως καὶ κατὰ τὴν ἀποστολικὴν ἐποχήν. Δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴν περιγραφὴν μυστικιστικῶν καταστάσεων, ἀλλ' ἡ προσπάθειά του κατατείνει εἰς τὸν θρησκευτικὸν φρονηματισμόν. Ἀντιπροσωπεύει τὸν κοινωνικὸν καὶ φιλανθρωπικὸν Χριστιανισμόν. Σημειοῦται ἐπ' αὐτοῦ ἐπίδρασις τῶν ἔργων τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, τοῦ Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου καὶ τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ. Ὁ Χόρτεν ἔχει χαρακτηρίσει τὸ ἔργον του ὡς τὸ «ἐπιτυχέστερον καὶ εὐγενέστερον» ἐξ ὅλης τῆς παραγωγῆς, ἣν παρουσίασεν ἡ μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ θεολογία.

Τὴν κατεύθυνσιν τοῦ Καβάσιλα ἠκολούθησεν ἀργότερον καὶ ὁ Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης (1410—1429) εἰς τὸ ἔργον του «Ἔκθεσις περὶ τῆς Ὀρθοδόξου πίστεως καὶ τῶν ἱερῶν τελετῶν».

Οἱ διῶκται τῶν Ἡσυχαστῶν καὶ οἱ Λατινόφρονες.

Ἐκεῖνος, ὅστις προεκάλεσε τὴν ἔριδα τῶν Ἡσυχαστῶν ὑπῆρξεν ὁ ἐν Καλαβρίᾳ τῆς Νοτίου Ἰταλίας γεννηθεὶς μοναχὸς Βαρλαὰμ (1290—1348), ὅστις ἐγνώριζε τὴν λατινικὴν καὶ ὑπῆρξε διδάσκαλος τοῦ Ἰταλοῦ ποιητοῦ Πετράρχη, κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα καὶ τοῦ Βοκακίου. Οὗτος ἦλθεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολὴν κατὰ τὸ 1328 διὰ νὰ μελετήσῃ τοὺς Ἕλληνας συγγραφεῖς καὶ Ἰδίᾳ τὸν Ἀριστοτέλη εἰς τὸ πρωτότυπον. Εἶχεν εὐρυτάτην μόρφωσιν. Ἔγραψε σχόλια εἰς τὸ δεύτερον βιβλίον τοῦ Εὐκλείδου, ἠσχολήθη δὲ καὶ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἐξαγωγῆς τῆς τετραγωνικῆς ρίζης. Εἰς τὰ ἠθικὰ ζητήματα ἐμφανίζεται ὡς ὀπαδὸς τῶν Στωϊκῶν καὶ Ἰδία τοῦ Σενέκα. Οὗτος πρῶτος προσεπάθησε νὰ ἀνατρέψῃ καὶ νὰ γελοιοποιήσῃ τὰς περὶ θείου φωτὸς δοξασίας τῶν Ἡσυχαστῶν. Δὲν ἠδυνήθη ὅμως νὰ τύχῃ δικαιώσεως ἐκ μέρους τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Ἐπανελθὼν εἰς τὴν Ἰταλίαν μετὰ τὰς ἀναστατώσεις ἃς διήγειρεν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἀνατολὴν ἐγένετο ἐπίσκοπος τῆς πόλεως Ἱέρακος, παλαιᾶς ἀποικίας τῶν Λοκρῶν. Ὀπαδὸς τοῦ Βαρλαὰμ ὑπῆρξεν ὁ Γρηγόριος Ἀκίνδυνος, ὅστις διὰ νὰ καταπολεμήσῃ τοὺς Ἡσυχαστὰς ἔγραψεν ἔργον «Περὶ οὐσίας καὶ ἐνεργείας», ὅπερ ἀποτελεῖ μετάφρασιν κατὰ λέξιν τοῦ ἔργου τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκυινάτη «Περὶ τῆς ἀληθείας τῆς καθολικῆς πίστεως κατὰ τῶν Ἐθνικῶν». Ὑπῆρξε διώκτης τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ γράψας ἓξ βιβλία κατ' αὐτοῦ. Ἐν τέλει περιῆλθεν εἰς ἔριδα πρὸς τὸν Βαρλαὰμ καὶ ἔγραψε κατ' αὐτοῦ πολεμικὸν σύγγραμμα ἐκ 5 βιβλίων.

Λατινόφρονες προσέτι ὑπῆρξαν καὶ οἱ δύο ἀδελφοὶ Δημήτριος Κυδώνης καὶ Πρόχορος Κυδώνης δράσαντες μεταξὺ τοῦ 1330—1400. Οὗτοι μετέφρασαν ἐκ τοῦ λατινικοῦ ἔργα τοῦ Αὐγουστίνου, τοῦ Θωμᾶ Ἀκυινάτη καὶ τοῦ Ἀνσέλμου τῆς Καντερβουρίας. Ἡ ἐπίδρασίς των ἐπὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδοξίας ὑπῆρξε μηδαμινή.

Οἱ πρωτοπόροι τῆς Εὐρωπαϊκῆς γενικωτέρας ἀναγεννήσεως Πλήθων - Βησσαρίων

Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων. Ὁ δέκατος πέμπτος αἰὼν εἶναι ἐποχὴ ἀγωνιώδους πάλης τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

'Αντιμετωπίζον τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος τὴν προέλασιν τῶν Τούρκων καὶ τὴν διείσδυσιν τῶν Λατίνων συγκεντρώνει τὰς δυνάμεις του διὰ τὴν ὑψίστην πάλην πρὸς ἐπιβίωσιν. Τὴν θέλησιν του νὰ ἀναγεννηθῇ μέσα ἀπὸ τὰς καταστροφὰς τὴν ἐκπροσωπεῖ ὁ Γεώργιος Γεμιστός. Τὰ ἔτη τῆς γεννήσεώς του καὶ θανάτου του δὲν εἶναι γνωστά. Πάντως καλύπτει ὁ χρόνος τῆς ζωῆς του τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ δεκάτου τετάρτου καὶ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος. Δὲν θὰ ἐνδιατρίψωμεν εἰς τὰ κατὰ τὸν βίον του καὶ τὰς δοξασίας του διότι τὸ ἐν τῷ παρόντι λεξικῷ (Τόμος Ε΄, σελ. 59) δημοσιευθὲν ἄρθρον τοῦ Ε. Φωτιάδου ἔχυσε πλήρες φῶς εἰς ὅλα τὰ μὲ τὴν ζωήν του σχετιζόμενα περιστατικά. 'Αρκούμεθα νὰ σημειώσωμεν ὅτι εἰς ὅλας τὰς φιλοσοφικάς του προσπαθείας καθοδηγεῖται ἀπὸ τὴν θεμελιώδη ἰδέαν τῆς διὰ τῆς παιδείας καὶ τῆς ἐπιστήμης ἀναγεννήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. 'Η ἐπίδρασίς του ἐπὶ τοῦ κόσμου τῆς Δύσεως, ἔνθα μετέβη κατὰ τὸ 1438 ὑπῆρξε γόνιμος διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἰδεῶν τοῦ δυτικοῦ κόσμου. "Ερριψε τὴν ἰδέαν τῆς θεραπείας τῶν ἐπιστημῶν διὰ τῆς ἱδρύσεως ἀκαδημιῶν καὶ ὁ Κόζιμο Μέντικο παρακινούμενος ἐκ τῶν ἀντιλήψεων τούτων ἵδρυσε τὴν 'Ακαδημίαν τῆς Φλωρεντίας. Εἰσάγων τὸν Νεοπλατωνισμὸν εἰς τὴν Δύσιν μὲ ὅλας τὰς τότε ἀναμίκτους μὲ κάποιον συμβολικὸν μυστικισμὸν ἀριθμολογικὰς δοξασίας, προπαρεσκεύασε τὰ πνεύματα τῆς ἐποχῆς διὰ νὰ κατανοήσουν ὅτι ἡ φυσικὴ ἔρευνα δὲν πρέπει νὰ εἶναι ποιοτική, ἀλλὰ ποσοτική, στηριζομένη ἐπὶ τῆς ἐκφράσεως τῶν φυσικῶν σχέσεων διὰ τῶν ἀριθμῶν. Διὰ τῶν σχεδίων του περὶ τῆς ἐκ νέου ἐκ βάθρων ἀναμορφώσεως τῆς πολιτείας ἐπὶ τῇ βάσει προκαθωρισμένου σχεδίου ἀνεδείχθη πρόδρομος τῆς κινήσεως τῶν οὐτοπιστῶν πολιτειολόγων (Θωμᾶ Μώρου, Καμπανέλλα κλπ.). 'Η ἐπίδρασίς του συνεπῶς ἐξέρχεται ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἑλληνικῆς περιοχῆς καὶ σχετίζεται μὲ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἑσπεριακῆς σκέψεως. 'Η κυριωτέρα του συγγραφὴ εἶναι τὸ βιβλίον του, ὅπερ φέρει τὴν ἐπιγραφὴν «Πλήθωνος νόμων συγγραφή». Τὸ περιεχόμενόν της ἀναλύεται ὡς ἑξῆς: «'Η βίβλος ἥδε περιέχει· Θεολογίαν μὲν τὴν κατὰ Ζωροάστρην τε καὶ Πλάτωνα, ὀνομαζομένων τῶν διὰ φιλοσοφίας ἀναγνωριζομένων θεῶν τοῖς πατρίοις τοῖς "Ελλησι θεῶν ὀνόμασι, ἑλκομένοις ἑκάστης ἐκ τοῦ οὗ πάνυ τοι συνῳδοῦ φιλοσοφίᾳ, διὰ τὰς ὑπὸ τῶν ποιητῶν διαστροφὰς ἐπὶ τὸ ὡς μάλιστα δὴ φιλοσοφίᾳ συνῳδόν. 'Ηθικὰ κατά τε τοὺς αὐτοὺς σοφοὺς καὶ ἔτι μὲν τοὺς Στωϊκούς. Πολιτείαν δὲ Λακωνικήν, ἀφηρημένου μὲν αὐτῆς τοῦ ἄγαν τῆς σκληραγωγίας καὶ τοῖς γε πολλοῖς οὐκ εὐπαραδέκτου προστιθεμένης δὲ τῆς ἐν τοῖς ἄρχουσι μάλιστα φιλοσοφίας, τοῦ κρατίστου δὴ τούτου τῶν Πλατωνικῶν πολιτευμάτων. 'Αγιστείας εὐσταλεῖς, καὶ οὔτε περιέργους, οὐδ' αὖ τοῦ δέοντος ἐκλιπεῖς. Φυσικὰ δὲ δὴ κατ' Αριστοτέλη τὰ πολλά. "Απτεται δέ πως ἡ βίβλος καὶ λογικῶν ἀρχῶν, ἀρχαιολογίας τε ἑλληνικῆς, καί πη καὶ ὑγιεινῆς διαίτης» (Πλήθων. Νόμ. Συγγραφῆς τὰ σωζόμενα C. Alexandres, Παρίσιοι 1858) (Αὐτὸ τὸ βιβλίον περιέχει. Θεολογίαν συμφώνως μὲ τὸν Ζωροάστρην καὶ τὸν Πλάτωνα. Οἱ θεοὶ τοὺς ὁποίους ἀναγνωρίζει ἡ φιλοσοφία ὀνομάζονται (ἐν τῷ βιβλίῳ) διὰ τῶν ὀνομάτων τῶν θεῶν τῶν 'Ελλήνων, ἀλλ' ἕκαστον ἐκ τῶν ὀνομάτων τούτων τὸ ἀπομακρύνομεν ἀπὸ τὴν ἔννοιαν ἡ ὁποία δὲν προσαρμόζεται πρὸς τὴν φιλοσοφίαν ἕνεκα τῶν διαστροφῶν τὰς ὁποίας ἐπροξένησαν οἱ ποιηταὶ καὶ τὸ ὁδηγοῦμεν εἰς μίαν ἔννοιαν κατ' ἕξοχὴν προσαρμοζομένην μὲ τὴν φιλοσοφίαν. Περιέχει ἀκόμη καὶ ἠθικὰ συμφώνως πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῶν μνημονευθέντων σοφῶν καὶ προσέτι καὶ τῶν Στωϊκῶν. 'Εκτὸς τούτων καὶ πολιτειακὴν ὀργάνωσιν σύμφωνον μὲ τὴν λακωνικήν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἔχει ἀφαιρεθῇ ἡ ὑπερβολικὴ σκληραγωγία, ἥτις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ παραδεκτὴ εὐκόλως ὑπὸ τῶν πολλῶν. Προστίθεται προσέτι ἡ ὑποχρέωσις τῶν ἀρχόντων νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν φιλοσοφίαν, διάταξις, ἥτις εἶναι ἡ ἀρίστη μεταξὺ τῶν πολιτικῶν πλατωνικῶν θεσμῶν. Περιέχει καὶ λατρευτικὰς τελετὰς ἁπλᾶς, ὄχι μὲ περιττοὺς τύπους, χωρὶς ὅμως νὰ παρουσιάζωνται αὗται ἐλλιπεῖς, προσέτι καὶ φυσικὰς θεωρίας αἱ περισσότεραι τῶν ὁποίων ἔχουν ληφθῇ ἀπὸ τὸν 'Αριστοτέλη. 'Επιλαμβάνεται δὲ τὸ βιβλίον καὶ τῆς ἐξετάσεως τῶν λογικῶν ἀρχῶν καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας καὶ εἴς τινα σημεῖα τῆς ὑγιεινῆς διαίτης). Εἶναι φανερὸν ὅτι ἡ προσπάθεια τοῦ Πλήθωνος ἔγκειται εἰς τὴν ἀνάστασιν τοῦ παλαιοῦ ἑλληνικοῦ βίου. Δέχεται τὸν πολυθεϊσμόν, ἐπειδὴ ἦτο ἐθνικὴ θρησκεία τῶν 'Ελλήνων, φροντίζει δὲ νὰ τὸν ἀποκαθάρῃ. 'Η ἠθική του ἔρχεται εἰς ἐπαφὴν μὲ τὴν ἠθικὴν τῶν Στωϊκῶν. Εἰς τὴν πολιτικὴν θέλει τὴν ἀναβίωσιν τοῦ πολιτεύματος τῆς Σπάρτης, εἰς τὸ ὁποῖον δίδει πνευματικὸν χαρακτῆρα εἰσάγων τὴν ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ὑποστηριχθεῖσαν ἀρχὴν ὅτι οἱ βασιλεῖς πρέπει νὰ φιλοσοφοῦν. Καθορίζει τὴν λατρείαν καὶ ὑγιεινὴν δίαιταν. Πρὸς τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν δὲν δεικνύεται, ὅπως κοινῶς πιστεύεται ἀδιάλλακτος, ἀλλ' ἐγκρίνει πολλὰς αὐτῆς φυσικὰς δοξασίας. 'Η «Νόμων Συγγραφὴ» ἀπηρτίζετο ἐκ τριῶν βιβλίων, ἀπετέλει δὲ τὸ βιβλίον ζωῆς τοῦ Πλήθωνος. Δυστυχῶς τὸ βιβλίον τοῦτο ἐκάη κατ' ἀπόφασιν τοῦ πατριάρχου Γενναδίου κατὰ τὸ 1462. 'Εφοβεῖτο ὁ Γεννάδιος ὅτι ἡ διάδοσις τοῦ ἔργου τούτου θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ κλονίσῃ τὴν ἐμμονὴν τοῦ δουλωθέντος γένους εἰς τὴν Χριστιανικὴν πίστιν.

Βησσαρίων. Συμπαραστάτης, φίλος καὶ μαθητὴς τοῦ Γεμιστοῦ ὁ Βησσαρίων (1403—1472), ἀποτελεῖ προσωπικότητα, ἥτις ἐπηρεάζει σύμπασαν τὴν σύγχρονόν του ἐν 'Ιταλίᾳ ἐποχήν. Περὶ τῶν ἀφορώντων εἰς τὸν βίον καὶ τὴν δρᾶσιν του δὲν θὰ ἀσχοληθῶμεν ἐνταῦθα παραπέμποντες εἰς τὴν ἀρίστην πραγματείαν τοῦ 'Αχ. Κύρου, τὴν δημοσιευθεῖσαν ἐν τῷ παρόντι Λεξικῷ (τόμος Δ΄ σελ. 442 κ.ἑ.). Καίτοι προσῆλθεν εἰς τὸν καθολικισμόν, ἡ καρδία του ἔμεινεν ἑλληνικὴ καὶ ἡ διηνεκής του προσπάθεια ἦτο ἡ ἀπελευθέρωσις τοῦ δούλου ἔθνους. Εἶναι λίαν ἐνδεικτικὴ διὰ τὴν ἐκτίμησιν, ἣν ἔτρεφε πρὸς τὸν Πλήθωνα ἡ ἐπιστολὴ ἣν ἀπηύθυνεν εἰς τοὺς υἱοὺς τοῦ Πλήθωνος ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ πατρός των: «Πέπυσμαι τὸν κοινὸν πατέρα τε καὶ καθηγεμόνα, τὸ γεῶδες πᾶν ἀποθέμενον, ἐς οὐρανὸν καὶ τὸν ἀκραιφνῆ μεταστῆναι χῶρον, τὸν μυστικὸν τοῖς 'Ολυμπίοις θεοῖς συγχορεύσοντα ἴακχον. 'Εγὼ μὲν οὖν χαίρω τοιούτῳ ὁμιληκὼς ἀνδρὶ οὗ μετὰ Πλάτωνα (ἐξηρήσθω δὲ λόγου 'Αριστοτέλης) σοφώτερον οὐκ ἔφυσεν ἡ 'Ελλάς. "Ωστ' εἴ τις τοὺς περὶ τῆς ἀπείρου τῶν γε ψυχῶν ἀνόδου τε καὶ καθόδου Πυθαγορείων καὶ Πλάτωνος ἀποδέχεται λόγους, οὐκ ἂν ἀποκνήσω καὶ τοῦτο προσθεῖναι, ὡς ἄρα Πλάτωνος τὴν ψυχήν, τοῖς τῆς εἱμαρμένης ἀρρήκτοις θεσμοῖς δεῆσαν δουλεῦσαι καὶ τὴν ἀναγκαίαν ἀποδοῦναι περίοδον, ἐπὶ γῆς κατιοῦσαν τὸ Γεμιστου σκῆνος καὶ τὸν ἐκείνου βίον ἑλέσθαι» ("Εχω πληροφορηθῆ ὅτι ὁ κοινὸς μας πατὴρ καὶ ὁδηγός, ἀφοῦ ἀπηλλάγη ἀπὸ κάθε γήϊνον, μετηνάστευσεν εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ εἰς τὸν καθαρώτατον χῶρον, διὰ νὰ συγχορεύσῃ μὲ τοὺς 'Ολυμπίους θεοὺς τὸν μυστικὸν ἴακχον. 'Εγὼ βεβαίως χαίρω διότι ἦλθον εἰς σχέσιν μὲ τοιοῦτον ἄνδρα, ἀπὸ τὸν ὁποῖον μετὰ τὸν Πλάτωνα (ἂς ἐξαιρέσωμεν δὲ ἀπὸ τὸν λόγον τὸν 'Αριστοτέλη), κανένα ἄλλον δὲν ἐγέννησεν ἡ Ἑλλὰς σοφώτερον. "Ωστε ἐὰν κανεὶς ἀποδέχεται τὰς περὶ ἀτελευτήτου ἀνόδου καὶ καθόδου τῶν ψυχῶν δοξασίας τῶν Πυθαγορείων καὶ τοῦ Πλάτωνος, δὲν θὰ ἐδίσταζον νὰ προσθέσω καὶ τοῦτο· ὅτι δηλαδὴ ἡ ψυχὴ τοῦ Πλάτωνος, ἂν ἦτο ἀνάγκη εἰς τοὺς ἀκαταμαχήτους δεσμοὺς τῆς εἱμαρμένης νὰ δουλεύσῃ καὶ νὰ πληρώσῃ τὴν ὀφειλὴν μιᾶς περιοδικῆς ὑπάρξεως, κατερχομένη εἰς τὴν γῆν, θὰ ἐξέλεγε τὸ σῶμα καὶ τὸν βίον τοῦ Γεμιστοῦ). 'Ο Βησσαρίων μεγάλως προήγαγεν ἐν 'Ιταλίᾳ τὰς ἀριστοτελικὰς σπουδάς, διότι ἐφιλοτέχνησεν ἀρίστην μετάφρασιν τοῦ «Μετὰ τὰ φυσικὰ» ἀριστοτελικοῦ συγγράμματος. Πόσον ἠγάπα καὶ ἐγνώριζε τὴν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν πιστοῦται ἐκ τοῦ συγγράμματός του τοῦ φέροντος τὸν τίτλον «Βησσαρίωνος, Καρδηνάλεως καὶ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐλέγχων τῶν κατὰ Πλάτωνος βλασφημιῶν πρῶτος κ.ἑ.». Τὸ ἐν λόγῳ ἔργον, γνωστὸν ὑπὸ τὸν λατινικὸν τίτλον «Bessarionis in calumniatorem Platonis», σύγκειται ἐκ πέντε βιβλίων. 'Εν αὐτῷ ὁ Βησσαρίων συζητεῖ τὰ προβλήματα μὲ μεγάλην σαφήνειαν καὶ εὐρυμάθειαν. Παραπέμπει οὐ μόνον εἰς τοὺς "Ελληνας συγγραφεῖς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν 'Αβερρόην, τὸν 'Αβικένναν, τὸν Αὐγουστῖνον, τὸν Θωμᾶν τὸν 'Ακουινάτην καὶ ἄλλους Λατίνους.

Σύγχρονος πρὸς τὸν Βησσαρίωνα εἶναι καὶ ὁ Γεώργιος Σχολάριος, ὅστις, ὡς πρῶτος μετὰ τὴν ἅλωσιν πατριάρχης, ἔλαβε τὸ μοναχικὸν ὄνομα Γεννάδιος. 'Εγεννήθη ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸ 1405 ἐκ γονέων Χίων τὴν καταγωγήν. 'Ο ἴδιος λέγει ὅτι ὑπῆρξεν αὐτοδίδακτος. «οὐδενὶ τῶν παρ' ἡμῖν ἐχρησάμεθα διδασκάλως», ἐξέμαθε δὲ καὶ τὴν Λατινικὴν καὶ ἀνέγνωσε πολλὰ ἔργα τοῦ Θωμᾶ τοῦ 'Ακουινάτη. Κατ' ἀρχὰς ἦτο ὑπὲρ τῆς ἑνώσεως, ἔπειτα ὅμως μετεστράφη εἰς δεινότατον τῶν ἑνωτικῶν πολέμιον. 'Ως ὀπαδὸς τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας περιῆλθεν εἰς ὀξυτάτην ἔριδα πρὸς τὸν Γεμιστόν. 'Αντήλλαξαν μεταξύ των σφοδροτάτας ἀντιρρητικὰς συγγραφάς, γενόμενος δὲ τὸ δεύτερον πατριάρχης, ἔκαυσε τὸ κύριον ἔργον τοῦ Γεμιστοῦ. 'Η συγγραφικὴ του δρᾶσις εἶναι μεγάλη. "Εγραψε πλεῖστα πολεμικὰ ἔργα κατὰ τῶν Λατίνων. Μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπεστήριξε διαλογικῶς καὶ συγγραφικῶς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν κατὰ τοῦ 'Ισλαμισμοῦ. Φέρεται καὶ ἀνέκδοτος μετάφρασις ἐπ' ὀνόματι τοῦ Γενναδίου τῆς Λογικῆς Συνόψεως τοῦ Πέτρου τοῦ 'Ισπανοῦ.

'Η πνευματικὴ κληρονομία τοῦ μεσαιωνικοῦ 'Ελληνισμοῦ

'Υπὸ πολλῶν ἱστορικῶν ἐτέθη τὸ πρόβλημα τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν παρακολούθησιν τῆς τύχης τῶν φιλοσοφικῶν ἀντιλήψεων τοῦ μεσαιωνικοῦ 'Ελληνισμοῦ μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀπαντήσεων αἵτινες ἐδόθησαν εἰς τὸ πρόβλημα τοῦτο συγκαταλέγεται καὶ ὁ παράδοξος ἰσχυρισμός, τὸν ὁποῖον φαίνεται ἀποδεχόμενος καὶ ὁ Γάλλος ἱστορικὸς τῆς φιλοσοφίας Αἰμ. Μπρεγιέ, κατὰ τὸν ὁποῖον ἡ συνέχεια τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς φιλοσοφίας πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὴν Ρωσσίαν τῶν Τσάρων. Εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι ἐπέδρασεν ὁ μεσαιωνικὸς 'Ελληνισμὸς ἐπὶ τοῦ ρωσσικοῦ ἔθνους, ἀφοῦ οὗτος ὑπῆρξεν ὁ ἐκχριστιανίσας αὐτό. 'Επίσης εἶναι ἀναμφισβήτητος ἡ κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα ἐπίδρασις ἐπὶ τῆς ρωσσικῆς θεολογίας τοῦ Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ, θανόντος ἐν Ρωσσίᾳ κατὰ τὸ 1556. Κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ Ν. Μιχαήλωφ, τέως καθηγητὴς τῆς κλασσικῆς φιλολογίας ἐν Κιέβῳ, ὁ Μάξιμος ἐμφανίζεται ἐν Ρωσσίᾳ τὸ πρῶτον κατὰ τὸ 1518, ὁπότε μετέφρασε τὸ Ψαλτήριον. 'Ησχολήθη ἔπειτα μὲ τὴν μετάφρασιν τῶν λειτουργικῶν βιβλίων. Εἰς ἀνακαλυφθὲν ἐσχάτως ρωσσικὸν χειρόγραφον, εἰς ὃ γίνεται λόγος περὶ τοῦ βίου τοῦ Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ, μνημονεύεται ὅτι ἐγένετο ὑπ' αὐτοῦ μετάφρασις ἀποσπασμάτων τοῦ Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου, τοῦ 'Ι. Δαμασκηνοῦ, Θεοδωρήτου τοῦ Κύρου καὶ 'Ισαὰκ τοῦ Σύρου. Εἶναι ἄρα ἀναμφισβήτητον ὅτι ἐσημειώθη ἐπίδρασις ἐπὶ τῆς ρωσσικῆς θεολογικῆς σκέψεως. Ἀλλὰ δὲν περιωρίσθη ἡ ἐπίδρασις τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς φιλοσοφίας εἰς τὴν ρωσσικὴν περιοχήν, ἀλλ' ἡ ἐπίδρασις ἐξεχύθη καὶ εἰς

τὴν Ἰταλίαν, ἀσκήσασα συμβολὴν διὰ τὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ πνεύματος. Ἀλλ' ἐκτὸς τῶν δύο τούτων περιοχῶν, εἰς τὴν Ἑλλάδα συνεχίζεται ἡ ἐπίδρασις τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς φιλοσοφίας, ἥτις κατέστη ἡ γενικὴ κοσμοθεωρία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τὸ κύριον αὐτοῦ ἐθνικὸν σύμβολον. Εἶναι λυπηρὸν ὅτι οἱ ξένοι ἐρευνηταὶ παραγνωρίζουν τὸ γεγονὸς τοῦτο. Τὸ ὑπόστρωμα τῆς φιλοσοφικῆς κοσμοθεωρίας, τὴν ὁποίαν ἐγκρίνει ὁ ἑλληνικὸς λαός, εἶναι σύστημα ἀληθειῶν, ὅπως τοῦτο ἔχει συστηματοποιηθῆ ὑπὸ τῆς ὀρθοδόξου Δογματικῆς. Αὕτη εἶναι ἡ μέχρι σήμερον δι' ἀκαταλύτου παραδόσεως ζῶσα ἐν Ἑλλάδι φιλοσοφία. Μὲ κεντρικὴν δὲ γραμμὴν τὸν ζωντανὸν τοῦτον πυρῆνα, πρέπει νὰ ἐξετασθῆ ἡ ἐξέλιξις τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι σήμερον.

ΕΚΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Τὴν ἕκτην περίοδον διαιροῦμεν εἰς δύο μεγάλα τμήματα: τὸ πρῶτον ἐκ τούτων τερματίζεται μέχρι τοῦ 1821, τὸ δὲ δεύτερον ἐκτείνεται μέχρι τῆς συγχρόνου ἐποχῆς.

Περίοδος τῆς Τουρκοκρατίας (1453 — 1821). Ἑνῶ διὰ τοῦ Πλήθωνος καὶ τοῦ Βησσαρίωνος ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ διανόησις εἶχε τεθῆ εἰς τὴν πρωτοπορίαν τῆς ὅλης εὐρωπαϊκῆς πνευματικῆς κινήσεως, ἡ ἐπιδρομὴ τῶν Τούρκων κατέστησε τὴν προσοδευτικὴν πρὸς τὰ πρόσω ἔρευναν ἀδύνατον. Οἱ πλεῖστοι τῶν λογίων ἐτράπησαν εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ τὰς ἄλλας χώρας. Συνεπῶς ἡ πνευματικὴ καθοδήγησις τοῦ λαοῦ ἔμεινεν εἰς τὰς χεῖρας τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ ἀγών, τὸν ὁποῖον εἶχε νὰ διεξαγάγῃ αὕτη ἦτο πολυμέτωπος. Ἔπρεπε νὰ ἀποκρούσῃ τὴν προσηλυτιστικὴν ἐκ μέρους τῆς Δυτικῆς κατ' ἀρχὰς Ἐκκλησίας καὶ κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα τοῦ Προτεσταντισμοῦ ἐπίθεσιν. Συγχρόνως δὲ ἦτο ὑποχρεωμένη νὰ κρατῇ ἀκοίμητον τὴν παθητικὴν τοῦ λαοῦ ἀντίστασιν κατὰ τοῦ κατακτητοῦ. Διὰ νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὰς δυσχερεῖς ταύτας ἀποστολάς, ἠναγκάσθη νὰ ἐξάρῃ τὴν σημασίαν τῆς παραδόσεως καὶ ἐχρησιμοποίησε τὴν παιδείαν ὡς ὄργανον συνοχῆς τοῦ ἔθνους. Ἓν ἔτος μετὰ τὴν ἅλωσιν (1454) ἱδρύθη ἡ Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία, ἡ λεγομένη Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή, καὶ ἐδόθη τὸ σύνθημα ὅτι ἡ παιδεία θὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ γένους. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας ταυτίζεται ἐπὶ τοσοῦτον ἡ παιδευτικὴ μὲ τὴν θρησκευτικὴν παράδοσιν, ὥστε εἰς τὰς τοιχογραφίας ἀρκετῶν ναῶν ἀπεικονίζονται καὶ αἱ μορφαὶ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους μεταξὺ τῶν Ἁγίων.

Οἱ Ἕλληνες λόγιοι κατὰ τὸν 15ον καὶ 16ον αἰῶνα δροῦν ἐν Ἰταλίᾳ, ἔνθα διδάσκουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν. Ἐξέχουσαν φυσιογνωμίαν ἀποτελεῖ κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα ὁ Θεόφιλος ὁ Κορυδαλλεὺς (1563—1646) ὅστις παρουσίασεν ἀξιολόγους ἐργασίας, ἀναφερομένας εἰς τὸ λογικὸν καὶ φυσικὸν μέρος τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας. Ἠδύνατο νὰ ἐργάζεται μὲ πρωτοτυπίαν, εἶχε δὲ καὶ εἰς τὴν κατοχήν του παλαιὰ χειρόγραφα. Φορεὺς θρησκευτικοῦ διαφωτισμοῦ ὁ πατριάρχης Κύριλλος ὁ Λούκαρις (1572—1638) ὅστις ὑπῆρξε σφοδρὸς πολέμιος τῶν παπικῶν. Ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα δὲν κατώρθωσεν εἰσέτι νὰ διακριβώσῃ τὴν ἐπ' αὐτοῦ ἐπίδρασιν τοῦ Προτεσταντισμοῦ, οὐδὲ ἐὰν ἡ κατὰ τὸ 1629 ἐν Γενεύῃ ἐκδοθεῖσα ἐπ' ὀνόματί του καλβινιστικὴ Ὁμολογία τυγχάνει γνησία. Πάντως καὶ ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου εἶχε σημειωθῆ ἐκ μέρους τῶν Προτεσταντῶν Γερμανῶν θεολόγων τῆς Τυβίγγης κατὰ τὸ 1576 προσπάθεια νὰ ἐπιδράσουν ἐπὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδοξίας. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ δεκάτου ἑβδόμου καὶ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος λίαν σημαντικὴ φιλοσοφικὴ προσωπικότης τυγχάνει ὁ Βικέντιος Δαμωδὸς (1679—1752), μαθητεύσας εἰς τὸ Φαλαγγιανὸν ἐν Βενετίᾳ φροντιστήριον. Ἠσχολήθη μὲ τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν, ἦτο γνώριμος ὅμως εἰς αὐτὸν καὶ ἡ φιλοσοφία τοῦ Καρτεσίου. Μεγάλης ἀξίας εἶναι καὶ τὸ ἔργον του «Δογματικὴ Θεολογία» ἢ «Θεολογικὸν», τὸ ὁποῖον εἶχεν ἤδη γράψει κατὰ τὸ 1730. Ἐν τούτῳ οὐ μόνον ἐξέθετε τὰ δόγματα τῆς ὀρθοδοξίας, ἀλλ' ὑπεστήριζε ταῦτα διὰ νέων ἰδικῶν του ἐπιχειρημάτων κατὰ τῶν καθολικῶν καὶ προτεσταντῶν. Ἐπὶ τοῦ ἔργου τούτου ἐστηρίχθησαν πάντες οἱ μετὰ ταῦτα γράψαντες περὶ τῶν δογμάτων τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. Κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα μεγάλης σπουδαιότητος φιλοσοφικὴ προσωπικότης εἶναι ὁ Εὐγένιος ὁ Βούλγαρις (1717—1806). Εἶχε προικισθῆ μὲ τεραστίαν μνήμην, ἔμαθε πολλὰς ξένας γλώσσας ἠσχολήθη δὲ καὶ μὲ τὰ νεώτερα φιλοσοφήματα τοῦ Καρτεσίου, Λὼκ, Λάμπνιτς καὶ Βόλφ. Μεγάλης ἀξίας εἶναι καὶ τὸ «Θεολογικὸν Σύνταγμα» διὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ ὁποίου μεγάλως τὸν ἐβοήθησεν ἡ ἐργασία τοῦ Δαμωδοῦ. Ἐξέδωκε Λογικὴν καὶ Μεταφυσικὴν καὶ Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν φιλοσοφίαν. Ὑπῆρξεν εἷς ἐκ τῶν συντελεσάντων νὰ εἰσαχθοῦν εἰς τὴν ἑλληνικὴν περιοχὴν αἱ φιλοσοφικαὶ καὶ ἐπιστημονικαὶ ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς τοῦ διαφωτισμοῦ. Νεώτερος τοῦ Βούλγαρι εἶναι ὁ Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος ὅστις ἐδίδαξεν εἰς τὴν σχολὴν τῶν Κυδωνιῶν φυσικὴν καὶ φιλοσοφίαν. Εἶχε φαίνεται διατυπώσει ἰδίαν θεωρίαν δεχόμενος τὴν ὕπαρξιν αἰθερίου τινὸς οὐσίας, ἣν ἐκάλει πανταχηκίνητον, πανταχοῦ χωροῦσαν, ἐξ ἧς πᾶσα γένεσις, ἀπογένεσις, αἴσθησίς τε καὶ ζωὴ καὶ κίνησις. Κατηγγελθεὶς ἐπὶ κακοδοξίᾳ ἀπεχώρησεν ἀπὸ τὴν σχολὴν τῶν Κυδωνιῶν. Κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα παρετηρήθη μεγάλη ἐν Ἑλλάδι κίνησις περὶ τὴν παιδείαν καὶ ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὰς φυσικομαθηματικὰς ἐπιστήμας.

Ὁ 19ος αἰὼν τῆς ἀπελευθερώσεως

Κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ ἔθνους, παρατηρεῖται ζωηρὰ ἐπίδρασις τοῦ ρωμαντισμοῦ. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος ἐκδηλοῦται ἡ ρωμαντικὴ ἐπίδρασις διττῶς. Ἀφ' ἑνὸς μὲν ὡς προσπάθεια ἐπανόδου εἰς τὴν γλωσσικὴν χρῆσιν τῆς ἀττικῆς διαλέκτου καὶ γενικώτερον ὡς ἀρχαϊσμός, καὶ ἀφ' ἑτέρου ὡς καλλιέργεια τῶν στοιχείων τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὡδήγει συχνὰ εἰς τὸν παραγνωρισμὸν τῆς ἱστορικῆς παραδόσεως. Μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος ἡ πλησίασις πρὸς τὴν Δύσιν μεταφέρει τὴν ἐπικρατήσασαν ἐν τῇ Δύσει θετικιστικὴν καὶ ὑλιστικὴν νοοτροπίαν ἐπὶ τῶν λεγομένων «μορφωμένων» καὶ οὕτω δημιουργεῖται χάσμα μεταξὺ τοῦ λαοῦ καὶ διανουμένων. Ὑπὸ τοιούτους ὅρους ἡ ἀνάπτυξις τῶν φιλοσοφικῶν σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι δὲν ἦτο εὐχερής. Ἡ ἀρχαία παράδοσις ἐμελετᾶτο αἰσθητικῶς καὶ φιλολογικῶς, οὐχὶ δὲ καὶ φιλοσοφικῶς. Παρὰ ταῦτα ἐνεφανίσθησαν τρεῖς ἐκτάκτως ἐνδιαφέρουσαι φιλοσοφικαὶ προσωπικότητες.

Ὁ Θεόφιλος Καΐρης (1784—1853), ὁ Ἀπόστολος Μακράκης (1831—1905) καὶ ὁ Πέτρος Βρατσάλας Ἀρμένης (1812—1884). Οἱ δύο πρῶτοι προέρχονται ἐκ θρησκευτικοῦ περιβάλλοντος. Ὁ Καΐρης ἐφοίτησεν εἰς τὴν σχολὴν Κυδωνιῶν, ἐχειροτονήθη δὲ διάκονος κατὰ τὸ 1802. Ἀπὸ τοῦ 1803—1807 ἐφοίτησεν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Πίσης, ἐκειθεν δὲ μετέβη εἰς Παρισίους ἔνθα παρέμεινε μέχρι τοῦ 1810. Ἐπανελθὼν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἔλαβε μέρος εἰς τὸν ἀπελευθερωτικὸν Ἀγῶνα. Συμμετέσχεν εἰς τὴν πρὸς Ὀλυμπον ἐκστρατείαν ἀγωνισθεὶς ἡρωϊκώτατα καὶ τραυματισθείς. Κατὰ τὸ 1828 προσεφώνησε δι' εὐγλώττου προσλαλιᾶς τὸν κυβερνήτην Ἰωάννην Καποδίστριαν. Ἵδρυσε δὲ ἐν Ἄνδρῳ ὀρφανοτροφεῖον οἰκοδομήσας κτίριον κατὰ τὸ 1835. Τὸ πρωτότυπον μέρος τῆς φιλοσοφίας του ἀποτελεῖ ἡ «Θεοσέβεια». Ἐδέχετο ὅτι ὑπάρχει ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἰδιοφυής τις ἰδιότης, κατάστασις καὶ δύναμις, ἥτις λέγεται «θεοσεβικόν». Τοῦτο ὑπάρχει καὶ εἰς τὰ ὄντα, ἀλλὰ κυρίως ἀναπτύσσεται καὶ μορφοῦται παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ. Ἐνέργεια τοῦ Θεοσεβικοῦ εἶναι ἡ θεοσέβεια, ἥτις εἶναι τάσις τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν Θεόν. Ἐν τῇ φύσει τῆς ψυχῆς ὑπάρχει τάσις πρὸς τὸ ἄπειρον, «τὸ ἀπειροτατικόν», ὅπερ ὠθεῖ ταύτην νὰ ἀχθῇ πρὸς τὸν Θεόν. Αἱ δύο ἄρα κυριώτεραι τῆς ψυχῆς δυνάμεις εἶναι τὸ ἀπειροτατικὸν καὶ τὸ θεοσεβικόν, ἐκτὸς δὲ τούτων ἔχει ἐμφύτους ὁ ἄνθρωπος καὶ ἄλλας δυνάμεις ὡς τὴν γνωστικήν, συναισθητικήν, βουλητικὴν λογικὴν κτλ. Τὸ σύστημα ἄρα τοῦ Καΐρη εἶναι σαφῶς δυναμικὸν μὲ συνδυασμὸν πρὸς τὴν λογικοκρατίαν. Δέχεται δὲ δυνατότητα σχέσεως τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον. Ἡ σχέσις αὕτη εἶναι ὅλως προσωπικὴ καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκην οὐδεμιᾶς παρεμβάσεως. Οὕτω ὁ Καΐρης καταργεῖ πάσας τὰς ἱστορικὰς θρησκείας καὶ προσπαθεῖ νὰ ἱδρύσῃ νέαν. Προέβη εἰς τὴν ὀργάνωσιν νέας λατρείας, συνέταξεν ἅσματα, νέον ἡμερολόγιον καὶ καθώρισε τὰς μορφὰς ὑφ' ἃς ἐπενεργεῖ ὁ Θεὸς ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἀξιοπαρατήρητον ὅτι σχεδὸν ἐπαναλαμβάνει ὅλας τὰς χριστιανικὰς θρησκευτικὰς ἐννοίας. Ὁμιλεῖ π.χ. «Περὶ θείας χάριτος», καὶ «Περὶ θείου καὶ ἁγίου πνεύματος». Διὰ νὰ προσδώσῃ δὲ μεγαλοπρέπειαν εἰς τὰ ἅσματα καὶ τοὺς ὕμνους τῆς θεοσεβικῆς λατρείας, χρησιμοποιεῖ δωρικοὺς τύπους. Εἰς τὸ σύμβολον τῆς πίστεώς του, γράφει: «Ἕνα οἶδα Θεόν, Πωτὰν καὶ Προνοατὰν καὶ Συνταρατάν». Ἀντικαθιστᾷ τὸ η διὰ τοῦ δωρικοῦ α ἀντὶ δὲ τοῦ ἄρθρου τᾶς χρησιμοποιεῖ τὸν ἀνύπαρκτον τύπον δᾶς. Διὰ τὴν ἀπόπειράν του νὰ ἱδρύσῃ νέαν θρησκείαν καθηρέθη τοῦ ἱερατικοῦ του ἀξιώματος καὶ ἐδιώχθη ποινικῶς φυλακισθείς.

Καὶ ὁ Ἀπόστολος Μακράκης εἶχε τάσεις θρησκευτικὰς καὶ ἔζη ἔντονα θρησκευτικὰ βιώματα. Ἐμορφώθη εἰς τὴν Μεγάλην τοῦ Γένους Σχολήν, ἔσχε δὲ τὴν εὐκαιρίαν νὰ διαμείνῃ ἐπὶ δύο ἔτη (1862 — 1864) ἐν Παρισίοις. Ἐκεῖ εὑρισκόμενος ἔγραψε τρεῖς μελέτας γαλλιστὶ ἐναντίον τῆς φιλοσοφίας τοῦ Καρτεσίου καὶ μίαν μελέτην ἐναντίον τοῦ Ρενάν. Ἤλεγξεν ὡς ἐσφαλμένην τὴν βασικὴν καρτεσιανὴν πρότασιν «νοῶ ἄρα ὑπάρχω» ἐθεώρησε ταύτην ὡς ἀτελῆ συλλογισμὸν καὶ ἠθέλησε νὰ τὴν ἀναιρέσῃ διὰ λογικῶν ἐπιχειρημάτων. Λόγῳ τῆς ἐλλιποῦς του ἱστορικῆς μορφώσεως δὲν ἠδύνατο νὰ κατανοήσῃ ὅτι ὁ Καρτέσιος διετύπωσε τὴν πρότασίν του ὡς ἀμέσως ἐναργῆ ἀξιωματικὴν πρότασιν καὶ οὐχὶ ὡς συλλογισμόν. Ὁ Μακράκης εἶχε βαθυτάτην πίστιν καὶ ἰσχυροτάτην διαλεκτικὴν δύναμιν. Εἶχε τὴν δύναμιν νὰ ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῶν ἀκροατῶν του καὶ προσείλκυσε πολλοὺς ὀπαδούς. Ὡς ἰδίαν ἀντίληψιν διετύπωσε τὴν περὶ τοῦ τρισυνθέτου θεωρίαν του. Ἐδίδαξεν ὅτι ὁ Θεὸς δι' ἐμφυσήματος τοῦ Πνεύματός του ζωοποιεῖ τὴν ἐξ ὕλης δημιουργουμένην ψυχήν. Ἕνεκα τούτου ὁ ἄνθρωπος σύγκειται ἐκ σώματος, ψυχῆς καὶ πνεύματος. Τὴν τοιαύτην δὲ τοῦ ἀνθρώπου σύστασιν ἀπεδείκνυε καὶ διὰ ψυχολογικῆς ἀναλύσεως τῆς συνειδήσεως. Ἔλεγε δηλαδὴ ὅτι ἐν τῇ ψυχολογικῇ συνειδήσει ἐκτὸς τοῦ ψυχικοῦ στοιχείου ἐκδηλώνει τὴν παρουσίαν του καὶ τὸ πνευματικόν. Ἐὰν εἶχεν ἱστορικὴν μόρφωσιν ὁ Μακράκης θὰ ἐγνώριζεν ὅτι τοιαῦται ἀντιλήψεις εἶχον διατυπωθῆ καὶ κριθῆ κατὰ τὸ παρελθὸν ἀπὸ τὸν Ἀπολλινάριον, τὸν Εἰρηναῖον καὶ τὸν Τατιανόν. Ἐξηγῶν ὅμως κατὰ γράμμα τὰς Γραφὰς καὶ ἔχων ἐμπιστοσύνην εἰς τὴν ἰσχυρὰν του διανόησιν, ἀνήγαγεν εἰς δόγμα τὴν ἐν λόγῳ δοξασίαν του καὶ περιῆλθεν εἰς σύγκρουσιν μὲ τὴν Ἐκκλησίαν. Ὡς θρησκευτικὴ

προσωπικότης ἐκπροσωπεῖ τὸ πνεῦμα τοῦ προφητισμοῦ. Ἐπίστευεν ὅτι εἶχε προφητικὸν χάρισμα, καίτοι ἡ πραγματικότης πάντοτε διέψευδε τὰς προρρήσεις του. Ὡς προορισμὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐδέχετο τὴν «θέωσιν», ἀνανεώνων οὕτω χωρὶς νὰ τὸ γνωρίζῃ τὰς δοξασίας τῶν μυστικιστῶν τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς. Διετύπωσε τὰς φιλοσοφικάς του δοξασίας εἰς 4 τόμους, κατέλιπε δὲ μέγα πλῆθος ἑρμηνευτικῶν ἔργων. Ἡγωνίσθη ἐν μέσῳ γενικῆς θρησκευτικῆς ἀδιαφορίας καὶ ὑλοφροσύνης πρὸς ἠθικοποίησιν καὶ ἐκχριστιανισμὸν τῆς ζωῆς. Κατεδίωκεν ἀμειλίκτως τὰς τάσεις τοῦ διαφωτισμοῦ, ἔθετεν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου τὸν Βολταῖρον, τὸν Κοραῆν καὶ τὸν Καῖρην. Συνεδύαζεν ἰσχυρὰν διαλεκτικὴν δύναμιν καὶ ἀκλόνητον θρησκευτικὴν πίστιν. Ἐπίστευε δὲ ὅτι τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος εἶναι ὁ περιούσιος λαὸς ὁ προωρισμένος νὰ ἐκχριστιανίσῃ τοὺς Τούρκους καὶ νὰ ἐπαναφέρῃ τοὺς Δυτικοὺς εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν. Διὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἀποστολὴν ταύτην ἀνεμίχθη καὶ εἰς τὴν πολιτικήν.

Ὁ Πέτρος Βραΐλας Ἀρμένης ὑπῆρξε πνεῦμα γεμᾶτον ἀπὸ φῶς καὶ σαφήνειαν. Ἔθεσε τὸν ἑαυτόν του εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς πατρίδος. Ὡς φιλόσοφος ὑπῆρξεν ὀπαδὸς τοῦ ἐκλεκτικισμοῦ. Ἔμεινε δὲ πιστὸς εἰς τὰς φιλοσοφικὰς ἀντιλήψεις τῆς χριστιανικῆς δογματικῆς.

Πολλὰ ἠδύνατο νὰ συνεισφέρῃ εἰς τὴν φιλοσοφικὴν κίνησιν ὁ Δημήτριος Χαντζερής, ὅστις ἀπέθανε νέος, ἐκδώσας τὸ «Προοίμιον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας» κατὰ τὸ 1867 καὶ «Ὀλίγα τινὰ περὶ καλῶν τεχνῶν» (1869).

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος ἐσπούδασαν καὶ ἐμορφώθησαν ὁ Μαργαρίτης Εὐαγγελίδης καὶ ὁ Χρῖστος Ἀνδροῦτσος. Ὁ πρῶτος ἐργασθεὶς πλησίον τῶν Τσέλλερ καὶ Χάϊντσε ἔθεσε τὰ ἐπιστημονικὰ θεμέλια διὰ τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, ὁ δὲ δεύτερος ἀνεδείχθη ὁ κορυφαῖος τῶν ὀρθοδόξων δογματικῶν διὰ τοῦ μνημειώδους συγγράμματος του «Δογματική». Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης δύναται νὰ θεωρηθῇ οὗτος ὡς συνεχιστὴς τῆς κατὰ παράδοσιν παρ' ἡμῖν ἰσχυούσης καὶ ζώσης φιλοσοφίας.

Ἡ φιλοσοφικὴ κίνησις κατὰ τὸν 20ὸν αἰῶνα.

Νὰ ἐκφέρῃ κανεὶς κρίσεις καὶ νὰ προβῇ εἰς διαπιστώσεις προκειμένου περὶ τοῦ ἔργου φιλοσόφων ἐν τῇ ζωῇ εἶναι λίαν δυσχερές, διότι δὲν ὑπάρχει εἰσέτι ἡ προοπτικὴ ἣν δίδει ἡ ἱστορικὴ ἀπόστασις. Πᾶσα ἄρα περιγραφὴ τῶν τάσεων τοῦ παρόντος ἐὰν ἐλάμβανε προσωπικὸν χαρακτῆρα καὶ τοὺς κρινομένους οἱτινες εἰσέτι δὲν ὡλοκλήρωσαν τὸ ἔργων των θὰ ἠδίκει, καὶ θὰ ἔφθανε μοιραίως εἰς ἀντιρρητικὰς ἀντεγκλήσεις. Ὅθεν θὰ περιορισθῶμεν εἰς σχηματικὴν ἔκθεσιν τῆς κινήσεως. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῶν φορέων τῆς φιλοσοφικῆς κινήσεως δύναταί τις νὰ διακρίνῃ α' τὴν πανεπιστημιακὴν φιλοσοφικὴν κίνησιν, β' τὴν εἰς τὰ σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως συντελουμένην περὶ τὰ φιλοσοφικὰ ἐργασίαν καὶ γ' τὴν διάχυτον φιλοσοφικὴν κίνησιν. Ἡ πανεπιστημιακὴ φιλοσοφία εἰργάσθη καὶ εἰς τὴν συστηματικὴν καὶ τὴν ἱστορικὴν περιοχήν. Ἐκρατήθη δὲ ἐντὸς τοῦ πλαισίου τοῦ αὐστηροῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, φιλοτιμουμένη νὰ προσανατολίζεται καὶ πρὸς τὴν ἐν Ἑσπερίᾳ φιλοσοφικὴν ἐξέλιξιν, χωρὶς ὅμως νὰ τὸ κατορθώνῃ πάντοτε. Ἐπὶ τῶν αὐτῶν ἀρχῶν ἐβάδισαν καὶ εἰς τὰ σχολεῖα τῆς μέσης παιδείας καὶ τὰς παιδαγωγικὰς ἀκαδημίας διδάσκοντες εἰς τὴν νεολαίαν τὰ φιλοσοφικὰ μαθήματα. Καὶ ἡ διάχυτος ἐξωδιδασκαλικὴ κίνησις ἐνεφάνισεν ἀξιόλογον προσπάθειαν. Ὅπως ἤτο ἐπόμενον πολλάκις ἡ διάχυτος φιλοσοφικὴ κίνησις ἐξέκλινε καὶ ὑπεδούλωσε τὸν φιλοσοφικὸν στοχασμὸν εἰς σκοποὺς πολιτικοὺς καὶ καθαρῶς αἰσθητικοὺς - λογοτεχνικούς. Ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς διεθνοῦς φιλοσοφικῆς μόδας παρουσίασε διάφορα ἐξελικτικὰ στάδια ἡ κίνησις αὕτη. Κατὰ τὴν πρώτην δεκαετίαν τοῦ αἰῶνος ἤρχισεν ἐπηρεαζομένη ἀπὸ τὸν Νίτσε, κατὰ τὴν δευτέραν ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Μπέρξον. Μετὰ τὸ 1922 ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς, ἤρχισε διαδιδόμενος ὁ διαλεκτικὸς ὑλισμὸς καὶ ὁ θετικιστικὸς διαφωτισμός. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς τρίτης δεκαετίας σημειοῦται ἰσχυρὰ ἀντίδρασις διὰ τῆς εἰσαγωγῆς ἀντιλήψεων δανεισμένων ἀπὸ τὴν νεοκαντιανὴν φιλοσοφίαν. Μὲ τὴν ἡρωϊκὴν ἐξόρμησιν τοῦ ἔθνους κατὰ τὸ 1940 ἀνοίγει νέα περίοδος. Ὅλοι ἀντιλαμβάνονται ὅτι ἐπιβάλλεται ἡ στροφὴ πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφικὴν παράδοσιν. Αἱ ἐκ τοῦ παρελθόντος κληρονομηθεῖσαι ἕξεις δὲν δύνανται νὰ ἀποβληθοῦν ἀμέσως. Καὶ σήμερον ἐκτρέπει τὸν φιλοσοφικὸν στοχασμὸν ἡ διεθνὴς μόδα τοῦ αἰσθητισμοῦ, ἥτις ἀπειλεῖ νὰ μεταβάλῃ τὴν φιλοσοφίαν εἰς εὐθηνὸν αἰσθητισμὸν καὶ ὡραιολογίαν. Ἡ πνευματικὴ ὅμως παράδοσις τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι ἀκατάλυτος, μᾶς καλεῖ νὰ τὴν ἀξιοποιήσωμεν μαθητεύοντες πλησίον εἰς τὰ δημιουργικὰ πνεύματα τῶν Ἑλλήνων σοφῶν τῆς ἀρχαιότητος οἵτινες ἔθεσαν τὰ πρῶτα θεμέλια. Τὴν παράδοσιν ταύτην ζῇ τὸ λαϊκὸν σύνολον, διότι ζῇ μέσα εἰς τὸ κοσμοθεωρητικὸν πλαίσιον τὸ ὁποῖον στηρίζεται εἰς τὰς ἀντιλήψεις τῆς αἰωνοβίου ἑλληνοχριστιανικῆς φιλοσοφικῆς θεωρήσεως. Πᾶσα φιλοσοφικὴ ἀνανέννησις παρ' ἡμῖν εἶναι συγχρόνως ἐπιστροφὴ πρὸς τὴν ρίζαν μας, περισυλλογὴ συγχρόνως καὶ ἀνάμνησις.

Κ. Δ. Γεωργούλης

Ὁ Ἑλληνικὸς Ἀνθρωπισμὸς (Οὐμανισμός)

Εἰσαγωγικά. Ἀνθρωπισμὸν συνήθως λέγομεν τὴν μόρφωσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὰς ἐκδηλώσεις αὐτοῦ ὡς πολιτισμένου ὄντος. Εἰς τὴν καθημερινὴν ὁμιλίαν ἀνθρωπισμὸς λέγεται εἰδικώτερον ἡ καλὴ συμπεριφορά, ἡ εὐγένεια, ἡ κοσμιότης τῶν τρόπων, ἡ «ἀνθρωπιά», πᾶσα ἐν γένει φιλάνθρωπος πρᾶξις ἢ ἐκδήλωσις. Ἐν γένει ἡ καθημερινὴ γλωσσικὴ χρῆσις, ἐπηρεασμένη περισσότερον ἀπὸ τὴν Χριστιανικὴν ἰδέαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀπὸ τὸν Χριστιανικὸν ἀνθρωπισμόν, ἀντιλαμβάνεται τὸν ἀνθρωπισμὸν ὡς ἔννοιαν μόνον ἠθικήν, ἐνῶ οὗτος εἶναι εὐρυτάτη ἔννοια τοῦ πολιτισμοῦ, ἀναφερομένη εἰς ὁλόκληρον τὸν Ἄνθρωπον, ὄχι μόνον εἰς τὴν ἠθικὴν πλευρὰν τῆς προσωπικότητός του. Μὲ αὐτὴν τὴν εὐρυτέραν ἀντίληψιν θὰ ἐξετάσωμεν εἰς τὰ ἑπόμενα τὸν ἀνθρωπισμόν, ὡς ἔννοιαν τῆς φιλοσοφίας τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ὁποία, καθ' ὃ γεννηθεῖσα ὑπὸ τὴν μορφωτικὴν ἐπίδρασιν τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων, μᾶς ἐπιβάλλει τὴν προσθήκην τοῦ ἐπιθέτου «ἑλληνικὸς» εἰς τὸ οὐσιαστικὸν «ἀνθρωπισμός». Διὰ τοῦ συνδυασμοῦ δὲ αὐτοῦ καθίσταται καὶ περισσότερον ἔκδηλος ἡ διάκρισις τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἀπὸ τὸν Χριστιανικὸν ἀνθρωπισμόν.

Ὁ ὅρος ἀνθρωπισμὸς (ἢ οὐμανισμός, χουμανισμός) εἶναι ὅρος νεώτερος. Εἶναι μετάφρασις εἰς τὴν ἑλληνικὴν τοῦ ἐπίσης νεωτέρου ὅρου humanismus (ἀπὸ τοῦ F. I Niethammer τὸ 1808, φίλου τοῦ Schiller), ὅστις παράγεται ἀπὸ τὸ λατινικὸν ἐπίθετον humanus (=ἀνθρώπινος). Τὸ ἐπίθετον humanus παράγεται ἀπὸ τὸ οὐσιαστικὸν homo (=ἄνθρωπος). Ὅ,τι οἱ νεώτεροι ἐννοοῦν λέγοντες ἀνθρωπισμὸν (humanismus), οἱ Ἀρχαῖοι Ρωμαῖοι ἐξέφραζον διὰ τοῦ ὅρου humanitas.

Ὁ ὅρος ἀνθρωπισμὸς ἔχει δύο ἐννοίας : α) τὴν ἱστορικὴν-στενωτέραν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν καὶ συνήθως κυριολεκτεῖται' καὶ β) τὴν ὑπεριστορικὴν-εὐρυτέραν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν νοεῖται γενικώτερα εἰς τὴν πνευματικὴν ζωήν.

Ὁ ἀνθρωπισμὸς (οὐμανισμός) ὑπὸ τὴν ἱστορικὴν του ἔννοιαν.

Οὗτος κυριολεκτεῖται ἐπὶ τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης κατὰ τὴν ἀρχὴν τῶν νεωτέρων χρόνων (ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος μ.Χ. καὶ ἑξῆς). Εἶναι ἡ πνευματικὴ κίνησις διὰ μίαν νέαν ἀντίληψιν τοῦ ἀνθρώπου, τῆς μορφώσεώς του καὶ τῆς ζωῆς, ἀντιτιθεμένην πρὸς τὰς συναφεῖς ἀντιλήψεις τοῦ μέσου αἰῶνος καὶ τὰς μονομερείας τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀγωγῆς καὶ βιοθεωρίας. Ἀντὶ τῆς ὑπὸ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δόγματος καὶ τῆς αὐθεντίας τοῦ κλήρου περιοριζομένης ἀγωγῆς, προβάλλεται καὶ διακηρύσσεται κατὰ τὰς ἀρχὰς τῶν νεωτέρων χρόνων τὸ ἰδανικὸν τῆς ἐλευθέρας ἀναπτύξεως τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος διὰ τῆς ἁρμονικῆς διαμορφώσεως ὅλων τῶν σωματικῶν, πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου. Ἀναζῇ καὶ ἀναγεννᾶται τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν ἰδανικὸν τοῦ «καλοῦ κἀγαθοῦ», τὸ ὁποῖον οἱ πρῶτοι δημιουργοί του ἐπεδίωξαν διὰ τῆς γυμναστικῆς καὶ τῆς μουσικῆς (=πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἐν γένει μορφώσεως). Κατ' ἀκολουθίαν δὲ ὡς ἀληθινὴ καὶ τῷ ὄντι ἁρμόζουσα εἰς τὸν ἄνθρωπον μόρφωσις ἐθεωρήθη ἡ διὰ τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων Κλασσικῶν ποιητῶν καὶ συγγραφέων παρεχομένη μόρφωσις. Αἱ κλασσικαὶ σπουδαί, τὰ studia humaniora, ἐνομίσθησαν ὡς αἱ μόναι προσήκουσαι εἰς τὸν ἄνθρωπον σπουδαὶ ὑπὲρ πάσας τὰς ἄλλας, οἱ δὲ ἐνθουσιῶδεις συνήγοροι καὶ λάτρεις τῶν σπουδῶν τούτων ὠνομάσθησαν ἀνθρωπισταί (οὐμανισταί). Ὁ ἀνθρωπισμὸς ἤρχισεν ἐν Ἰταλίᾳ διὰ τῶν μεγάλων ποιητῶν Δάντου, Βοκκακίου καὶ Πετράρχου, βαθμηδὸν δὲ ἡ ἀνθρωπιστικὴ πνευματικὴ κίνησις ἐπεξετάθη καὶ διεδόθη καὶ εἰς τὰς ἄλλας εὐρωπαϊκὰς χώρας. Εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἐν Ἰταλίᾳ πλεῖστον συνετέλεσαν οἱ Ἕλληνες λόγιοι τοῦ Βυζαντίου, οἵτινες μετέβησαν ἐκεῖσε καὶ πρὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ μετ' αὐτήν (Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς, Γεώργιος ὁ Τραπεζούντιος, Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος, Γεώργιος Γεμιστὸς ἢ Πλήθων, Βησσαρίων, Θεόδωρος Γαζῆς κ.ἄ.). Ἐπιφανεῖς ἀνθρωπισταὶ τῶν ἀρχῶν τῶν νεωτέρων χρόνων εἶναι : ὁ Ἰωάννης Ρεϋχλίνιος, ὁ Μελάγχθων, ὁ Ἔρασμος, ὁ Βουδαῖος, ὁ Ροβέρτος Στέφανος, ὁ Ἑρρῖκος Στέφανος, ὁ Θωμᾶς Μῶρος καὶ ἄλλοι. Μὲ τὰς περαιτέρω ἱστορικὰς φάσεις τοῦ ἀνθρωπισμοῦ δὲν θὰ ἀσχοληθῶμεν· διότι περισσοτέραν σημασίαν διὰ τοὺς ἀναγνώστας τοῦ Λεξικοῦ ἔχει ἡ ὑπεριστορικὴ - εὐρυτέρα ἔννοια τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, περὶ τῆς ὁποίας τὸ ἑπόμενον κεφάλαιον.

Ὁ ἀνθρωπισμὸς (οὐμανισμός) ὡς πνευματικὴ ἀρχὴ καὶ ἀξίωμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ

Ἡ εὐρωπαϊκὴ πνευματικὴ ζωὴ διέπεται ἀπὸ τὴν θεμελιώδη